

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**HİTİTLERDE KENTSEL YAPI:
HATTUŠA, ŠAPINUVA, ŠARİŠŠA,
TAPIKKA VE ALACAHÖYÜK**

NERMİN ATILA

**TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

KASIM 2018

**HİTİTLERDE KENTSEL YAPI:
HATTUŠA, ŠAPINUVA, ŠARIŠŠA, TAPIKKA VE ALACAHÖYÜK**

Nermin ATİLA

**DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

KASIM 2018

Doktora Tezi Kabul ve Onay Sayfası

Nermin ATİLA tarafından hazırlanan “Hititlerde Kentsel Yapı: Hattuša, Şapinuva, Şarišša, Tapikka ve Alacahöyük ” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı’nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Esmâ REYHAN

Tarih Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Başkan: Prof. Dr. Turgut YİĞİT

Tarih Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye: Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Tarih Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye: Doç.Dr. Ayşe Fatma EROL

Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye: Doç.Dr. Hakan EROL

Sumeroloji Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.

Tez Savunma Tarihi: 01/11/2018

Jüri üyeleri tarafından DOKTORA TEZİ olarak uygun görülmüş olan bu tez Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Figen ZAI F

Enstitü Müdürü V.

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, Bu tez de sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Nermin ATİLA

01/11/2018

HİTİTLERDE KENTSEL YAPI:
HATTUŞA, ŞAPİNUVA, ŞARİŞŞA, TAPIKKA VE ALACAHÖYÜK
(Doktora Tezi)

Nermin ATİLA

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Kasım 2018

ÖZET

Hititler, M.Ö.II. bin yılda Anadolu’da siyasi, dini ve kültürel yapılarını yansıtan kentler kurmuştur. Bu kentlerden Hattuşa, Şapinuva, Şarişşa, Tapikka ve Alacahöyük yerleşimlerinde kent unsurlarını yansıtan yapılar ortaya çıkarılmıştır. Arkeolojik ve filolojik belgelerin sunduğu veriler, bu kentlerdeki yapılar ve kurumlara sahip toplumsal örgütlenmenin değerlendirilmesine ve Hititlerin “kent olgusu” nun tespitine imkan tanımaktadır. Hitit krallarının yerleşim politikası çerçevesinde inşa ettirdikleri bu kentler belirli bir kimliğe sahiptir. Hititlerin başkenti Hattuşa, bütün kentlerin her açıdan bağlı olduğu ana merkezdir. Diğer kentler ise kralın görevlendirdiği kent görevlileri tarafından idare edilen birimlerdir. Şüphesiz ki kralın denetim ve buyruklarıyla yönetilen bu kentlerde, asayiş ve düzenin sağlanması ülkenin bütünlüğü ve beraberliği için önemlidir. Çalışmamızın amacı; “Hititlerin Kent Olgusunu”, Yerleşim Politikasını”, “Kentlerin Kuruluş ve Gelişimini”, “Kent Kimliğini”, “Kent Güvenliğini”, “Kent Görevlilerini” değerlendirmektir. Hitit kentlerinde bulunan mimari yapıların ortak ve farklı yönlerinin tespiti, bu çalışmanın özgünlüğü açısından önemlidir.

Bilim Kodu : 110803
Anahtar Kelimeler : Hitit, Kent, Kent Kimliği, Kent Görevlileri, Kent Güvenliği
Sayfa Adedi : 352
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Esmâ REYHAN

THE URBAN STRUCTURE FOR HITTITES:
HATTUŠA, ŠAPINUVA, ŠARIŠŠA, TAPIKKA AND ALACAHÖYÜK
(PhD. Thesis)

Nermin ATİLA

GAZİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
November 2018

ABSTRACT

The Hittites founded ancient towns reflecting political, religious and cultural structures in Anatolia in 2nd millennium BC. Accordingly, the urban structures were also unearthed in Hattuša, Šapinuwa, Šarišša, Tapikka and Alacahöyük among these ancient Anatolian towns. The evidence from the archeological and philological contexts allow us to estimate the social organizations that have urban structures and foundations in these towns, and to identify the “urban fact” of Hittites. The towns which were built within the framework of a specific settlement policy by Hittite kings have a certain identity. Hattuša, the capital of Hittite Kingdom, was a main center that entire towns were attached to in every respect. Other towns were administrative units that were ruled by urban officers under orders of Hittite Great kings. Providing the public security and the social order in these towns which were certainly ruled under the control and orders of Hittite kings was important for the unity and the integrity of Hittite Kingdom. The aim of our study is to assert some urban aspects of Hittite Kingdom such as the “urban fact” of Hittite people, the “settlement policy”, the “foundation of ancient towns and their development”, the “urban identity”, the “urban security” and the “urban officers”. For the genuineness of our study, it is important to identify the common and different features of architectural structures in Hittite towns.

Science Code : 110803
Key Words : Hittite, Town, Urban identity, Urban officers, Urban security.
Page Number : 352
Supervisor : Prof. Dr. Esma REYHAN

TEŐEKKÖR

“Hititlerde Kentsel Yapı: Hattuşa, Şapinuva, Şarişşa, Tapikka ve Alacahöyük” başlıklı doktora tezimin her aşamasında, beni her konuda dinleyip yönlendiren ve çalıőmamı titizlikle yürüten Sevgili Hocam Prof. Dr. Eőma Reyhan’a ve üzerimdeki hakkını ve emeğini ödeyemeyeceğim, çalışma disipliniyle örnek aldığım Sevgili Hocam Prof. Dr. İlhami Durmuş’a çok teşekkür ederim. Kaynak literatürüne sağladığı katkı için Hattuşa kazı başkanı Prof. Dr. Andreas Schachner’e teşekkür ederim. Son olarak bu süreçte desteğini, emeğini, hakkını ödeyemeyeceğim, varlıklarıyla gurur duyduğum annem-babam ve kardeőlerime teşekkür ederim.

Nermin ATİLA
Hattuşa, Ağustos 2018

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	xii
TERMİNOLOJİ.....	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HİTİTLERDE KENTSEL YAPI

1.1. Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası	13
1.2. Hitit Devleti'nde Kent ve Yapısı	25
1.3. Hitit Kent Unsurları	41
1.3.1. İdari Yapılar	43
1.3.1.1. Saraylar	47
1.3.1.2. Arşivler	53
1.3.2. Dini Yapılar.....	54
1.3.2.1. Tapınaklar	55
1.3.3. Evler	67
1.3.4. Erzak Depoları	77
1.3.5. Su Yapıları	82
1.3.6. Savunma Yapıları.....	86
1.3.7. Yol Sistemi.....	95

İKİNCİ BÖLÜM

BOĞAZKALE- HATTUŞA

2.1. Kazı Tarihçesi	101
2.2. Boğazkale - Hattuša'nın Coğrafyası	105
2.3. Kent Yapıları.....	110
2.3.1. İdari Yapılar	111
2.3.1.1. Kraliyet Sarayı –Büyükkale.....	113
2.3.1.2. Arşivler	115
2.3.2. Dini Yapılar.....	120
2.3.2.1. Tapınaklar	121
2.3.3. Evler	129
2.3.4. Erzak Depoları	132
2.3.5. Su Yapıları	140
2.3.6. Savunma Yapıları.....	145
2.3.7. Sokak ve Yol Sistemi	153

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTAKÖY-ŞAPINUVA

3.1. Kazı Tarihçesi	159
3.2. Ortaköy-Şapinuva' nın Coğrafyası	159
3.3. Kent Yapıları.....	163
3.3.1. İdari Yapılar	163
3.3.1.1. A Binası	166
3.3.1.2. Arşivler	167
3.3.2. Dini Yapılar.....	168
3.3.2.1. C Binası.....	169

Sayfa

3.3.2.2. D Binası	170
3.3.2.3. Ağılönü	171
3.3.3. Erzak Depoları	174
3.3.4. Savunma Yapıları.....	177
3.3.5. Yol Sistemi.....	179

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM**KUŞAKLI-ŞARIŠA**

4.1. Kazı Tarihiçesi	183
4.2. Kuşaklı- Şariša' nın Coğrafyası	184
4.3. Kent Yapıları.....	186
4.3.1. İdari Yapılar	187
4.3.1.1. Saray	188
4.3.1.2. Arşiv.....	188
4.3.2. Dini Yapılar.....	189
4.3.2.1 Tapınaklar	189
4.3.3. Diğer Binalar	192
4.3.3.1. D Binası	192
4.3.3.2. E Binası.....	192
4.3.5. Ev	193
4.3.6. Erzak Depoları	193
5.3.7. Su Yapıları	195
4.3.8. Savunma Yapıları.....	197
4.3.9. Yol Sistemi.....	199

BEŞİNCİ BÖLÜM

MAŞATHÖYÜK-TAPIKKA

5.1. Kazı Tarihçesi	201
5.2. Maşathöyük- Tapikka'nın Coğrafyası	201
5.3. Kent Yapıları.....	203
5.3.1. İdari Yapılar	204
5.3.1.1. Saray	205
5.3.1.2. Arşiv.....	206
5.3.2. Ev	207
5.3.3. Erzak Depoları	207

ALTINCI BÖLÜM

ALACAHÖYÜK

6.1. Kazı Tarihçesi	211
6.2. Alacahöyük'ün Coğrafyası	212
6.3. Kent Yapıları.....	213
6.3.1. İdari ve Dini Yapı.....	214
6.3.1.1. Tapınak- Saray Yapısı.....	214
6.3.2. Erzak Depoları	215
6.3.3. Su Yapıları	218
6.3.4. Savunma Yapıları.....	220
SONUÇ	221
KAYNAKÇA.....	237
EKLER.....	273
EK-1. Hitit Kentlerinin Stratigrafisi	274

	Sayfa
EK-2. Tablolar	280
EK-3. Haritalar.....	290
EK-4. Kent Planları.....	293
EK-5. Levhalar.....	298
EK-6. Çizimler.....	305
EK-7. Resimler	325
EK-8. Hitit Krallarının Listesi	351
ÖZGEÇMİŞ	352

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
AA	Arhologischer Anzeiger
ABOT	Ankara Arkeoloji Muzesinde bulunan Boğazkoy Tabletleri
ANET	Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, Princeton
AoF	Altorientalische Forschung, Leipzig
ArAn	Archivum Anatolicum
ArOr	Archiv Orientalni
AS	Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, London
AuOr	Aula Orientalis
AÜDTCFY	Ankara niversitesi Dil ve Tarih Coğrafiya Fakltesi Yayınları.
Belleten	Belleten, Trk Tarih Kurumu, Ankara
BiOr	Bibliotheca Orientalis-Leiden
CAD	The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago-Glckstadt 1956 vd
CANE	<i>Civilizations of the Ancient Near East</i> . Ed.by Jack M. Sasson New York, 1995
CBS	Coğrafi Bilgi Sistemi
CHD	The Hititte Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 1980 ff
ChS	Corpus Der Hurritichen Sprachdenkmaler
CTH	Laroche, E., 1971, Catalogue des Textes Hitittes, Paris
DTCFD	Dil ve Tarih Coğrafiya Fakltesi Dergisi
HBM	Hethitische Brife aus Maşat-Hyk
HEG	Tischler, J., 1977 vd. Hethitische etymologisches Glossar, Innsbruck
HHB	Schuster, H. S., 1974, Die hattisch-hethitischen Bilinguen I/I, Leiden

Kısaltmalar**Açıklamalar**

HHw	Tischler, J., 2001, <i>Hethitisches Handwörterbuch</i> , Innsbruck.
HKM	Hethitische Keilschriftafeln Aus Maşat
HW	Friedrich J., 1952, <i>Hethitisches Wörterbuch</i> , Heidelberg
HW²	Friedrich, J. - Kammenhuber, A., 1975, <i>Hethitisches Wörterbuch 2nd edition</i> , Heidelberg
HZL	C.Rüster - E.Neu, 1989, <i>Hethitischen Zeichenlexion</i> , Wiesbaden
JNES	Journal of Near Easten Studies, Chicago, 1942 ff
KBo	Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig, Berlin
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı
KUB	Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin
KuT	Text numbers from excavation at Kuşaklı
MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin
MMKS	Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu
Or	Orientalia –Rome
RA	Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale, Paris
RGTC	Répertoire Géographique de Textes Cunéiformes, Wiesbaden
RHA	Revue Hitite et Asianique, Paris
RIA	Reallexikon der Assyriologie, Berlin/Leipzig
SEFAD	Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
SME	Studi Micenei ed Egeo-Anatolici
StAs	Studia Asiana, Rome
STBoT	Studien zu den Boğazköy-Texten
StMed	Studia Mediterranea
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TEBE	Tarih Eskiçağ Bilimler Enstitüsü
THeth	Texte der Herhiter
TTKY	Türk Tarih Kurumu Yayınları.
VBOT	A. Goetze Verstreute Boğazköy Texte, Marburg 1930
YKY	Yapı Kredi Yayınları.
ZA	Zeitschrift für Assyriologie und verwante Gebiete- Leipzig, später Berlin 1886 vs

TERMİNOLOJİ¹

Colluvia	Kayaların, yamaçların dibinde oluşan birikinti
Corona	Bir yerleşimin en geniş sınırı, zirve, doruk, taç
Corvée	Bir kimseye veya topluluğa zorla, ücret vermeden yaptırılan iş, angarya
Debi	Akarsu yatağından bir saniyede geçen su miktarı.
Determinatif	Çiviyazılı belgelerde öne gelen belirleyici işaret
Einkorn	Tek başak, 14 kromozumlu buğday türü= siyez
Emmer Buğdayı	28 kromozumlu buğday türü
Ex nihilo	İlk kez yerleşime açmak veya bakir bölgelere yerleşmek
Ex novo	İlk kez yerleşime açmak veya bakir bölgelere yerleşmek
Extra muros	Sur dışı yerleşim
Gabro	Kayaç türü
Hacim	Cisimlerin boşlukta kapladığı yer
Hektar	On bin metre kareye eşit olan ölçü birimi
Hendek	Kale, yol, tarla vb. alanların etrafını saran kazılmış derin çukur
Hidrolojik inceleme	Bir alanın su varlığının niceliksel değerlendirilmesi, taşkın denetimi gibi suların değişik yönlerinin sistematik değerlendirilmesi
Höyük	Birden fazla kültür katının üst üste birikmesinden meydana gelen üstü düz, suni tepeler
İdeografi	Sözleri, düşünceleri ve sesleri, harflerle değil çeşitli işaret ve simgelerle yazma
İdeoloji	Düşünbilimsel, toplumsal veya siyasal bir öğreti oluşturan, ülkü olarak da benimsenen kişi ve kurumların davranışlarına yön veren düşünceler bütünü
İn situ	Yerinde
İntra mural	Sur içi yerleşim
Kadastro	Bir kentin her tür taşınmazın yeri, yüzölçümü sınır ve değerlerinin devlet eliyle saptanıp plana bağlanması

¹ Çalışmada yer alan bu terminolojik liste: Kent Bilimleri Terimleri Sözlüğünden, Coğrafya Terimleri Sözlüğünden, Arkeoloji Terimleri Sözlüğünden üretilmiştir. Keleş 1998; Sanır 2000; Saltuk 2007.

Kent planlaması	Bir kentteki tüm arazi çalışmalarını arazi kullanım biçimleri ile gereksinimlerini kentin gelecekteki gelişme durumunu inceleyen, buna göre plan yapan kentsel tasarlama
Kentleşme	Ekonomik gelişmeye bağlı olarak kent sayısının artması, kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplumda artan oranda örgütlemeye, uzmanlaşmaya, insanlar arası ilişkilerde kentlere özgü değişikliklere yol açan nüfus birikimi
Kiklopiyen duvar	Düzensiz kesilmiş çok kenarlı büyük taşlardan oluşan harçsız duvar örgüsü
Kronoloji	Zaman
Kuş uçuşu uzaklık	Yerleşimler arasında yükselti ve çukurların dikkate alınmadığı iki nokta arasındaki uzaklık
Kutsal	“Tanrıya adanmış olan, tanrısal olan”
Kült	“Tapınma tapma, dini tören”
Pithos	Erzak Küpleri
Potern	Sur duvarının altından geçen, yalancı tonoz tekniğiyle örülmüş, tünelimsi geçit
Rakım	Herhangi bir yerleşimin deniz seviyesinden yüksekliği
Rekonstrüksiyon	Bir yapının aslına uygun yeniden inşa etme, canlandırma
Savak	Bir barajın fazla suyunu boşaltmak için oluşturulan sistem
Sediment	Tortu
Simetrik	İki veya daha çok şey arasında konum, biçim ve belirli bir eksene göre ölçü uygunluğu
Stratigrafi	Yerleşimlerin içinde ele geçen buluntulara göre tabakaların sıralanış biçimleri
Tahkimat	Bir yerleşimi, düşman saldırısına karşı koyabilecek yapı
Tesviye	Pürüzlü bir alanı düz duruma getirme düzeltme
Tipoloji	Aynı türdeki kavramların işlev, amaç vb. niteliklerine göre yapılan sınıflama
Topoğrafya	Bir arazi yüzeyinin tabii veya suni ayrıntılarının meydana getirdiği şekil. Bu şeklin kağıt üzerinde harita ve tablo şeklinde gösterilmesiyle ilgili ölçme, hesap, çizim

GİRİŞ

Kent, en genel ifadeyle “insanlık tarihinin belli bir anında ve belirli koşullarla oluşan, sosyo kültürel, iktisadi, tarihsel, dini, mimari yönüyle temayüz eden bir yaşam alanı olarak tanımlanmakta olup bu alanda nüfusun çoğunun ticaret ve yönetim ile ilgili işlerde uğraşan tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanı” olarak tanımlanmaktadır.²

Dilbilimsel olarak “kent ve kentleşme” kavramları üzerine çalışan bilim insanları, bu kavramların “*uygarlığın doğuşu*” olgusunu içerdiğini, hatta birbiriyle özdeşleştirildiğini ifade etmektedirler. Bu kavramlar birbiri içine girmiş halkalar gibi daima birlikte kullanılmış ve aynı kelime kökünden türemiştir. Uygarlık kelimesinin batı dillerindeki karşılığı “*civilization*”dur.³ Latince “*civilization*” kelimesi kent; “*civitas*” kelimesi kent sakini; “*civility*” ise uygar olma süreci anlamına gelmektedir.⁴ Başka bir deyişle bilim insanları kentleri, uygarlığın bir ölçütü olarak görmüş ve kenti, “*uygarlığın bedene dönüştüğü toplumsallaştığı mekânlar*” olarak tanımlanmışlardır. Ancak kent olgusu, tarihin her döneminde ve her uygarlıkta farklı anlamlar yüklenmiş dinamik bir kavramdır. Bu yüzden kent tanımlamalarında gerek literatür gerekse mevzuat düzenlemelerinde her dönem ve her yerleşim yeri için geçerli olan bir tanım yapılamamaktadır.⁵ Eskiçağ tarihinde, kent olgusunun tanımlanması daha da zordur. Bu yüzden eskiçağ tarihçileri ilk kentlerden başlayarak kent ve köyleri birbirinden ayırt edecek unsurları incelemişlerdir.

Günümüzde arkeolojik veriler, tarihte ilk kent ve kentleşme olgusunun Mezopotamya’da Uruk (Warka) ve çevresinde gerçekleştiğini göstermektedir. Eski Yakın Doğu kentlerine yönelik ilk arkeolojik çalışmalar, 19. yüzyılın ortalarında başlamıştır. Bu dönemde eskiçağ tarihçileri “antik kent” kavramı üzerine de çalışmaya başlamışlardır. Layard ve Botta adlı tarihçiler, antik kent çalışmalarını Yunan ve Roma dünyasıyla sınırlı tuttıkları için Eski Yakın Doğu kentleri, çalışmaların dışında kalmıştır. K. Mark, Eski

² Türk Dil Kurumu Sözlüğünde <http://www.tdk.gov.tr/04.04.2017>.

³ Türk Dil Kurumu Sözlüğünde; Uygarlık kelimesi “ 1. Uygar olma durumu medeniyet, medenilik. 2. Bir ülkenin bir toplumun, maddi ve manevi varlıklarının fikir sanat çalışmalarıyla ilgili niteliklerinin tümü, medeniyet. Şeklinde açıklamıştır. (<http://www.tdk.gov.tr/>).

⁴ Holton R. J. (1999), *Kent Kapitalizm ve Uygarlık*, çev Ruşen Keleş, Ankara: İmge Yayınevi, 119.

⁵ Karaman, Z. T. (1998). *Kent Yönetimi ve Politikası*, İzmir: Anadolu Matbacılık, 5.

Yakınoğu kentlerini askeri karargah merkezi ve kralın ikamet merkezi olarak tanımlamıştır.⁶

Ninive ve Korsabad'da yapılan kazı çalışmalarında, saray ve tapınak yapılarının, evlerin ve cadde ağlarının bulunması, kent olgusunda farklılıklar ortaya çıkarmıştır. 1920'de A.Schneider tarafından önerilen Sumer tapınak kent modeliyle ilk kez doğu kentinin farklı olduğu izlenimi uyandırmıştır. 1970'li yıllara gelindiğinde ise M. Hammond, "*Mezopotamya, Yunanlı gezginleri derinden etkileyen Babylon veya Ninive gibi muhteşem kentlerden meydana gelmiştir. Ancak bunlar, Yunanistan'daki ilk kentlere model olmak için çok büyük olup kendi kendini yöneten toplulukların değil monarşinin yarattığı yerleşimlerdir.*" şeklinde ifade etmiştir. Avusturyalı V. Gordon Childe, 1950 yılında kentin diğer yerleşimlerden ayırt edilebilmesi için on kriter belirlemiştir. Childe'nin Yakınoğu kentlerinin kökenine yönelik yaptığı bu kriterler, kentsel oluşumu açıklamada yetersiz olmasına rağmen kentlerin büyümesini açıklamada temel noktaları oluşturmaktadır. Bu kriterler şunlardır:⁷

1. **Yerleşim yerinin boyutları ve nüfus yoğunluğu:** İlk kentlerin boyutları, diğer yerleşim yerlerinden daha büyüktür.
2. **Tam gün çalışan uzman işgücü:** Kentli nüfus, köylülerden iş ve görev olarak ayrılmaktadır. Kentler, tam gün çalışan uzman zanaatkârların, tüccarların, memurların ve rahiplerin olduğu merkezlerdir. Kente bağlı köylerde yaşayan çiftçilerin, artı ürünüyle kent halkı beslenmektedir.
3. **Anamalin merkezi olarak toplanması:** Çiftçinin belirli ölçüde kullandığı topraktan elde ettiği ürünü, tanrı veya krala vermesidir. Böylece tüm ürün, bir merkezde toplanmaktadır.
4. **Anıtsal kamu yapıları:** Anıtsal kamu yapılarının varlığı, kentleri köylerden ayırmaktadır. Bu yapılar, aynı zamanda artı ürünün kentlerde toplandığı yerler ve hiyerarşinin simgesini oluşturmaktadır. Sumer kentlerinde bulunan yapılar, merkezi bir konumda yer almaktadır. Tapınakların yakınında, bitişik atölye ve magazinler bulunmaktadır. Tapınağın bir bölümünde tahıl deposu yer almaktadır.

⁶ Çevik, Ö. (2004), *Anadolu'da Kentleşme Süreci*, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 12-13.

⁷ Childe, V. G. (1979). "The Urban Revolution", *Ancient Cities of the Indus*, ed. G.L. Possehl, 15-17.

5. **Toplumsal tabakalaşma:** Tarımsal olmayan üretim yapıları ve tüm üretim, denetim ve dağıtımını yapan görevliler bulunmaktadır. Bunlar, saray ve tapınak görevlileri olup yönetici bir sınıfı oluşturmuştur.
6. **Yazı:** Yazının varlığı, uygarlığın önemli bir göstergesidir. Belirli olayları kaydetmek, resmi kayıtları tutmak, tapınağın gelirlerini toplamak gibi gereksinimler yazının gelişimini sağlamıştır. Kentlerin arşivlerinin bulunması, o kent hakkında idari, siyasi, dini pek çok unsuru yansıtmaktadır.
7. **Kesin ve öngörülü bilimler:** Geometri ve astronomi bilgisinin gelişmesi, tahılın ekiminin ve ürünün ne zaman toplanacağı konusunda tarihlerin belirlenmesi, matematiksel bilgilerin varlığı, yapıların geometrik olarak inşası, uygarlığın temel göstergeleridir.
8. **Sanat:** Mısır, Sumer ve Indus kentlerinde resim, heykel ve mühürle uğraşan insanların varlığı, sanatsal faaliyetlerin önemini ortaya koymuştur.
9. **Uzun mesafeli ticaret:** Toplanan artı ürünün bir kısmının ticareti yapılmaktadır. Ticari ilişkiler, Mezopotamya'dan Suriye'ye Mısır ve Indus'a kadar uzanmaktadır.
10. **Devlet organizasyonu:** Yerleşimde bütünlüğün beraberliğin sağlanması için devlet organizasyonu gereklidir.

Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Kent Olgusu

Mezopotamya'da M.Ö. II. bin yılın başlarında Sumerlilerin kurduğu son devlet olan III.Ur 'un yıkılmasıyla Asurlular, tarih sahnesine çıkmıştır. Kuzey Irak'ta Musul yakınlarında bulunan Asur kenti, stratejik konumun sağladığı avantajlarla kısa sürede uluslararası bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Asurlu tüccarlar, Mezopotamya ile Anadolu arasında sistemli ve dinamik bir ticari faaliyet başlatmışlardır.⁸

M.Ö. II bin yılın başlarında, Mezopotamya ile Anadolu arasında ticari faaliyet yürüten Asurlu tüccarlar vasıtasıyla Anadolu'nun yazılı tarihi başlamıştır. Asur ve Anadolu arasındaki ticaretin temsilcisi olan bu tüccarlar, Güneydoğu ve Orta Anadolu'da 40'ya yakın kentte *kārum* "ticaret merkezi, pazar yeri" ve *wabartum* "menzil istasyonları"

⁸ Günbattı, C. (2012). *Kültepe – Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 5.

(tüccarların konakladıkları, hayvanlarını dinlendirdikleri, getirdikleri malzemeleri depoladıkları ticari istasyonlar) denilen ticaret merkezleri kurmuşlardır.⁹ Merkezi bir devletin olmadığı, kent devletleri veya krallıklarının yönetiminde olan Anadolu kentlerinde, *kārum*’ ların kurulmasının, kent krallığının onayı ile mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Hitit Devletinden önce Anadolu’nun idari yapısı hakkında da bilgi veren bu belgelerden 40 kadar kentte *kārum ve wabartum* olarak bahsedilen ticaret kolonisinin olduğu tespit edilmiştir. Bunların dışında, *kārum* bulunup bulunmadığı bilinmeyen fakat çiviyazılı belgelerde kral veya kraliçenin varlığı tespit edilen 15 yerleşim yeri de bilinmektedir. Çiviyazılı belgelerde ülke, “mātum” olarak tanımlanmakta ve diğ erlerine göre daha geniş bir bölgeye h kmettiğı bilinmektedir. Bazı kentler ise ālum olarak ifade edilmektedir. Çivi yazılı belgelerde mātum olarak geçen kentlerden biri de Kayseri’ye 20 km uzaklıkta olan Kültepe/Kaniş’dir.¹⁰

Kültepe’deki Kaniş (Neşa) kenti¹¹, Orta Anadolu’da güçlü bir Hatti beyliğidir ve Anadolu’daki bütün *kārum* ’ların merkezi konumundadır. Kentin beyinin, höyük üzerindeki saraylarda; yerli halk ile Asurlu tüccarların ise tepenin eteğindeki Aşağı Şehirde oturdukları belirlenmiştir. *Kārum* denilen bu kesimde, Asurlu tüccarlar, yerli halkla birlikte fakat ayrı mahallelerde yaşamışlardır.¹² Tepe ile karum arasında, fiziki bir izalasyonun olduğu anlaşılmaktadır. 550x450 m çapındaki höyük, etrafındaki ovadan 20 m yüksekte yer almaktadır.¹³

Kültepe’deki *Kārum*’da 1948 yılından beri yapılan kazılarda dört kültür katı tespit edilmiştir. IV. ve III. tabakada yazılı belge bulunmamıştır.¹⁴ II ve Ib tabakalarında ise Asurlu tüccarlara ait çok sayıda çiviyazılı belge bulunmuştur. *Līmu* listeleri sayesinde Asurlu tüccarların, yaklaşık M. . 1928’den 1720 yılına kadar, 200 yılı aşkın bir süre Anadolu’da yaşadıkları anlaşılmıştır. Tüccarlar 90 yıl II. tabakada, 110 yıl ise Ib

⁹ Günbattı, 2012, 8.

¹⁰ Günbattı 2012, 22

¹¹ Kaniş = Neşa için bkz. Alp S. (1963). “Kaniş=Anişa=Nişa Erken Hitit  ağının Bir Başkenti”, *Bellekten*, C.27 S. 107, s.367-376.

¹² Sever, H., (1992). “Kültepe Tabletlerinin Anadolu Tarihi ve Kültür Tarihi Bakımından  nemi”, *AÜDTCFD*, XXXV/ 2, 248-250.

¹³ Kulakoğlu, F. (2009). “Eski Anadolu’nun İlk Uluslararası Ticaret Merkezi: Kültepe”, Kayseri: *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, C.1, s. 21.

¹⁴ Larsen, M. T., (1976). *Old Assyrian City-State and Its Colonies*, Copenhagen :Akademisk Forlag, 366.

tabakasında oturmuşlardır.¹⁵ Arkeolojik kazı çalışmalarında kentin sarayları, tapınakları, konutları ve arşivi ortaya çıkarılmıştır.¹⁶

Kültepe/Kaniş/Neşa kentinin kuruluş ve gelişimine ışık tutan bir belge de Boğazköy-Hattuša'da bulunmuştur. Hititçe olarak yazılmış olan bu tablet, bilim adamları tarafından "Anitta Metni"¹⁷ olarak adlandırılmıştır. Bu belgeden Anitta ve babası Pithana'nın Anadolu'daki şehir devletlerine karşı yürüttükleri askeri girişimleri öğrenilmektedir. Belgede geçen, "*Hangi ülke başkaldırdı ise onların hepsini yendim*" ifadesi, Kuşşara sülalesinin Orta Anadolu'daki krallıkları tek bir güç altında toplama çabasını göstermektedir. Kuşşara kralı Pithana, başta gece baskınları olmak üzere uyguladığı pek çok savaş taktiği ile bu kentleri teker teker ele geçirmiştir. Pithana'dan sonra ise şehir devletlerinin birçoğu, isyan etmiştir. Anitta bu isyanları bastırarak ve Neşa, Ullama, Harkiuana, Zalpuwa, Waşhaniya, Hattuş, Şalatiwar gibi birçok kenti ele geçirmiştir.¹⁸

Söz konusu belge, Anitta ve babası Pithana'nın Anadolu'daki şehir devletlerine karşı yürüttükleri askeri girişimler hakkında bilgi vermesinin yanı sıra bir kentin kuruluşu hakkında da ipuçları vermektedir. Anitta'nın, Kuşşara yerine başkent olarak kabul ettiği Kaniş/Neşa'da yaptığı imar faaliyetleri hakkında bilgiler verilmektedir:

- Anitta, başkent olarak seçtiği Neşa'yı geceleyin güçlü bir saldırıyla ele geçirmiştir. Bu kentin kralı ve halkına iyi davrandığını ve hatta onları ana-baba gibi görüp kötülükte

¹⁵ Günbattı, 2012, 16.

¹⁶ Özgüç, T. (2002c). Neşa Bir Şehrin Gelişim Öyküsü, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn 459-460; Kulakoğlu, F. (2010). "Kültepe Kaniş-Karumu Anadolu'nun En Eski Uluslararası Ticaret Merkezi, Anadolu'nun Önsözü Kültepe Kaniş Karumu Asurlular İstanbul'da, Kayseri : *Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları*, 45.

¹⁷ (CTH 1), S.Koşak, hethiter.net/: hetkonk (v.1.97); CTH 1 KBo 22.5; CTH.1.1A KBo 3.22; CTH.1.1.B KUB 26.71; CTH 1.1.C KUB 36.98b (+) KUB 36.98 (+) 36.98a (+) 36.98c; CTH 1.1.D KBo 50.1. Anitta Metni'nin tercümesi için bkz. Neu, E. (1974). *Der Anitta – Text, StBoT 18*, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 10-15; Alp, S. (2001). *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 53-55.

¹⁸ Günbattı, 2012,26-28.

bulunmadığını ifade etmektedir. Böylece Neša halkının zarar görmediği; sadece yönetsel bir değişikliğin olduğu anlaşılmaktadır:¹⁹

Kuşşara kralı Pithana'nın oğlu Anitta şöyle der: Göğün fırtına tanrısına (karşı) iyi idi ve fırtına tanrısına (karşı) iyi olunca, Neša kralı, Kuşşara kralına (karşı) savaş açtı [...] Kuşşara [kr]alı şehirden (Kuşşara'dan) aşağıya çok sayıda (askerle) geldi [ve Ne]ša'yı geceleyin güçlü bir saldırı ile al[dı]. [N]eša kralını yakaladı ve Neşalılardan hiçbirine kötülük yapmadı. [Onları] (kendisinin) anaları, babaları yaptı.

- Ulama'yı gece baskısıyla Harkiuana, sıcak bir günde ele geçirmiştir. Pithana'dan sonra deniz kenarında bulunan Zalpuwa kentini de zapt etmiştir. Neša'dan Zalpuwa'ya götürülmüş olan tanrı Şiuşummi'nin heykelini, tekrar Neša'ya getirmiştir. Bu heykelin Neša'ya tekrar getirilmesi tanrıların ve Neša halkının memnuniyetini sağlamış olmalıdır:²⁰

Harkiuana'yı sıcak bir [zamanda yendim]. [Ulla]ma'yı geceleyin güçlü (bir saldırı) ile aldım. [...]'yı sıcak bir zaman [da yendim] [...] Babam [Pithana'dan] sonra deniz [kenarındaki] Zalpuwa'ya [sefere gittim]. [Ve] deniz [kenarındaki] Zalpuwa'yı yendim [...] Zalpuwa'dan denizden içeride olan bütün ülkeleri [zaptettim] Eskiden Zalpuwa kralı Uhna, tanrı Şiuşumm[i'yi] (tanrının heykelini) Neša'dan Zalpuwa'ya götürdü. [Ar]kadan da (ben) Büyük Kral Anitta tanrı Şiuşummi'yi [Z]alpuwa'dan tekrar Neša'ya gö[türdüm]. Zalpu[wa] kralı [H]uzziya'yı sa[ğ] olarak Neša'ya götürdüm.

- Anitta, Anadolu'nun sarp, dağlık ve ulaşılması güç bir kenti olan Hattuş'u da zapt etmiştir. Ayrıca Hattuş, kralın iktidarını tehdit edebilecek bir güçte olmalı ki Hattuş'u yeniden iskân edilmemesi yönünde lanetlemektedir. Bu durum, kralın yeni kurulan kentin güvenliğini sağlamak ve kendi iktidarına karşı oluşacak gücü ortadan kaldırmak için uyguladığı bir strateji olmalıdır:²¹

Onu geceleyin güçlü (bir saldırı) ile aldım, yerine üzerlik otu ekdim. Kim benden sonra kral olursa ve Hattuş'u tekrar iskân ederse, göğün tanrısı onu ezsin.

¹⁹ KBo 3.22 öy 1-9, Neu, E. (1974). *Der Anitta – Text, StBoT 18*, Wiesbaden:Otto Harrassowitz Verlag, 10-11; Alp, S. (2001). *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 53:

²⁰ KBo 3.22 öy 17-44, Neu, 1974, 10-13; Alp, 2001, 53-54.

²¹ KBo 3.22 Ay. 47- 51, Neu, 1974, 12-13; Alp, 2001, 53.

- Puruşhanda kenti kralı ise Anitta'ya onun iktidarını ve gücünü kabul ettiğini simgeleyen armağanlar vermiştir. Bunlar demirden bir taht (iktidar) ve demirden bir asadır (güç). Anitta sarayına dönünce Puruşhanda kralının kabul salonunda sağ tarafında oturacağını belirtmektedir. Bu durum iki krallığın arasındaki hiyerarşiyi de açıkça göstermektedir:²²

Puruşhanda adamı benim yanıma hediyelerimi (getirdi). O bana demirden bir taht, demirden bir asa hediye olarak getirdi. Ben tekrar Neşa'ya gelince, Puruşhanda adamını yanımda götürdüm. (Kabul) salonuna girince, o önümde sağa oturacak!

- Anitta, Neşa'da yaptırdığı imar faaliyetleri hakkında da bilgi vermektedir. Anitta öncelikle kentin surlarını inşa ettirmektedir. Böylece kentin sınırları belirlenmekte ve güvenliği sağlanmaktadır. Arkasından Fırtına Tanrısı ve Tanrı şiunaşummi için tapınak yaptırmaktadır. Bu durum, kentlerin kurulumunda önceliğin sur inşaatına mı verildiği sorusunu akla getirmektedir. Güvenlik sağlandıktan sonra kentte imar faaliyetleri başlamış olmalıdır. Özellikle güvenlik zafiyetinin olduğu yerleşimlerde, önce güvenliğin sağlanması, sonra imar faaliyetlerinin yapılması zorunludur. Kent ekonomisi ve refahı ise tapınakların ganimetlerle donatılmasından anlaşılmaktadır.²³

Neşa'da surlar inşa ettim. şehir (surlarından) sonra sonra göğün fırtına tanrısının tapınağını ve tanrı şiunaşummi'nin tapınağını inşa ettim. Taht tanrısının tapınağını, efendim fırtına tanrısının tapınağını ve tanrı şiunaşummi'nin tapınağını inşa ettim. Seferden getirdiğim ganimetle [onları] donattım.

- Kentin ekonomik refahı, çeşitli hayvanların kentte getirilişinden de anlaşılmaktadır. Kentte getirilen bu hayvanlar, ekonomik kazanç amacının yanı sıra kralın gücünün de bir yansımasıdır:²⁴

Aynı gün iki aslan, yetmiş domuz, altmış yaban domuzu, yüz yirmi yaban hayvanı??, ya leopar, ya aslanlar, ya geyikler, ya dağ keçisi, ya da [...], Neşa'ya (baş) kentime getirdim.

Anitta metni, Hititlerden önce Anadolu'daki kent yapısı ve idari yapı hakkında bilgi vermektedir. Anitta'nın Neşa kentini kurarken öncelikle surların inşasını, sonra tapınakları yaptırdığı açıkça görülmektedir. Bu durum, kent ve halkın güvenliğini sağlamaya yönelik

²² KBo 3.22 Ay. 72-77; Neu, 1974, 14-15; Alp, 2001, 55.

²³ KBo 3.22 Ay. 55-58; Neu, 1974, 13-14; Alp, 2001, 55.

²⁴ KBo 3.22 Ay. 60-63; Neu, 1974, 14-14; Alp, 2001, 55.

bir girişimdir. Diğer kentlerde yapılan imar faaliyetlerindeki öncelik sonralık hakkında bilgi sahibi olunmamasına rağmen Neša kenti ve güvenlik zafiyetinin olduğu kentler için de aynı durum geçerli olmalıdır. Neša'nın kent tanrılarının olduğu ve onlar için özel tapınakların inşa edildiği görülmektedir. Neša kralının sarayının hiyerarşik olarak üstte olduğu ve merkezi otoritenin gücünü yansıtan ipuçları vardır. Anitta metninde, kent mimarisinde idari ve dini yapıların ayrı olduğu açıkça görülmektedir. Neša halkını ana baba gibi görüp kentin güvenliğini ve ekonomik refahını sağlayan bir kral olduğu da dikkat çekmektedir.

Neša, dönemin kent anlayışını yansıtan en gözde yerleşim yeridir. Arkeolojik kazı çalışmalarında; kentin tapınakları ve sarayları, konutları ve kapıları tespit edilmiştir. Anitta'nın başkent olarak seçtiği Neša, bütün yolların düğümlendiği bir merkezdir. Bu durum kentin gelişimi ve büyümesi açısından çok önemlidir. Ancak Hititlerin daha sonra Kültepe/Kaniş yerine neden Hattuša'yı tercih ettikleri bilinmemektedir.

KURAMSAL ÇERÇEVE

Konu

Çalışmamız Hititlerde Kentsel Yapı: Hattuša, Şapinuva, Şarišša, Tapikka ve Alacahöyük başlığını altında sunulmaktadır. Bu konu kapsamında Hitit kentlerinde yapılan sistemli kazılardan elde edilen arkeolojik ve filolojik veriler incelenecektir.

Amaç

Hitit kentlerinden en çok arkeolojik ve filolojik veriye sahip olduğumuz Hattuša, Şapinuva, Şarišša, Tapikka ve Alacahöyük üzerinde yapılan incelememizde, Hititlerde kentsel yapı irdelenecektir. Hitit “kent olgusu ve görevlilerini” ortaya koymayı amaçladığımız tezimizde şu sorulara cevap bulma amacındayız.

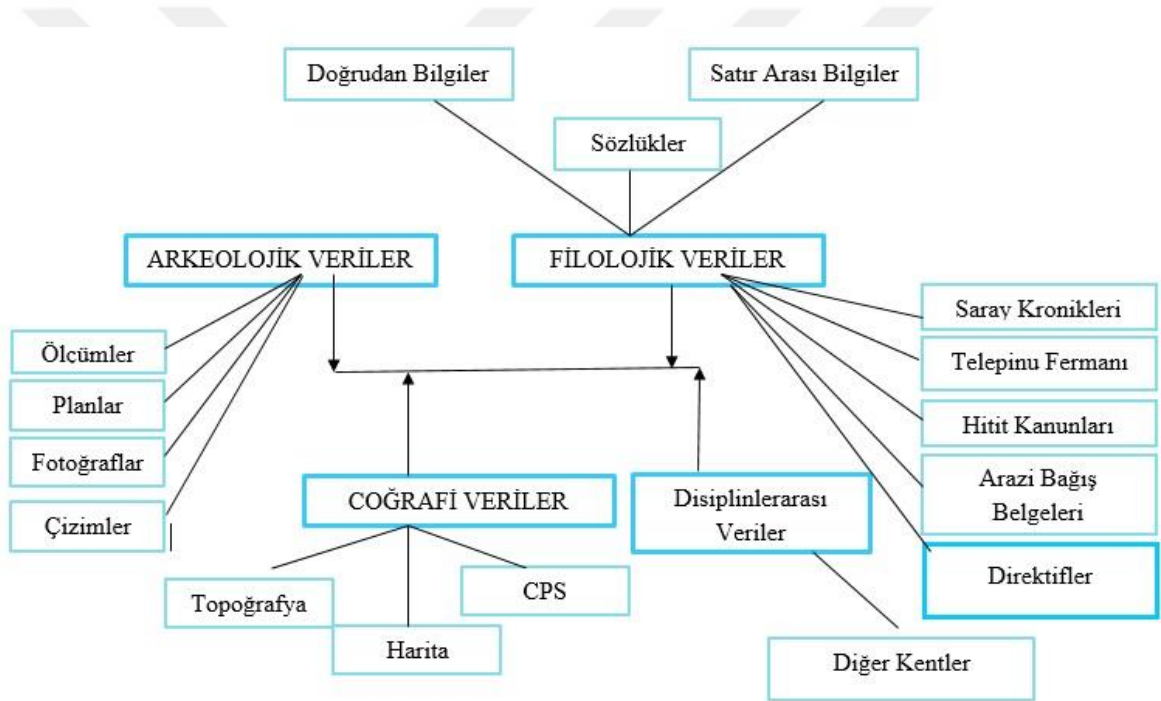
- Hititlerde “kent” nedir?
- Hititlerin “kent kimlik” leri belgelere nasıl yansımıştır?
- Kent kimlikleri ayrıştırılabilir mi (siyasi, idari, kutsal, askeri)?
- Hitit kentlerinin “yönetim sınırı” veya “kent sınırı” var mıdır?
- Hititlerin kent görevlileri kimlerdir? Bu görevlilerin yönetimdeki yeri nedir?
- Hitit kentlerinde mimari bakımdan benzerlikler ve farklılıklar nelerdir?

Kapsam

Çalışmanın kapsamında, Orta Anadolu’da bulunan Hitit kentlerinde yapılan kazı çalışmalarındaki arkeolojik ve filolojik verilerin incelenmesi yer almaktadır. Kazı çalışmaları yapılan bu kentlerde, ele geçen mimari bulgular ve filolojik veriler değerlendirilmiştir. Tezimizin diğer bölümlerinde ise Hattuša, Şapinuva, Şarišša, Tapikka ve Alacahöyük kentleri detaylı olarak incelenmiştir. Çalışmamızda doğrudan yer almayan arkeolojik ve filolojik verilerden bazı unsurlarını bildiğimiz kentlerle de kıyaslamalar yapılmıştır. Çalışmamızda zaman aralığı, Eski Hitit, Orta Hitit ve İmparatorluk Dönemlerini kapsamaktadır. Kent unsurları, bütünsel bir yaklaşımla kıyaslanarak ortaya konulmuştur.

Yöntem

Hititlerde Kentsel Yapı: Hattuša, Şapinuva, Şarišša, Tapikka ve Alacahöyük başlıklı doktora tezinde sistemli bir yol izlenmiştir. Aşağıda tablo halinde gösterdiğimiz arkeolojik, filolojik, coğrafi ve disiplinler arası veriler ışığında değerlendirme yapılmıştır. Hititçe çivi yazılı belgelerden; tarihi metinler, diplomatik ve idari yazışmalar, arazi bağış belgeleri ve direktifler incelenmiştir. Filolojik verilerden doğrudan bilgiler, satır arası bilgiler ve sözlükler bulunmaktadır. Arkeolojik kazı çalışmalarında ise ölçümler, planlar, fotoğraflar, çizimler ve kazı raporları yer almaktadır. Coğrafi veriler, kentlerin topoğrafyasının kullanımı, birbirlerine uzaklıkları da harita üzerinde gösterilmiştir.

Kronolojik Sistem Üzerine Bazı Notlar²⁵

Hitit tarihinin kronolojisi ve kentlerin kronolojik gelişimi hakkında pek çok belirsizlik bulunmaktadır. Ancak Hitit tarihi, çivi yazılı belgelere göre Eski Hitit, Orta Hitit ve İmparatorluk Dönemi olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır. Kurt Bittel ve Peter Neve, filolojik verilere dayanarak yapılan bu ayrıma karşı, arkeolojik verileri temel alarak üç

²⁵ Schachner, A. (2018b). Hattuša Efsanevi Hitit İmparatorluğu'nun İzinde, Homer Kitapevi.(Basım aşamasında)

evreyi Eski Hitit, Eski İmparatorluk Dönemi ve Yeni İmparatorluk Dönemi olarak adlandırmışlardır.

Arkeolojik kazılarda, fen ve doğa bilimlerine dayalı tarihlendirme yöntemleri kullanılmaktadır. 1994 yılından itibaren kullanılan bu metot, daha kesin tarihlendirme yapılmasını sağlamıştır. Araştırmacılar, bu kapsamda C₁₄ metodu ile organik maddelerdeki (ağaç kalıntıları, kömürleşmiş tahıl tohumları, kemikler) kömür izotopunda yer alan radyoaktif kalıntıların ölçülmesini gerçekleştirerek bir objenin yaşını ve tarihi süreçteki yerinin tespitini sağlamışlardır. Başka bir tarihlendirme yöntemi ise dendronkronoloji'dir. Bu metot ile yapılarda kullanılan ahşaplardaki yaş halkalarının incelenmesiyle ahşabın yaşını tespit etmek mümkündür. Hitit kentlerinden Hattuša'da, ahşap malzemenin bulunmamasından dolayı dendrokronoloji çalışması yapılamamıştır. Tapikka'da ve Alacahöyük'te de dendrakronoloji çalışması yapılmamıştır. Şarišša'da ise dendrakronoloji çalışmaları yapılmıştır.

Son zamanlarda yapılan araştırmalarda, Hattuša'daki buluntulara bakılarak tarihlendirmelerde değişikliğe gidilmiştir. Hattuša'daki Poternli Sur ve kentin kuzey yamacındaki silolar, Hitit Devleti'nin ilk kralı I Hattušili'den (M.Ö. 1600 yy.) önceye tarihlendirilmiştir. Diğer evreler ise M.Ö. 1650-1520 arası Eski Hitit; M.Ö. 1520-1360 arası (Alluwanna'dan II/III Tuthaliya'ya) Orta Hitit veya Eski İmparatorluk Dönemi; I.Šuppiluliuma'dan II. Šuppiluliuma'ya kadar ise İmparatorluk Dönemi veya Yeni İmparatorluk Dönemi olarak kabul edilmiştir. Fen ve doğa bilimlerine ilişkin yöntemlerin kullanılmadığı dönemlerde yapılan kazılarda, Hattuša'da, gün yüzüne çıkarılan yapıların tarihi belirlenememiştir. Bu yüzden ortaya çıkarılan bulguların tarihlendirilmesinde en iyi yöntem stratigrafi olmuştur. Stratigrafi, içinde buluntu ele geçen yapı tabakaların sıralanmış biçimlerinin incelenmesi anlamına gelmektedir.

Arkeolojik kazı çalışmalarının amaçlarından biri öncelikle kazılan yerin stratirafisi yani tabakalanmaları doğru bir şekilde belirlemektir. Jeolojik bir kavram olan stratigrafi, arkeolojiden daha karmaşık ve farklıdır. Çünkü doğal bir jeolojik tabakalanma yatay olarak sıralanırken insan elinden çıkmış tüm tabakalar, yatay olarak sıralanmaz. Ayrıca bu tabakaların çoğu da insan eliyle bozulmalara maruz kalmıştır. Bu yüzden arkeologlar kazdıkları toprak tabakalarında, farklı renkleri izleyerek üstteki daha geç dönem

faaliyetleri incelemişlerdir. Arkeoloji'nin en önemli ögesi olan tabakalanma konusunda kısa bir bilgi vermek gerekmektedir. İnsan eli değmemiş toprak, ana toprak olarak ifade edilmektedir. İnsanoğlunun yaşam mücadeleleri sonucunda oluşmuş ve belirli bir döneme ilişkin izlere sahip olan tabaka, kültür katı veya yapı katı olarak adlandırılmaktadır.

Hitit kentleri arasında Hattuşa ve Alacahöyük'ün stratigrafisi yapılmıştır. Diğer Hitit kentlerinin stratigrafisi henüz tam anlamıyla yapılmamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİTİTLERDE KENTSEL YAPI

1.1. Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası

Anitta'nın lanetlediği kent olan Hattuş, yaklaşık M.Ö. 1650'de II. Labarna tarafından Hitit Devleti'nin başkenti olarak belirlenmiştir. Hitit Krallığının kurucusu olan I. Hattuşili otobiyografisinde kendini “*Kuşşaralı Adam*” olarak tanımlayarak kent kimliğini ön plana çıkarmaktadır.²⁶ II.Labarna, başkent Hattuşa'ya yerleşmesiyle birlikte “*Hattuşalı Adam*” anlamında, Hattuşili adını almıştır.²⁷ Ayrıca kralların siyasi kimliklerini Hattuşa ile özdeşlendikleri bilinmektedir. Hitit kralları kendilerini “LUGAL GAL LUGAL KUR URUHATTI”, “*Hatti Ülkesinin Kralı Büyük Kral*” olarak ifade etmektedirler.²⁸ Hititler hakimiyet altına aldıkları bölgeyi, KUR URUHATTI “*Hatti Ülkesi*” olarak tanımlamaktadır.

Hititler tarafından *Maraşşantiya*²⁹ olarak adlandırılan, Klasik Dönemde *Halys*³⁰ olarak tanınan Kızılırmak; Doğu Anadolu dağlarından çıktıktan sonra, uzun bir mesafeyi kat ederek güneybatı yönünden ilerler. Tuz gölüne yaklaşırken önüne çıkan irili ufaklı dağlar nedeniyle büyük bir yay çizer ve tekrar geldiği yöne geri dönerek Karadeniz'e dökülür. Hititler, Kızılırmak kavisinin içerisinde hızla büyüyerek siyasi birlik sağlamış ve bu bölgeyi devletin askeri, idari ve dini açıdan önemli merkezler haline getirmişlerdir. İncelediğimiz kentlerin büyük bir çoğunluğu, bu kavis içerisinde bulunmaktadır. Şüphesiz ki Hititlerin başkenti Hattuşa ve çevresi, kısa sürede devletin en güvenli bölgesi haline getirilmiştir. Merkez bölge, diğer coğrafi bölgelerden idari ve politik olarak ayrı

²⁶ KBo 10.2 i 1-3. Bryce, T. (1998). *The Kingdom of The Hittites*, Oxford: Oxford University Press 73. İmparatorluk krallarından III. Hattuşili, soyunu Kuşşara kentine dayandırmaktadır. Bu durum III. Hattuşili'nin krallığını meşrulaştırmak amacıyla yaptığı bir girişim olmalıdır. Nitekim bazı kentler kralların hakimiyetlerinin sembolüdür. Archi, A. (1971). “The Propaganda of Hattuşili III”, *SME* 14, s. 196; Otten, H. (1971). “Die Genealogie Hattuşiliş II”, *KBo VI 28, ZA 61*, s. 234. Bozgun, S. (2017). CTH 89: Çiviyazılı Belgelerde Hitit Sınır Kenti Tiliura (I), *Archivum Anatolicum (ArAn)* 11/1, s.35.

²⁷ Bryce 1998, 73.

²⁸ Otten, H. (1988). “Die Bronzetafel aus Boğazköy, Ein Staatsvertrag Tuthaliya I” Wiesbaden :*StBoT* 5, Beiheft 1, 4-5; Güterbock, H. G. (1956). “The Deeds Of Suppiluliuma As Told By His Son, Mursili II”, *Journal of Cuneiform Studies* 10 59.

²⁹ del Monte, G. F. Tischler, J. (1978). *Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte*, Wiesbaden: *RGTC VI/I*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 261-268.

³⁰ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası Geographika: XII-XIII- XIV*, (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

tutulmaktadır. Bu yüzden Hitit kralları, öncelikle bu topraklarının güvenliğini sağlamak ve sınırlarını genişletmek amacıyla olmuş olmalıdır.

Tezimizde Hitit Devleti'nin sınır komşuları ile Hatti Ülkesi'nin coğrafi sınırlarını çizmeyi de amaçlamaktayız. Ancak sadece çiviyazılı belgelerdeki bilgilere göre Hatti Ülkesi'nin sınırları belirlenmektedir. Hatti Ülkesi olarak adlandırılan coğrafi bölge, krallığın gücü nispetinde sürekli olarak değişmiştir. Ancak merkez bölge, “Hattuša ve çevresine” göre genel olarak coğrafi sınırlar şöyledir: Kuzeyde dağınık gruplar halinde Kaşkallılar, kuzeydoğuda ve doğuda Azzi-Hayaşalılar yaşamaktadır. Hitit kralı II. Muwattali, ülkeyi Aşağı Ülke ve Yukarı Ülke olarak yönetsel olarak ayırmıştır. Kızılırmak kavisinin güney doğusunda yer alan Yeşilirmak ve Kelkit Çayı yakınlarında, Kaşka sınırlarına ulaşan bölge, Yukarı Ülke olarak adlandırılmaktadır. Aşağı Ülke, Anadolu'nun güneyinde yer alan özellikle Konya ovasının bulunduğu alan olarak tanımlanabilir. Aşağı Ülke, güneyde Hulaya Nehri ve Tarhuntaşşa'yı da içine almaktadır. Batı Anadolu'da Arzawa Devletleri, güneyde Kizzuwatna Ülkesi bulunmaktadır. (Harita 1)

Başkent Hattuša'nın kuzeyinde, Hititlerin en çok sorun yaşadığı komşuları Kaşkallılar³¹ yaşamaktadır. Dağınık boylar halinde, Çorum/Mecitözü ve Amasya, Sinop-Ordu yakınlarında yaşayan Kaşkallılar,³² Hititlerin başkenti Hattuša'nın güvenliğini daima tehdit eden bir konumda bulunmaktadır. Hitit-Kaşka toplumları, neredeyse aynı coğrafi alanda ve iç içe yaşamaktadır. Çiviyazılı belgelerde sürekli çatışma halinde olduğu anlaşılan iki toplumun, kesin sınırlarının belirlenmesi oldukça zordur.³³ Ancak doğal sınırlar olarak tercih edilen ırmaklar ölçüt alındığında batıda, Gökırmak ve Devrez çayı; doğuda Kelkit ve Çekerek Nehirleri içerisinde yer almaktadır.³⁴ Hitit krallarından III. Hattuşili zamanında, Kaşkallılarla yapılan Tiliura antlaşmasında ise Yeşilirmak (=Kummeşmaha) nehri, sınır olarak belirlenmiştir.³⁵ Kuzeybatıda yer alan Kaşka kentleri; Kalaşma ve Kutupitaşşa, Taggaşşa, Gastaharuga, Gammama, Zanipura, İşkila, Malazziya

³¹ Detaylı bilgi için bkz. Murat, L. (2016). *Anadolu'da Kaşkalar*, Ankara:Hel Yayınları,.

³² Garstang, J. Gurney, O. R. (1959). *The Geography Of The Hittite Empire*, London British Institute of Archaeology at Ankara; Forlanini, M. (1986). Liverani M.,Milano L., Palmieri A., hrgg., “Anatolia: L'impero Hittita” *Atlante Storica del Vicino Oriente Antico* 4/3, Roma; von Schuler, E. (1965). *Die Kaskäer*, Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien, Berlin:Untersuchungen zur Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 3, 19.

³³ Garstang J., (1943). Hittite Military Roads in Asia Minor. A Study in Imperial Strategy, *AJA* 47, 37.

³⁴ von Schuler 1965,19.

³⁵ von Schuler 1965,19; Altman, A. (2004). *The Historical Prologue of The Hittite Vassal Treaties*, Ramat-Gan 179-182.

olduğu tahmin edilmektedir.³⁶ Çiviyazılı belgelerde Kaşkalılara ait olduğu anlaşılan kentler belirlenmesine rağmen tam sınır henüz çizilememektedir.³⁷ Hitit-Kaşka sınırını kuzeyde ve kuzeydoğuda belirlemek oldukça zor olmasına rağmen araştırmacılar Çorum'un kuzeydoğu kısmı, Samsun'un iç kesimleri, Amasya ve Tokat'ın bir kısmı olduğunu düşünmektedir.³⁸

Hitit-Kaşka sınırlarının sürekli değiştiği ve Kaşka saldırıları sonucunda, Nerik gibi kutsal bir kentin de kaybedildiği bilinmektedir. Günümüzde Samsun Vezirköprü'de Oymaağaç olduğu anlaşılan Nerik³⁹, Hititlerin önemli bir kutsal kentidir. Ayrıca Hitit-Kaşka ilişkilerinde özellikle "Nerik kenti ve çevresi" yıllarca mücadele edilen bir bölgede yer almaktadır. Nerik I.Hantili döneminde, Kaşkalıların eline geçmiş ve uzun bir dönem Hitit hâkimiyetinden uzak kalmıştır.⁴⁰ Kaşkalıların Hititlerin toprak bütünlüğünü bozduğu anlaşılmaktadır. Hatta Kaşkalılar II.Arnwanda-Aşmunikal döneminde Hitit Devletini büyük ölçüde yıprattığı ve tanrılara yakardıklarına ilişkin veriler ele geçmiştir.⁴¹ Hitit-Kaşka sınırında bulunan başka bir kent ise Tiliura'dır. II. Murşili döneminde, Hitit topraklarının güvenliğini tehdit eden Kaşkalılara karşı istikrarı sağlamak amacıyla devlet tarafından bu kente NAM.RA'lar yerleştirilmiştir. Böylece Kaşka sınırında ve uç bölgede güvenlik sorunu kısmen çözülmüştür. Daha sonra III. Hattuşili'nin Tiliura halkına verdiği direktifle⁴² Kaşkalılara karşı Hitit topraklarının sınır güvenliği ve kent güvenliğinin sağlanması amaçlanmıştır.⁴³ Metinde bu kentin nüfusunun Kaşkalılardan ya da savaş tutsaklarından oluşmaması; ağırlıklı olarak Hititli olması istemektedir. Ayrıca etrafında çok fazla Kaşka nüfusu barındıran bu kente, Kaşkalıların girmesi ve geceleme suçtur. Hititler, sınırlarından düşmanlarını uzak tutarak ülkenin güvenliğini sağlamaya çalışmışlardır.⁴⁴ Ancak bütün tedbirlere rağmen Kaşka saldırıları önlenememiştir. Hattuşa'nın 20.7 km

³⁶ Çiviyazılı belgelerde Kaşkalıların Kalaşma Ülkesi olduğu anlaşılan ve günümüzde Bolu yakınlarına lokalize edilmektedir. Forlani, M. (1977). L'Anatolia nordoccidentale nell'impero eteo", Roma: *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, s.207-209; Alp, S. (1991). *Maşat-Höyük'te Bulunan Çivi Yazılı Hitit Tabletleri Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Ankara: TTKY, 8.

³⁷ Garstang- Gurney 1959.

³⁸ Murat 2016,197.

³⁹ Yakar J. (2008). The Archaeology of the Kaşka VI Congresso Internazionale di Ittitologia Roma 5-9 settembre 2005Parte II, SME 50, 822; Czichon, R. M. (2013). "Oymaağaç Höyük/Nerik", İstanbul: YKY, (Ed.). Meltem Alparşlan / Metin Alparşlan, 298.

⁴⁰ von Schuler 1965,186; Altman 2004,181; Ünal, A. (2014). *Eskiçağ Anadolu Toplumlarında Kadın Anayanlı Bir Hitit Kraliçesi Puduhepa ve Zamani*, Çorum:Hitit Üniversitesi Rektörlüğü Yayınevi, 329.

⁴¹ CTH 375:KUB 17 21; von Schuler 1965,160-163

⁴² CTH 89, von Schuler 1965,45-148; Murat, 2016, 149-150.

⁴³ Bozgun 2017, 54-55.

⁴⁴ Bryce, T. (1986). "The Bondaries of Hatti and Hittite Border Policy", *Tel Aviv* 13-14, 92.

mesafe uzağında yer alan Eskiyyapar'da yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda, Orta Hitit Döneminde, Kaşkalıların sebep olduğu bir yangının varlığı tespit edilmiştir. Kazı başkanı Sipahi, III. Tuthaliya döneminde Hatti topraklarına bir Kaşka saldırısının olduğunu ve Eskiyyapar'ın yakılıp yıkılmış olabileceğini ifade etmektedir.⁴⁵ Kaşka saldırılarının boyutunu gösteren bu durum, Hitit kentlerinin tehlike ve tehdit altında olduğunu göstermektedir. Fakat Hitit krallarının bütün çabalarına rağmen Kaşkalıları kontrol altına alamadıkları bilinmektedir. Çünkü Hititlerin muhatap olacakları ne bir Kaşka lideri ne de bir kralı vardır. Nitekim Kaşkalıların, Hitit Devletini kuruluşundan yıkılışına kadar uğraştırdığı ve toprak bütünlüğünü bozduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶

Anadolu'nun kuzeyinde bulunan diğer bir devlet ise Azzi- Hayaşa'dır. Azzi-Hayaşa Krallığının lokalizasyonu konusunda bilim adamlarının farklı görüşleri bulunmaktadır. Çiviyazılı belgelerde Azzi-Hayaşa hakkında karmaşık bilgiler verilmesi bilimsel tartışmalara yol açmıştır. Goetze, 1928 yılında yayınladığı makalesinde, Hayaşa-Azzi özdeşliğinde bulunarak Azzi'yi, Hayaşa'nın bir bölgesi olarak kabul etmiştir.⁴⁷ Garstang ve Gurney'in ifadelerine dayanarak Koşay, "Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı" olarak ifade etmekte ve Hititlerin başkenti Hattuşa'da doğuya doğru uzanan yolun Hayaşa'ya ulaştığını belirtmektedir.⁴⁸ Garstang ve Gurney ise Azzi ve Hayaşa isimlerinin çiviyazılı belgelerde ayrı ayrı geçmemesinden dolayı siyasi ve coğrafi olarak belirlemenin zorluğunu ifade etmektedir. Fakat bütün bunlara rağmen Azzi ve Hayaşa'yı birbirinden ayıracak bir belgenin olmadığını da kabul etmektedir. Pek çok bilim adamı, Azzi-Hayaşa özdeşliğini kabul etmesine rağmen Cornelius, Azzi'nin başkenti olarak Hayaşa'yı görmekte ve bölgeyi Yeşilirmak ile Kelkit Çayının aktığı bölgeye lokalize etmektedir.⁴⁹ Gurney, Hitit topraklarının kuzey ve kuzeydoğusuna lokalize edilen Hayaşa'yı, Kaşka ve Yukarı Ülke'nin, Hayaşalılar tarafından yurt edildiğini ifade etmektedir.⁵⁰ Houwink ten Cate,

⁴⁵ Sipahi, T. (2013). "Hitit Çağında Eskiyyapar", Çorum: 3. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu, 61-73.

⁴⁶ Ünal 2014, 72

⁴⁷ Goetze, A. (1928). Das Hethiter Reich AO 27/2, s.25; Goetze, A. (1957). *Kulturgeschichte des Alten Arients*, Kleinasien, Müchen, 190.

⁴⁸ Koşay, H. Z. (1964). "Pulur ve Güzelova", Erzurum Araştırmaları, Ankara: Atatürk Konferansları I, s. 93.

⁴⁹ Cornelius, F. (1973). *Geschichte Der Hethiter, Mit Besonderer Berücksichtigung Der Geographischen, Verhältnisse un der Rechtgeschichte*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 38.

⁵⁰ Cornelius, F. (1964). "Zur Hethitischen Landeskunde", *Bi Or XXI/1-2*, s.13; Cornelius, F. (1967). "Neue Arbeiten zur Hethitischen Geographie", *Anatolica I*, s. 68; Cornelius 1973, 71, 149, 193; Ünal, A. (1974). *Hattuşili III, Teil I*, Hattuşili bis zur seiner Thronbesteigung, Carl Winter, Universitatverlag, Heidelberg 224.

Karadeniz kıyılarından Amasya'ya kadar olan bölgede yaşadıklarını düşünmektedir.⁵¹ Forrer, Doğu Anadolu'da Van Gölü yakınlarına lokalize etmektedir.⁵² von Schuler, Goetze, Gurney Garstang'ın tespitlerini kabul ederek Kelkit çayı ve Karasu arasında kalan bölgenin Yukarı Ülke'deki Hitit topraklarının sınır teşkil ettiğini düşünmektedir. Ayrıca akarsuların arasında kalan Ribya/Tipiya (Ordu çevresi)'nin de Hayaşa-Kaşka sınırını oluşturduğunu öne sürmektedir.⁵³ Hititler ve Kaşka arasındaki sınır bölgesinde Hayaşalılar bulunmaktadır. Ayrıca Kaşka ve Hayaşa halkları birbirleriyle sürekli dostane ilişkilerde bulunarak Hititleri ortak düşman olarak kabul ettikleri çivi yazılı belgelerde açıkça görülmektedir. Hayaşalılar kendilerini güçlü hissettikleri zamanlarda, bazen tek başlarına bazen de Kaşkallılarla birleşerek Hitit topraklarına saldırmıştır.⁵⁴

Hatti Ülkesinin kuzeybatısında Ahhiyawa Ülkesi'nin bulunduğu tahmin edilmektedir. Ancak Ahhiyawa Ülkesinin lokalizasyonu arkeolojik ve filolojik verilerin azlığından dolayı üç bölge üzerinde yoğunlaşmaktadır: Kuzeybatı Anadolu, Yunanistan, Ege Adaları (Rodos, Girit).

Çiviyazılı belgelerde, Ahhiyawa Ülkesinin denize yakın bir bölgede yer aldığı anlaşılmıştır. Bu yüzden bilim adamları çalışmalarını, Marmara Denizi ve Ege Denizi etrafında yoğunlaştırmışlardır. Bilim adamlarının büyük bir çoğunluğu, Ahhiyawa Ülkesini Marmara Denizi'nin güneyine yerleştirmektedir. Goetze, Macquene ve Houwink ten Cate, Ahhiyawa'yı Marmara Denizi'nin güneybatısına, günümüz Çanakkale ve çevresine lokalize etmektedir.⁵⁵ Mellaart ise Marmara Denizi'nin kuzeybatısında olduğunu düşünmektedir.⁵⁶ Gurney ise Girit Adasında yaşadıklarını iddia etmektedir.⁵⁷

Arzawa hakkındaki ilk bilgileri, Mısır'da Tel el-Amarna'da bulunan iki metinden ve Hattuşa'da bulunan tabletlerden öğrenmekteyiz. Tel el-Amarna metinlerine bakılarak Arzawa Ülkesinin, denize yakın bir yerde olduğunun anlaşılmasıyla Batı Anadolu'ya

⁵¹ Houwink ten Cate, P.H.J. (1970). *The Records of Early Hittite Empire (c. 1450-1380)*, İstanbul:PIHANS (26), 76.

⁵² Forrer, E. (1931). Hajaşa- Azzi, *Caucasia* 9, 1-24.

⁵³ von Schuler 1965,26; Garstang- Gurney 1959,32-50.

⁵⁴ von Schuler 1965,26

⁵⁵ Goetze 1957, 183; Houwink ten Cate 1974, 148; Macquene, J. G. (1968). "Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millenium B.C", *AnatSt* 18, 179.

⁵⁶ Mellaart, J. (1968). "Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age", *AnatSt* 18,190.

⁵⁷ Gurney, O. R. (2001). *Hititler*, (Çev. P. Arpaçay), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 55.

lokalize edilmiştir.⁵⁸ Ancak eldeki bilgilerin azlığından dolayı kesin bir sınır belirlenememektedir. Çiviyazılı belgelerde, KUR^{URU}Arzawa, KUR Arzawa, ^{URU}Arzawa, KUR.KUR^{MEŠ} Arzawa biçiminde geçmektedir.⁵⁹ Fakat Arzawa ile tek bir devlet değil; konfedatif bir yapılanmadan bahsedilmektedir. Bu devletler; Hapalla'nın batı bölümü, Mira-Kuvaliya, Šeha Nehri Ülkesi ve Wiluša'dır. Bu devletler bağımsız bir yapıya sahip olmalarına rağmen dil ve hanedan ilişkileriyle birbirlerine ve Arzawa'ya bağlı olarak varlıklarını sürdürmektedirler.⁶⁰

Arkeolojik ve filolojik veriler ışığında, Arzawa Ülkesi sınırları konusunda tahminler yapılmıştır. Ülkenin batısı, Ege denizi ile sınırlandırılmaktadır. Doğuda, Hatti Ülkesinin sınırları tam olarak bilinmemesine rağmen Pitašša, Walma ve Aşağı Ülkeye sınır teşkil etmekte yani günümüzde Kütahya, Uşak, Afyon Sandıklı ve Dinar hattından Batı Anadolu'ya ulaşılmaktadır. Arzawa'nın güney sınırı ise Bodrum'a kadar ulaşmaktadır. Güney kısımda sınırlar, Likya'ya yani Lukka Ülkesine kadar uzanmaktadır. Ayrıca II. Hattuşili'ye tarihlendirilen bir belgede, Arzawa'nın, Aşağı Ülke'nin batısında olduğu anlaşılmaktadır.⁶¹

Hitit-Arzawa arasındaki ilk ilişkiler, Eski Hitit Dönemine I.Hattuşili zamanına dayanmaktadır. Akabinde II. Murşili ve muhtemelen Muwattalli dönemine tarihlenen kayıtlarda, Hatti Ülkesinden Batı Anadolu'ya doğru uzanan iki askeri güzergâhtan bahsedilmektedir. Birincisi Hitit başkenti Hattuša'dan başlayıp Šallapa, Aura, Valma, Aštarpa ve Arzawa Ülkesi'nin merkezi olarak düşünülen Apaša'da son bulmaktadır. İkincisi ise Arzawa'nın lokalizasyonu konusunda önemli veriler sunmaktadır: Hattuša'dan çıkılarak, Šallapa, Waliwanda ve Iyalanda'yı takip ederek Millawanda'da bitmektedir.⁶²

Arzawa Devletlerinde önemli bir yerleşim olan Šeha Nehri Ülkesi hakkındaki ilk bilgiler, I./II. Tuthaliya'nın Batı Anadolu bölgesine yaptığı seferi anlatan belgelerden öğrenilmektedir. Çiviyazılı belgelerde, Arzawa Devletleri ve Šeha Nehri Ülkesi'nin arasındaki güçlü bağ görülmektedir. Hatta II. Murşili'nin Batı Anadolu seferi sırasında,

⁵⁸ Sayce, A. H. (1992). "Society The Geographical Position of Arzawa", *The Journal of Egyptian Archaeology* Vol 8, N03/4, 233.

⁵⁹ del Monte Tischler 1978,42.

⁶⁰Mellaart 1968,200; Karauğuz, G. (2002). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 107.

⁶¹ Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu III*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 4.

⁶² Macqueen 1968,169.

Šeha Nehri Ülkesi ve Arzawa, birlikte hareket etmiştir.⁶³ Belgelerde Šeha Nehri ülkesinin lokalizasyonunu gösteren çok az işaret bulunmaktadır. Ancak çiviyazılı belgelerde KUR İD “İrmak Ülkesi” olarak geçmektedir. “KUR İD Šeha⁶⁴” “Šeha Nehri Ülkesi” olarak da karşılaşılmaktadır. Šeha Ülkesinin Batı Anadolu’da, nehir kenarında bir yerleşme olduğu düşünülmektedir. Šeha Ülkesinin Batı Anadolu’da, nehir kenarında bir yerleşme olduğu düşünülmektedir. Šeha Ülkesinin Batı Anadolu’da, nehir kenarında bir yerleşme olduğu düşünülmektedir.

II. Muršili ile Šeha Nehri Ülkesi kralı Manapa-Tarhunta arasında yapılan anlaşmaya ve II. Muršili’nin Arzawa’dan dönerken Šeha Nehri Ülkesinden geçmesine bakılırsa Hitit-Mira sınırlarında bir yer olduğu düşünülmektedir. Bu verilere bakılarak Šeha Nehri Ülkesinin Apaša ve Millawanda arasında olduğu anlaşılmaktadır. Apaša’nın, klasik çağda Efes; Millawanda’nın ise Miletos olabileceği düşünülmektedir. Bu veriye bakılarak Šeha Nehri Ülkesi, Büyük Menderes Nehri’nin üst kısmına lokalize edilebilir.⁶⁵ Ancak askeri seferlerde Šeha Nehri Ülkesine gitmek için önce güneye sonra kuzeye doğru hareket edilmesi gerekmektedir. Bu veriye göre ise Gediz Nehri boyunca uzanan bir alana lokalize edilmektedir.⁶⁶

Wiluša’nın coğrafi lokalizasyonu konusunda, bilim adamları iki fikir üzerine yoğunlaşmıştır. Bunlardan ilki, Troya’nın batı sınırları ve Hatti Ülkesinin doğu sınırı arasına, Sakarya Nehrinin orta ve aşağı havzasına⁶⁷ Arzawa’nın kuzeyine, Eskişehir’in batısından Bursa’nın doğusuna kadar olan kısımlardır.⁶⁸ Diğeri ise Wiluša’nın Troya ile eşitlenmesidir. Troya’nın Homer Destanında geçen İlios’un arkaik formu, Wiluša’ya benzetilmektedir.⁶⁹ Hititlerin bölge krallarıyla antlaşma metinleri ve Manappatarhunda mektuplarında, Šeha Nehri Ülkesiyle aynı sınırı paylaştığını göstermektedir.⁷⁰

Hapalla Ülkesinin lokalizasyonunu ise II.Tuthaliya’nın yıllıkları ve Šuppiluliuma’nın kahramanlıklarının anlatıldığı belgelerden öğrenmekteyiz. Garstang-

⁶³ Macqueen 1968,169.

⁶⁴ Garstang- Gurney 1959,97.

⁶⁵ Heffner, E. H. Bonner C. (1930). Archaeological Discussions, *American Journal of Archaeology*, Vol 34, No. 4, s. 483-484. Bryce, T. (1974). Some Geographical and Political Aspects of Musilis’ Arzawan Campaign, *Anatolian Studies*, Vol. 24, 114.

⁶⁶ Hawkins 1998,23. Hawkins, J. D. (1998). “Tarkasnawa King og Mira” Tarkondemos’, Boğazköy Sealing and Karabel”, *Anatolian Studies*, Vol. 48, 23.

⁶⁷ Garstang-Gurney 1959,104.

⁶⁸ Ünal 2003,4.

⁶⁹ Garstang-Gurney 1959,104.

⁷⁰ Hawkins 1998,23.

Gurney, Hapalla'nın doğuda Pitašša, batıda Šeha Nehri Ülkesi ve güneyde Mira-Kuwaliya ile çevrili olduğunu belirterek Afyon ve Eskişehir illeri arasına lokalize etmektedir.⁷¹ Macqueen'e göre ise Hapalla, Aşağı Ülke ve Tuz Gölü'nün batısına lokalize edilen Pitašša'ya yakın bir bölgede, Beyşehir ve Eğridir gölleri civarında olmalıdır. Hawkins ise Hapalla'nın Pisidya'nın merkeze yakın bölgesinde ve Sultan Dağlarının güneyinde olduğunu iddia etmektedir.⁷² Forrer ise Hititçe bir mektupta üç günlük gemi seyahati sonucunda Hapalla'ya ulaşıldığından bahsedilmesi üzerine bu kentin, Akdeniz sahilinde olduğunu düşünmektedir.⁷³

Arzawa Konfederasyonunu oluşturan devletlerden biri de Mira-Kuwaliya'dır. II. Murşili'nin Arzawa seferi sonrasında, Hitit Devleti'nin batısında bulunan ve Arzawa birliğinin en eski üyelerinden birisi olan Mira ile Arzawa'ya ait olan Kuwaliya'nın birleştirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır.⁷⁴ II. Murşili'nin yıllıklarına göre sınırlarını Siyanti ve Astarpa Nehirleri oluşturmaktadır. Mira- Kuwaliya Afyon'un batısında, Astarpa Nehri(=) Akar Çay'a; Siyanti Nehri ise Porsuk Çayının üst kollarına eşitlenmesi muhtemeldir.⁷⁵ Nitekim II. Murşili'nin bölgenin idaresini almasıyla Batı Anadolu, Hititlerin vassal devleti haline gelmiştir. Bu durum, sınırların değiştiğinin de göstergesidir. Arzawa'nın da Hatti Ülkesinin vassalı olması, yönetiminde Hititlerin söz sahibi olduğunu göstermektedir.

Hititlerin İmparatorluk Dönemi'nde, Anadolu'nun merkezi durumundaki Hattuša'dan yukarısı, Yukarı Ülke (KUR^{URU}UGU^{TI}) ve Aşağı Ülke (KUR^{URU}ŞAPLITI) olarak iki bölgeye ayrılmıştır.⁷⁶ Yönetimsel açıdan da Aşağı Ülke ve Yukarı Ülke, mülki-idari bir ayrımdır. Böylece ülkenin yönetimi ve denetimi daha kolay olmuş olmalıdır. Filolojik verilere göre Yukarı Ülkenin sınırları şöyledir:

⁷¹Garstang-Gurney,1959,100.

⁷² Hawkins, 1998, 14.

⁷³ Garstang- Gurney 1959, 97.

⁷⁴Garstang- Gurney 1959, 88

⁷⁵ Macqueen 1968,177.

⁷⁶ Genel olarak, Yukarı Ülke (KUR^{URU}UGU^{TI}), Orta Anadolu'nun doğusunda ve kuzeydoğusundaki "dağlık bölge"; Aşağı Ülke (KUR^{URU}ŞAPLITI) de Konya Ovası olarak kabul edilmektedir. Bkz. Cornelius, 1958; Garstang-Gurney, 1959; del Monte-Tischler, 1978; del Monte 1992; Yakar J.(1980) "Recent Contributions to the Historical Geography of the Hittite Empire",*MDOG* 112; Bryce, 1986; Gurney 2003, 119-120.

II. Tuthaliya zamanında Hatti Ülkesinin dört bir tarafından gelen düşmanların istila edildiğini gösteren bir belgede: “*Azzi düşmanı geldi, Yukarı Ülke'nin tümünü mahvetti ve Şamuha'yı sınır yaptı*” sözleri bulunmaktadır. Bu belgeye bakıldığında Goetze, Garstang-Gurney, Forlanini gibi bilim insanları, Şamuha'yı Yukarı Ülke sınırları içerisinde kabul etmektedir.⁷⁷ Şamuha, günümüzde Sivas'ın 60 km uzağında yer alan Kayalıpınar civarına lokalize edilmektedir. Çalışmamızda ele alınan Maşathöyük-Tapikka ve Kuşaklı-Şarişsa kentleri de Yukarı Ülke sınırları içerisinde bulunmaktadır. Elimizdeki verilere bakılarak Yukarı Ülke'nin sınırlarını belirlemek mümkündür. (Harita 2)

Yukarı Ülke'nin kuzeydoğusundaki sınır komşusu, Azzi-Hayaşa Devleti olarak bilinmektedir. Hatta I.Şuppiliuma döneminde Şamuha'nın, Azzi -Hayaşa ve Kaşkalılara karşı askeri üs olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁸ Ayrıca çiviyazılı belgelerde, Azzi-Hayaşa'nın, İstitina ve Kannuvara isimli iki kentte saldırılar düzenlediği bilinmektedir. Bu kentlerden İstitina, Yukarı Ülke'nin kuzeyindeki sınırı temsil etmektedir.⁷⁹ Gurney, Yukarı Ülke'nin güneydoğusunda Tegarama Ülkesi ile sınır olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰ II. Murşili'nin yıllıklarından bilinen İşhupita ve Durmitta gibi Kaşka kentlerinin, Yukarı Ülke sınırları içerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Goetze, Garstng-Gurney, İstitina ve Zazzisa'nın Yukarı Ülke sınırları içerisinde olduğunu ve Tipiya Ülkesinin Yukarı Ülke ile sınır olduğunu ileri sürülmüşlerdir. Hatta Yukarı Ülkenin doğu sınırını, İşuwa oluşturmaktadır. Yukarı Ülkenin batı sınırı, dağlar yardımıyla daha kolay belirlenmektedir. Bu dağlardan biri Akdağ, diğeri ise Karababa dağdır. Bu dağlar, günümüzde Sivas ve Yozgat illerini kapsamaktadır. Güney sınırını Elbistan ovasının kuzeyinde yer alan Tahtalı dağları oluşturmaktadır.⁸¹

Kızılırmak kavisinin güneyinde kalan Aşağı Ülke, “KUR^{URU}ŞAPLITI”⁸² olarak adlandırılan bölge hakkındaki ilk bilgileri, 1986 yılında Hattuşa'da Yerkapı yakınlarında

⁷⁷ Wilhem, G. (2003). “Oberes Land” *RIA* 10,s 7; Murat, L. (1998b). “Hitit Coğrafyasında Yukarı Ülke ve Tarihi Önemi”, Ankara:*AÜDTF*, 176.

⁷⁸ Yiğit, T. (1997). “M.Ö. Binyıl Anadolu kentlerinden Şamuha'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine”, *TAD*, S.30, 276.

⁷⁹ Alparslan, M. (2017). “The Upper Land: Borders of a Political and Geographical Landscape, Places and Spaces in Hitite Anatolia I” *Hatti and East Proceedings of an International Workshop on Hitite Historical Geography* ed. M.Alparslan İstanbul: *TEBE*, 179.

⁸⁰ Goetze, A. (1924a). “Kleinasien Zur Hethiter Zeit”, *OA,I* Heidelberg, 5.

⁸¹ Alparslan 2017,181.

⁸²Detaylı bilgi için bkz. Karauğuz, G. (2005). *Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında M.Ö. 2. Binde Orta Anadolu'nun Güney Kesimi*, Konya: Çizgi Kitabevi, 41.

bulunan ‘‘Bronz Tablet’’ten öğrenmekteyiz.⁸³ Bronz tablet, Hitit kralı IV. Tuthaliya ve Tarhuntašša kralı Kurunta arasında yapılmıř bir antlařma metnini içermektedir. Bu belge ile Tarhuntašša sınırları içerisinde yer alan kentlerin olası lokalizasyonu yapılmıřtır.⁸⁴ Ayrıca Tarhuntašša kentinin sınırlarını belirlemek amacıyla Hititolog Ali Dinçol ve Sedat Alp, arazi çalıřması yapmıřtır. Bu bilimadamları, Tarhuntašša’yı Konya Karaman’ın kuzeyinde bulunan Karadağ ile eřitlenmiřtir. Diđer taraftan Bronz tablette yer alan kentlere bakıldıđında Tarhuntašša’nın batı sınırını belirlenmiřtir. Tarhuntašša’yı batısındaki Lukka Ülkesinden Kařtaraya Nehrinin (=) Kestros/Aksu ırmađı ayırmaktadır. Metinde nehrin batısında Lukka Ülkesinin olduđu kaydedilmiřtir. Kařtaraya Nehri de kuzeyde Hatti Ülkesinde kalan Pedašša’ya (Klasik dönemdeki Pisidia) eřitlenebilir. Buradan dođuya dođru yer adları řöyledir: Arimmatta’nın Pınar Havuzu ‘‘Eflatun Pınar’’ ile eřitlendirilmektedir. Aynı řekilde tablette, özel bir ‘‘pınar havuzu’’ olduđu anlařılan yer ise Meke Gölüne lokalize edilmektedir. řaliya bölgesi ise Ulukıřla-Pozantı’ya dođru bölgedeki Bolkar dađı ile eřitlenmiřtir. Tarhuntašša Ülkesinin dođu sınırı, bu dađın eteklerinden güneye inmektedir. Tablete göre bölgenin dođu sınırının güney ucundaki řaranduwa’nın ise Mersin/Gilindre olduđu düşünölmüřtür. Bronz Tablete göre Tarhuntašša’nın güney sınırında deniz bulunmuřtur. Bu durum da řaranduwa’dan sonraki güney boyunca uzanan sınır, Akdeniz olarak yorumlanmıřtır.⁸⁵

Elimizdeki verilere bakarak Hatti Ülkesinin güneydoğu kısmını oluşturan Aşağı Ülkenin sınırlarının, güneyde Hulaya Nehrini ve Tarhuntašša kentini Tuwanuwa ve Uda gibi kentleri içine aldığı ve kuzeye doğru Tuz Gölüne uzandığı bilinmektedir.⁸⁶

Anadolu’nun merkez platosunda yer alan ve Hititlerin güneye dođru genişlemesinde avantajlı bir konumda olan Tarhuntašša, Hititlerin başkenti olarak seçilmiřtir. II. Muwattalli’nin Kadeř Savařı öncesinde başkenti Hattuša’dan Tarhuntašša’ya tařması, III. Hattuřili’nin apologyasında řöyle ifade edilmektedir: ‘‘Hatti’nin Tanrıları (heykelleri) ile ölü ruhlarını yerlerinden kaldır(arak) onları

⁸³ Neve P. (1987). Boğazköy-Hattusa 1986 Kazıları IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 266-268; Neve 1989-1990,7-20.

⁸⁴Dinçol, A. M. Yakar, J. - Dinçol, B. - Taffet, A., (2000). ‘‘The Borders of the Appanage Kingdom of Tarhuntašša- A Geographical and Archaeological Assessment’’, *Anatolica* 26, 2.

⁸⁵Alparaslan, M. (2012). *Hitit Kralı II.Muwattalli: Kişiliği ve İcraatı Filolojik Belgeler Işığında*, SOA- 1, İstanbul:TEBE, 129.

⁸⁶ Bryce 1986,98.

*Tarhuntašša'ya aşağıya götürdü. Ve Tarhuntašša'yı (devlet merkezi) yaptı.*⁸⁷ Şüphesiz ki II. Muwattali, başkent olarak inşa ettirdiği Tarhuntašša'ya tanrılar için tapınaklar ve saray inşa ettirmiştir. Hatta Hitit kralının, bütün tanrıları bu bölgeye taşıdığı ve bazılarını da Kummanni'ye getirerek buraya yerleştirdiği, onlar için yeni tapınaklar yaptırdığı ileri sürülmektedir.⁸⁸

Başkent Hattuša'yı, başkatip Mitannuwa'ya bırakan ve devletin idari merkezini güneye kaydıran Muwattali, kardeşi III.Hattušili'ye de Yukarı Ülke'nin yönetimini vermiştir.⁸⁹ Hitit kraliyet ailesi arasında yapılan bu bölgesel yönetim paylaşımında Muwattali'nin amacı, taht ve iktidarının güvenliği olmalıdır. Ancak III. Hattušili, Yukarı Ülke yönetimindeki başarısı ile Kaşkallıları büyük oranda kontrol altına alarak güçlenmiştir. Daha sonra II. Muwattali'nin oğlu, Muršili Döneminde, başkent yeniden Hattuša'ya taşınmıştır. Bu durum siyasi, idari, kutsal kent ideolojisinin Tarhuntašša ile bağdaştırılamamasından kaynaklanmış olabilir. Çünkü bir kentin başkent olarak benimsenmesi ve siyasi, idari, dini, askeri olarak varlığını göstermesi için çok fazla emek ve zamana ihtiyaç vardır.

Kizzuwatna bölgesi, günümüzde Çukurova bölgesinin yer aldığı, antik dönemde Kilikya olarak adlandırılan bölge olarak kabul edilmiştir. Kizzuwatna'nın lokalizasyonu hakkında ilk görüşü Emil Forrer 1926 yılında yapmıştır. Forrer, antik Yunan kaynaklarından yola çıkarak Kizzuwatna'yı Pontus bölgesine lokalize etmiştir.⁹⁰ Fakat bu görüş, Kizzuwatna Ülkesinin Hurri kültüründe olması sebebiyle kabul görmemiştir. Albrecht Goetze ise 1940 yılında, Hititçe çivi yazılı belgelerde geçen Mantiya, İdahakab gibi Hurrice isimlerden yola çıkarak bölgenin Suriye yakınlarında olduğunu ve antik dönemde Kilikya olarak adlandırılan bölgede yer aldığını öne sürmüştür.⁹¹ Goetze'nin bu görüşü, bilim insanları tarafından kabul görerek Kizzuwatna Ülkesi, günümüzde Çukurova olarak bilinen bölgeye lokalize edilmiştir.

⁸⁷ KUB I 1 ii 52-53,iv 62-64;Karağuz, G. (2013). "Tarhuntašša ve Konya-Karaman Araştırmaları Üzerine", Konya:Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S.30, 42.

⁸⁸ Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul:Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 143; Ünal, A. - Girginer K.S. (2007). *Kilikya- Çukurova, İlk Çağlardan Osmanlı Dönemine kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Tarih ve Arkeoloji,150.

⁸⁹ Goetze 1924a,5.

⁹⁰ Forrer 1926,38-40.

⁹¹ Goetze, A. (1940). "Kizzuwatna and the Problem of Geography", *Yale Oriental Series*, Vol XXII, New Haven :Yale University Press, 8.

Kizzuwatna hakkında ilk bilgiler, Eski Hitit dönemine aittir. Hitit kralı Telipinu ve Kizzuwatna Ülkesi kralı İspuhasu arasında bir antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşmanın Kizzuwatna-Hitit arasındaki antlaşmalara model oluşturduğu, düşünülmektedir. Ayrıca Kizzuwatna'nın bağımsız bir konumda yer aldığı ve Hitit kralının da bunu kabul ettiği anlaşılmaktadır.⁹²

I. Arnuwanda'nın yıllıklarında ise babası I/II. Tuthaliya'nın prens iken Zunnahara, Adaniya, Sinuwanda, Ullita, Arzava, Maşa ve Arduqqa'ya karşı savaştığı anlatılmaktadır. I/II. Tuthaliya, Şunaşşura'yla yaptığı eşit haklara sahip devlet antlaşması hükümlerini, yok sayarak Kizzuwatna'ya sefer düzenlemiştir. Bu dönemden sonra bağımsızlığını kaybeden Kizzuwatna'nın, Hitit hegemonyasına girdiği anlaşılmaktadır.⁹³ Kizzuwatna bölgesi, coğrafi olarak Orta Anadolu ve Ege'yi Doğu Akdeniz sahillerine, Kıbrıs ve Mısır ile Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya bağlayan, içinden çok önemli yolların geçtiği bir bölgedir. Toros ve Amanos dağ silsilesi ile çevrili ve diğer bölgelerden tecrit edilmiştir. Bu yüzden Hitit kralları pek çok seferde, bu bölgeye hiç uğramadan Mezopotamya bölgesinde Halep, Alalakh ve Babil sınırlarına kadar ulaşabilmiştir.⁹⁴

Hititler Anadolu'da siyasi birliği kurmuş ve bu birliği ekonomik ve askeri açıdan da güçlendirerek dönemin önemli bir devleti haline gelmiştir. Hititçe çivi yazılı belgelerde "Hatti Ülkesi" olarak adlandırılan bölgenin sınırları ve içerisinde bulunan kentlerin lokalizasyonları henüz tam olarak yapılmamıştır. Ancak Hitit kanunlarında, Hatti topraklarında yaşayanlar ve diğer insanlar arasındaki ayırım ise şöyledir; LÚ^{URU}HATTI "Hattili adam" olarak vurgu yapılmakta ve diğerleri ise "LÚ^{URU}Luwiyalı Adam", "Arzawalı Adam", Kaşkalılar olarak nitelendirmektedir.⁹⁵ Hitit coğrafyasında yaşayan insanların hak, hukuk, görev ve cezaları, diğer bölgelerde yaşayan insanlardan farklıdır.⁹⁶ Hitit krallarının kent kimliklerine göre de ayırıştırma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır. Belgelerde kentlerine göre de insanların sınıflandırıldığı görülmektedir: Himmuwa Kenti

⁹² Ünal-Girginer 2007,127.

⁹³Beal, R. H. (1986). The History of Kizzuwatna and the Date of Şunaşşura Treaty, *Oriental* 55, Chicago, s. 439-440; Klengel, H. (1999). *Geschichte des Hethitischen Reiches, Handbuch der Orientalistik*, Köln: Brill. Erste Abteilung, der Nahe und der Mittlere Osten, Band 34, 106; Ünal 2002, 137; Ünal-Girginer 2007, 137.

⁹⁴ Ünal, A. (2006). "Eskiçağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı'nın Siyasi Tarihi", *Ç.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C. 15, S. 3, 19-22.

⁹⁵ Imparati, F. (1992). *Hitit Yasaları*, Ankara:İtalyan Kültür Heyeti, 45-47 §19b

⁹⁶ Bryce 1998, 19; Bryce, T. (2002). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 76.

Adamları, Lallupiya Kenti Adamları, Lumanila Kenti Adamları, Dauniya Ülkesi Adamları, Arınnalı metal ustaları vb. Hatta bazı dans figürleri bile bir kent olan “*lahšanili : Lahšana/ Lahšana kenti tarzı*” ile özdeşleştirilmiştir.⁹⁷

1.2. Hitit Devleti’nde Kent ve Yapısı

Hititçe çiviyazılı belgelerde yaklaşık 2000⁹⁸ yerleşimin ismi geçmesine rağmen bunlardan çok azının lokalizasyonu yapılmıştır. Anadolu coğrafyası üzerinde sayıca fazla yerleşimin varlığı, Hititlerin bilinçli bir yerleşim politikası uygulandığını göstermektedir. Bu yerleşim politikasında kent hakkında bilgiler son derece azdır. Ancak arkeolojik ve filolojik veriler birlikte değerlendirildiğinde dönemin “kent olgusu” hakkında bilgi edinebiliriz.

Çiviyazılı belgelerde kent, Sumerce determinatif olan “URU” işaretiyle yazılmaktadır. URU= URU^{URU}Hattuša, URU^{URU}Şapinuva vb. Belgelerde, kent ile ülke ayrımı net olarak yapılamayan “yerleşmek, iskan etmek” anlamında *ašešanu/-aššanu*⁹⁹ kelimesi de bulunmaktadır. Bazı belgelerde KUR URU^{URU}Hattuša, KUR URU^{URU}Şapinuva¹⁰⁰ gibi ifadeler de geçmektedir. Hititler döneminde Anadolu’da yer alan KUR URU^{URU}Arzawa¹⁰¹ hem bir konfederasyonu hem de bir kenti ifade etmektedir. Hititçe çiviyazılı belgelerde geçen URU determinatifinin kent-köy gibi bir ayrım yapılmadan kullanıldığı görülmektedir. Bu determinatifin, kentlerin belirlenmesinde yeterli bir ölçüt olmadığı; sadece sembol olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰² Başka bir deyişle bu işaret, kentlerin boyutuna, hiyerarşisine, nüfusuna, sur içindeki yerleşimine bakılmaksızın kullanılmıştır. *happira-*

⁹⁷ Alp, S. (1999). *Hititlerde Şarkı Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu’da Üzüm ve Şarap*, Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları, 52-53.

⁹⁸ del Monte Tischler 1978; del Monte 1992. Hititçe belgelerde geçen bu yerleşimlerin içerisinde nehir ve dağ isimlerini de içermektedir. Lebrun 1976; Popko 1994.

⁹⁹ ašaš-/ašeš- Friedrich J- Kammenhuber A. (1991) Hethitishes Wörterbuch 2nd e. III.Lieferung 11: Heidelberg: : 387,389; veya ašešanu Friedrich- Kammenhuber HW² I: 395-396; Puhvel, J. (1991). *Hitite Etymological Dictionary Vol. 3 Words beginning with H*, Trends in Linguistics, Berlin New York: Mouton De Gruyter, 127; Tischler, J. (1977). *Hethitisches etymologisches Innsbruck: Glossar*, 166. Ünal, A. (2016). *Hititçe- Türkçe, Türkçe- Hititçe Büyük Sözlük*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 91. “iskan etmek, birisini yerleştirmek, oturtmak, yerleşmeye uygun hale getirmek”

¹⁰⁰ Süel, A. (1995). Ortaköy’ün Hitit Çağındaki Adı, *Belleten LIX* 225, 277.

¹⁰¹ del Monte Tischler 1978,42; Karauğuz, G. (2002). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti’nin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya: Çizgi Kitapevi, 107.

¹⁰² Mielke, D.P. (2013a). “Şehirler ve Yerleşim Düzeni”, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Ed. Meltem Doğan Alparslan - Metin Alparslan, İstanbul: YKY, 136.

/happiri-/happiriya¹⁰³ ise “ticaret merkezi”, ”pazar”, “yerleşim yeri” anlamının yanı sıra kent ve köy anlamına da gelmektedir.¹⁰⁴ Hatta belgelerde kent ve köy ayrımı yapılamayan ĀLU,URU¹⁰⁵ kelimeleri de yer almaktadır. URU.BAD¹⁰⁶ ise tahkim edilmiş bir kenti, URU.DU₆ ise harabe, tahliye edilmiş kenti nitelemektedir.¹⁰⁷ Çiviyazılı belgelerde kent sahalarındaki eyaletleri ayırmak için terminolojik hiçbir ayırım yapılmadığı ve “utne”¹⁰⁸ ülkeler anlamına gelen bir sözcükle ifade edildiği de görülmektedir. Hurrice metinlerde ise kent, “arde” kelimesi ile ifade edilmektedir.¹⁰⁹ Filolojik veriler, kenti tanımlamada yetersiz bilgi vermektedir. Ayrıca kenti diğer yerleşimlerden kesin olarak ayırt edebilecek bir ipucu da yoktur.

İdeogram	Akadogram	Hittitçe	Hurrice
URU	ĀLU(M)	happira-	Arde

Çiviyazılı belgelerde geçen *gimra-/gimmara*¹¹⁰ ve A.ŠA ifadesi, yerleşimin dışında el değmemiş arazi, tarla vb. anlamlara gelmektedir. Kentin dışında bulunan bu bölge, devletin denetim ve güvenliğini sağladığı askeri karşılaşmaların ve ritüellerin gerçekleştiği bir bölgedir. Sumerce dağ anlamına gelen HUR.SAG ifadesinin ise dağlık bir alanda, ağaçların olduğu, hayvanların otlatıldığı veya sabanın sürülmediği, insanların

¹⁰³Puhvel 1991,127; Dinçol, M.A. (1996). “Eski Anadolu Dillerinde “Yerleşim” ve “Konut” Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme”, İstanbul: *Tarih Vakfı Yayınları*, 188.

Friedrich J., Kammenhuber A., Hoffmann I (2000); Hethitishces Wörterbuch 2nd ed.III. Heidelberg :Lieferung 14, s. 233-251; Ünal 2016,155.

¹⁰⁴ Beckman, G. (1999b). “The City And Country In Hatti”, In H. Klengel And J.Renger (eds). *Landwirtschaft im alten Orient: ausgewählte Vorträge der XLI. Rencontre Assyriologique Internationale*, Berlin, (4-8.07.1994). Berlin, Dietrich Reimer: Berliner Beiträge zum Vorderen Orient (18), 161. Klengel H (2006), Studien zur hethitischen Wirtschaft 2, Fel und Gartenbau AoF 33, 4. Kent kelimesi ticaret kelimesiyle dilbilimsel bağlantısı olması kentin ana fonksiyonlarından birinin ticari faaliyetler olduğunu işaret etmektedir. Dinçol 1996,118.

¹⁰⁵URU Anamušta^{KI} del Monte Tischler 1978, 15; Ünal 2016, 760.

¹⁰⁶ Ünal 2016,568.

¹⁰⁷HZL, 211; Dinçol 1996,119.

¹⁰⁸ KBo III 1 +19,11. Ünal 2016,571.

¹⁰⁹ Brandesstein C.G. von (1940) Zum Churritischen Lexikon, ZA 46, 112 “ a(i)rd- kent anlamında vermektedir. HW: 320; Haas, V. Wilhem, G. (1974). *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*, Kevelaer: Alter Orient und Testament: Sonderreihe Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients 3, 305. Wegner, I. (2002). *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen Teil II: Texte für Teššub*, Hebat und Weitere Gottheiten ChS I / 3-2, 272. Neu, E.(1988). “Zur Grammatik des Hurritischen auf der Grundlage der hurritishhethitischen Bilingue aus der Boğazköy-Grabungskampagne 1983”, *Hurriter und Hrurritish Xenia* (21), 110; Wilhem, G. (1992). “*Hurritische Lecikographie und Grammatik: Die hurritishhethitische Bilingue aus Boğazköy*, *Orientalia* 61, 128; Haas, V. (1998). *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext* ChS I/9, 257; Wegner, I. (2002). *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen Teil II: Texte für Teššub*, Hebat und Weitere Gottheiten ChS I / 3-2, 55; de Martino S., Giorgieri M., (2008), *Literatur zum Hurritischen Lexikon (LHL)* Band 1. A. Firenze 3-102.

¹¹⁰ Ünal 2016, 279.

ritüelleri gerçekleştirmek amacıyla¹¹¹ gittiği mekanlar olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle Hititlerin güvenli kabul ettikleri kentin içine (*happira-*); potansiyel tehlike ve kaos ortamının olduğu, hırsızlık ve öldürme vakalarının olduğu kent dışına HUR.SAG; bunların arasındaki geçiş bölgesine ise *gimra-* denilmektedir.¹¹² Hitit kentlerinde mimari izlerin, denetim ve güvenliğin, kentten uzaklaştıkça derece derece azaldığı anlaşılmaktadır. Hititçe belgelerde kenti diğer yerleşimlerden ayıracak bir ölçütün olmadığı anlaşılmaktadır. Filolojik verilerde satır aralarında sıkışık kalan bilgilerle kenti tanımlamak zordur.

<i>Happira</i>	<i>gimra-/gimmara</i> ve A.ŞA	HUR.SAG
Kent içi	Surların dışındaki araziler	Kent dışı

Hititlerin bilinçli olarak seçtikleri yerleşim yerlerinde öne çıkan başlıca kriterler şunlardır:

- *Coğrafya:* Hititler kentlerini akarsu kaynaklarının yakınlara kurmuştur. Çünkü hayat kaynağı olan suyun, kentin içine taşınması son derecede önemlidir. İklim ise kentin yaşam alanı olarak seçilmesinde temel etkidir. (Su kaynaklarının bolluğu, arazinin verimi, yapıların inşasına uygun topografya sahip olması yerleşim merkezi seçilmesi için çekici unsurlardır.)
- *Tarımsal verimlilik:* Hititler sulu tarım yapabilecekleri ve fazla hasat elde edebilecekleri arazilerin yakınlara kentlerini kurmuşlardır.
- *Güvenlik:* Hititler kentleri güvenli olarak kabul ettikleri coğrafyalar üzerinde kurmuştur. Bu kentlerde topoğrafya ile bütünleşen tahkimat yapıları da inşa edilmiştir. Kentlerin coğrafi unsurların yanı sıra askeri ve fiziksel güvenlik tedbirleriyle de güvenlikleri sağlanmıştır.
- *Jeopolitik Önem:* Hititler jeopolitik açıdan avantaj sağlayan coğrafyalar üzerine kentlerini kurmuştur. Nitekim Hitit Devleti'nin gelişiminde ve büyümesinde, bazı kentlerin jeopolitik konumları ile önemli bir rol oynadıkları açıkça görülmektedir.

¹¹¹ CTH 390-500; Hititler, ritüellerini günlük yaşam alanı olarak kullanılmayan ve tarımsal faaliyetlerin olmadığı arazilerde kimsenin görmediği ıssız, bakir bölgelerde icra etmektedirler. Kent dışında yapılan bu işlemlerle kötülüğün ve kirliliğin kent dışına bırakılması, ruhsal ve bedensel olarak temizlenerek kentte giriş yapılması amaçlanmaktadır. Kent dışına kurdukları çadırlarda, dağlarda ve nehir kenarlarında ritüeller gerçekleştirilmektedir. Laroche E. (1971). *Catalogue des Textes Hittites*, Paris.

¹¹² Beckman 1999b,164- 165.

- *Kent Gelişimine ve İmar Faaliyetlerine İmkan Sağlayan Bir Arazi:* Hititler kentlerini kuracakları araziye önceden tespit etmiş olmalıdır. Kentler, belirli imar faaliyetlerine izin verecek arazi üzerinde konumlandırılmıştır.
- *Yollar:* Hititler, kentlerini birbiriyle iletişim ve kontrolün sağlanacağı mevkilerde konumlandırmıştır. Kentlerin “kuşaklama” denilen bir sistemle birbirleriyle bağlantılı olarak kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Böylece yerleşimler arası güvenlik kolaylıkla sağlanmakta ve bu “kuşaklama şeklinde” başkent ve etrafı en güvenli bölge haline getirilmiştir. Nitekim sınır kentlerine kadar oluşturulan bu güvenlik ağı sayesinde, ülkenin güvenliğinin sağlanması için önemlidir.

Hititler, Anadolu üzerinde kurdukları kentlerde belirli bir yerleşim tipi uygulamamıştır. Ancak Hitit kentleri, genellikle “höyük” üzerine kurulmuştur; Alacahöyük, Nerik, Tapikka, Eskiypar, Alishar Höyük, Büklükale, Kaman-Kalehöyük vb. (Tablo 2) Hitit Devleti, kendilerinden önceki medeniyetlerin inşa ettiği yerleri değerlendirmişler ve yeni yapılarla Hititlileştirmişlerdir. Ayrıca bu kentler, tarih boyunca insanoğlunun hayatında dini, siyasi, idari bir yere sahip olduğundan Hititlerin de bu kentlere yerleşmesine şaşılmaması gerekir.

Hititler, kentlerinde *ex novo* veya *ex nihilo* olarak adlandırılan bir yerleşim tarzı uygulamıştır. Bu yerleşimler, Hitit krallarının ilk kez yerleşime açtığı bölgelerde siyasi, idari, dini amaçlarla kurduğu kentlerdir. Bu yerleşim tarzında Boğazkale-Hattuşa, Ortaköy-Şapinuva, Kuşaklı-Şarišša’yı sayabiliriz.¹¹³ Bu kentlerden Boğazkale-Hattuşa “dağ kenti” olarak nitelendirilmektedir.¹¹⁴ Dağ kenti nitelemesi bir yerleşim tarzından daha çok kentin topografyası hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Şarišša’da dağlık bir arazi üzerinde kurulmuştur. Şapinuva ise az eğimli bir yamaç üzerinde kurulmuştur. Hititler kentlerini höyük veya bakir topraklar üzerine kentlerini kurmuşlardır. Kentlerin topografyasının korunaklı dağlık bir arazide yer alması güvenliğin sağlanmasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca Hititler kentleri siyasi, idari, askeri, ekonomik ve dini açıdan avantajlı bölgelerde kentleri inşa etmiş olmalıdır. Kanımızca kentlerin jeopolitik

¹¹³ Mielke, D. P. (2017). “Hititte Settlement Policy”, *Places and Spaces in Hititte Anatolia I: Hatti and East Proceedings of an International Workshop on Hititte Historical Geography*, (Ed. M.Alparaslan) İstanbul: TEBE, 19.

¹¹⁴ Bittel, K. (1976). *Die Hethiter Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausends vor Christus*, München, 105.

konumlarının sağladığı avantaja kentlerin kurulumu gerçekleştirmiştir. Diğer taraftan kentlerin yerleşim tarzındaki höyük yerleşimden ziyade *ex novo* veya *ex nihilo* yerleşimin tercih edildiği dikkati çekmektedir.

Araştırmacılar, Hititlerin *ex novo* veya *ex nihilo* yerleşim tarzının ilk bakışta bile anlaşılabilir malzemesini verdiklerini iddia etmektedir. Eğer bir kentte sadece Hitit veya Bronz Çağı malzemesi ele geçiyorsa yüksek ihtimalle yeni kurulan (*ex novo* veya *ex nihilo*) bir yerleşimdir. Diğer yerleşim tarzında (höyük), çoklu periodların görüldüğü malzemelere rastlanılmakta ve eski temeller, mimari üslup farklılıklarını görülmektedir. Ancak sadece o dönemde (*ex novo*) kurulan kentlerde ise yeni oryantasyonda yapılan düzenli mimari yapılar ve simetrik yapılar göze çarpmaktadır.¹¹⁵ Bu örneği en iyi yansıtan kent, Kuşaklı-Şarişsa'dır. "*ex novo* veya *ex nihilo*" yerleşimin tarzını ortaya koyan bu kent, aşağıda detaylı olarak değerlendirilecektir. Bu kentler dışında, İnandıktepe, Hüseyindede, Gavurkalesi ve Fırat yakınlarında bulunan İmikuşağı ve Korucutepe gibi yerleşimler, yeni ve homojen kentler kurma çabasının örnekleridir.¹¹⁶

Hitit kentlerinin kronolojik olarak kuruluş ve gelişimi sadece Hattuşa ve Şarişsa kentlerinde izlenebilmektedir. Diğer kentlerin, hem Hititler döneminden sonra tahrip edilmesi hem de kent yapılarının tamamen açığa çıkmamasından dolayı kronolojisi tespit edilememiştir. Hitit kentlerinden Alacahöyük, Ortaköy-Şapinuva, Oymağaç-Nerik, Maşathöyük-Tapikka yerleşimlerinin benzer mimari üslup ve yapılar ortaya çıkarılmıştır. Diğer taraftan bir kenti kurarken ilk hangi yapının yapıldığı sorusuna yanıt vermek zordur. Ancak kent kurulumunda ilk olarak kentin etrafını surlarla çevreleme girişimiyle başlanmış olması muhtemeldir. Özellikle güvenlik endişesinin fazla olduğu kentlerde sur yapımı önemlidir. Kentin kamusal yapıları, daha sonra yapılmış olmalıdır.

Hititler, bilinçli ve devlet kontrolünde bir yerleşim politikası uygulamıştır.¹¹⁷ Bu yerleşim politikasında, kentleri birbirinden ayıracak sınırları tespit etmek zordur. Fakat

¹¹⁵ Mielke 2017,19.

¹¹⁶ Schachner A. (2017a). The Historical Development of the Urban Geography of Hattuşa the Hitite Capital City and Beyond. Place and Spaces in Hitite Anatolia I: *Hatti I: Hatti and East Proceedings of an International Workshop on Hitite Historical Geography* ed. M.Alparaslan İstanbul: TEBE Yayınları 34.

¹¹⁷ Seeher, J. (2011). The plateau: The Hitites, F. Mc Mahon – S. Steadman ed *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10.000-323 BCE*, Oxford, 378-389.

filolojik verilerde *arha-/irha*¹¹⁸ sınır kavramı mevcuttur. Bu verilerden kentin sadece surlarla çevrili alanın sınır kabul edilemeyeceğini, kentin koronasının daha büyük olacağı anlaşılmaktadır. Çiviyazılı belgelerde kent sınırlarına ilişkin veriler şunlardır:

Hitit krallarının verdiği direktiflerde, kentin surlarla çevrili olduğu ve düşman tehlikesine karşı kent kapılarının kapandığı belirtilmektedir. Ayrıca kentin dışında olduğu anlaşılan rençberler ve sığır, koyun, at, eşekler, kent içine (*intra mural*) alındıktan sonra kent kapıları kapatılmaktadır.¹¹⁹

“Ve onlar kenti kapatsınlar. Onlar rençberleri, sığır, koyun, atları (ve) [eşe]kleri (kentin) dışına bırakmasınlar.”

Bu belge kenti surlarla çevrili bir alan olarak nitelendirmekte ve dışarıda çalışan çiftçi, sığır, koyun, atların, eşeklerin kentin içine alınmasına dair bilgi vermektedir. Başka bir deyişle denetimin sağladığı arazilerdeki çiftçiler ve hayvanlar, bir tehlike anında sur içine alınmaktadır. Ancak denetiminin ve güvenliğinin sağladığı kent sınırı, sadece surlarla sınırlı alandan ibaret olmamalıdır. Diğer taraftan Hitit kentlerinde yapılan araştırmalarda sur içini (yerleşimin büyüklüğünü) tespit etmek düşünüldüğü kadar kolay bir iş değildir. Arkeolojik çalışmalarda, kentlerin etrafını saran sur yapılarının tamamını tespit etmek güçtür. Bu yüzden sur sisteminin bulunmadığı yerlerde, envanter malzemesine göre kentin yayılım alanı tespit edilmeye çalışılmaktadır. Ancak bu durumda da yerleşim toprakları, günümüz yerleşenleri tarafından bir noktadan başka bir yere taşınmasından dolayı kesin olarak belirlenememektedir. Kent sınırlarını belirlemek için yapılan jeofizik çalışmaları ise bir noktada yetersiz kalmaktadır. Ancak bazı Hitit kentlerinin *intra mural* boyutunu hesaplamak mümkün olmuştur. Hatta eğer kent “höyük” tipinde yerleşim ise kentin boyutunu hesaplamak daha kolay olmuştur.

Boğazkale-Hattuša 186 ha (*intra mural*), Alacahöyük 5 ha, Kuşaklı-Şarišša 18.2 ha (*intra mural*), Kayalıpınar-Şamuha 20 ha, Maşathöyük-Tapikka 8 ha, Alişar Höyük 14

¹¹⁸ Puhvel, J. (1984). *Hitite Etymological Dictionary Vol I: Words beginning with A; Vol 2: Words beginning with E and I*, Berlin –New York –Amsterdam, 129; Ünal 2016,77 CTH 261), S. Koşak, hethiter.net/: hetkonk (v.1.97)hethiter.net/: hetkonk (v.1.97); CTH 261 § 15 Reyhan, E. (2017a). *Hitit Devletinde Yönetim ve Siyaset Direktif, Yemin ve Sadakat*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 225.

ha'dır.¹²⁰(Tablo 3) Ancak her kentin sadece tahkimat yapılarına bakılarak sınırlarının belirlenemeyeceğini gösteren veriler de mevcuttur. Örneğin; Boğazkale-Hattuša'da¹²¹ ve Kuşaklı-Šarišša'da¹²² yapılan jeofizik araştırmalarda kent surunun dışında da yerleşim alanları bulunmuştur. Bu durum, sadece kent suruna bakılarak yerleşim sınırlarının belirlenemeyeceğinin de bir kanıtıdır.

Hitit kentlerinin sınırı hakkında bilgi veren filolojik verilerde ise kentin surların dışında belirli bir idari sınırı olduğunu göstermektedir. Hitit kanunlarında eğer bir kişi, ait olduğu kent sınırının dışında başka bir kentte ölürse mirasçı 100 gipeşşarlık bir alanı kesmekte ve onu almaktadır:¹²³

§6 “Eğer bir kişi erkek ya da kadın, yabancı bir kentte ölürse kimin sınırları içinde ölürse yüz gipeşşar alan kessin ve ‹mirasçı› kendisi onları alsın.”

Hititler, kentlerinde belirli sınırlarda denetim ve güvenliği sağlamışlardır. Bu kentlerin yakın çevresinde yapılan tarım faaliyetler bu sınırların içerisinde yer almış olmalıdır. Günümüzde Hititlerin bazı kentleri üzerinde çalışmalar yapılmaktadır. Ancak bu kentler arasındaki tarım arazilerinin hangi kentte ait olduğu aralarında çiftliklerin olup olmadığı bilinmemektedir.

Orta Anadolu platosu üzerindeki Geç Bronz Çağı yerleşimleri ile ilişkilendirilmiş arazilerin boyutları ile ilişkili bir ipucu Hitit kanunlarının § IV. bendinde karşımıza çıkmaktadır; söz konusu yasa maddesinde bir yerleşiminin yasal sorumluluklarının köy merkezinden üç DANNA mesafeye kadar geçerli olduğu ifade edilmiştir. Eğer bir adam başka bir adamın mülkü üzerinde öldürülmüş bulunursa; Eğer o özgür bir adamsa (mülk sahibi), mülkünü, evini ve 60 şekel gümüş vermelidir. Fakat eğer (ölü kimse) bir kadın ise, (mülk sahibi) (mülk değil de) 120 şekel gümüş vermelidir. Fakat eğer (ölü bedeninin bulunduğu yer) (özel mülk) değil de, tarım yapılmamış bir arazi ise, onlar her doğrultudan 3 DANNA ölçmeli ve herhangi kent/kasaba(‘nın ölçülen alanın içinde kaldığı) tespit edilirse, o bunlardan (köyün / kasabanın sakinlerini / yerleşimcilerini)

¹²⁰Glatz, C. (2009). “Empire as Network: Spheres of material interaction in Late Bronze Age Anatolia.” *Journal of Anthropological Archaeology* 28, 132.

¹²¹Schachner, A. (2008). “Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 2007”, *AA* 1, 142-146.

¹²²Müller-Karpe, A. (1999a). “Untersuchungen in Kuşaklı 1998”, *MDOG* 131, 97-108.

¹²³Hoffner 1997,20; *Imparati* 1992,39.

çokça almalıdır. Eğer köy/kasaba yok ise, [ölen kimsenin varisi] (hakkını) kaybedecektir.¹²⁴

§IV Eğer bir adam yabancı bir ekin alanında ölürse eğer özgür bir adam ise (mülk sahibi) ekin alanlarının bütünü evi ve bir mina gümüş versin ve yirmi şekel gümüş versin ama eğer kadın ise üç mina gümüş versin. Ama eğer yer bir başkasının alanı değil ise bu yönde üç mil ve o yönde üç mil hesaplınsın (3 DANNA) ve bu çap içinde eğer herhangi bir kent bulunuyorsa o zaman işte onları alsın. Eğer hiçbir kent yok ise o zaman o vazgeçsin.

Hitit ölçü birimleri hakkında bilgi verirsek DANNA'nın metrik değeri AMMATU veya arşın (=50 cm) ile eşdeğer tutulmaktadır. Diğer bir uzunluk ve genişlik ölçüsü olan gipeşşsar, yaklaşık 50 cm'ye karşılık gelmektedir. 30 AMATU veya gipeşşsar bir IKU değerine tekabül etmektedir.¹²⁵ 100 IKU ise 1 DANNA yapmaktadır. Bu verilere göre bir DANNA'nın yaklaşık 1500 m'ye karşılık geldiği anlaşılmaktadır.¹²⁶ Yukarıda verdiğimiz yasa maddesinde §IV, 3 DANNA yaklaşık 4.5 km'lik bir mesafeye tekabül etmektedir.

1 DANNA = 100 IKU = 3000 gipeşşsar = yaklaşık 1500 m.

Bu hesaplama Hitit dönemindeki kentlerin sorumluluğunun 4.5 km uzağında bir araziye sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca kentin yasal sorumluluğunu belirleyen 3 DANNA çapı boyutlarında bir alanın, Hitit yerleşimlerinin “koronasını”¹²⁷ temsil ettiği kanısındayız. Diğer taraftan Hitit kentlerin yakınında bulunan kutsal dağların kent ile arasındaki mesafe yaklaşık 5 km olarak hesaplanmıştır. Kent sınırında olduğu bilinen bu kutsal dağların üzerinde çeşitli ritüellerin ve sunumların yapıldığı belgelerden anlaşılmaktadır.¹²⁸ Bu dağların kentlerden çok uzak olmadığı açıkça görülmektedir. Ancak araştırmacılar tarafından verilen 5 km, tahmini bir ifadedir. Belgelerde yerleşimin sınırı hakkında verilen ipucu bu şekildedir. Ancak kentlerin yerleşim sınırlarında farklılıkların olabileceği de unutulmamalıdır.

¹²⁴ Imperati 1992, 103; Bryce 2002, 81.

¹²⁵ Taş, İ. (2008). “Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme”, Çorum: *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C. 1, S.1, 83.

¹²⁶ van den Hout, T. (1990). Maße und Gewichte. Bei den Hethitern in D.O Edzard (ed.) Berlin Gruyter: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Arcäologie*,518-521.

¹²⁷ Korona: Bir yerleşimin en geniş sınırlarını ifade eder.

¹²⁸ Bahar, H. Turgut, M. Küçük, B. (2018). *Hititlerde Yerleşim Yeri – Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi*, Konya : SEFAD 39, .408.

Kent sınırında bulunan bu arazilerin bir saatten fazla yürüme¹²⁹ mesafesinde olması durumunda ise denetim ve güvenliğin azalmasına, idarenin zorlaşmasına neden olmuş olmalıdır. Diğer taraftan bu arazilerin 2 km daha fazla uzakta yer alması durumunda çiftçilerin ve hayvanların yorulup dinlenmeye ayıracağı zamanın artması, maliyetin artması ve erzakın taşınmasının zorluğu vb. problemler ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kent dışında bulunan bu insanların ve hayvanların hava kararmadan kent içine girmesi ve kent kapılarının mühürlenmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında bu mesafeden daha fazla yerler, kent sınırı dışında kalmış olmalıdır. Aksi durumda tarımsal faaliyetlerin maliyeti artmaktadır. Ayrıca bu yerlerde çalışan insanların verimsiz çalışmasına sebep olabilir. Kanımızca bu nedenlerden dolayı bazı yerlerde çiftlik gibi küçük yerleşimler kurulmuş olmalıdır. Fakat Ökse; Sivas ilinin batısında Geç Bronz Çağı yerleşimleri ile ilgili yapmış olduğu araştırmada, yerleşimler ile tarımsal faaliyetlerin yapıldığı yerler arasındaki mesafenin en az 10 km olduğunu ifade etmektedir.¹³⁰ Mezopotamya’da Erken Uruk Döneminde, kentler ile araziler arasında 5-15 km uzaklık olduğu anlaşılmıştır.¹³¹ Bu konuda yapılan çalışmalar, yaşam alanı ve kent sınırı arasındaki mesafeyi hesaplamanın zorluğunu göstermektedir. Diğer taraftan Hitit kentleri, belirli bir yerleşim düzeninde birbirlerinin güvenliğini sağlayacak şekilde, “kuşaklama“ sistemiyle inşa edilmiş olmalıdır.

Günümüzde Hitit kentlerinin birbirlerine uzaklığı; Hattuşa-Alacahöyük 36 km, Hattuşa- Eskiypar 20,7 km, Hattuşa-Şapinuva arası 96 km olduğu; Hattuşa-Tapikka 150 km, Hattuşa-Şarişsa 248 km, Tapikka-Şarişsa arası ise 194 km olduğu anlaşılmaktadır. (Harita 4) Araştırmamızda yer alan bu kentler, arkeolojik olarak en çok verinin elde

¹²⁹ Bir insan açık engelsiz bir yolda 1 saatte = 5 km yol yürüyebilir. Bu insanın yüksüz koşar adım yürüyüş mesafesinde hareket etmesinde ise 1 saatte= 5-5.5km bir yol alır. Sir Gavaz, Ö. (2012). *Hitit Krallarının Kült Gezileri*, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 212.

¹³⁰ Detaylı bilgi için bkz. Ökse, T. (2000). Neue hethitische Siedlungen zwischen Maşathöyük and Kuşaklı, *İstanbul Mitteilungen* 50, s. 87-111; Ökse A.T.(2001). Hethitisches Territorium am oberen Maraşsantia. Ein Rekonstruktionsversuch. In G.Wilhelm ed Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie Würzburg 4-8 Oktober 1999, 499-510, Wiesbaden: Harrassowitz: Studien zu den Boğazköy Texten 45.

¹³¹ Çevik 2004,34; Adams, R.M. (1972). “Patterns of Urbanization in Early Southern Mesopotamia”, *Man Settement and Urbanism*, ed. P.J.Ucko-R.Tringham-G.W.Dimbleby, s. 743-744. Almanya’da modern kent ve kasabaların mekânsal ve işlevsel dağılımını 1930’lı yıllarda W.Christaller tarafından Merkezi yer teorisi önerisi bulunmuştur. Dağ, nehir, veya kaynaklarda çeşitliliğin olmadığı bir coğrafya da yerleşim yerlerinin mekansal şablonunun düzeni yapılmıştır. Aynı boyut ve niteliğe sahip merkezi kent ve kasabalarda birbirine eşit mesafede yer alır. Bunlar ikincil yerleşimlerle kuşatmıştır. Bu kentlerin merkezi etki alanı altıgen biçiminde bir yerleşim ağı oluşturur. Temelde pazar ekonomisini esas alınarak mal ve hizmetlerin dağılımında en etkin nasıl yapılacağını öne süren teoridir. Başka bir deyişle, ortak amaçlara hizmet eden bir alanda, iletişim ve mesafenin doğru orantılı şekile dönüştürülmesidir. Örneğin, bir kentin etrafında köylerin kentin beslenmesini karşılaması için kenti dairesel bir şekilde çevrelemesi ve bir kentin diğer bir kentle arasındaki aracı işlevi yüklenen kasabaların var olması gerekmektedir. Renfrew, C. Bahn P. (1996). *Archaeology: Theories*, London: Methods and Practise, Thames and Hudson, 170-171.

edildiği yerleşimlerdir. Elbette bu kentlerin belirli tarım arazileri vardır. Bu kentlerin beslenmesini sağlayan, aralarında *telipuri* olarak adlandırılan taşra, bucak vb. alt birimlerin de varlığı aşikardır.¹³² Ayrıca kentlerin arasında çiftlikler ve başka kentler de var olabileceği unutulmamalıdır. Diğer taraftan, Yukarı Ülke içerisinde yer alan kentler arasındaki mesafe en yakın 15-20 km; en uzak ise 50 km'dir.¹³³ Hitit kentlerini birbirinden kesin olarak ayıran ölçütlerin olmaması, kentler arası yol çalışmalarının yapılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü kentleri birbirine bağlayan yollar, iki yerleşimi birbirine bağlayabilir veya yerleşimlerin arasındaki yollar bir kentte varmadan da son bulabilir. Hitit kentlerinin birbirinin güvenliğini sağlayacak biçimde kurulduğunu düşündüğümüzde yollar, ya kentleri birbirine bağlar şekilde ya da belirli bir askeri tesiste son bulacak şekilde yapılmış olmalıdır.

Kent sınırını belirlemek için bir diğer veri ise arazi bağış belgeleri¹³⁴ *Feldertexte*, *Feldbeschreibung* denilen “tapu kadastro” metinleridir. Şüphesiz ki her kentin sınırlarının içerisinde tarlalar, bahçeler, üzüm bağları, otlaklar bulunmaktadır. Bu kentlerin sınırları içerisindeki arazilerin belirlenmesine ilişkin olarak kaleme alınmış veri çok az olup bunları yorumlamak kolay bir iş değildir. Çünkü belgelerde geçen verilerde, arazinin hangi yerleşimin yakınında olduğu, hangi kente giden yolun üzerinde olduğu, arazinin büyüklüğü, topografyası, kullanımı, ne kadar ürün verdiği, kimin işletmesinde olduğuna dair bilgiler vermektedir.¹³⁵

Haštera köyü yolunun solunda bir başka tarla.kadar ölçek ürün verir. Bay Ušalla'ya aittir. Uzunluğu 240, genişliği 63 kulaçtır(?). İkinci uzunluğu 190, genişliği ise aynı. Auriya Dağında bir tarla. 6 ölçek ürün verir. Bay Papparzina'nındır. Uzunluğu 157, genişliği 30 kulaçtır(?). İkinci(?) uzunluğu aynı, genişliği 20. Hatiša¹³⁶ köylülerinin hemen karşısında bir tarla. Ürününden bir şey gösterilememiştir. Uzunluğu 230, genişliği 60 kulaçtır(?). İkinci(?) uzunluğu (ve)

¹³² Laroche 1954,48.

¹³³ Glatz 2013,110.

¹³⁴ Arazi bağış belgelerinin üzerinde genel olarak Tabarna mühürleri basılıdır. Arazinin konumu, coğrafi özellikleri, yüz ölçümü, üzerinde yaşayan ırgat sayısı, verdiği ürün, hediye edilen kişinin kimliği ve tanıkların listesi yer alır ve sahtekârlığa karşı arazi belgesini kendi zimmetlerine geçirecekler için lânet formülü yer alır. Mühür baskısı bizzat tabletin üstündedir (genellikle orta yeri).

¹³⁵ Detaylı bilgi için bkz. Souček, V. (1959). Die Hethitischen Feldertexte, *Archiv Orientalni* 27: 5-43; 379-395.

¹³⁶ del Monte Tischler 1978 103.

genişliği de aynı. Hukuki durumu müşterek(tir)(?). Yol üstünde 5 ölçek ürün veren bir tarla. Duwaştılı'ye ait. Uzunluğu 200, genişliği 45 kulaçtır(?)¹³⁷

Hititçe çiviyazılı belgelerde verilen ölçü birimlerinin günümüz ölçü birimlerine dönüştürülmesi hayli güçtür. Güvenilir sonuçlar elde edilmeye çalışılmasına rağmen eskiçağlardaki ölçü birimlerine dönüştürülmesi konusunda netlik yoktur. Hitit belgelerinde karşılaştığımız gipeşsar terimi, Babil kübitine karşılık gelmektedir. Ancak Klengel; gipeşsar'ın min. 600 m² – maksimum 11.600 m².lik bir alan ölçüsüne karşılık geldiğini iddia etmiştir. Paroussis ise kadastro metinlerinde karşılaşılan parsellerin minimum 200, maksimum 11.600 m² boyutlarında olduğu iddiasındadır.¹³⁸ Hititçe çiviyazılı belgelerden arazilerin ortalama büyüklüğünü belirlemek, bu konuda tahmin yürütmek zordur. Çünkü belgelerde geçen bu araziler, bir arazi sahibinin veya çiftliğin mülkü olsa bile bahsi geçen bu mülkler, farklı köy ve kasaba bölgesine dağılmış olabilir. Bu yüzden arazilerin hangi kentin yönetim sınırında olduğu tespit edilememektedir. Ancak belgelerde sınır kavramının önemini gösteren pek çok veri bulunmaktadır.

Hititlerin sınır ihlali konusunda hassas oldukları belgelere yansımasıdır. Hititçe çiviyazılı belgelerde *parşija-* ve *tepnu* “sınır ihlali” ve “mülkiyet ihlalini” gösteren bir ifadedir.¹³⁹ Ayrıca sınırlar kutsal sayıldığından dolayı ihlal edildiğinde arazinin arındırılması gerekmektedir. Sınırı ihlal eden kişi, bir koyun, on ekmek, bir kap kaliteli birayla araziyi arındırılmasını sağlamaktadır. Ayrıca sınır ihlalini yapan kişi, arazinin sahibine küçük ölçekte bir bedel de ödemektedir.¹⁴⁰

§168 Eğer bir ekin alanının sınırını biri ihlal ederse bir aggala götürsün; ekin alanının sahibi bir gipeşsar alan kessin ve kendisi için < onu> alsın ve sınırını ihlal eden kimse bir koyun on ekmek bir kap iyi cins bira versin ve yeniden alanı arındırsın.

Hititçe çiviyazılı metinlerde bağ ve şarap konusunda çok az bilgi bulunmaktadır. Ancak devlete ve tapınaklara ait bağların olduğu ve çeşitli şarapları ifade eden kelimelerin varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca Hititlerde bağ bozumu bayramının (EZEN ^{GI}GEşTİN tuhşuwaş) olması, hatta çok sayıda görevlinin üzüm ve şarap ile birlikte anılan unvanlara

¹³⁷ KUB 8.75 + i 59; KUB 8.75 + iv 1-13; Taş 2008,78.

¹³⁸ Paroussis, M. (1985). Les listes de champs de pylos et Hattuşa et le régime foncier mycénien et Hititte. Köln, Böhlau: *Rechtsphilosophische und Rechtshistorische Studien* 2, 40-41.

¹³⁹ Imperati 1992,157; Ünal, A. (2016). *Hititçe- Türkçe, Türkçe- Hititçe Büyük Sözlük*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları,533.

¹⁴⁰ Imperati 1992, 157-159.

sahip olması, bu konuya verilen önemi açıkça yansıtmaktadır. Hitit kanunlarında ise bazı bağların çitlerle çevrilerek sınırlarının belirlendiği görülmektedir. Bir kimse, bağın sınırlarını gösteren çitlerin içinden, bağ çubuklarından birini çalarsa sınır ihlalini gerçekleştirmiş olmaktadır. Ayrıca yaptığı hırsızlık için ise kefaret ödemektedir:¹⁴¹

§108 Eğer bağ çubuklarını çitlerle çevrili bir bağdan biri çalarsa eğer yüz ağaç < ise> altı şekel gümüş versin ve < böylece sucu> evinden uzaklaştırır; ama eğer çitlerle çevrilmemiş bir < bağ ise> ve bazı çubuklarını çalarsa üç şekel gümüş versin.

Hitit kanunlarında kötü niyet olmadan, bir sınır ihlalinde bulunan bir kişi olursa herhangi bir kefaret uygulanmamaktadır. Sadece Güneş Tanrısı ve Fırtınası için bir tören düzenleyerek iri bir ekmeği parçalamaktadır:¹⁴²

§ 169 Eğer bir ekin alanını biri satın alırsa ve < onun> sınırını ihlal ederse iri bir ekmeğe alsın ve Güneş tanrısı için < onu> parçalasın ve desin: Benim terazimi toprağa diktin; şu şekilde desin < ey> Güneş Tanrısı < ey> Fırtına Tanrısı karşılık sebebi yoktur.

Hitit kentlerinin sadece sınırlarla ayrılmadığı; kent kimlikleriyle de birbirinden ayrıldığını söylemek mümkündür. Her kent ayrı bir “kent kimliğine” sahiptir. Öncelikle kent kimliği üzerine çalışan bilim adamlarının bu kavramlar üzerindeki açıklamalarına değinmek gerekmektedir.

Lynch, kimliği; “ bir objenin diğer objeden farklı ve özgün olma durumu” olarak ifade etmekte ve kimliğin kendine has olduğunu, hiçbir şeyle eşit olmadığını savunmaktadır.¹⁴³ Noberg- Schulz, her mekanın farklı bir ruha sahip olduğunu vurgular ve o yerin kimliğinin de belirli zorunluluklardan ortaya çıktığını öne sürmektedir. Bir kentin karakteri, çevresel etkenlerle birlikte oluşan renk, doku ve biçime bağlı oluşan bir durumdur. Bu özellikler bir araya gelerek o kentin karakteristik özellikleri haline gelir.¹⁴⁴ Başka bir deyişle her kentin belirli bir ruhu, atmosferi ve misyonu vardır.

¹⁴¹ Imparati 1992, 125.

¹⁴² Imparati 1992, 159.

¹⁴³ Lynch, K. (1960). *The Image of the City*, Cambridge, M.A: The MIT Press.

¹⁴⁴ Norberg-Schulz, C. (1980). *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, New York Rizzoli, 13-14.

Hitit yerleşimlerinin “kent kimlikleri” uzun bir süreçte, farklı birçok unsurun bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Öncelikle Hititler kendilerinden önceki kültürlerin üzerinde höyük tipi yerleşimleri deneyimlemişlerdir. Bu yerleşimler, belirli bir kültürü ve mimariyi yansıtan birimlerdir. Şüphesiz ki bu kültürel birikim kentlerin ve kent kimliklerinin oluşumunda büyük ölçüde etkilidir. Diğer taraftan Hititlerin farklı coğrafi alanlarda kurdukları kentler, kendilerine has özelliklerle var olmuştur. Bu durum coğrafi farklılıklar, kentin jeopolitik önemi, mimari yapısı, hiyerarşik durumu, ekonomisi, halkı vb. unsurlarla kendiliğinden oluşmaya başlamıştır. Kısacası, Hititler kendi bünyelerinde farklı kimliklerde kentler inşa etmişlerdir. Bu durum bir kenti diğerlerinden ayıran, özel kılan pek çok unsurun bir kentte toplanmasına neden olmuştur. Ancak bu kimliklerin bir anda oluşmadığını zaman içerisinde o kentle özdeşleşmiş olduğunun da altını çizmek gerekmektedir.

Hititçe çiviyazılı belgelerde, kent kimliklerine dair pek çok veri bulunmaktadır. Hitit krallarının kent kimlikleriyle övündükleri ve bu konuda büyük bir çaba sarf ettiklerine dair bilgiler yukarıda verilmiştir. Ancak Hititlerin başkenti Hattuša, “siyasi, idari ve kutsal kent” kimliğine sahip bir yerleşimdir. Hitit kralları, LUGAL GAL LUGAL KUR URU HATTI”, “*Hatti Ülkesinin Kralı Büyük Kral*” olarak ifade edilmektedir.¹⁴⁵ Hitit krallarının ikamet merkezi olan Hattuša’nın da başkent kimliğinin, daima öne çıktığını söylemek mümkündür. Başkent Hattuša, ülkede bulunan bütün kentlerin idari açıdan bağlı olduğu bir birimdir. Ancak Hattuša, II.Muwattali döneminde, başkent Hattuša’dan Tarhuntaša kentine taşınmasıyla birlikte, “başkent kimliğini” kaybetmiştir. Hatta Hattuša’nın kent yönetimi, Mitannumuwa isminde bir katibe bırakılmıştır.¹⁴⁶ Diğer taraftan Hitit kentleri teokratik-monarşik ile yönetildiğinden dolayı birçok kent, idari kimliğinin yanı sıra dini bir kent kimliğine de sahiptir. Ancak her kentin temelinde dini özellikler görülmesine rağmen bazı kentlerde bu durumun daha farklı boyutta olduğunu söyleyebiliriz: “Kutsal Kent- Kült Kenti”. Bu iki kavramın birbiri yerine kullanıldığı ve aralarında bir seçim yapılmadığı da görülmektedir. Ancak bu kavramlar birbirlerin tam karşılamadığı kanısındayız. Diğer taraftan hemen hemen her kentte kültürel faaliyetler yapılmaktadır ama her kentin tanrısı yoktur. Hititlerin başkenti Hattuša, yaklaşık 1000 tanrıya sahip bir “kutsal kent”tir. Hatta bu durum, M.Ö. 16. yy’da Hattuša’da Yukarı

¹⁴⁵Otten 1981,4-5; Güterbock 1956,59.

¹⁴⁶ Dinçol, M. A. (1982). “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınlar Ansiklopedisi, 98.

Şehir'in¹⁴⁷ kurulmasıyla birlikte daha belirgin hale gelmiştir. Başka bir deyişle Hattuşa'da yeni bir "kutsal kent" kurulmuştur. Ancak bu yeni kentin de kutsal kent kimliğini, başkent Tarhunntaşşa'ya taşınmasıyla kaybettiğini söylemek mümkündür. Çünkü kentte bulunan pek çok tapınağın iş evi olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.¹⁴⁸ Fakat kısa bir süre sonra başkent Murşili döneminde tekrar Hattuşa taşınmasıyla "başkent" kimliğini yeniden kazanmıştır. Nitekim kentlerin kimliklerinin zamanla oluştuğu ve bazı durumlarda da yöneticiler tarafından " kimliksizleştirildiği" açıkça görülmektedir. Ancak bir kentin, ideolojik açıdan uzun bir süreçte elde ettiği bu kimliklerin, Tarhunntaşşa'ya entegre edilemeyip Hattuşa'ya taşınıldığı kanısındayız.

Alacahöyük, Hititler döneminde kutsal bir kent olan Arinna ile özdeşleştirilmektedir.¹⁴⁹ Hitit panteonunun başında, "Arinna'nın Güneş Tanrıçası Hepat" olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu kent, bayram törenleri sırasında ziyaret edilmekte ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası için çeşitli sunumlar, kültürel faaliyetler yapılmaktadır.¹⁵⁰ Arinna, Nerik ve Zippalanda gibi kutsal kentlerin rahipleri, her türlü vergiden muaf tutulmuştur.¹⁵¹

Şapinuva, "siyasi, idari ve kutsal kent kimliğine" sahip bir Hitit kentidir. Hitit krallarından (M.Ö. 1400-1380) III.Tuthaliya'nın kraliçe Taduhepa ile bir müddet yaşamış olduğu bir başkenttir. Ancak kentin kısa bir süre "başkent kimliğini" üstlendiği ve sonra bu kimliğini kaybettiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Şapinuva, Hurri kültürünün yoğun olarak hissedildiği bir yerleşimdir. Hititçe çiviyazılı belgelerde, kentin iki Fırtına Tanrısı olduğu yazılıdır. Bu durum araştırmacılar tarafından Hitit-Hurri birlikteliği olarak yorumlanmaktadır.¹⁵² Henüz bu tanrılara ait tapınakların bulunamamasına rağmen kentte pek çok kutsal mekan tespit edilmiştir: C ve D binası ve Ağılönü mevkiinde bulunan kutsal mekanlar ve kurban çukurları. Filolojik verilerden ise ağız yıkama ritüellerinin (*itkalzi*)

¹⁴⁷ Schachner, A. (2010a). "M. Ö 16. yy Hitit Anadolu'sunda Bir Dönüm Noktası", Ankara: *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C. II, 676.

¹⁴⁸ Schachner 2018b.

¹⁴⁹ Erkut, S. (1992). Hitit Çağının Önemli Kutsal Kent Arinna'nın Yeri, *Fs*, Ankara, 159-165; Popko, M. (1994). *Zippalanda Ein Kult zentrum im Hethitischen Kleinasien*, Heidelberg, Universitätverlag 29-31; Haas, V. (1994). *Geschichte Der Hethitischen Religion*, Leiden: Handbuck Der Orientalistik, 592.

¹⁵⁰ Sir Gavaz 2012.

¹⁵¹ Hitit Kanunları § 50-51, 54, *Imparati*, 1992, 68-71, 72-75.

¹⁵²Süel, A. (2013). "Şapinuva'nın Kraliçesi: Taduhepa", *Anadolu'da Kadın: On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, İstanbul: *YKY*, s. 138-139.

gerçekleştiği kent olduğu bilinmektedir.¹⁵³ Kentin, “başkent” kimliğinden ziyade “kutsal kent” kimliğiyle ön plana çıktığı görülmektedir.

Nerik, Fırtına Tanrısı'nın evi (^dU^{URU}Nerik)¹⁵⁴ olarak nitelendirilen kutsal bir kenttir.¹⁵⁵ Nerik, I.Hantili zamanında Kaška hakimiyetine giren ve III. Hattuşili döneminde¹⁵⁶ Hititlerin ele geçirdiği bir kenttir. Nerik, Kaška hakimiyetinde olduğu dönemlerde, Fırtına Tanrısı ve diğer tanrılar için adanan kurbanlar ve sunumlar başka bir kült kenti olan Hakmiş'te yapılmıştır.¹⁵⁷ Diğer taraftan “Kutsal Kent Nerik”, Hitit kontrolünde olmadığı dönemlerde dahi kutsal kent kimliğini muhafaza etmiştir. Başkent Hattuşa'nın Yukarı Şehri, “kutsal kent kimliğini” bir dönem kaybetmesine rağmen Nerik kutsal kent kimliğini daima muhafaza etmiştir.¹⁵⁸

Hititlerin Koruyucu Tanrısının (^dLAMA) kutsal kenti olarak bilinen Karahna'nın, lokalizasyonu yapılmamıştır. Ancak kent hakkında bilgi veren envanter metninde, büyük bir kutsal kent olduğu anlaşılmış ve 755 kült personelinin bulunduğu kaydedilmiştir.¹⁵⁹

Şamuha, Hititlerin “kutsal ve idari kent” kimliğine sahip bir kentidir. Hititçe çiviyazılı belgelerde Şamuha kenti, genellikle tanrı ve tanrıçalarıyla birlikte anılmaktadır. Kentin en önemli tanrısının Tanrıça İstar olduğu ve İmparatorluk döneminde bu tanrıya ait pek çok tapınak yapıldığı bilinmektedir. Kentin kutsal kimliğini yansıtan pek çok filolojik veri bulunmaktadır. Bu kentin birden fazla tanrıya sahip olduğu anlaşılmıştır: Şamuha'nın Fırtına Tanrısı, Hepat, Huwariyanzipa, Huwasanna, Zappana, Hantitassu, ^dGE₆ (Kara tanrıça). Ayrıca bu kentin, kutsal dağ ve nehirleri de bulunmaktadır.¹⁶⁰ Diğer taraftan Hitit kralı II.Muwattalli'nin, Hattuşili'yi yönetici olarak atadığı idari bir kent olduğu da

¹⁵³Süel, A. (1998b). “Ortaköy-Şapinuwa Tabletlerinin Tarihlendirilmesi”, Ankara: *III.Hititoloji Kongresi Bildirileri* (16-22 Eylül 1996), 552.

¹⁵⁴Nerik; Samsun'un Vezirköprü ilçesinde bulunan Oymaağaç olduğu anlaşılmıştır. 2005 yılından günümüze kadar arkeolojik kazı çalışmaları Prof. Dr. Rainer Maria Czichon ve Prof. Dr. Jörg Klinger başkanlığında sürdürülmektedir. Czichon 2013, 298

¹⁵⁵Goetze 1957,102, Czichon 2010,158,Ünal 2014,330.

¹⁵⁶ Otten 1981,20-21.

¹⁵⁷ KUB 28.80 Ay 4 x+1-11 von Schuler 1965, 160-163;Ünal 2014,331;

¹⁵⁸ Schachner 2018b.

¹⁵⁹Darga, M. (1973). *Karahna Şehri Kült Envanteri (Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXXVIII 12)*, İstanbul, 17.

¹⁶⁰ Yiğit T. (1997). “M.Ö. Binyıl Anadolu kentlerinden Şamuha'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine”, *TAD*, S.30, 274-282.

bilinmektedir. Hatta araştırmacılar, Yukarı Ülke'nin idari merkezinin Şamuha olduğunu ileri sürmektedir.¹⁶¹

Mařathöyük-Tapikka, Hattuša'ya 150 km uzaklıkta idari bir kent kimliğindedir. Bu kent, Kařka sınırında, güvenlik amacıyla kurulmuştur. Hatta araştırmacılar Tapikka'yı "sınır garnizon kenti" olarak nitelendirmektedir. Kent yönetiminden *BĒL MADGALTI* "askeri vali"¹⁶² sorumludur.¹⁶³

Tiliura, Hititçe çiviyazılı belgelerden Hitit-Kaşka arasında bir sınır kenti olduğu anlaşılan, "idari kent kimliğine" sahiptir. II. Hantili döneminde, sınır yerleşim yeri olarak kurulmasına rağmen düşman topluluklarının baskısıyla terk edilmiştir. Fakat II Murşili döneminde kent yeniden yerleşime açılarak buraya NAMRA¹⁶⁴ yerleştirilmiştir.¹⁶⁵ Ayrıca Hititçe belgelerde sadece EN.KUR^{TI}¹⁶⁶ "ülkenin beyi" nin yönettiği kent, Tiliura olarak bilinmektedir.¹⁶⁷

Diğer taraftan Hititçe çiviyazılı belgelerde kentler, yetiştirdikleri ürünlerle de öne çıkmaktadır: Wiyanawanda " şarap kenti". Bu kent Hititçe *wiyana*- şarap anlamında gelen sözcük ile *wanda*- aidiyet ekiyle türetilmiştir.¹⁶⁸ Bu kent, bağcılık ve şarapçılık açısından zengin olduğu için bu şekilde adlandırılmış olmalıdır.¹⁶⁹ Halappa kentinde yaşayan insanlardan, tuzcular olarak bahsedilmektedir. Durmitta kenti ise tuzun yoğun olarak çıkarıldığı bir kent olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁰

¹⁶¹ Garstang-Gurney 1959, 33. Yiğit 1997, 277.

¹⁶² HW, 271; HZL, 111; Alp, S. (1952). "Hitit Devletinin İ Bünyesi", *IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara s. 42-43; Alp, S. (1947). "Hitit Kralı IV. (?) Tuthaliya'nın Askeri Ferman", *Belleten*, XI/43, *TTKY*, 399.

¹⁶³ Alp, S. (1952). "Hitit Devletinin İ Bünyesi", Ankara: *IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 42-43; Alp, S. (1947). "Hitit Kralı IV. (?) Tuthaliya'nın Askeri Ferman", *Belleten*, XI/43, *TTKY*, 399.

¹⁶⁴ "Hititlerin fethettikleri kentlerde savaş sonrasında ganimet olarak alıkonulan kişiler" Puhvel, J. (1984). *Hitite Etymological Dictionary Vol I: Words begining with A; Vol 2: Words beginning with E and I*, Berlin – New York –Amsterdam 166;Ünal 2016,367.

¹⁶⁵ CTH 89, Bozgun 2017, 35-41.

¹⁶⁶ HZL, 111.

¹⁶⁷ Pecchioli Daddi, F. (1982). *Mestieri*, Roma: Professioni e Dignita Nell'anatolia Ittita, 452.

¹⁶⁸ Alp, 1999, 72.

¹⁶⁹ Günümüzde şaraplarıyla ünlü olan Nevşehir bağ ve bağcılık yönünden de zengin bir ilimizdir. Ayrıca Kavaklıdere'nin şarapları da ünlüdür. Nitekim eskiçağ uygarlıklarında da Wiyanawanda kentinin şarap bağ bağcılık yönünden öne çıktığı anlaşılmaktadır. Alp 1999,72.

¹⁷⁰ Erkut 1992, 1-7.

Hitit kentleri çeşitli amaç ve fonksiyonları icra etmek üzere kurulmuştur. Ancak bazı kentler, zamanla yönetim sistemi, coğrafi koşullar, hiyerarşik sıra, kültürel etkiler, dini sebepler vb. birleşmesiyle bir kent kimliği ortaya çıkmıştır. Bu kent kimliklerinden sadece biri daha ön plana çıkarak yerleşimin gelişmesine etki etmiştir. Şunu da belirtmeliyiz ki kent kimlikleri zamanla değişebilir veya mevcut kimliğini kaybedebilir. Bu durum siyasi, askeri, idari, dini veya ekonomik durumların bir sonucudur.

1.3. Hitit Kent Unsurları

Hitit kentlerinde arkeolojik kazı çalışmalarında kentlerin ana yapıları; tapınak, saray, sur, kapı, erzak depoları vs. ön plana çıkmaktadır. Diğer yapılar üzerinde kazı çalışmaları yapılmasına rağmen bazılarının fonksiyonu, henüz tam olarak tespit edilememiştir. Bununla birlikte, Hitit kent ideolojisini yansıtan idari yapılar, dini yapılar, erzak depoları, su yapıları, tahkimat yapıları ve kentin alt yapısını gösteren veriler mevcuttur. Hititlerden kalan arkeolojik veriler değerlendirdiğinde bu yapıların, her kentte bulunmadığı görülmektedir. Ancak tüm kentlerin büyük veya küçük ölçekte bu yapılara ihtiyacı olduğu da bilinmektedir.

Hitit çiviyazılı belgelerde kent yapılarının çoğunluğu, É Sumerogramıyla geçmektedir. Hititçesi *parn-* /*pir/per*¹⁷¹ ve Akadca'da *bītu*¹⁷², Hurri dilinde ise *pur (ul)li*¹⁷³ -Hattice *fel, fael-* ifadeleri, ev anlamına gelmektedir. Hititlerde ev, dört anlama gelmektedir. Birincisi, mimari bir bina; ikincisi, kurumsal yapı; üçüncüsü, aile ve dördüncüsü, ekonomik yapıdır.¹⁷⁴ Bütün É determinatifli yapılar değerlendirildiğinde kentin büyük bir bölümü ortaya çıkmaktadır. (Tablo 12) Kentin önemli bir unsuru olan cadde ve sokakların varlığı da kentin işlevsel kullanımı için önemlidir. Şüphesiz ki kentin alt yapısını sağlayan yapılar, kentin temel yapılarından birini oluşturmaktadır. Bunlara ek olarak Hitit kentlerinin o dönemdeki boyutunu ve güvenliğini anlamamızı sağlayan surlar mevcuttur. Sur, dağınık birçok yapıyı ve kenti çevreleyen güvenlik duvarıdır.

¹⁷¹CHD-P 1997; 275-291, Friedrich 1952, 269; HZL, 199, 313; Tischler 2001, 220-221; Ünal 2016,401; (Laroche 1959, 79. Parna olarak ifade etmektedir.)

¹⁷² CAD 1965, 282-297; CDA 2000; 47-48.

¹⁷³ Ünal 2016, 424.

¹⁷⁴ Haase, R. (1962). "Über neue Vorschläge zur Erkennung der hethitischen Formel Parna ššeja suwaizzi", *BiOr* XIX ¾, 114-116.

Hitit kentleri, eldeki veriler ışığında değerlendirildiğinde hiçbir kentin fiziki dokusunda plansızlık, kent yapılarında bozukluk, alt yapısında eksiklik, sur yapısında bozukluk veya denetimsizlik tespit edilmemiştir. Hitit dönemi mimari kalıntıları ve coğrafyanın kusursuz kullanımı, kent planlayıcılarının varlığını düşündürmektedir.¹⁷⁵ Hitit kent sayısı ve dönemin zenginliği düşünüldüğünde bu şaşırtıcı değildir. Kent planlayıcıları, kentlerin boyutunu, nüfusa göre mi yoksa misyonuna göre mi düzenledi? Yapılar kentin ihtiyacına veya boyutuna göre mi planlandı?¹⁷⁶ Hitit kentlerinde pek çok soru cevapsız kalmasına rağmen arkeolojik veriler, kentin coğrafyasının iyi kullanıldığını ve binaların topografyaya uygun olarak yapıldıklarını göstermektedir. Ayrıca kent planlayıcılar sarayları, kentin en hâkim noktasına inşa etmişlerdir. Bu durum, Boğazkale-Hattuša ve Ortaköy-Şapinuva saraylarında açıkça görülmektedir. Tapınakların da coğrafyanın en uygun ve bakir mevkiinde inşa edilmesi, kent planlayıcıların ustalığını göstermektedir. Pek çok yerleşimin, önceki kültürel yapı üzerine inşa edildiği düşünüldüğünde kent planlayıcılarının akılcı olarak kenti yeniden düzenledikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca kentlerin çehresini belirlemek ve mekânsal bir düzenleme de yapılması gereklidir. Bu konuda, incelediğimiz kentlerde, kent planlayıcıların bilinçli ve akılcı yöntemleri açıkça görülmektedir.

Hititlerin, Hatti Ülke'sinin simgesi olarak gördükleri, "KUR^{URU}Hatti" "Hatti Ülkesi" olarak bahsettikleri Hattuša, ulusal ve uluslararası alanda mekânsal ev sahipliği niteliği taşımaktadır. Hititlerin kent ideolojisini yansıtan Hattuša'nın, kent planlayıcıları tarafından büyük bir titizlikte planlandığı aşikârdır. Şüphesiz Hitit krallarının coğrafi kimlikleriyle övündükleri bu kentin, gelişigüzel yapılması imkânsızdır. Hitit kentlerinin imarı, dönemin kralı ile doğrudan alakalıdır. Çünkü kentler siyasi iktidarın idaresi ve denetimindedir. Bu yüzden kültürün bedenselleştirildiği kentlerde, kralın ve benimsediği kültürün yansıması, açıkça görülmektedir. Diğer taraftan Hititler, kentlerini aynı mimari üslupta inşa etmek istemelerine rağmen coğrafi farklılıklar, kronolojik farklılıklar ve kent kimliğinin farklılığı, kent mimarisinde değişikliklere neden olmuştur. Kent planlayıcılarının izleri, topografyaya bilinçli olarak yerleştirilmiş kent unsurlarında, açıkça göze çarpmaktadır.

¹⁷⁵ Schachner 2018b.

¹⁷⁶ Hitit kentlerinin yüzölçümlerinin küçük olmasına rağmen, büyük ölçekte tapınkların yapıldığı görülmektedir. Bu yapıların kentin boyutuna uygun yapılmadığını da anlaşılmaktadır. Örneğin, Hattuš'da Eski Hitit döneminde 76 ha bir alanda 14.000 metrekarelik(kompleks) bir tapınak inşa etmiştir. Nerik'te ise 40x40 boyutlarında tapınak yapılmıştır. Kuşaklı-Şarišša'da ise 18.2. ha bir arazide (kentin en büyük tapınağı) C binası 4660 m² bir alanı kapsamaktadır.

1.3.1. İdari Yapılar

Hitit Devletinin merkez bölgesi, yönetimin odak noktası, kuruluşundan itibaren “Hattuša ve çevresi” olmuştur. Hitit kralları, sınırların hızla genişlemesiyle birlikte ülkede merkezi yönetim, bölgesel yönetim ve taşra yönetimi olarak adlandırılabilen bir yönetim sistemi geliştirmişlerdir.¹⁷⁷

Eski Hitit Döneminde yönetim bölgeleri, Hatti Ülkesi, Pala ve Luwiya bölgesini oluşturmaktadır.¹⁷⁸ Bu dönemde Hatti Ülkesi, kral tarafından yönetilmekteydi. Merkezden uzak bölgelerin veya sınırlardaki kentlerin sorumluluğunu ise Yaşlılar (= LÚ^{MEŠ} ŠU.GI) Meclisi üstlenmiştir.¹⁷⁹ İmparatorluk Döneminde M.Ö. 14-13 yy’da ise Hititlerin yönetim alanı genişleyerek devlet, merkezi bölge, doğrudan Hitit devletinin kontrolü altında olan sınır bölgeleri, politik olarak Vassal Devletler tarafından kontrol edilen bölgeler ve kraliyet ailesi üyelerinin yönettiği bölgeler olarak ayrılmaktadır.¹⁸⁰ Merkezi yönetimin gücü bu dönemde artarak kentler, kralın denetim ve buyruklarıyla yönetilmektedir.

Hitit idari sisteminde, “saray ağı” denilebilecek bir sistem kurulmuştur. Devletin merkezi idaresini temsil eden saray, kentlerde önemli bir yere sahiptir. Bu saraylar, merkezdeki (Hattuša) sarayından küçük fakat onunla aynı fonksiyona sahiplerdir. Her É.GAL bulunduğu kentin ismi ile birlikte anılarak devletin idari bir birimini oluşturmaktadır. Bu saraylar belirli bir düzende ve fonksiyonları icra etmek için kurulmuştur. Kral askeri, dini ve idari işleri sırasında bu saraylarda kalmaktadır. Kralın merkezden atadığı görevliler tarafından yönetilen bu saraylar, vergilerin toplanması veya dağıtılması, kentin denetimi, silahlanması, kent güvenliğinin sağlanması gibi görevlere sahiptir. Belgelerde, “bölgesel yönetim birimleri” olan bu sarayların karar alma ve iç olayları yönetme hakkının olduğu ancak son sözün sahibinin kral olduğu vurgulanmıştır. Bu kentlerde bulunan görevliler, kralın direktifleri doğrultusunda kenti yönetmektedirler.

¹⁷⁷ Siegelová, J. (2001). “Der Regionalpalast in der Verwaltung des Hethitischen Staates”, *AoF* 28, 2, s.195.

¹⁷⁸ Beckman, G. (1995a). *Royal Ideology and state administration in Hittite Anatolia*. in *CANE I*, (Ed. Jack M. Sasson), s.540

¹⁷⁹ Hititçe çivi yazılı belgelere göre Yaşlılar (= LÚ^{MEŠ} ŠU.GI) yönetiminde olan kentler; İšuwa ülkesi, Maldiya Kenti, Pahhuwa Ülkesi, Pitašša Kenti, Šinuwa Kenti, Šudul Kenti, Ura Kenti, Zalpa Kenti, Zippalanda Kenti, Zuhma Ülkesi, Hatti Kent’dir. Reyhan 2017a, 124.

¹⁸⁰ Bryce 1998, 46-54.

Hitit kentlerinin yönetimden sorumlu olan görevliler, EN KUR^{TI} “ülkenin beyi”, LÚMAŠKIM.URU^{KI} “kent müfettişi”, “BĒL MADGALTI “askeri vali”, LÚHAZANNU “belediye başkanı”, LÚAGRIG “depo, silo, ambarlardan görevli olan, vekilharç” ve (LÚ)DUB.SAR “katip” gibi belli başlı yöneticilerdir.

Hitit Devleti'nin “bölgesel idare yöneticisi” olan EN KUR^{TI} “ülkenin beyi”nin birden fazla kentin idaresinden sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸¹ Ancak çiviyazılı belgelerde, bu görevlinin olduğu yerlerinden sadece Tiliura kentinin lokalizasyonu yapılmıştır.¹⁸² Hititçe *udneiaš išhaš* olduğu düşünülen bu görevli, BĒL MADGALTI “askeri vali” ‘den daha üst rütbededir.¹⁸³ Ancak bu görevlilerin görev ve sorumluluklarının benzer olmasından dolayı her iki unvan da karıştırılmaktadır.¹⁸⁴ EN KUR^{TI}'nin görev tanımı; kentlerin idaresi, savunulması, denetim ve mahkemelerle ilgili işleri yürütmek, kral ve kraliçeden gelen emirleri yöneten-yönetilen durumuna göre yönlendirmek ve kültürel görevleri yerine getirmektir.¹⁸⁵

“İşte (şimdi)! Büyük Kral Hattuşili siz Tiliuralıları ve çevre kentler(dekiler)i, yöneten sen Ülke Beyi (için), Hatttileri ve Kaşkaları buyruk (ile) şöyle yükümlü kıldım/bağladım.”

BĒL MADGALTI , “askeri vali” Hitit kentinde bölgesel idarecidir. Hititçesi *auwariyaš išhašhantezziyaš išhaš* olarak ifade edilmektedir. Ancak bilim adamları BĒL MADGALTI ‘yi tanımlarken farklı ifadeler ortaya çıkmıştır: Goetze, sınır koruma komutanı¹⁸⁶; Alp, “ileri gözcü, askeri vali¹⁸⁷; Beal, “ gözcü kulelerin başı”¹⁸⁸; Darga, “kale beyi,/kale komutanı¹⁸⁹; Ünal, “hudut muhafaza komutanı”¹⁹⁰ olarak ifade etmektedir. Bryce ve Beckman ise askeri birlikleri yönlendiren ve yöneten geniş ölçüde kamu işlerini yürüten, kralın topraklarını ve mallarını koruyan kişi olarak da nitelendirmektedirler.¹⁹¹

¹⁸¹ Weeden, M. (2011). *Hititte Logograms and Hititte Scholarship*, SBoT 54, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 216.

¹⁸² KUB 21.29 Öy. I 6-9, von Schuler, 1965, 146; Pecchioli Daddi 1982, 452.

¹⁸³ Alp, 1952, 43.

¹⁸⁴ Beal, R. H. (1992). *The Organisation of the Hititte Military*, Theth 20, Heidelberg 438.

¹⁸⁵ CTH 89 KBo 51.1 (+) KUB 21.29 Öy 6-10. Alp 1949, 252; Archi 2012, 32; Ünal 2014, 501; Bozgun 2018, 35.

¹⁸⁶ Goetze, 1928, 109.

¹⁸⁷ Alp 1947, 397.

¹⁸⁸ Beal 1992, 426-436.

¹⁸⁹ Darga 1985,15.

¹⁹⁰ Ünal 1989, 24

¹⁹¹ Beckman 1995, 23; Bryce 2002, 174, 185.

Hititçe çiviyazılı belgelerde, *BĒL MADGALTI* ‘nin görevli olduğu kentlerden sadece Maşathöyük/Tapikka¹⁹² ve Ortaköy- Şapinuva bilinmektedir.¹⁹³

^{LÚ}HAZANNU “belediye başkanı” olarak nitelendirilen kent idaresidir. ^{LÚ}HAZANNU ‘nun Hitit kralı I. Arnuwanda dönemine tarihlenen direktiflerine göre kentteki güvenliğinin temini, nöbetlerin tutulması, kapıların açılıp kapanması, idarecilerin denetimi, halkın can güvenliği, kentte bazı görevlilerin denetimi, kent yapılarının onarılması ve bakımı, kentin temizliği, su kaynakları, meyve bahçelerinin korunması ve sulanması gibi görevleri icra etmektedir. ^{LÚ}HAZANNU, Hattuşa, Şapinuva, Şarişsa, Hişarluwa¹⁹⁴ kentlerinde, görevli olduğu tespit edilebilmiştir. Diğer kentlerde de benzer görevleri icra etmek için bu görevlinin olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü kent içi denetim ve idare son derece önemlidir. Aksi takdirde bu görevlinin görevini, kimin icra edebildiği konusunda fikir yürütülememektedir.

^{LÚ}MAŞKIM.URU^{KI}¹⁹⁵ “kent müfettişi” olarak nitelendiren görevli, kent idaresinden sorumludur. Ancak bölgede iç idarenin ve idari teşkilatta valinin emrinde çalıştığı, bir nevi kaymakam vazifesi gördüğü düşünülmektedir.¹⁹⁶ Bu görevli, vergi toplama, hakimlik ve idari işlerden sorumludur. Başka bir deyişle, ^{LÚ}MAŞKIM.URU^{KI} ‘nin kralın müfettişi ve kentte yerel bir görevli olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Hititçe belgelerde, ^{LÚ}HAZANNU ‘dan direktif aldığı ve daha az yetkiye sahip olduğu görülmektedir.¹⁹⁷ Hitit çiviyazılı belgelerinde, ^{LÚ}MAŞKIM.URU^{KI} ‘nin görevli olduğu kent bilinmemektedir.¹⁹⁸

^{LÚ}MESĀGRIG “vekilharç, yönetici”, saraya gönderilecek ürünlerin depoların idaresinden sorumludur.¹⁹⁹ ^{LÚ}AGRIG’in Akadca karşılığı olan *ABARAKKU* genellikle “saray veya malikânede vekilharç, kâhya, idare memuru, idareci, ustabaşı” olarak tercüme

¹⁹² Pecchioli Daddi 1982, 465-457.

¹⁹³ Reyhan 2017a, 225.

¹⁹⁴ Pecchioli Daddi, 1982, 449-450; Süel, A. (1992). “1990 Yılı Çorum-Ortaköy Kazı Çalışmaları”, *1991 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müze Konferansları*, Ankara, s. 91; Müller-Karpe, A. (2017). *Sarissa Die Wiederentdeckung einer hethitischen Königsstadt*, Germany:Philipp von Zabern, 60.

¹⁹⁵^{LÚ}MAŞKIM.URU^{KI} = Akk. *rābisu(m)*, HW, 285; Black, J. George, A. Postgate, N. (2000). *A Concise Dictionary of Akkadian*. Harrassowitz, (Santag 5), Verlag, Wiesbaden,294;HZZ, 176 “şehir komiseri”; Ünal, A. (2007). *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü, Hititçe, İngilizce, Almanca ve Türkçe Sözlük*, (Vol. I A-M, Vol. II N-Z), Hamburg 439. “kent amiri, kent kumandanı, kentin beyi.”

¹⁹⁶ Alp, 1952, 43.

¹⁹⁷ Pecchioli Daddi, 1975, 117.

¹⁹⁸ Pecchioli Daddi 1982, 447-449.

¹⁹⁹ Singer, I. (1984). “The AGRIG in the Hitite Texts”, *AS* 34, 118.

edilmektedir.²⁰⁰ VBoT 68’de yer alan teşrifatçı listesinde, Hititçe *telipuri* kelimesinin LÚAGRIG’in yerine kullanıldığı görülmektedir.²⁰¹ Fakat bilim insanları, *telipuri*’nin LÚAGRIG’i karşılamadığını ve yönetim bölgesi içerisinde alt bir idari birim olduğunu ifade etmektedir.²⁰² Hitit yönetim sisteminde, kentler de idareci konumunda olduğu görülen LÚAGRIG, tarımsal faaliyetlerin yürütülmesi (kraliyete ait tarım arazilerinin yönetimi, ürünlerin ve gelirlerin toplanması, arazilerde çalışacak işçilerin organize edilmesi) ve dini törenlerdeki en taze yiyeceğin tedarik edilmesinden sorumludur.²⁰³

Eski Hitit Döneminden itibaren Aşağı ve Yukarı Ülke olmak üzere bütün Hatti Ülkesinde, depolama sistemi kurulmuştur. İmparatorluk Döneminde kurulan bu depolama sisteminin, sayısında artış olduğuna ilişkin bir ipucu yoktur. Ancak eldeki veriler, LÚAGRIG’i olan 94 kentin ismini vermektedir.²⁰⁴ Çalışmamız kapsamında filolojik verilerden Hattuša, Nerik ve Tapikka’nın, LÚAGRIG ’i tespit edilmiştir.

Hitit kentlerinde idari görevli olarak bilinen LÚAGRIG ’in, hangi kentlerde bulunması gerektiğine ilişkin bir bilgi yoktur. Ancak arkeolojik verilerde Alacahöyük, Kuşaklı-Şarišša ve Ortaköy-Şapinuva’nın yeraltı silolarının bulunmasına rağmen filolojik verilerde Arinna, Şarišša ve Şapinuva’da, LÚAGRIG tespit edilmemiştir. Ayrıca filolojik verilerde, Şamuha’nın da LÚAGRIG isimli görevlisinin olduğuna dair bilgi yoktur. Hititler için önemli bir yerleşim olan Kizzuwatna ve Isuwa’da da bu görevlinin varlığına ilişkin bir bilgi tespit edilememiştir. Hititlerin zaman zaman kontrol altında aldığı Pala, Tumana ve Kaššiya isimli kentlerin de LÚAGRIG’i tespit edilememiştir. ²⁰⁵

²⁰⁰Black-George-Postgate, 1999, 1; Archi, A. (2015). “Hititte Religious Landscapes”, Sacred Landscapes of Hitittes and Luwians, *Proceeding of the International Conference in Honour of F. Pecchioli Daddi*, Florence, (February 6th-8th 2014), *StAs* 9, s.14.

²⁰¹ “Kral Arinna’dan Hattuša’ya gittiği zaman teşrifatçı *telipuri*’yi şu şekilde çağırır.” “*Kral Hattuša’dan Matilla’ya gittiği zaman teşrifatçı LÚAGRIG’leri krala şu şekilde anons eder.*” Singer 1984,118.

²⁰² Singer 1984,118.

²⁰³ Singer 1984.

²⁰⁴AGRIG’i olan belli başlı kentlerin isimleri şöyledir: Ankuwa, Ališa, Ammuna, Esri, Hakmiš, Hānḫana, Hārḫana, Hanikku, Hattena, Hattuša, Hupišna, İštahara, Karahna, Karastitta, Kaštama, Katapa, Kattila, Malaziya, Nenašša, Nerik, Sakukkitiya, Sanahuitta, Sukziya, Tahupiya, Takasta, Takkipudda, Takkupda, Takkupassi, Tapikka, Taptiga, Tawiniya, Tuhupiya, Durmitta, Tuwanuwa, Uhhiuwa, Wattaruwa, Uwattarwa, Zalpuwa, Zikkurka, Zinirnuwa, Zirnanuwa, Zim/pišḫuna, Zippalanda, Zishana Zišparna bazı kentlerin isimleri okunamamıştır. Pecchioli Daddi 1982, 440-441; Singer 1984, 114-115.

²⁰⁵ Singer 1984,124.

GAL LÚ.MEŠDUB.SAR “katip” Hitit Devleti’nin kent yöneticilerinden biridir. Birçok kentte “tablet evleri, mühür evi (ÉDUB.BA.A=Étuppaš-)²⁰⁶ inşa edilmiştir. Gurney, ÉDUB.BA.A’yı “kayıtların yapıldığı, tabletlerin bulunduğu, yönetim yeri“ olarak tanımlamaktadır.²⁰⁷ Hitit krallarından II.Muwatalli, başkentini Hattuša’dan Tarhuntašša’ya taşımış ve III.Hattušili’ye Yukarı Ülkenin yönetimini vermiştir. Eski başkent Hattuša ise “Katip Mitannumuwa’nın” yönetimine bırakmıştır.²⁰⁸ Bu veri, katiplerin sadece yazmanlık işiyle uğraşmadığını; aynı zamanda GAL LÚ.MEŠDUB.SAR “katiplerin başı” unvanına sahip kişilerin, kent yönetimini üstlendiğini göstermektedir.

1.3.1.1. Saraylar

Hitit Devleti’nin idari yapısını temsil eden saray, kentin en önemli kamu binasıdır. Bu saraylar, kuruldukları kentlerde hem idari işlerin icra edildiği hem de kralın konakladığı birimlerdir.

Çiviyazılı belgelerde Sumerce É.GAL “saray”,²⁰⁹ “*Büyük Ev*” anlamına gelmektedir. É.GAL hem bir yapıyı hem de bir kurumu işaret etmektedir.²¹⁰ É.LUGAL ise kralın malikanesi/mülkü²¹¹ anlamına gelmektedir. İdari bir işlevi olmayan É.LUGAL, bina-yapı olarak tanımlanabilir. Saray anlamına geldiği düşünülen diğer bir Hititçe kelime ise Éhalentuwa-²¹²’dir. Éhalentuwa- yapısı ve işlevi hakkında pek çok belirsizlik olmasına rağmen araştırmacılar, kralın evi anlamına geldiğini düşünmektedir.²¹³ Ayrıca Hititçe çiviyazılı belgelerde idari veya krali nitelikli bir yapı olarak É.ḪI.A BĒLŪTIM ifadesi

²⁰⁶ Friedrich 1952, 228.

²⁰⁷ Garstang-Guney 1959,58.

²⁰⁸ Goetze 1925, 42-43; Dinçol 1982, 98;Alparslan 2007, 168.

²⁰⁹ HZL 314; CHD-P, 278;Ünal 2007, 99.

²¹⁰ Güterbock 1956, 95.

²¹¹ HZL 314; CHD-P, 278; Ünal 2007, 100.

²¹² Ünal 2016,141. Ünal, bu kelimenin karşılığını “saray, konak ve kraliyet ikametgâhı “olarak ifade etmektedir. Éhalentuwa- nın sarayın ikamet edilen birimi, tapınağın bir parçası veya sarayın bir parçası olduğu ileri sürülmektedir. Güterbock 1974a; Alp 1993 Wilhelm 1997. Güterbock 1974; Haas and Wafler 1973-74; Alp 1993, 22; Wilhelm 1997, 14 n. 16; Güterbock and van den Hout 1991, 59-60; van den Hout 2004.Archi 1973, 209-211;Ünal 2007, 147.

²¹³ Güterbock, H.G. (1974a). “The Hitite Palace”, (Ed. P.Garelli), *Le palais et la royauté (Archeologie et Civilisation) XIXe Rencontre Assyriologique Internationale organisée par le groupe François Thureau-Dangin Paris, 29 juin-2 juillet 1971*, Paris, 306.

geçmektedir.²¹⁴ Hurrice metinlerde ise *haikali* \ *haikalli* \ *haigalli*- kelimeleri, “saray” anlamına gelmektedir.²¹⁵

Hitit kent yönetiminde idari yapılar, merkez saray, bölgesel saray (yerel saray) ve komünler olarak ayrılabilir. Bu sarayların başında yetki ve idari bakımından en üst mercii saray É.GAL Hattuša bulunmaktadır. Bölgesel sarayların başında kralın oğulları, damadı, erkek kardeşi gibi kişiler bulunmaktadır. Bu saraylar kendi idare bölgesinde belirli yetkilere ve hareket özgürlüğüne sahiptir. Diğer saraylar ise küçük ölçekte idari yapılar, “komün” olarak nitelendirilmektedir.²¹⁶ Kralın gerekli gördüğü durumlarda sarayın iç işlerine müdahale ettiği bilinmektedir. Bu sarayların, É.GAL Hattuša ile doğrudan ve özel bir ilişki içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Hititçe çiviyazılı belgelerde, Şapinuva ve Tapikka’da bulunan sarayların ilişkisini öğrenmekteyiz. Hititçe çiviyazılı belgelerde Ortaköy-Şapinuva’da bulunan sarayın üst mercide olduğu ve Maşathöyük-Tapikka’daki saraya çeşitli talimatlar verdiği anlaşılmıştır.²¹⁷ Şapinuva’da bulunan sarayın, bölgedeki en üst rütbede yer alan saraylardan biri olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca yakınında bulunan Şulupašši sarayından da hiyerarşik olarak üstte olması muhtemeldir. Şulupašši sarayından²¹⁸ gönderilen belgelerin sayıca çok fazla olması, benzer bir durumun Şarišša için de geçerli olduğunu düşündürmektedir.²¹⁹

Hitit kentlerinde sarayların hiyerarşisi, arkeolojik verilerden de anlaşılmaktadır. Boğazkale-Hattuša’da, Büyükkale olarak adlandırılan yerde inşa edilen saray, 250X140 m² (31,185m²) ölçülerinde, ülkenin en prestijli ve görkemli sarayıdır.²²⁰ Kral tarafından yönetilen Büyükkale, diğer sarayların idaresinden de sorumlu baş saraydır. Eyaletlerdeki saraylar kralın savaş zamanında veya bayram törenleri ve dini görevler sırasında kaldığı kentlerde inşa edilen Hattuša’ya göre daha küçük boyutlu mekânlardır: Ortaköy-Şapinuva

²¹⁴ CHD-P, 284.

²¹⁵ KBo2.2 iii 3; KUB 52.34 öy.4;KUB 47.1 i 15; KBo 33' 85 öy. 5; Ünal 2016,138.

²¹⁶ Komünler (küçük ölçekte idari birimler); Kaštama, Takiputta vb kentlerde bulunmaktadır. Sigelova 2001.

²¹⁷ Alp, S. (2001). *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 36-37.

²¹⁸ E.GAL Şulupašši sarayının, Hattuša’nın doğusunda olduğu düşünülmektedir. Bu saray, muhtemelen Şarišša’ya yakın bir bölgede yer almaktadır. KUB XLII 48 de renkli yün ve buradan üretilen ürünlere ilişkin birçok kayıtların liste bulunmaktadır. Söz konusu bu listede sarayın yapısı, saray hazinesi, saray kileri, kraliçenin sarayı gibi ifadeler bulunmaktadır. Çivi yazılı belgelerde bu sarayda işlenen bir suç nedeniyle tahkikat raporu ve mahkeme kayıtları ele geçmiştir. Ayrıca bu belge sarayın depolama faaliyetlerini icra eden bir kurum olduğunu da göstermektedir. Siegelová 2001.

²¹⁹ Siegelová 2001, 196-97.

²²⁰ Seeher, J. (2006). *Hattuša Rehberi Hitit Başkentinde Bir Gün*, İstanbul: Ege Yayınları, 115.

kralın bir dönem ülkeyi buradan yönettiği saray veya idari bina olan A binası, 2500 m²;²²¹ Alacahöyük'te bulunan saray, yaklaşık 3600 m² alanı²²² ve Maşathöyük-Tapikka sarayının ise yaklaşık 3300 m²'lik bir alanı kapladığı bilinmektedir.²²³ (Tablo 6) Kuşaklı-Şarişsa kentinde, bir saray yapısı henüz açığa çıkmamıştır. Ancak Hititçe çiviyazılı belgelerden, Şarişsa kentinde ^(E)halentuwa- yapısının varlığı bilinmektedir.²²⁴ Ayrıca ^Ehalentuwa-yapısı, Hattuša, Arinna,²²⁵ Ankuwa, Kaštama, Hišašhapa, Matilla, Nerik, Tahirpa, Tarhuntašša, Tašpanda, Tippuwa, Winuwanda ve Zippalanda'da bulunmaktadır.²²⁶

Sarayların büyüklükleri, kentlerdeki hiyerarşik düzene ve sarayın işlevlerine göre de değişmektedir. Sarayların içerisinde farklı yapı gruplarını birleştiren avluların arasında, görevlilerin yaşadığı yerler, kült odaları, mutfak, arşiv, depo, silah deposu, ahır ve atölyelerin olduğu belgelere yansımıştır.²²⁷

Hitit sarayları, yapısal olarak ortak özelliklere sahip olmasının yanı sıra kullanım amaçlarına uygun olarak ana unsurlarında standartlaşmış bir planda inşa edilmiştir. Sarayın inşası sırasında yapılacaklar hakkında bilgileri ise “yapı ritüelinden” öğrenmekteyiz.²²⁸ Kral, Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrısının emaneti olan sarayı ve ülkeyi yönetmekle görevlidir. Bu yüzden sarayın yapılışı sırasında kullanılacak kereste için tanrılara çeşitli sunumlar yapılması gerekmektedir. Öncelikle yapı ritüelinin yapılması gereklidir. Kral yeni bir saray inşa edeceği zaman, Güneş Tanrısı ve Fırtına Tanrısı tarafından doğru zamanın belirlendiğini düşünmektedir (zaman tayini). Eğer bir kentte saray inşa ediliyorsa

²²¹ Süel 1998a, 39-41.

²²² Koşay, H. Z. Akok, M. (1973). Alacahöyük Kazısı 1963-1967 Çalışmaları ve Keşiflerine ait ilk rapor/Alaca Höyük Excavations. Preliminary Report on Research and Discoveries 1963-1967, *TTKY* v. 28, Ankara; Mielke 2011,166.

²²³ Özgüç 1982, 73-83.

²²⁴ Mielke 2011,166.

²²⁵ Boğazköy/Büyükale'nin 3. kat sarayı ve iki avlulu, Alacahöyük 2. Kat saray kompleksi ^Ehalentuwa-yapısı olarak adlandırılmaktadır. Baltacıoğlu, H. (2016). “^E halentiu-/halentuwa Alacahöyük 2. Hitit Yapı Katı Ve Boğazköy Büyükale Sarayı”, Ahmet Ünal'a Armağan *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, Ed. Sedat Erkut- Özlem Sir Gavaz, İstanbul, 50.

²²⁶ Güterbock H.G. (1960). “An Outline of Hittite AN.TAH.ŠUM Festival”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol 19, No.2, 80 (13), 85(13), 87(37); Beckman 1984,584; Wilhem, G. (1997). *Keilschrifttexte aus Gebäude A. Kuşaklı-Sarissa* 1, 1 Rahden, Westf, 18; Baltacıoğlu 2016,58.

²²⁷ Darga, 2011a, 88; Seeher 2002c, 462.

²²⁸ KUB 29.1; Schwartz B. (1947). “A Hittite ritual Text (KUB 29,1= 1780) *Orientalia* Volumen 16, Roma, 23-55.

dağa giden marangoz, saraydan 1 boğa, 3 koyun, 3 testi şarap, 3 testi *marnuwan*, 10 *wageššar* ekmeği, 30 “diş ekmeği” ve 40 “tayın ekmeği” almaktadır.²²⁹

“O (kral), her nerede saray inşa ederse, kirişleri kesmek için dağa gelen marangoz, saraydan 1 boğa, 3 koyun, 3 testi şarap, 3 testi *marnuwan*, 10 *wageššar* ekmeği, 30 “diş ekmeği” ve 40 “tayın ekmeği” alır.”

Ritüelin devamında, sarayın temelini atıldığı zaman ise 1 boğa, 1 sığır ve 10 koyun kurban edilmektedir. Hititlerin baş tanrısı Teşub ve Arinna'nın Güneş Tanrıçasına özel olarak sunulan kurbanlardan sonra diğer tanrılar için de koyun kurban edilmektedir.

230

“Onlar temelleri kurdukları zaman, saraydan 1 boğa, 1 sığır ve 10 koyun alırlar. Boğayı Fırtına Tanrısına, sığırı da Arinna'nın Güneş Tanrıçasına kurban ederler. Diğer tanrıların her biri için koyun kurban ederler”.

Sarayın çatısında kereste ağacının kullanıldığı ve diğer yapı malzemelerinin kaliteli ve dayanıklı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca sarayın yapımında kullanılacak ağaçların kirlilikten arınması için büyümlü sözler de söylenmektedir. Sarayın inşa işlemi bittiği zaman ise öncelikle yapının iç kısmı sıvanmakta akabinde dış kısmına sıva yapılmaktadır.²³¹

Sarayın (inşasını) bitirdiğinizde, ve onun iç kısmını [sıvadığınızda] (onu) uzun yıllarla sıvayın [(ve)] onu esenlikle sı[vayın]! [(Onun)] dış kısmını [sıvadığınızda], (onu) saygıyla sıvayın (onu) [azametle] sıvayın!

Kral yeni bir saraya girdiğinde ise iyilik güzellik ve uzun yaşama, nesiller boyunca sarayın kullanılmasına ilişkin temenniler yer almaktadır. Hatta kral, “*torunlarını kralın evinin (yani saray) bir penceresine çeker/çizer.*”²³² ifadesi de geçmektedir. Bu durum, kralın yaptırdığı sarayın nesiller boyunca kullanılmasına dair bir istek olmalıdır. Kralın sarayında huzurlu ve sağlıklı olarak yaşaması için söylenen sözlerle ritüel tamamlanmaktadır.²³³

²²⁹ KUB 29 1 iii 21-24; Schwartz, 1947, 33-34.

²³⁰ KUB 29 1 iii 21-24; Schwartz 1947,34.

²³¹ KUB 29 1 I 5-9; Schwartz, 1947,24.

²³² KUB 29.1 ii 11-12; Kellerman, G. (1980). *Recherches sur les rituels de fondation hittites*, Thèse présentée à l'université de Paris-I en vue du doctorat de 3e cycle. 13-27; Marazzi, M. (1982). “Costruiamo la reggia fondiamo'la regalita”, Note intorno ad un rituale antico-ittita CTH 414”, *VO* 5, s. 152.

²³³ KUB29 1 ii 18-22; Schwartz, 1947,30.

Onun gözlerini rahatlatın! Ondan hastalığı uzak tutun! Ondan huzursuzluğu uzak tutun! Ondan ...'yı uzak tutun! Ondan baş ağrısını uzak tutun! İnsanoğlunun kötü sözlerini ondan uzak tutun! ... diz ağrısını (ondan) uzak tutun! Kalp ağrısını (ondan) uzak tutun!”

“Bu dertleri uzak tutsun. Bu endişeyi uzak tutsun. Bu dehşeti uzak tutsun. Bu korkuyu uzak tutsun. Bu kalp rahatsızlığını uzak tutsun. Bu hastalığı uzak tutsun. Bu yaşlılıktan uzak tutsun. Bu dinçliği ona geri versin. Bu cesareti ona geri versin”.²³⁴

Hitit kralları belirli merkezlerdeki sarayların yönetimini, kraliyet ailesinden kişilere veya güvenilir üst düzey görevlilere vermiştir. Merkezden uzakta yer alan saraylar, kralın görevlilere verdiği direktiflerle yönetilmektedir. Bu görevlilerden biri Tapikka kentinin yönetiminde sorumlu olan *BĒL MADGALTI*²³⁵ “askeri vali”dir. Bu görevlinin, kentten ayrılma süresi 3 gün olarak ifade edilmiştir. Hattuša ve Tapikka kentleri arasındaki mesafe 3 günlük bir zaman dilimini karşılamaktadır. Başka bir deyişle görevli başkente veya yakınında bulunan kentlere çeşitli nedenlerle gidip gelebilir:²³⁶

[(Ayrıca karakol valisi karakol[(daki] askeri birlikleri ile [(karako)ldaki]] [izc]ileri 3 gün yalnız bı[raksın].

Askeri valinin yönetim bölgesinde bulunan kraliyet saraylarına, depolarına ve kralın hayvanlarına çok dikkat edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Birinin bir şeye zarar verip vermediği veya birinin bir şeyi alıp almadığı devamlı kontrol edilmektedir. Bu ifadede kraliyet sarayı, “idari veya kralî nitelikli bir yapı” için kullanılan “É.ḪI.A BELUTIM”²³⁷ şeklinde ifade etmektedir. Sadece bu saray için kullanılan bu ifadenin, sarayların idari niteliğindeki farklılığa işaret edip etmediği bilinmemektedir:²³⁸

“Ve sen düzenli olarak [y]önetiminizdeki saraylar ile soylulara ait taşınmazlarda birinin herhangi bir şeye zarar vermediğini veya birinin bir şeyi alıp almadığını veya birinin bir şeyi satıp satmadığını veya birinin bir depoyu kırıp açmadığını veya birinin krala ait sığırı kesip kesmediğini veya birinin depoyu tüketip tüketmediğini veya belgelerin uygun olmayan şekilde mahvedilip edilmediğini tekrar gözden geçir.”

²³⁴ KUB 29 1 ii 33-38;Schwartz, 1947, 31.

²³⁵ Istahara, Katapa, Azzi, Gasga, Luqqa kentlerinde *BĒL MADGALTI* bulunmaktadır. Pecchioli Daddi 1982, 456. Ayrıca *BĒL MADGALTI* Şapinuva, Tapikka kentlerin de de bulunmaktadır. Bu çalışmanın kentlerinde bu görevli detaylı incelenecektir.

²³⁶ Reyhan 2017a, 225.

²³⁷ CHD-P, 284.

²³⁸ KUB 13.2 iv 13-14. Reyhan 2017a, 232.

Hititçe çiviyazılı belgelerde, farklı saray yapılarından da bahsedilmektedir. Bu saraylar metinlerde, É.GAL MUNUS.LUGAL “*kraliçenin sarayı*”²³⁹ olarak geçmektedir. Kraliçenin, kral sarayının dışında, ayrı oturduğu bir yapının olduğu ve içinde kraliçeye özel görevlilerin olduğu bilinmektedir. Bu sarayın, kral sarayının içinde bir bölüm olması veya kraliçelerin eşleri öldükten sonra kendi saraylarında yaşamış olmaları muhtemeldir. Ayrıca kraliyet ailesinin büyüklerinden de büyükbabanın sarayı olduğu bilinmektedir.²⁴⁰

Hitit çiviyazılı belgelerinde, yapı ve kullanım açısından birbirinden farklı sarayların varlığı aşıkardır. Ancak bu sarayların belirli görevleri olduğu ve bunların yönetim birimi olduğu da bilinmektedir. Saraylar, vergilerin toplanması ve yeniden dağıtım işlevine sahip, kent sınırları içinde gündelik hayata büyük ölçüde yön veren, gerektiğinde askeri destek veren, eğitim, kültür ve idarenin odak noktasıdır.²⁴¹ Görevleri ve yetkileri açısından sıraladığımız Merkezi Saray-Yerel Saray-Komün Sarayının, birbirinden farklı yetkilere sahip olduğunu unutmamak gerekir. Bu saraylardan bölgesel nitelikli olanlarının işlevleri ve yetkileri şöyle tespit edilmiştir:²⁴²

- Saraylar, kendi nüfuz bölgelerinde vergilerin toplanması ve toplanan vergileri (bir kısmını) merkezi hazineye nakletmekle yükümlüdür.
- Saraylar, idari bölgelerinde yeniden dağıtım görevini icra etmektedir.
- Saraylar kendi idari bölgesinde ekonomik faaliyetlerin merkezidir. Üretim-kontrol akışını denetler.
- Saraylar çeşitli görevlilerle ilişkin karar verme yetkisine sahiptir. Gerekli olduğu durumlarda, belirli direktiflere uygun olarak kentler arası farklı görevleri icra edebilirler.
- Saraylar kült için gerekli malzemenin tedarik edilmesi ve saray personelinin masraflarından da sorumlu birimlerdir.

Hitit kentlerinde saraylar, kralın kaldığı, kışladığı ve çeşitli idari işlerin icra edildiği yönetim birimleridir. Bu sarayların belirli bir konforda ve düzende inşa edildiği

²³⁹ Güterbock 1974a, 307; Mielke, D. P. (2011). “Hittite Cities: Looking For A Concept”, *In H. Genz and D.P.Mielke (eds) Insights Into Hittite History And Archaeology, Ancient East and West Special Edition Paris*, s. 162.

²⁴⁰Güterbock 1974, 311-14; Neve 1982, 136-41; van den Hout 2004, 228-29; Naumann, R. (1975). *Eski Anadolu Mimarlığı*, (çev. B. Madra), Ankara:TTK basımevi, 407.

²⁴¹Siegelová 2001; Imparati 2002; Alp 1993.

²⁴² Siegelová 2001, 207.

anlaşılmaktadır. Hitit kentlerinde yönetim merkezi olarak tanımlayacağımız bu sarayların hepsinin merkezde bulunan saraydan gelen talimatlarla yönetildiği bilinmektedir. Aşağıda detaylı olarak incelediğimiz kentlerimizde, arkeolojik veriler ışığında yeniden değerlendirme yapılacaktır.

1.3.1.2. Arşivler

Hititçe çiviyazılı belgelere, ilk kez 1887 yılında Mısır'ın Başkenti Kahire'de Tel El-Amarna'da firavun IV.Amenophis'e ait bir tablet arşivinde rastlanmıştır. Amarna mektupları olarak bilinen bu mektupların birçoğu o dönemde okunmuştur. Fakat iki çiviyazılı belge o dönemde bilinmeyen bir dil olan Hititçe yazılmıştır. Bu mektuplara Arzawa mektupları olarak ifade edilmiştir.

Hititçe çiviyazılı belgelerde arşiv, É.DUB.BA(.A)=^Étuppaš “tablet evi” olarak ifade edilmektedir. Hititlerin en büyük ve resmi tablet arşivleri, başkent Hattuša'da bulunmuş ve yaklaşık 30.000²⁴³ tablet ve tablet parçasından oluşmaktadır. Bunların içeriği: kraliyet yıllıkları, antlaşmalar, siyasi yazışmalar, hukuki metinler, envanter listeleri, kralın görevlilere gönderdiği direktifler, görevlilerin yazışmaları, arazi bağış belgeleri, mahkeme kayıtları mitolojik metinler, dini metinler (törenler, ritüeller ve dua metinleri), fal, kehanet ve büyü metinlerinden oluşmaktadır. Hititlerin ikinci büyük tablet arşivi, Ortaköy-Şapinuva kentinde bulunmuştur. Hurrice yazılmış dini içerikli metinlerin yoğunlukta olduğu bu arşivde, yaklaşık 4000 adet tablet ve tablet parçası bulunmuştur. Bunlar; mektuplar, fal metinleri, büyü ritüelleri, dini metinler vs. pek çok konuda yazılmış belgelerden oluşmaktadır. Bir sınır kenti olan Maşathöyük-Tapikka sarayında, 116 tablet bulunmuştur. Bu arşivin çoğunu, başkent Hattuša'dan Tapikka'ya gönderilen mektuplar oluşturmaktadır. Kuşaklı-Şarišša kentinde akropolün batı kesiminde bir arşiv odası bulunmuştur. Burada, yaklaşık 50 adet tablet açığa çıkarılmıştır. Bunlardan 18'i fal metni, 3'ü bayram metni ve 18 tanesi kült envanter metnidir. Hitit kentlerinde (arşiv dışında) münferit olarak ele geçen tabletler ise Alacahöyük, Kayalıpınar-Şamuha, Inandıktepe, Eski yapar, Oymağaç-Nerik, Büklükale, Uşaklıhöyük, Tarsus, Oylum Höyük kazıları

²⁴³ Boğazkale-Hattuša'da bulunan tabletler günümüzde Ankara Anadolu Medeniyetler Müzesinde 20.069 , İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesinde 2943, Boğazkale Müzesinde ise 598 adet Asur Ticaret Kolonileri Dönemi ve Hititlere ait tablet bulunmaktadır. Özkan S. (2017). Türkiye Müzelerinde Korunan Çivi Yazılı Tabletler, Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 174-178.

sırasında bulunmuştur. Hitit Devleti'nin diğer yönetim bölgelerinde bulunan tabletler ise Ugarit (Ras Şamra), Emar (Meskene) ve Alalakh (Tel Açana)'da bulunmuştur.²⁴⁴(Harita 2)

Hitit kentlerinde arkeolojik kazı çalışmalarında birden fazla arşivin varlığı dikkati çekmektedir. Bu kentlerde bulunan arşivlerin sayısındaki fazlalık, idari bir birim olduğunu ve bütün resmi evrakların toplandığı bir merkez olduğunu göstermektedir. Bu arşivlerde farklı kurumlara ait ve her kurumun kendi ihtiyaçlarına göre tabletleri olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Kaşka sınır bölgesinde olan Maşathöyük-Tapikka'nın bir tek "katıplık ofisi" ve "arşivi" olduğu kaydedilmiştir. Bu kentin idaresi hakkında önemli bilgileri veren mektupların bulunması da kentin uzaktan yönetilen bir merkez olduğunu göstermektedir:²⁴⁵

"Orada senin idari bölgede tek bir katıplık ofisi vardır."

Hitit arşivlerinde bazı tablet kopyalarının varlığı dikkati çekmektedir. Özellikle antlaşma metinlerinin bir kopyası, Hattuşa'da; bir diğer kopyası ise antlaşma yapılan ülkede bulunmaktadır. Bu tabletlerin sarayın arşivinde saklandığına dair veriler de mevcuttur:²⁴⁶

"Bir tablet (yani antlaşmanın kopyası) Zihara'nın huzurunda kralın evine koyulur; ve Kurunta'nın Tarhuntaşşa Ülkesindeki evinde bir tableti vardır."

Hitit kentlerinde bulunan çiviyazılı belgeler, daha çok kilden yapılmış ve iyi korunmuştur. Bunlara ek olarak tahta üzerine yazılmış belgelerin varlığı bilinmesine rağmen bunlar henüz bulunamamıştır.

1.3.2. Dini Yapılar

Hititlerin dini yapıları olan kutsal mekanlar ve tapınaklarda, çok sayıda görevli çalışmaktadır. Bu görevlilerden yaygın olarak rahip ve rahibeler bilinmektedir: *šankunni-LÚ*SANGA "rahip" *LÚ*GUDU₁₂ "merhemli rahip", *šiwanzanna-*, *MUNUS*AMA.DINGIR^{LIM} "tanrının anası". Çiviyazılı belgelerde genelleyici bir tanım olarak *LÚ*^(MEŠ)É.DINGIR^{LIM}

²⁴⁴ Taş, İ. (2016). "Anadolu'nun Kadim Uygarlığı Hititlerde Ölçü ve Ölçüleme", Kantarın Topuzu Teraziler, Ağırlıklar, Ölçü Aletleri, Ankara:YKY, 59.

²⁴⁵HKM 52:10-11; HBM 214; Alp 1991.

²⁴⁶BT iv 50-51; Otten, H. (1988). "Die Bronzetafel aus Boğazköy, Ein Staatsvertrag Tuthaliya I" Wiesbaden: *StBoT* 5, Beiheft 1.

“tapınak adam(lar)ı” ifadesi geçmektedir.²⁴⁷ Çiviyazılı belgede LÚ.MAŞŞAR É.DINGIR^{LIM}, “tapınak muhafızı”²⁴⁸ olarak bilinen bir görevli bulunmaktadır. Tapınak personelleri olarak ifade edilen bu grubun içerisinde aşçı, fırıncı, şarap tüccarları, seramikçi, şarkıcı, hasır dokumacısı vs. pek çok kişi bulunmaktadır. Tapınaklar idari, ekonomik ve dini bir kurum olduğundan dolayı çeşitli işlerle uğraşan görevliler mevcuttur. Çalışmamızda, sadece tapınağın idaresindeki en üst yetkililer verilmiştir.

Hitit tapınakları, güvenliğin kusursuz sağlandığı, tanrılara hizmet edilen ve çeşitli kült faaliyetlerinin gerçekleştiği birimlerdir. Devletin idari, sosyal ve ekonomik faaliyetlerinin gerçekleştiği bu mekanlar, tapınak personellerinin de yaşadığı kutsal mekanlardır. İncelediğimiz Hitit kentlerinde, tapınaklarda kaç personelin çalıştığı henüz tespit edilememiştir. Fakat Koruyucu Tanrı dLAMA'nın kutsal kenti olan Karahna'ya ait kült envanter metninde, tapınak personeli hakkında bilgi vermektedir. Metnin kolofonunda bu tapınağın personelinin toplam 775 kişi olduğu belirtilmektedir. Bu sayı, dini organizasyonun genişliğini göstermesi bakımından önemlidir.²⁴⁹ Henüz lokalizasyonu yapılmamış bu kente bu kadar çok personelin olması, incelediğimiz Hattuša, Alacahöyük, Şapinuva, Şarišša, Şamuha ve Nerik gibi kutsal kentlerde daha fazla dini görevlinin olduğunu düşündürmektedir.

1.3.2.1. Tapınaklar

Hitit çiviyazılı belgelerinde tapınaklar, Sumerce É.DINGIR^{LIM} “tanrının evi”²⁵⁰, Akadca *bitānu*²⁵¹ olarak geçmektedir. Hitit katiplerinin tapınak kelimesini Sumerce ve Akadca yazması, Hititçe tapınak kelimesinin tespit edilememesine neden olmuştur. Ancak Hititçe çiviyazılı belgelerde, tapınak anlamına gelebilecek *šiu-naš parn*²⁵² ifadesi yer almaktadır. É DINGIR^{LIM}'in okunuşu olarak verilen Ékarimmi- ifadesinin ise söz konusu Sumeogramın tam karşılığı olmadığı, bilim adamları tarafından belirtilmektedir.²⁵³

²⁴⁷ KUB 13.4 iv 78; MUNUS^{MEŠ} É DINGIR^{LIM} “tapınağın kadınları” KUB 25.49 ii 26, 27, 28 ve LÚ.MEŠ^hilammattēš “tapınak personeli” Pecchioli Daddi 1982, 204-207

²⁴⁸ KUB 53.4 Ay. 39; KUB 53.14 ii 10; CHD-P, 281.

²⁴⁹ Darga, 1973, 17.

²⁵⁰ HZL 1989, 196; Ünal 2007, 98; Ünal 2016, 109.

²⁵¹ CAD, 275.

²⁵² Alp, S. (1993). *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels, Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, (2.Baskı), Ankara.

²⁵³ HW 270'de É.DINGIR^{LIM} okunuşu olarak verilmesine rağmen, söz konusu ifadenin birbirini karşılamadığını bilim adamları belirtilmektedir. Detaylı bilgi için Bkz. Güterbock, H. G. (1975) “The Hittite

Ékarimmi- ifadesinin ise tapınakları kapsayan, daha genel bir ifadeyle “kutsal bina”²⁵⁴ anlamında kullanıldığı düşünülmektedir.²⁵⁵ Hititçe çiviyazılı belgelerde pek çok tapınak É DINGIR formunda yazılmıştır.²⁵⁶ Ayrıca ideografik açıdan, tapınak yapısı É ^dLAMMA veya ^dInaraš pár-na şeklinde de görülmektedir.²⁵⁷

Hititlerde, diğer kent yapıları arasında tapınakların, özel ve vazgeçilmez bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Hitit kralları işgal ettiği kentlerin tapınaklarına zarar vermeyerek onları tanrılarıyla kabul etmektedir. Kent kuşatmalarında tapınaklara zarar verilmediği ve onlara büyük bir saygı duyulduğu belirtilmektedir. Muhtemelen bu tapınakların fonksiyonları, Hitit Devleti’nin bünyesinde de devam etmektedir. Bu durum, yeniden bir tapınak yapılması ihtiyacını ortadan kaldırmakta ve tanrıların hoşnutluğunu da kazandırmaktadır. Yeni bir tapınak yapılacağı zaman bakir ve el değmemiş bölgelerde inşa faaliyetlerine başlanmaktadır: “Onlar bakir toprak üzerinde yeni bir [tapı]nak(!) veya yeni evler inşa ettikleri zaman”²⁵⁸ ifadesi bunun kanıtıdır. Bir başka bir belgede ise tanrılar için inşa edilen tapınakların, bütün tanrılar tarafından inşa edildiği vurgulanmaktadır; “Bizim şimdi senin, tanrı için inşa ettiğimiz bu tapınaklar ... Onları inşa eden biz değiliz: bütün tanrılar onları inşa ettiler.”²⁵⁹ Bir başka belge de tanrının kendi evini kendisinin inşa ettiği vurgulamaktadır: “Güneş Tanrısı kendisi için bir ev inşa etti.”²⁶⁰ Minyatür olarak yapıldığı

Tempel According to Written Sources”, in : Le temple et le culte Compte rendu de la vingtième Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden 3-7 juillet 1972, *uitgaven van het Nederlands Historisch-archaeologisch Instituut te İstanbul/Publications de l’Institut Historique Archeologique Neederlandais de Tamboul* 37, s. 125; Starke F., (1979). “Halmašuit im Anitta-Text und die Hethitische Ideologie vom Königtum”, *ZA* 69, 109.

²⁵⁴ Friedrich- Kammenhuber 1952,100; Alp 1993,102.

²⁵⁵ KUB 39.8 III 35-36 ve KBo 22. 189 II 3 metinlerde Ékarimmi ifadesi karşımıza çıkmaktadır. Beckman, G. (2010). “Temple Building among the Hittites”, *From the foundations to the crenellations: essay on Temple building in the ancient Near East and Hebrew Bible*, *Alter Orient und Altes Testament*, 366, 71.

²⁵⁶ É ^dAllani KUB 32.128 i 25, É ^dAšhaluga KBo 2.4 i 17, É ^dAškašipa KBo 10.20 iii 23, É DINGIR.GE₆ KUB 29.4 i 4, É ^dÉ.A KUB 10.5 vi 9, KBo 9.140 ii 22, É ^dHalkiaš/^dNISABA KUB26.9 i 18, ABoT 14 iii 10, 21, KBo 10.20 i 33, É ^dHalmaššuitaš KBo 3.22:57, É ^dHannu KBo 10.20 ii 40, É ^dHaškalan KUB 53.14 ii 2, É ^dHebat KUB 30.31 + KUB 32.114 iv 21, 36, É ^dInar KBo 20.33 öy. 13, É ^dIšhara KUB 32.128 i 24, É ^dIŠTAR KUB 1.1 iv 77, É ^dKatahha Bo 3117 ii 6 (Alp 1983, 238), KUB 58.61 i 2, É ^dkuršaš KBo 14.76 i 13, É ^dLAMMA ^{URU} Ha[tti ...] KUB 51.26 rt. 15, É ^dLelwani KUB 13.35 i 8, É ^dMADANIM KUB 4.47 obv. 24, É DINGIR.MAH KBo 10.20 iii 19, É ^dMaliya KBo 15.49 iv 10, ABoT 14 iv 6, É ^dMezzulla KBo 10.2 i 13, 40, É ^dNupatig KBo 20.114 i 11, 22, É ^dParga KBo 10.27 v 9, É ^dŠarrumma KUB 41.48 iv 5, É ^dTelipinu KUB 52.14 ii 7, É ^dTetešhapi KBo 21.100 rev. 12, É ^dUTU ^{URU} Arinna KBo 10.2 i 37, É ^dZA.BA₄.BA₄ KBo 4.9 i 11, 1 É DINGIR-LIM ŠA ^dZA.BA₄.BA₄ KUB 42.100 iii 12, É ^dZAR[PANITIM] KUB 4.47 Öy. 24, É ^dZiparwa KBo 10.20 ii 14, 25, É ^dZi[tħariya] KBo 22.228:13, 16.

²⁵⁷ KBo 22.189 ii 3 8.

²⁵⁸ KBo 4.1 i 1; Kellerman 1980,26-134.

²⁵⁹ KBo 4.1 Öy. 28-30; KUB 2.2 i 33-37; Kellerman 1980, 128, 135.

²⁶⁰ KBo 37.1 Öy. 6-7; Kammenhuber, A. (1962). *Hattische Studien 1, RHA*, 20/70, s.2-4.

düşündüğümüz(?), evler bronz gibi değerli madenden yapılmaktadır. Bu evlerin, Fırtına Tanrısına adanacak olan tapınaklar olduğu anlaşılmaktadır.²⁶¹

“Bu yüzden Hepa-SUM der ki: Onlar bronzdan evler yapacak ve onları Büyük Tanrıya verecekler. Henüz (yapıl(ma(dı)).”

Hitit Devleti'nin, teokratik-monarşik yönetim sistemi, kent yapılarına ve kent kimliğine yansımıştır. Hitit kentlerinin hemen hemen hepsinde tapınaklar veya kentin kült faaliyetlerinin icra edileceği mekanlar bulunmaktadır. Ancak bazı kentlerin tanrı veya tanrılara adanmış olması, çeşitli kült faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinden dolayı “kutsal kent” kimliği, daha ön plana çıkmaktadır.

Hitit kentlerinde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sırasında, başkent Hattuša'da 30 adet tapınak yapısı, *extra muros* ise Yazılıkaya ve önünde 3 adet tapınak yapısı bulunmuştur. Hitit Devleti'nin metropolü olan Hattuša, aynı zamanda “dini kent” kimliğini de üstlenerek hafirler tarafından “*tanrıların ve tapınakların kenti*” nitelendirmesi yapılmıştır. Hattuša'nın “kutsal kent” kimliği, İmparatorluk Dönemindeki kent yapılarında daha belirgin bir hal almıştır. Alacahöyük'te bulunan Tapınak-Saray Yapısı, Kuşaklı-Şarişsa kentinde C yapısı ve Kuzey terası olarak bulunan tapınaklar, Oymaağaç- Nerik kentinde Fırtına Tanrısı için adanmış²⁶² tapınak bulunmuştur. Tapınaklar, genellikle kent merkezinde kutsal bir mahallede bir araya toplanmış olarak veya kent dokusu içerisinde dağınık olarak yer alabilmektedir. Kentlerde bu farklılığın nedeni tam anlaşılmasına rağmen tapınaklar, topografyaya uygun olarak inşa edilmiştir. Ayrıca Hititçe çiviyazılı belgelerde kent tanrılarında bahsedilmektedir: Nerik'in Fırtına Tanrısı, Şapinuva'nın iki tane Fırtına Tanrısı, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Hattuša'nın bin tanrısı, Şamuha'nın İstarı ve diğer tanrıları, Tarhuntaşsa'nın Tanrıları vb.

²⁶¹KUB 48.122 i 6-8; de Roos J. (1984) *Hittitische geloften. Een teksteditie van Hettitische geloften met inleiding*, vertaling en cristische noten Dissertation an der Universitat bon Amsterdam 204, 342.

²⁶²III.Hattuşili döneminde Kaşkalılardan alınan Nerik'in tapınakları yenilenecek bayram kutlamaları yapılmıştır. Oymaağaç'ın kuzeydoğu tepesinde 40x40 m büyüklüğünden bir tapınak bulunmaktadır. Yapının en geç tabakası II.Şuppililuma dönemine tarihlendirilmektedir. Nerik'in Fırtına Tanrısına ait olduğu düşünülen bu tapınağın duvarları ahşap iskelet üzerine yerleştirilen taş kerpiçten oluşmaktadır. Czichon 2013. Benzer duvar yapısı Hattuša 'da V. Nolu Tapınakta görülmüştür.

“Onlar Gökyüzünün Fırtına Tanrısı ve Arinna’nın Güneş Tanrıçası için (her biri birer kutsal odaya sahip) iki yeni tapınak topluluğu inşa ettik”²⁶³

I.Ḫattušili’nin Kuzey Suriye’ye düzenlediği askeri seferler sonucunda ele geçirdiği kentlerin tanrılarına ait heykelleri başkent Ḫattuša’ya getirdiği bilinmektedir. Bu tanrıların tapınılması ve tanrı heykellerinin konulması için tapınağa ihtiyaç vardır. Ancak hangi tanrılara tapınak yaptırıldığı bilinmemektedir. Başka bir belgede Hitit panteonuna yeni dahil edilen bir tanrı için tapınağın inşasından bahsedilmektedir. “*Onlar yeni tanrı için Ḫattuša’da bir tapınak inşa edecekler*”.²⁶⁴ Hitit kentlerinden biri olan Liḫzina’nın Fırtına Tanrısı için özel bir tapınak yaptırıp içine tanrı heykelinin konulduğu anlatılmaktadır: *Liḫzina’nın Fırtına Tanrısı: Şimdi onlar tekrar tanrısal bir heykel/sembol yaptılar; onlar onun için bir tapınak inşa ettiler*”.²⁶⁵ Başka bir belgede ise Arma-ziti isimli bir tapınak inşasını yaptırmakla görevlidir: “*Arma-ziti bir tapınak inşa ediyor*”.²⁶⁶

Hitit tapınaklarının inşası hakkında, yapı ritüelleri²⁶⁷ de bilgi vermektedir. Tapınakların inşası sırasında, ilk temel taşı konmadan önce bir merasim düzenlenir ve yapı ritüeli icra edilirdi. Tapınağın inşası sırasında yapılan bu ritüelin amacı, tapınağın sağlam ve dayanıklı olmasıdır. Yalnızca rahiplerin yapabildiği bu ritüelde, temele adak koymak gerekmektedir. Tanrı Telepinu tapınağın temellerini kurar, tanrı É.A tapınağın duvarlarını inşa eder, tanrıça ^dNIN.É.MU.UN.DÙ evi inşa eder. Evi kutsadıktan sonra yapının tunç gibi sağlam kalması için köşelere tunçtan ^dNIN.É.MU.UN.DÙ’nun heykeli ve “tunçtan kanatlı boğa” heykeli konulur.²⁶⁸ Bu ritüelde açıkça görüldüğü gibi tanrılar kendi tapınaklarını kendileri inşa etmektedir.

Hititçe çiviyazılı belgelerde, pek çok kentin özel tanrı ve tanrıçalarından²⁶⁹ bahsedilmektedir. Ancak her kentte adanmış tanrılar var mıydı sorusuna yanıt vermek

²⁶³ KUB 38.12 ii 14-15.

²⁶⁴ KUB 50.89 ii 15-16.

²⁶⁵ KUB 38.12 ii 6-7.

²⁶⁶ KBo 12.56 i 8.

²⁶⁷ CTH 412, 413; Darga, M. (1985). *Hitit Mimarılığı, 1- Yapı Sanatı: Arkeolojik ve Filolojik Veriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 33.

²⁶⁸ Darga, 1985, 33, 48.

²⁶⁹ Hitit Devleti’nin siyasi antlaşma metinlerinde geçen kent tanrıları şunlardır; Hatti Ülkesinin Fırtına Tanrısı, Arinna Kentinin Fırtına Tanrısı, Hašašhapa(Hišašhapa?) Kentinin Fırtına Tanrısı, Zippalanta Kentinin Fırtına Tanrısı, Hurma Kentinin Fırtına Tanrısı, Nerik Kentinin Fırtına Tanrısı, Halep Kentinin Fırtına Tanrısı, Uda Kentinin Fırtına Tanrısı, Kummani Kentinin Fırtına Tanrısı, Şamuha Kentinin Fırtına Tanrısı, Şapinuva Kentinin Fırtına Tanrısı, Liḫzina Kentinin Fırtına Tanrısı, Şarišša Kentinin Fırtına Tanrısı, Şahpina Kentinin Fırtına Tanrısı, Hatti Kentinin Koruyucu Tanrısı, Arušna Kentinin Savaş Tanrısı, İllaia

zordur. Aşağıda dipnotta verilen kentlerin tanrılarının pek çok belgede sayılması ilginç bir durumdur. Bu kentlerde bu tanrıların tapınakları var mıdır? sorusunu akla getirmektedir. Diğer taraftan kent tanrılarına adanmış tapınakların yapıldığı ve o tapınak görevlilerinin varlığı bilinmektedir.²⁷⁰Hattuša'da I.Nolu Tapınak Fırtına Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrısına adanmış olmalıdır. Nerik'in Fırtına Tanrısı için yapılan tapınak, Kuşaklı-Şarišša'da bulunan C binası (Fırtına Tanrısı Tapınağı?)²⁷¹

Şüphesiz ki bu tanrıların tapınakları özel ve büyüktür. Ancak kent dokusunda inşa edilen ve bir tanrıya ait olduğu tespit edilmeyen tapınaklar da büyük olabilmektedir. Hatta bazı tapınakların, birden fazla tanrı heykelinin konulacağı kadar büyük olduğu anlaşılmaktadır. “Ben Arinna'nın Güneş tanrıçasının tapınağına, (aralarında) gümüş bir boğa, bir dişi tanrı Katiti (ve) dağ tanrısı Aranhabilanni'nin (bulunduğu) yedi tanrı taşıdım. Geriye kalan tanrıları Mezulla'nın tapınağına taşıdım.”²⁷² Bu tapınakların büyüklüğü konusunda pek çok belirsizlik vardır. Hitit tapınaklarının boyutları yerleşim

Kenti Savaş Tanrısı, Arzii Kenti Tanrı İarri, Ankuwa Kenti Tanrıça Hatagga, Parša Kentinin Tanrısı, Tarhuntašša Kentinin Tanrıları, Ellaia Kentinin Savaş Tanrısı, Arziia Kentinin Savaş Tanrısı, Šamuha Kentinin Tanrı Abara'sı, Hurma Kentinin Tanrı Hantiassu'su, Ankuwa Kentinin Tanrıça Hatagga'sı, Ankuwa Kentinin Tanrıça Katahha], Kinza Kenti [^qNIN.PISAN.PISAN], Tahirpa Kentinin Tanrıça Amamma'sı, Sunna Kentinin Tanrı Hallara'sı, Hupišna Kentinin Tanrı Huwassannası, Karahna Kentinin Koruyucu Tanrısı, Dunna Kentinin Tanrı Hallara'sı, Kizzuwatna Kentinin Fırtına Tanrısı, Pittiarik Kentinin Fırtına Tanrısı, Arinna Kentinin Fırtına Tanrısı, Šahpina Kentinin Fırtına Tanrısı, Hullašša Kentinin Fırtına Tanrısı, İshupitta Kentinin Fırtına Tanrısı, Ugarit Kentinin Fırtına Tanrısı, Hanhana Kentinin Tanrı Telipinu, Karahna Kentinin Koruyucu Tanrısı, Turmitta Kentinin Tanrı Telipinu, Tawiniia Kentinin Tanrı Telipinu, Uda Kentinin Hepat'ı, Halep Kentinin Hepat'ı, Kizzuwatna Kentinin Hepat'ı ve Savaş Tanrısı, Nuhassi Kentinin Fırtına Tanrısı bulunmaktadır.Laroche 1966; Beckman 1999a; Karauğuz 2002. Bazı ritüel metinlerinde ise Šippa kenti tanrısı Pirwa için denilmektedir.

Hurricce çiviyazılı belgelerde kentin tanrıları “DINGIR^{MEŠ} -na arde-ne-çe-na” olarak ifade edilmektedir. (van Gessel B.H.L. van (1998). Onomasticon of the Hittite Panteon1-2,Leiden-New York-Köln (HdO) yayınında kent tanrılarının adının geçtiği metin yerleri de vermiştir.) Bu belgelerde ise şu kentlerin tanrılarından bahsedilmektedir; Ninuğa Kenti İstar'ı Ninatta Ve Kullitta, Šamuha'nın İstar'ı, Ninive Kenti Šauška“Sı, Šahpina Kenti Fırtına Tanrısı, Kummanni Kentinin Fırtına Tanrısı, Kummani Kentinin Tanrıça Hepat'ı, Lağazantiya Şehri Kentinin Hepat'ı, Lawazantia Kentinin İstar'ı, Kizzuwatna Kentinin Hepat'ı, Alalaş Pantheonun Baş Tanrısı Fırtına Tanrısı ve İşhara, Dunta Kentinin İstar'ı, Hatti Ülkesinin Tanrıları, Hatti Kentinin Koruyucu Tanrısı, Har[İ]andi Kenti Fırtına Tanrısı, , Hattarina Kenti İstar'ı Arinna Kentinin Güneş Tanrısı, Kargamış Kenti Kubaba'sı bulunmaktadır. Haas, V. (1994). *Geschichte Der Hittischen Religion*, Leiden :Handbuck Der Orientalistik,40; Aslantürk, N. (2013). “Hitit Belgelerinde Hurri Tanrıları ve Onların Kültürleri”, Ankara:Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 463. I. Şuppiliuma döneminden itibaren Kargamış tanrıçası Hitit kültürüne girmiştir.

²⁷⁰KUB 38.1 i 4, 9 “Taram<me>qa kenti: (tanrısı) Zababa(dır); (kült donatısı) bir tanrı heykeli(dir) ... Biz onun için yeni bir tapınak (ve) bir rahip meydana getirdik” KUB 21.17 ii 5-8“Daha sonra erkek kardeşimin hükümdarlığı döneminde, ben Šamuha'nın Šaušga'sını “ayırdım” ve onun için Urikina'da (yeni) tapınaklar yaptım.”; Lebrun, R. (1976). *Samuha Foyer Religieux De L'empire Hittite*, Louvain. La Neuve 145, 148..

²⁷¹ Müller-Karpe, A. (2009). “The Rise and Fall of the Hittite Empire in the Light of Dendroarchaeological Research”, *In Tree-rings and Old World Archaeology and Environment: Papers Presented in Honor of Peter Ian Kuniholm*, ed, Sturtu W. Manning and Mary Jaye Bruce, Oxford: Oxbow Books, 5.

²⁷² KBo 10.2 i 37-40; Imparati F. Saporetti C. (1965). “L'autobiografia di Hattušili I”, *SCO*, s.46.

yerinin boyutuna veya nüfusuna bağlı olarak değişiklik göstermemektedir. Kentin yüzölçümüyle kıyaslandığında çok büyük ölçekte tapınakların yapıldığı görülmektedir.²⁷³

Hitit tapınaklarının, saraylarla rekabet edebilecek kadar büyük olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁴ Hitit kentlerinde bulunan tapınaklar 400 ve 4660 m² boyutlarındadır. Bütün tapınaklar, dikdörtgen planlı ve daha önce yapılan tapınaklara uygun inşa edilmiştir. Topografyaya uygun alanlarda yapılan tapınaklar, fonksiyonlarına göre ve belirli standart kalıplarda inşa edilmiştir: Kapı (KÁ.GAL) merkezinde avlu (Éhila sutünlü olanlarına Éhílammar)²⁷⁵, avlunun tam karşısında yer alan kült odası, anıtsal girişin etrafındaki odalar, tanrıların saklandığı iç odalar, sadece kralın girdiği odalar ve pencerelerin olması.²⁷⁶

Tapınaklar dini görevlerinin yanı sıra ekonomik işlevlere de sahip birimlerdir. Bu yapının içerisinde farklı görevde personel çalışmakta ve dini, ekonomik, idari olarak farklı yapılar bulunmaktadır. Bunlar: Éhalentuwa-, Éhílammar- “kapı veya kapı yapısı”²⁷⁷, Éhíla- “avlu”²⁷⁸, É.ŠÀ (=tunnakkeššar), Éarkiu “tapınağın bir bölümü”²⁷⁹. Ayrıca É.DU₁₀.ÚS.SA “banyo odası”, ÉLÚMUHALDIM “mutfak”, ÉLÚSAGIA “sakinin evi”, ÉLÚNINDA.DÜ.DÜ “fırın”, É. ABUSSI/ ABUSI “ambar, depo evi”²⁸⁰, É

²⁷³ Karahna kentini bu konuda örnek olarak ele alabiliriz. Hattuša’dan küçük olduğu düşünülen yerleşim yerinde büyük bir tapınağın varlığı aşikardır. Ayrıca görevlilerin sayısı özel ve büyük bir tapınağın varlığını göstermektedir. Detaylı bilgi için bkz. Darga, 1973. Diğer taraftan kutsal kent Nerik’te 40x40 m boyutlarındaki tapınak kentin en büyük yapısıdır. Czichon 2013. Kuşaklı-Šaršša’da Hititlerin en büyük ölçüye sahip tapınağı 4660 m² boyutundadır. Ayrıca Eski Hitit Döneminde kurulan I.nolu tapınakta 14.000m²bir alanı kaplamaktadır. Bu durum kentlerin boyutunun bakılmaksızın tapınakların inşa edildiğini göstermektedir. Hatta bazı kentlerin en büyük kent yapısını tapınağın olduğu açıkça görülmektedir.

²⁷⁴ Mielke 2011, 170.

²⁷⁵ Alp 1993,14; Naumann 1975,466.

²⁷⁶ Zimmer – Vorhaus C.,(2011). Hittite Tempel: Place of the Gods. Insights into Hittite History and Archaeology. Eds. Hermnn Genz-Dirk Paul Mielke, Leuven-Paris-Walpole M.A. 205.

²⁷⁷ Ünal 2016,187.

²⁷⁸ Ünal 2016,187.

²⁷⁹ Ünal 2016,80.

²⁸⁰ Ayrıca Hititçe çiviyazılı belgelerde, depolama/saklama işlevini yerine getiren “depo evleri” ve “mühür evleri” anlamı taşıyan birçok ifade (É.NA₄, É ABUSI, Éapuzzi-, Éhalki-) bulunmaktadır.

(LÚ.MEŠ)DUB.SAR.GIŠ “ahşap tablet yazmanlarının(?) ofisi”, É.GIŠ.KIN.TI²⁸¹ “zanaatkarların evi”, É.NAH.HE “tapınakla ilgi bir sözcük”²⁸²

Hitit Devleti'nin idari, dini, ve ekonomik birimi olan tapınaklar “başrahip unvanına sahip kral tarafından yönetilmektedir.”²⁸³ Ancak bazı tapınakların yönetiminin prenslere verildiği görülmektedir. “*Bırak Oğlum Tuthaliya d'İSTAR'ın evini yönetsin*”.²⁸⁴ Buradaki amaç, dini idari ve ekonomik açıdan merkez konumda olan yapıların, denetim ve güvenliğini kraliyet ailesinden birinin sağlamasıdır.

Tanrının evi olarak bilinen tapınakların, her türlü tehlikeden korunması, güvenliğinin sağlanması devletin en önemli görevidir. Krallar, tapınakların güvenliği sağlamak için yangın, hırsızlık gibi durum ve olaylar için bazı tedbirler almışlardır.

Tanrıların evinin güvenliği konusunda en önemli husus nöbettir. Tapınağın güvenliğini aralıksız sağlamak için nöbet tutulması elzemdir. Nöbet sırasında uyuma, nöbetin aksatılması veya nöbet yerini terk etmenin cezası vardır. Tapınaklarda geceleri olası tehlikelere karşı büyük bir dikkat gerekmektedir. Bu yüzden yüksek dereceli rahiplerin yönetiminde, gece devriyeleri oluşturulmuştur. Bu ekip, nöbet yerlerinde olası ihmallerin önüne geçmek için sürekli devriye gezip denetleme yapmak ve suçluları tespit etmekle görevlidir. Nöbetçilerin belirli bir iş bölümü ve disiplinle çalıştıkları görülmektedir.²⁸⁵

Ayrıca tapınak adamları olan sizler nöbet meselesinde çok dikkatli olunuz. Akşam zamanında derhal aşağıya gidiniz ... Ayrıca geceleyin devriyeler koyulmuş olsun. Bütün gece boyunca dolaşsınlar. Dışarıda nöbetçiler nöbet tutsunlar. Tapınakların içinde tapınak adamları bütün gece boyunca dolaşsınlar ve onlar uyumasınlar. Her gece yüksek dereceli bir rahip devriyeleri yönetsin. Ayrıca rahiplerden biri tapınak kapısının (görevlisi) olsun ve tapınağı korusun. Evinde hiç kimse karısı ile kalmasin. Kimi aşağıda evinde bulurlarsa ona ölüm (cezası verilir). Tapınakları pek çok

²⁸¹Gordin, S., (2010). “Scriptoria in Late Empire Period Hattuša: The Case of the É GIŠ.KIN.TI”, *Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, StBoT 51, Herausgegeben von der Kommission für den Alten Orient der Akademie der Wissenschaften und der Literatur,159'a göre É.GIŠ.KIN.TI'nin Akadca karşılığı *bīt kiskatti* "esnaf, işçi evi"dir.

²⁸² Alp, 1993, 21, 100-103.

²⁸³ Alp 1993,21, 100-103.

²⁸⁴ KUB 1.1 iv 77-78; StBoT 24:28vd.

²⁸⁵CTH 264. S.Koşak, hethiter.net:/hetkonk (v.1.97); CTH 264, KBo 61.323; CTH 264. KUB 13.4 Rs. III 7-20; Süel, A. (1985). *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara :AÜDTCFY, 55-57.Süel, A. (1990). “Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?”, Ankara: X. TTKY, IX. Dizi, 518.

koruyunuz ve siz uyumayınız. Ayrıca sizin için nöbet (iş aranızda) bölünmüş olsun. Kimin nöbet ile ilgili bir suçu olursa o ölüm cezasına çarptırılsın. O affedilmesin.

Hitit kralları nöbet ve dini görevler arasında hangisinin tercih edilmesi konusunda da bir açıklık getirmektedir. Metinde nöbet konusunda yüksek dereceli rahiplerin izin vermeye yetkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Nöbetin asla terk edilmemesi gerektiği, bir tehlike anında nöbetçinin yerinde olmasının önemi anlatılmaktadır.²⁸⁶

(Eğer) her kim için Hattuša'da dini bir görev (olursa) ister bir rahip (ister) merhemli rahip nöbetçilere her kim izin vermeye yetkili ise o kesinlikle nöbet(in)e gitsin. Şöyle demesin: 'Ben tapınağımı koruyacağım, oraya gitmeyeceğim.' Eğer herhangi bir düşman sözü (olursa) Hattuša'yı küçültmek için herhangi bir düşman ortaya çıkar(sa) (o zaman) onu surun dışında görmezler(se), onları tapınak adamları içeride görürler. Nöbetçi kesinlikle nöbet(in)e gitsin.

Tapınaklarda yangın tehlikesine karşı önlemler alınmıştır. Çünkü bu yapılar ahşap üzerine inşa edilen mekânlardır. Bir yangın çıkması durumunda söndürülmesi zor olup tapınakta hemen her şeyin yok olması anlamına gelmektedir. Bu yüzden Hitit kralları tapınakta yakılan ateşin söndürülmesi konusunda görevlileri sıkı sıkı tembihlenmiş ve yangının geri döndürülemez sonuçlarının olduğunu vurgulamışlardır. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki Hititler dini mekânlarının yanına havuz inşa ettirmişlerdir. Bu havuzlar, hem arınmak için hem de olası bir yangın tehlikesine karşı yapılmış olmalıdır.²⁸⁷

Ayrıca ateş konusunda da çok dikkatli olunuz. Eğer tapınakta bir bayram (var) ise ateşi çok (dikkatlice) koruyunuz. Gece olunca ocakta kalan ateşi su ile iyice söndürünüz. Fakat (bu) ateş konusunda, eğer orada burada herhangi bir (yanan) kuru odun (kalmışsa) onu söndüren (su ile iyice söndürmezse) ve sonra hangi tapınakta suç olursa tapınak tek başına mı mahvolur? Hattuša (ve) kralın malı da mahvolmaz mı? Suçu işleyen soyu ile birlikte mahvolacak(tır). Tapınakta olanlardan bir kişi bile hayatta kalmayacak. Onlar soyları ile birlikte mahvolacaklar(dır). Ateş konusunda pek çok dikkatli olunuz.

Tapınaklar dini faaliyetlerinin yanı sıra aynı zamanda ekonomik birimlerdir. Tapınaklarda pek çok altın, gümüş, değerli madenlerin ve siloların olduğu bilinmektedir. O dönemde böylesi değerli malların tanrılara sunulduğu ve tanrının mülkü olarak muhafaza edilmesi gereklidir. Tapınağın mülkünün emniyetini sağlayan tapınak görevlileri ise sadece

²⁸⁶CTH 264. KUB 13.4 Ay. III 21-29; Süel 1985,59.

²⁸⁷CTH 264. KUB 13.4 Ay. III. 44-56; Süel 1985, 63-67.

bekçidir. Hatta tapınak adamlarının evlerinde altın, gümüş gibi değerli malları bulundurması yasaktır:²⁸⁸

Ayrıca, siz muhafaza ettiğiniz tanrılara ait gümüşün, altının, elbisenin ve bronz aletin (yalnızca) bekçilerisiniz. Tanrıların (hangi) gümüşü, altını, elbisesi ve bronz aleti var (ise onlar sizin için) değil(dir). Tanrıların evinde ne (var ise onlar sizin için) değil(dir). Her ne (var ise) onlar tanrıya aittir. (Onlara karşı) çok dikkatli olunuz. Tapınak adamının gümüşü, altını olmasın.

Hititçe çiviyazılı belgelerde dikkat çeken başka bir husus ise Hitit krallarının tapınak mallarıyla övünmesidir. Tanrıları memnun etmek amacıyla yapılan tapınakların içerisindeki malların zenginliğini ve tapınağın süslerini oluşturduklarını her fırsatta dile getirilmesi ilginçtir. Kralların fethettikleri ülkelerden getirdikleri sayısız mal önce tapınağa konulmaktadır. Bu metin yerlerine bakıldığında şöyledir:

I.Hattuşili, Orta Anadolu'ya yaptığı seferlerde tapınağa getirdiği mallar ve zaferiyle övünmektedir. Fırtına Tanrısının Tapınağına, “*gümüş bir öküz ve bir gümüş yumruk*” getirdiğinden bahsetmektedir. I.Hattuşili, seferden getirdiği malların en değerlilerini Fırtına Tanrısına, geriye kalanları ise Mezulla'nın tapınağına götürmektedir. Tanrılar arasındaki hiyerarşik düzenin olduğu malların dağıtımından da anlaşılmaktadır.²⁸⁹

“Ben Fırtına Tanrısının tapınağına gümüş bir öküz (ve) gümüş bir yumruk taşıdım. Fakat geri kalanları (tanrıları) Mezulla'nın tapınağına taşıdım”

II.Murşili'nin dua metninde, Hatti Ülkesinde bulunan altın ve gümüş ile süslenmiş tapınakların olduğu vurgulanmaktadır. Başka hiçbir ülkenin böyle zengin tapınaklarının olmadığı sadece Hatti Ülkesindeki tapınaklarda kadehler, gümüş, altın, değerli taşlardan ritonların olduğu belirtilmektedir. Kral burada hem tanrıya yaptıklarını hatırlatmak hem de tapınakların zenginliklerinin başka ülkelerle kıyaslanamayacak kadar büyük olduğunu vurgulamaktadır:²⁹⁰

Sen sadece Hatti'de [gümüş ve alt]ın ile süslü azametli (veya; saf) tapınaklara sahipsin.[(Bunun) ötesinde] başka [hiçbir] ülke[de] (bu böyle bir şeye) sahip

²⁸⁸CTH 264. KUB öy. ii. 30-38; Süel 1985, 41-43; Süel 1990,521.

²⁸⁹ KBo 10.2 i 12-14; KBo 10. öy. 5-6; Imparati F. Saporetti C. (1965). L'autobiografia di Hattuşili I SCO 14, 44.

²⁹⁰ KUB 24.1 i 25-ii 2;KUB 24.2 i 21-23; KUB 24.3 i 12-15; Gurney 1940, 18; Lebrun 1980, 182, 185

değilsin. Sadece Hatti'de [kade]hler (?), gümüş, altın (ve) değerli ta[şlardan]9 ritonlara sahipsin”

Hitit krallarından IV.Tuthaliya tarafından Şahurunuwa isimli şahsa yapılan arazi bağış belgesinde: *Arinna'nın Güneş Tanrısının tapınağı zenginleşirse... eğer fakirleşirse* şeklinde bir ibare bulunmaktadır. Bu metinde tapınakların zaman zaman zenginleştiği zaman zaman da fakirleştiği açıkça ifade edilmektedir. Hitit baş tanrılarının tapınakların daha çok mala sahip olduğunu düşünmekteyiz. Bunlardan biri de Arinna'nın Güneş Tanrısının Tapınağı'dır.²⁹¹

Hititçe metinlerde, Hitit krallarının ölmesi durumunda, tapınakların değerli eşyalarla süslenmeyeceği vurgulanmaktadır. Bunlardan birinde, Zalpa Ülkesinde yer alan tapınakların zenginliği ve tören süslerinin yapılması için kralın uzun ömürlü olması belirtilmektedir:²⁹²

“Eğer bir kral bir tanrı olursa (yani ölürse) onlar Zalpa'nın Ülkesinde tanrının evinin tören süslerini nasıl yeniler”

Hitit ritüel metinlerinde ise tapınak malları içinde sığır ve tapınakların içerisindeki hizmetkarların olduğu kaydedilmiştir. “*O seni kendi tanrısı yapacak. O sana bir yer tahsis edecek. O sana bir ev/ tapınak verecek. O sana sığır ve hizmetkarlar verecek.*” ibaresi yer almaktadır.²⁹³ Başka bir ritüel metninde ise tapınağın mallarından büyüçüye *zilipuriyatalla* verilenler sayılmaktadır. “*Ve tapınaktan, o bu şeyleri alır: bir kısırlaştırılmış koç, bir erkek keçi (...diğer pek çok mal), çanak çömlek kaplar ve [hasırdan] kaplar. Bu şeyleri zilipuriyatalla-adamı [alır]*”²⁹⁴ Tapınakta yapılan kült törenlerinde ise tanrısallaştırılmış (kutsanmış) avcı çantasından bahsedilmiştir. “*(Onlar) tanrılaştırılmış avcı çantasının tapınağının kült hazırlıkları(dır)*”²⁹⁵

Hititçe çiviyazılı belgeler, tapınakların bakım ve onarımı hakkında da bilgiler vermektedir. Sınırdaki yer alan ve askeri görevli ve kent müfettişinin görevli olduğu bir kentte tapınağın çatısının tamirinin yapılması gerektiği anlatılmaktadır. Tapınağın

²⁹¹ KUB 26.43 Öy. 56-57; Imparati F., (1974). “Una concessione di terre da parte di Tudhaliya IV”, *RHA* 32.

²⁹² IBoT 2.130 Ay. 1-5; HTR 92; HW²1:89; KUB 56.46 vi 17-18; StBoT 25:103.

²⁹³ KUB 7.5 i 19-20; Hoffner, H.A. (1987b) . “Paskuwatti's ritual against sexual impotence CTH 406, in *AuOr* 5, 273-277.

²⁹⁴ KUB 2.2 iv 1, 10-11; KBo 19.162 Ay. 1-10; HHB 76.

²⁹⁵ KUB 50.82. 13.

içerisindeki hububatların üzerinin ıslanması veya tapınağın yağmur veya kar suyundan kirlenmemesi için derhal çatının yapılması gereklidir. Bu konuda görevli olan LÚMAŠKIM.URU^{KI} ve ZAG-aš EN-aš/BĒLU onun tamirinden sorumlu kişilerdir.²⁹⁶

“Ve eğer bir tapınağın akıtan bir çatısı var ise sınır bölgesinin komutanı ve kent müfettişi onu tamir eder.”

KUB 9.15 iii 5-8 nolu metinde ise tapınakların temizliğinin düzenli yapılması gerektiği ve döşemelerinin süpürülmesi (temizlenmesi) gerektiği kaydedilmiştir. Tapınakların temizliği sırasında içinin ve dışının ıslatılması gerektiği kaydedilmiştir. Bu ıslatmanın ne demek olduğu anlaşılmamaktadır. Toz kalkmaması için yapılmış olması muhtemeldir. Çatıların akması, bakımının ve onarımın yapılması konusunda da tekrar uyarı yapılmaktadır.²⁹⁷

“Onlar tapınağı temizleyecek ve döşemeleri süpürecek” Onlar tapınağın içini (ve) dışını ıslatacaklar. Onlar çatıların akmasına mani olacaklar.”

KBo 24.57 i 6-8 nolu metinde ise tapınak içerisinde bayram törenleri ve eğlenceler sırasında yakılan ateşin söndürülmesi gerektiği kaydedilmiştir. Yukarıda tapınağın güvenliği için bahsi geçen ateşin söndürülmesi uyarısı, burada da tapınak temizliği için vurgulanmaktadır. Çünkü ateşin kor haline geldikten sonra iyice söndürülüp küllerinin de çöpe dökülmesi elzemdir. Rüzgar veya başka bir etkide küller, tapınağın içine dağılabilir ve bir yangına sebebiyet verebilir. Bu yüzden görevliler sıkça uyarılmaktadır.²⁹⁸

“Onlar masaları temizler ve tanrının huzurunda tapınağı temizler. Ardından [onlar] çöp dökülen yere külleri dök[erler]”

Hititler, fethettikleri kentlerin tapınaklarına karşı en ufak bir saygısızlık göstermemişlerdir. Hatta tapınakların yıkımı, tanrı heykellerine zarar verilmesi gibi durumlar söz konusu değildir. Tapınaklar kutsal yerler olarak kabul edilmiş ve bütün tanrıları benimsenmiştir. Ancak bu tapınakların içerisindeki mallar, yağmalanarak

²⁹⁶ KUB 13.2 ii 37-39.

²⁹⁷ KUB 9.15 iii 5-8;krş. KUB 56.48 i 18; KUB 31.113:12-13;Onlar tapınağı temizler (ve) ıslatırlar”

²⁹⁸ KBo 24.57 i 6-8.

alınmaktadır. Bunlardan biri olan Ғатупина tapınağının yağmalanması şöyle anlatılmaktadır:²⁹⁹

(Ben URUKappēri kentini işgal ettiğim zaman)

Ben URUKappēri'ye geri dönen Ғатупина'nın tapınağını ayırdım (huldalanun) ve onlar onu yağmalamadılar. URUKapperi'ye geri dönen tanrının hizmetkarları her kim ise ben (onlara) dokunmadım ve onlar (orada) kaldılar”.

II.Murşili veba dualarında ise sadece tapınağa değil tapınağın mülklerine de saygı duyulduğundan bahsedilmektedir:³⁰⁰

“Daha sonra, senin tapınağın, senin [hayvan biçimli kap]ların, [senin kadehlerin,] (ve) senin gereçlerin için saygı gösterildi”

II.Murşili veba dualarında tanrılara ve tapınaklara saygı göstermeyen düşman ülkelerinin olduğunu kaydetmiştir. Burada kast edilenin Kaşkalılar olduğu anlaşılmaktadır. Kaşkalıların tapınakları yakıp yıkmak istediği ve tapınak mülklerini yağmalamak istedikleri belirtilmektedir:³⁰¹

“...Telipinu'ya ve diğer tanrılara karşı saygısız olan düşman ülkeleri...

“ve sürekli olarak senin tapınaklarını yakmayı arzulayan (ve senin mülklerini yağmalamaya gayret eden) kimseler...”

KUB 21.8 iii 13 nolu metinde³⁰² Kaşkalıların yakıp yıktığı bir tapınaktan bahsedilmektedir. Tapınaklar yüksek kalitede sedir ağaçlarından yapıldığı için en ufak bir ateşte bile büyük bir yangın çıkabilir. Nitekim tapınakların yakılması sonucunda içindeki ekonomik, dini ve idari her şey yok olacaktır:

“Ve sen tapınakları ateşe verdin”

Hitit tapınakları sadece bir tapınak merkezi olmaktan daha fazlasıdır. Siyasi, idari ve ekonomik gücün odak merkezi oldukları anlaşılmaktadır. Hitit kentlerinde siyasi, sosyal

²⁹⁹ KUB 19.37 iii 36-40; Güterbock, H. G. (1956). “The Deeds Of Suppiluliuma As Told By His Son, Mursili II”, *Journal of Cuneiform Studies* 10,95.

³⁰⁰ KUB 24.1 ii 16-17.

³⁰¹ KUB 24.1 iii 21-22; KUB 24.2 Ay. 5-6; Gurney 1940,2.

³⁰² KUB 21.8 iii 13.

ve ekonomik örgütlenmenin kurumsallaştığı tapınakların, kentlerin yönetiminde ve idaresinde önemli olduğu anlaşılmaktadır. Hitit Devleti, yönetim gücünü tanrılardan aldığı için kentlerde dini yapılar yoğunluktadır.

1.3.3. Evler

Hititçe çiviyazılı belgelerde kent yapılarının çoğunluğu É determinatifiyle geçmektedir. (Tablo 12) Hititçesi *parn-* /*pir/per*³⁰³ ve Akadca'da *bītu*³⁰⁴, Hurri dilinde ise *pur (ul)li-*³⁰⁵ Hattice *fel, fael-*³⁰⁶ olarak ev anlamına gelmektedir. Filolojik belgelerde É determinatifiyle gösterilen pek çok yapı bulunmaktadır. Yukarıda çeşitli başlıklar altında; kralın evi, tanrının evi, depo evleri, iş evlerinden, bahsetmiştik. Bu bölümde ise sıradan bir kişinin yaşadığı ev, evin inşası, siyasi, idari ve hukuki metinlerde, mitolojik metinlerde ve masallarda geçen ev olgusunu inceleyeceğiz. Son olarak da insanlarla birlikte yaşadığını anladığımız evcil hayvanların evleri üzerine bir değerlendirme yapacağız.

Hititçe çiviyazılı belgelerde *GIŠTIR É^{TUM} KISLAḪ*³⁰⁷ “ağaçlık/koruluk ev, harman yeri”nin geçmesi evin bulunduğu mekan veya yakınında bulunan harman yeri olduğu hakkında bilgi vermektedir.

Hitit ev modelinde, kentlerin içine dağlar ve nehirlerin olduğu küçük bir bahçe inşa edilmektedir. Bu ibare bize kent olarak adlandırılan yerin içinde hem bahçenin, dağların ve nehirlerin olduğunu hem de evlerin bulunduğu yerleşim yerleri olduğunu göstermektedir:

308

“Onlar içinde kentlerin, dağların ve nehirlerin olduğu küçük bir bahçe inşa ederler.”

³⁰³ CHD-P 1997; 275-291, Friedrich 1952, 269;HZL199, 313; Tischler 2001, 220-221;Ünal 2016,401.

³⁰⁴ CAD 1965, 282-297; CDA 2000; 47-48.

³⁰⁵ Laroche 1979, 206-207; Ünal 2016, 424.

³⁰⁶ Girbal, C. (1986). *Beitraege zur Grammatik des Hattischen*, Frankfurt-Berlin- Newyork, 97,136,142. .

³⁰⁷ KBo 19.32:3.

³⁰⁸KUB 48.122 i 6-8 de Roos 1984, 204, 342.

Diğer bir belge ise evlerin bir şekel gümüş ve bir şekel altından yapıldığını söylemektedir. Bu evlerin bahçeleri olduğu ve içerisinde çeşitli objelerin olduğu kaydedilmiştir.³⁰⁹

“Onlar bir şekel gümüşten bir ev (ve) bir şekel altından bir ev yapar (ve onlar onları diğer objelerle birlikte bahçenin içine yerleştirirler.”

Arkeolojik kazı çalışmaları sırasında, Eski Hitit Döneminden Hitit Devleti'nin yıkılışına kadar kullanıldığı anlaşılan evler ortaya çıkmıştır. Hitit kentlerinden Boğazkale-Hattuşa ve Kuşaklı-Şarişsa ev yapılarını incelemek mümkündür. Hitit döneminde kullanılan bu evlerin belirli bir planda yapılmadığı ve asimetrik planlı olduğu görülmektedir. Bu evlerin oda sayısından da farklılaşmaların olduğu, nüfusa bağlı olarak ek odaların yapıldığı görülmüştür. Hitit evlerinin bir avlu etrafında iki-üç veya çok odalı olduğu anlaşılmaktadır.³¹⁰ Hitit kentlerinde bulunan bu evler hakkındaki arkeolojik bilgiler, her bölümde detaylı olarak değerlendirilecektir.

Hitit çiviyazılı metinlerinde ve arkeolojik kalıntılarda, evlerin kayalar üzerine yapıldığı veya yüksek araziler üzerine yapıldığı kaydedilmiştir. Özellikle sel gibi doğa olaylarına karşı evler, yüksek araziler üzerine inşa edilmiş olmalıdır. Ayrıca evin ölçüsünden de bahsedilmekte ve 9 kemik genişliğinde olduğu belirtilmektedir. Böylesine küçük boyutta bir evin yapıldığına dair arkeolojik izler de bulunmaktadır. Kanımızca bu metin tek odalı evleri anlatmaktadır.³¹¹

“Ey, Babam! Sen kendin için bir ev inşa ettim ve onu bir marnan³¹² (kadar) yüksek yaptın. Sen onu dokuz “ḫaštāi? “kemik” genişliğinde yaptın”

³⁰⁹ KUB 43.49;Popko, M. (1978). Kultobjekte in der hethitischen Religion (nach keilschriftlichen Quellen), Warszawa 31.

³¹⁰ Neve 1996.

³¹¹ KBo 12.70 Ay 10-11;Laroche 1968,782

³¹² marnan A, ve parganu-. parn-/per/É ifadesinin telaffuz edildiği metin yerlerine ilişkin bir değerlendirme bir Hitit yapısının şu yapısal bölümlerini ihtiva ettiğini ortaya koymaktadır: temeller (ša~manea KBo 6.10 ii 22, KUB 29.1 iii 21, KUB 13.2 ii 17, KBo 32.14 Arky. 46), duvar (kutt-, KUB 29.4 iv 24), döşeme (da~ganzipeš, KUB 9.15 iii 5-8), eşik (^{GIŠ}kattaluzzi-, KUB 13.4 iii 5), dört köşe (4 ḫalḫaltumari KBo 4.2 i 29, 34, KBo 4.1 i 14), döşeme tahtaları (^{GIŠ}ḫuimpa-, KBo 24.45 obv. 22), kapı yolu (KÁ, VBoT 56 obv. 7), kapı (^{GIŠ}IG, KBo 6.10 ii 17-18; KUB 29.28:8), bir kapı kilidi (^{GIŠ}ḫattalwaš GIŠ-ru KBo 4.2 i 30, 35), pencere (^{GIŠ}luttai-, KUB 17.6 i 23), çatı (šuḫḫa-, KBo 10.6 i 12; KUB 9.15 iii 8), kirişler (^{GIŠ}ÜR.ḫI.A, KUB 15.42 iii 24), iç oda (tunnakkeššar/É.ŠÁ, KBo 23.23:(63)), avlu (ḫila-, KBo 23.23:63), sütun/direk(?) (šarḫuli- KUB 7.2 i 13), ocak/mangal (ḫašša- KBo 6.2 i 54-55, KUB 17.10 i 6, iv 22), ve kapı yapısı (ḫilammar KBo 17.15

Hititçe çivi yazılı belgelerde, evin özel bir yer olduğu ve içerisine yabancı kimselerin girmemesi gerektiği kaydedilmiştir. Bu, kişinin ev halkının huzurunu bozmasına veya tehlike oluşturmaya karşı alınan bir tedbirdir. Gece vaktinde ise uğursuz kötü sözlerin söylenmemesi gereklidir. Buradaki eve kötülük ve zarar gelmemesi için yapılan bir tedbir olduğu aşikardır.³¹³

“Gün içinde evin içine yabancı bir kişiye izin vermeyin, geceleyin uğursuz bir söze izin vermeyin”

Bir ritüel metninde ise evinden uzak durmasını istediği şeyin, bir daha evine gelmemesini “bende senin evine gelmeyeceğim” diye belirtmektedir. Evin korunmasına karşı söylenen bir ifade olduğu anlaşılmaktadır.³¹⁴

“Evime gelme; ben senin evine gelmeyeceğim”

Siyasi ve İdari Metinlerde Ev

Hitit krallarından Huzziya'nın 5 erkek kardeşi vardır. Taht varisi olan bu kardeşler, Tagašta kentinde çeşitli evlere yerleştirilmiştir. Tanrı Telipinu tarafından inşa edildiği düşünülen bu evlerde, ihtiyaçların karşılanması ve güvenliğin sağlanması, kralın güvencesindedir. Böylece kraliyet ailesinde taht varislerinin evi ayrılmıştır.³¹⁵

“(Huzziya)'nın beş erkek kardeşi vardı. (Telipinu) onlar için (tagašta) evler inşa etti (ve) dedi ki: “Onlar orada otursunlar, yesinler ve içsinler ve hiç kimse onlara hiçbir şekilde zarar vermesin”.(“O evleri böldü/ayırdı”).

Hitit krallarından olan Telipinu, taht kavgalarının sebeplerini, prenslerin ölüm sebebinin evleri, arazileri, üzüm bağları, harman yerleri, hizmetkarları, sığır ve koyunlarını ele geçirmek için olduğunu ifade etmektedir. Her şeye sahip olan kral, malların paylaşılmasına da karşıdır.³¹⁶

Ay.! 12). Mimari terimler ile ilişkili tartışmalar için bkz, Boysan-Dietrich N., (1987), *Das Hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen*, TH 12.

³¹³ KBo 4.2 i 24-26.

³¹⁴ KUB 29.1 i 19-20.Kellerman 1980, 11- 25; Marazzi, M. (1982). “Costruiamo la reggia fondiamo'la regalita”, Note intorno ad un rituale antico-ittita CTH 414”, VO 5, s. 148.

³¹⁵ KBo 3.1 ii 13-15; Josephson, F. (1972). *The Function of the Sentence Particles in Old and Middle Hittite*. Uppsala 247, Hoffner 1975, 54, 11:28.

³¹⁶KBo 3.1 ii 56-58.

“Fakat prensler ne sebeple öldürülür? Evleri, arazileri, üzüm bağları, harman yerleri, hizmetkârları, sığır ve koyunların uğruna değil mi?”

II. Murşili, veba dualarında tanrılara yakarırken “*Tanrım ben ne yaptım da evime bu kötü hastalık (veba) girdi.*” ifadesini kullanmaktadır. Bu dönemde kralların ve halkın ölümüne sebep olan vebanın eve girmesinden Hatti Ülkesi kast edilmektedir.³¹⁷ “Tanrıma ben ne yaptım” “bundan dolayı hastalıktan evim kederli (dolu) bir ev haline geldi?”

Hitit antlaşma metinlerinde ise eğer antlaşmaya sadık kalınmazsa tanrıların onların evlerini, arazilerini, köylerini, bağlarını, hayvanlarıyla birlikte yok edeceği kaydedilmiştir. Hititler, antlaşma şartlarına uyulmazsa tanrıların yaşam alanlarını, ortadan kaldıracaklarını açıkça ifade etmektedirler:³¹⁸

“Bu yemin tanrıları sizin şahıslarınızı, hanımlarınız, çocuklarınız, erkek kardeşleriniz, kız kardeşleriniz, evlerinizi, arazileriniz, köyleriniz, üzüm bağlarınız, harman yerleriniz, sığırlarınız, koyunlarınız ve (bütün) mülkleriniz ile birlikte yok etsin”

Diğer bir antlaşma metninde ise “onun evi, tarlası ve üzüm bağı” olduğu kaydedilmiştir. Bazı evlerin üzerinde, mülkleri gösteren ibarenin varlığı, evlerin ekonomik olarak üreten bir birim olduğunu da göstermektedir.³¹⁹

“onun evi tarlası (ve) üzüm bağı ile birlikte”

Hitit yerleşim yerlerinde bir tapınak veya bir kraliyet sarayı- idari bina yoksa halktan birinin evine resmen el konularak onu süpürürler. Buradaki süpürme ibaresinin ne olduğu bilinmemesine rağmen yapılan icraat olmalıdır.³²⁰

“Fakat bir kentte mutlak şekilde hiçbir tapınak (veya) kraliyet sarayı (yani kralın evi mevcut değilse, o vakit onlar kendileri için halktan bir kimsenin (yani fakir bir adamın) evine resmen al koyar ve onlar onu süpürür (ve ritüeli icra ederler)”

³¹⁷ KUB 30.10 Ay. 14; Lebrun 1980, 114- 117; Güterbock 1974b, 323-327.

³¹⁸ KBo 5.3 iv 36-40.

³¹⁹ KUB 23.68 rev. 28 Kempinski A-Koşak S, (1970). Der Išmeriga-Vertrag WdO 5, 198.

³²⁰ KUB 9.15 iii 17-20.

Hititçe çiviyazılı belgelerde katip (?) olarak bilinen Arma-zitinin evine gitmesine kral Hattuşili izin vermektedir. Bu görevlinin evi ile kast edilen yer, Hattuşa kentinde bir ev olmalıdır:³²¹

(Hattuşili ve Armaziti'ye yapmış olduğun selamlamalar ile ilişkili olarak onlar burada değiller. Hattuşili Hattuşa'ya araba sürdü

“Ve onlar Arma-ziti'nin evine gitmesine izin verirler”; (Rahip Hutarli babasının değerli metalden iki tanrı heykeline sahip olduğuna şahitli eder)

Hitit çiviyazılı belgelerinde “babam evlerinize gitmenize izin verdiği zaman” ibaresi yer almaktadır. Prenslere verilen buyruk metinlerinden biri olmalı?³²²

“Babam ev(ler)inize gitmenize izin verdiği zaman”

Hitit Devletinin güvenlik konusundaki hassasiyetinden pek çok yerde bahsettik. Eğer ülkelerine giren bir yabancıyı bir kimse evinde saklarsa ve görevliler kaçağı evde bulursa cezası olduğu kaydedilmiştir.³²³

Fakat eğer biri bir kaçağı saklarsa ve onlar onu evinde bulursa”

Hititler tapınakları çeşitli sunu ve eylemlerin yapıldığı mekanlardır. Tanrıların evleri olan bu mekanlarda, tanrı heykellerine sunu yapıldığı bilinmektedir ancak KUB 38.37 iii 10-12 nolu metinde, önceden tapınaklarda yapılan sununun şimdi evde yapılabildiği belirtilmektedir. “*O tapınakta (onlara) sunu yapardı; fakat şimdi ben evimde sunu yapıyorum (Nunnu Arzawa'da resmi bir memurdu)*”³²⁴Bu metin sadece tapınaklarda ve kutsal mekanlarda sunu yapılmadığının aynı zamanda evlerde de yapıldığının bir göstergesidir.

Hukuki Metinlerde Ev

Hitit yasalarında ev ile ilgili pek çok hüküm bulunmaktadır. Bunlar; evin korunması, evin yakılması ve korunması, haneye tecavüz, kralın ev üzerine hükümlerinin

³²¹ABoT 65 öy. 9-10; IBoT 1.36 i 12-13;Rost, L. (1956). “Die ausserhalb von Boğazköy gefundenen hethitischen Briefe”, in *MIO* 4, 345

³²² KBo 22.1:21-22; Archi, A. (1979). “L'humanité des Hittites”, *Fs Laroche*, 46.

³²³ KUB 8.81 ii 13-15.Goetze 1924b, 11; Petschow, H. (1963). “Zur Nexalhaftung im hethitischen Recht”, in *ZA* 55, s. 242; del Monte, G. F. (1981). “Note sui trattati fra Hattusa Kizzuwatna” in *OA* 20, 217.

³²⁴KUB 38.37 iii 10-12.

önemi, evli bir kadının öldüğü ev vb. Ancak bazı hukuki metinlerin sonunda “eğer böyle yaparsa... “suçu evinden uzaklaştırır”³²⁵ibaresi kullanılmaktadır. Evlerde işlenen suçların, ev halkının, evin huzurunu ve asayişini bozacağı için böyle bir ifadeye yer verilmiş olmalıdır. Kötülük, kirlilik ve suçun, evlerinden uzak tutularak düzenin sağlanması amaçlanmaktadır.

(*Evin Yakılması*) Hitit yasalarında evin korunmasına yönelik hükümler yer almaktadır. İnsanların barınması ve içerisinde pek çok mal ve mülkü barındırması açısından eve verilecek zararların bedelinin eksiksiz olarak ödeneceği kaydedilmiştir:³²⁶

§98“Eğer özgür bir adama bir evi yakarsa, evi yeniden yapsın ve evin içinde yok olan ne varsa – ister insan, ister öküz, ister koyun olsun- tüm değerleriyle tazmin etsin. “

(*Evin verilmesi*) Herhangi bir adamın kendi mülkü haricinde başka bir tarlada ölürse tarla sahibi 1 ev, 1 mina ve 20 şekel gümüş ödemekle mükelleftir. Bu bedel, geride kalan ev halkının ihtiyaçları için veriliyor olmalıdır:³²⁷

§4 “Eğer bir adam yabancı bir ekin alanında ölürse eğer özgür bir adam ise ekin alanlarının bütünü, evi bir mina gümüş yirmi şekel gümüş versin.”

(*Kirliliğin Eve Taşınması*) Hitit ritüelleri bakir, el değmemiş bölgelerde icra edilmektedir. Arınma ritüelinde kullanılan malzemeler başka birinin tarlasına atılmamalıdır. Çünkü o kişi kirliliği evine taşır ve bu durum, evin kirlenmesine hatta ev halkının kirlenmesine neden olacağı düşünülmektedir. Bu büyü olarak sayılmakta ve kirliliği eve taşınmasına karşı kralın sert tutumu, Hitit kanunlarında da açıkça görülmektedir:³²⁸

§44 “Eğer bir kişiyi biri arındırırsa < törenden> arda kalan şeyleri de yakma yerine götürsün. Eğer birinin ekin alanına ya da evine götürür ise büyü<dür> <ve> <kralın yargısı altına girer.>

³²⁵ İmparati 1992. Burada kast edilen ev “aile”olduğu düşünülmekte ve suçu ailesinden uzak tutmaktadır. Haase, R. (1962). “Über neue Vorschläge zur Erkarung der hethitischen Formel Parna ššeja suwaizzi”, *BiOr* XIX ¾, s. 119.

³²⁶ İmparati 1992, 97.

³²⁷ KBo 6.3 ii 56 ; KBo 6.5 iv 19;İmparati 1992, 103.

³²⁸ KBo 6.4 i 9-10; İmparati 1992, 65.

(*Evin girmek- Haneye tecavüz*) Hititler özel bir mekan olarak gördükleri evlerine izinsiz girilmesi konusunda titiz davranmıştır. KBo 4.2 ii 21 nolu metinde “*Onun eve geri (girmesine) izin verme*” ibaresi verilmektedir. KBo 4.2 iii 40-41, 43-44 ‘de ise “*Hiçbir kötü insan eve girmesin*” evin izinsiz girilemeyecek bir mekan olduğu pek çok belgede zikredilmektedir. Hatta bu durumun Hitit kanunlarında garanti altına alındığı görülmektedir. Ev halkının izni ve rızası olmadan giren kişi, eşikte yakalansa bile özgür adam 12 şekel, köle birisi için 6 şekel ödemekle mükelleftir: ³²⁹

§93 “Eğer özgür bir adamı eşikte yakalarsa evin içinde henüz gitmemiştir on iki şekel gümüş versin. Eğer bir köleyi eşikte yakalarsa evin içine henüz gitmemiş altı şekel gümüş versin.”

(*Kralın Ev Üzerindeki Hükümlerinin Önemi*) Direktif metinlerinde, kralın sözleri de hükümleri de demir gibi olduğu ve kralın sözlerinin çiğnenmeyeceği, değiştirilmeyeceği açıkça görülmektedir.³³⁰ Hitit kanunlarında ise eğer bir kimse kralın hükümlerini reddederse evi harabe? olsun: ³³¹

§173 “Eğer kralın yargısına biri karşı çıkarsa evi harabe? olsun. “

(*Evli Bir Kadının Öldüğü Ev*) Hitit toplumunda evlenen kıza çeyiz olarak verilen çeşitli mallar kocasının evine götürülmektedir. Ancak kadının hangi evde öldüğüne göre çeyizin miras hakkı değişmektedir. Kadın, kocasının evinde ölürse mallar evde kalmaktadır. Babasının evinde ölürse kadının çocukları o mallar üzerinde hak sahibidir:³³²

§27 Eğer bir adam karısını alır (onu evine) götürürse onun çeyizi de kendisi için oraya taşır. Eğer kadın orada ölürse o zaman adamın malı yanar adam onun çeyizini kendisi için alsın. Ve eğer o babasının evinde ölürse ve kendi çocukları varsa onun çeyizini adam alsın.

Mitolojik Metinlerde Ev

Hitit mitolojik metinlerinde ev ile ilgili geniş bilgilere ulaşılmaktadır. Bu evlerin yapıldığı yer, tanrıların evleri ve evin pencerelerinden bahsedilmektedir. Ev ibaresinin

³²⁹ KBo 6.3 iv 35-36; Hoffner H.A. (1997). The Laws of the Hittites, Leiden- New York:A Critical Edition 228;Imparati 1992, 93.

³³⁰ CTH 255.2.A.KUB 26.1 + KUB 23.112 ii 48-53; Reyhan 2017a, 215.

³³¹KBo 6.26 ii 11-12; Imparati 1992,161.

³³² KBo 6.5 ii 4-9; Imparati 1992, 51.

görüldüğü mitoslar: İlluyanka, Telipinu, Appu Masalı, Balıkçı Adam Masalı. Hitit mitolojisinde ve masallarındaki bazı unsurların, sembolik olarak ifade edilmesine rağmen arkeolojik buluntularla da kısmen eşleştiği görülmektedir.

(*Evin İnşa Edildiği Yer*) İlluyanka Efsanesinde Hititlerin yerleşim yeri olarak kayalık arazileri seçtikleri ve kayalığın üzerine ev inşa ettikleri kaydedilmiştir. Tanrıça Inara Tarukka³³³ kentinde kaya üzerine bir ev inşa ederek sevgilisi Hupaşıia'yı oraya yerleştirmiştir. Şüphesiz ki Tanrıça Inara özellikle evini kayalar üzerine inşa etmektedir.³³⁴

“Inara, Tarukka kentinde kaya üzerinde bir ev inşa etti. Ve Hupaşıia eve yerleşti.”

Hitit arkeolojik kazı çalışmaları sırasında kayalar üzerine kurulan anıtsal mimariye sahip evlerin bulunması ilginçtir. Hitit yerleşim sisteminde kayalar üzerine kurulan anıtsal mimariye dair izler, başkent Hattuša'da, Yenicekale, Sarıkale ve Nişantepe'de görülmektedir. Başkent dışında ise kaya üzerine anıtsal mimari yapı ile Gavukale'de karşılaşılmaktadır.³³⁵

Efsanenin devamında ise ölümlü Hupaşıya ailesinden uzaktaki bir evde yaşamaya başlar. Ancak Tanrıça Inara, pencereden dışarı bakmamasını özellikle tembihlemiştir. Hupaşıya, bu kurala uymayarak ölümlüler dünyasına bakar ve evine gitmek ister. Ancak ölümlüler dünyasından ayrılan hiçbir insan bir daha evine geri dönemez. Ayrıca Tanrıça Inara'nın kurallarını uymadığı için de öldürülür:³³⁶

“Inara kırsal yerlerden döndüğü zaman, o (Hupaşıya) sızlanmaya başladı: ”eve geri (dönmeme) izin ver”

İlluyanka efsanesinde, Tannipia kentinde kral tarafından Altı *kapanu*- ölçüsünde tarla, bir *kapanu*- ölçüsünde ba[hçe], hizmetçiler için üç ev (ve) harman yeri ile birlikte bir

³³³ Bu kent Boyabat, Durağa veya Paplagonia'da olacağı yönünde çeşitli görüşler vardır. del Monte- Tischler 1978,408; del Monte 1992,163.

³³⁴ KUB 17.6 i 25-27; Karauğuz 2001, 72.

³³⁵ Schachner 2011, 120-121.

³³⁶ KUB 17.6 i 25-27; KBo 3.7 ii 7-8; Beckman 1982, 14:14, 19; Karauğuz 2011,72.

ev, tablet üzerine kaydedilmiştir. Efsanenin ikinci versiyonunda geçen bu malların neden verildiği anlaşılmamaktadır:³³⁷

“Tanipiia kentinde bir tarla kral tarafından verilmiştir. Altı kapanu- ölçüsünde tarla, bir kapanu- ölçüsünde ba[hçe], hizmetçiler için üç ev (ve) harman yeri ile birlikte bir ev tablet üzerine kaydedildi.

Telipinu mitosunda ise bilinmeyen bir nedenden dolayı evi terk eden Tanrının yokluğunda olanlar anlatılmaktadır. Mevsimlik dönümleri anlatan bu mitosta, Tanrının kayboluşu ile “*pencereler sis, evler duman tuttu*” ibareleri yer almaktadır. Muhtemelen bu dönem kış mevsiminde oluşan sis ve evlerin yakacaklarından çıkan dumandır. Tanrı ülkeye geri döndüğü zaman ise sis pencerelerden duman da evden gitmektedir. Bu durum da baharın gelmesi olarak nitelendirilmektedir.³³⁸

“Pencereleri sis tuttu; evi duman [tuttu]” ...(Tanrı geri döndüğü ve ülkesi ile ilgilendiği zaman) ... Sis pencereleri terk etti; duman evi terk etti”

Hitit masallarından Balıkçı Adam’da, ev ibaresi görülmektedir. Balıkçı adam ve terkedilmiş çocuğun öyküsünde Urma kentinde yaşayan balıkçının evine giderek bir masaya oturduğu kaydedilmiştir.³³⁹

“Balıkçı adam Urma kentine vardı; evine gitti ve bir masaya oturdu”

Appu Masalında ise Hititlerin Güneş tanrısının sözleriyle ev olgusu anlatılmaktadır. Erkek çocuk isteyen Appu’ya Güneş Tanrısı içki içmesini eve gitmesini ve karısıyla birlikte olmasını söylemiştir. Tavsiyelere uyan Appu’nun bir erkek çocuğu dünyaya gelir.³⁴⁰

Güneş Tanrısı bunu işittiğinde ona şöyle söylemeye başladı: “Git, iç, içki içi ve (onun) evine git ve karınla yat”

Hititçe çiviyazılı belgelerde, hayvanlara dair evlerin varlığı kaydedilmiştir. Neve, Hattuša kentinde yer alan evlerde ahır olarak adlandırılacak yapılardan bahsetmektedir. Kuşaklı- Šarišša’da ise bir ahır yapısının var olduğu bilinmektedir. Bu durum hakkında

³³⁷ KBo 3.7 iv 24-26; Beckman, 1982, 14:17, 20; Karauğuz 2011, 75.

³³⁸ KUB 17.10 i 5; Karauğuz 2011, 100-104.

³³⁹ KUB 24.7 iv 42-43; Friedrich 1950, 232; Karauğuz 2011, 215.

³⁴⁰ KUB 24.8 ii 6-7; Karauğuz 2011, 204.

arkeolojik veriler az olmasına rağmen filolojik belgelerde, “Ékizzumi-/kizzumiya “ahır, ağıl”³⁴¹, Éšupala- ahır”,³⁴² ÉGU₄ “sığır ahır”³⁴³ ÉLÚKUŠ₇ “ahır” ve É NIM.LÁL “arı kovani”,³⁴⁴ Éhumma “domuz ahır”,³⁴⁵ Étargaššnali-/targaššnaliyant “eşek ahır”,³⁴⁶ ibarelerinin varlığı görülmektedir. Bu ahırların É determinatifiyle geçmesine rağmen Hititçe metinlerde ahır anlamına gelen GU₄.MAH-atar “ahır”,³⁴⁷ hali- “ahır”, ŠÁ.TÜR “ağıl, ahır”³⁴⁸ ve TÜR (aşawar) “ağıl küçükbaş hayvan ahır”³⁴⁹ gibi ifadeler É determinatifiyle belirtilmemektedir.

Hitit kanunlarında ahırlardan bahsedilmektedir. Bu metinde eğer ahır inşa edilecekse 6 şekel gümüş vermektedir.³⁵⁰

§145 “Eğer biri öküzler için bir ahır yaparsa, altı şekel gümüş versin. eğer ...bırakırsa o zaman o ücretten yoksun bırakılsın.

Kikkuli metinlerinde, Hititlerin atları battaniye ile örttüğü ve ahıra götürdüğü kaydedilmiştir. Atların belirli bir idmandan sonra ahıra yerleştirildiği anlaşılmaktadır. “[Daha sonra] onlar [onları bir battaniye ile] örter ve onları ahıra götürürler”³⁵¹ Hitit döneminde atların ahıra yerleştirildiği, itinayla götürülüp yerleştirildikleri kaydedilmiştir. “Daha sonra onlar onları (atları) ahıra yerleştirir.”³⁵²

Hititçe çiviyazılı belgelerde ev hakkında bilgi veren kaynaklar çok çeşitlidir. Belgelerde pek çok yapı É determinatifi ile geçmektedir. Bunların içerisinde halkın yaşadığı, hayvanların yaşadığı, görevlilerin yaşadığı evler hakkında bilgiler çok azdır. Hititlerden kalma arkeolojik ve filolojik veriler, ev yapısından çeşitli şekillerde bahsedilmektedir. Ev, pek çok açıdan değerlendirilecek bir konudur ancak çalışmamızda, evlerin sadece kent içindeki yapısal durumu çerçevesinde sınırlandırılmıştır. Arkeolojik

³⁴¹ Ünal 2016,285.

³⁴² KBo 29.64,7; Ünal 2016, 492.

³⁴³KBo 6.10 iii 14 ;KUB 33.37 + KUB 33.39 iv 1, KUB 31.87 ii 14; Ünal 2016,110.

³⁴⁴KBo 6.3 iv 31, 33, KBo 13.29 ii 6.

³⁴⁵ Ünal 2016,684.

³⁴⁶ Ünal 2016, 698.

³⁴⁷ Ünal 2016,133.

³⁴⁸ Ünal 2016, 440.

³⁴⁹Ünal 2016, 551.

³⁵⁰ Imperati 1992, 143.

³⁵¹KUB 29.40 ii 6.

³⁵²KUB 29.52 i 5.

verilerde ise “Merkezi Mekanlı Evler”, “Koridorlu Evler” olarak sınıflandırılan yapılar ortaya çıkmıştır. Bu bilgiler her kentte detaylı olarak değerlendirilecektir. (Çizim 12)

1.3.4. Erzak Depoları

Hitit kentlerinde tahıl, kıtlık zamanlarında, uzun ve sert kış şartlarında ve tohumluk olarak kullanılmak için depolanmıştır. Hititçe çiviyazılı belgelerde, depolama/saklama işlevine sahip pek çok ifade geçmektedir. Bunlar: “depo evleri”, “mühür evleri” ÉNA₄, ÉABUSI, Éapuzzi-, Éhalki-Ékampahi- ve MEŠITTU.³⁵³ “Yer altı silosu, ambar, depo” anlamına gelen ve belgelerde sık kullanılan ÀRAH/ÉSAG³⁵⁴ toprağın derin kazılarak içine tahılın konulması ve dışarıya çıkartılması anlamına gelmektedir. ³⁵⁵Büyük zahire küpleri ise ^{DUG}haršiyalli- (pithos) ³⁵⁶ olarak ifade edilmektedir.

Telepinu Fermanında, tahılın ve yemlerin depolandığı 94 kentin É.NA₄ = *pir šiyannaš* “mühür evi”nin olduğundan bahsedilmektedir. Hititçe çiviyazılı belgede kentlerin isimlerinin tamamı okunamamasına rağmen deposu bulunan 60 kentin ve yemlerin depolandığı 34 kentin ismi yer almaktadır. Bu kentlerin, hububatın depolandığı merkezler olduğunu göstermektedir. Arkeolojik kazı çalışmaları sırasında Hitit kentlerinde “*erzak deposu, ambar, silo*” yapıları ortaya çıkarılmıştır. Bu siloların en büyüğü başkent Hattuša’da; Büyükkaya ve yamaçtaki poternli duvarın arkasında, Aslanlı Kapı yakınlarında, I. No’lu Tapınak/Büyük Tapınak ve Büyükkale yakınlarında açığa çıkarılmıştır.³⁵⁷Ortaköy-Şapinuva B binasında büyük pithoslar ve Ağılönü denilen bölgede yeraltı siloları bulunmuştur.³⁵⁸Alacahöyük’te I.II.III. nolu odalarda bulunan yeraltı silosu ve pithoslar, Kuşaklı-Şarišša’da C binasında bulunan *pithos* ve yeraltı siloları, Resuloğlu’nda bulunan yer altı siloları,³⁵⁹ Oymağaç-Nerik’te çukur şeklinde bir

³⁵³ Ünal 2016, 825-817.

³⁵⁴ HZL, 120.

³⁵⁵Hoffner, H. A. (1974). *Alimenta Hethaeorum, Food Production in Hittite Asia Minor*, New Haven 34.

³⁵⁶ Ünal 2016,168.

³⁵⁷ Seeher, J. (2015). “Hitit Krallarının Ambarları: Devlet Hazinesi ve Güç Kaynağı Olarak Tahıl Depolama”, *CollAn* 14/2015, 193-197.

³⁵⁸ Süel – Süel 2003, 61.

³⁵⁹ Yıldırım, T. (2013). Hüseyinde Kazısı ve Eski Sanatına Katkıları, Çorum Kültür ve Sanat Bilim, Kültür Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi S.14, 16. Resuloğlu, Hattuša’nın 60 km kuzeybatısında bulunmaktadır. Delice ırmağının yukarısındaki yüksek bir plato üzerinde konumlanmış bir yerleşim yeridir.

tahıl ambarı,³⁶⁰ Maşathöyük- Tapikka'da irili ufaklı kap ve pithoslar, Kaman-Kalehöyük'te 5 adet yeraltı silosu³⁶¹ ve Boyalı Höyük³⁶², Hüseyindede³⁶³ ve İnandıktepe³⁶⁴ gibi yerleşimlerde irili ufaklı kaplar ve küpler bulunmuştur. Arkeolojik verilere göre silolar, kentlere yetebilecek ölçektir. Her kentin belli başlı tapınaklarında veya idari merkezlerinde devletin topladığı, haraçların depolandığı yiyecek ve içecek stokları bulunmaktadır. Bu stoklar, kıtlığın olmadığı zamanlarda ise bayram törenleri sırasında kullanılmış olmalıdır. Arkeolojik kazı çalışmaları sırasında, kentlerde bulunan depo yapılarının hacmi, mimari şekilleri, depolar arasındaki farklar, depoların kronolojisi ve ne kadar insanın ihtiyacını karşılayacağı hakkında veriler elde edilebilmektedir. (Tablo 8) Filolojik veriler de bu silo yapılarının hacmi ve yapılış şekli hakkında ipucu vermektedir. Bunlardan biri olan büyü ritüelinde, insanların hareket edebilecek kadar büyük, derin ve geniş siloların olduğunu göstermektedir. Bir başka büyü ritüelinde ise iki silo yapısının içine merdivenle inildiği ve tanrıların eşyalarının (yatak, perde, bez, kumaş,) konulduğu kaydedilmiştir. Bu ambarların karşılıklı inşa edildiği ve ambarlar arasındaki yol güzergâhlarından da bahsedilmektedir. Bu belgelerden de anlaşıldığı gibi silolar, derin ve büyük hacimde ve içinde merdivenle inilecek yükseklikte

³⁶⁰Richter, J. (2016). Spätbronzezeitliche Bebauung: das Silo, Archäologische Forschungen am Oymaağaç Höyük/Nerik 2011-2015, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin*, S.148, s. 41-42.

³⁶¹ Kaman-Kalehöyük, Kırşehir ilçesinin 3 km doğusunda 280 m çapında 16 m yüksekliğinde oval görünümlü bir höyük yerleşimdir. Bu kentin III kültür katında yani Eski Hitit dönemine ait 5 büyük yeraltı silosu bulunmuştur. Bu siloların arasındaki kronoloji farkı açıkça görülmektedir. Ayrıca silolar farklı boyutta inşa edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Omura, S. (2013). "Kaman Kalehöyük'teki M.Ö. II. Binyıl Yuvarlak Siloları", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, (Ed. Meltem Doğan Alparşlan-Metin Alparşlan), İstanbul, 290-295.

³⁶² Boyalı höyük, Çorum İlinin Sungurlu ilçesi yakınlarında Yörüklü kasabasında bulunmaktadır. Boyalı Höyük A yapısında 2,3,37 nolu yapılarında ve B Numaralı yapısında depo odaları açığa çıkarılmıştır. A yapısının içerisinde irili ufaklımutfak kapları ve küpler bulunmuştur. Bu küplerden birinin içerisinde buğday, arpa, darı ve mürdümük bulunmuştur. ; Sipahi, T. (2010). " Erken Hitit Çağında Hüseyindede ve Çevresi", *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)*, C. 4, 288.

³⁶³ Çorum ilinin Sungurlu ilçesinde Yörüklü kasabasında 750 m genişliğinde olan ana kaya üzerinde kurulmuş bir yerleşim yeridir. Eski Hitit Mimarisine uygun olarak inşa edilen Hüseyindede Mabedinin IV nolu yapının içinde 4,5,8 nolu odalarında irili ufaklı kapların bulunduğu depo yapıları bulunmuştur. Yıldırım T., Sipahi T. (2003). 2001 Yılı Yörüklü/Hüseyindede Tepesi Kazısı. 24. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 2002) C. II, 258.

³⁶⁴ Çankırı İlinin güneyde bulunan İnandık köyü yakınlarında bulunmaktadır. Eski Hitit Dönemine tarihlendirilen tapınağın kuzeyinde depo odaları yer almaktadır. Bu depo odalarından 2 tanesi kare planlı 2 tanesi ise dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. 1 nolu odanın kuzey duvarında sadece dip kısmı kalmış bir erzak küpü bulunmuştur. 2 nolu odada sıvalı ince taş duvarla ikiye bölünmüş 2 adet büyük *pithos* bulunmuştur. 3 nolu odada ise büyük bir kısmı toprağa gömülü küpler bulunmuştur. Özgüç, T. (1988). *İnandıktepe- Eski Hitit Çağında Önemli bir Kült Merkezi*, Ankara:TTKY, 3-4.

yapılmıştır.³⁶⁵Böylesine büyük, derin silolarda saklanan hububatın titizlikle muhafaza edilmesi gereklidir.

Hitit kralları siloların zayi olmaması için depolamada akılcı yöntemler uygulamıştır. Devletin ekonomik zenginliği olan silolar 3 şekilde depolanmıştır. Birincisi, evlerde günlük kullanım için kısa zamanlı depolamadır. İkincisi, tapınak ve saray ekonomisi için gerekli olan büyük miktardaki tohumluğun, dev kaplar ^{DUG}*haršiyalli-* (*pithos*) içinde yapıldığı depolamadır. Bunlar, devletin yıllık tüketimini sağlayan depolardır. Üçüncüsü, büyük kıtlıklar ve tohumluk için yapılan büyük yeraltı silolarıdır (ÀRAH/ÉSAG). Yer altı siloları, toprakta kazılan çukurun tabanı, taşla döşenmekte ve kalın bir tabaka saman ile kaplanmaktadır. Bu yer altı silosu, tepeye kadar tahıl doldurulduktan sonra hava almayacak şekilde kapatılmaktadır. Depolarda kalan oksijen tükenip karbondioksit üretimi başladığı için böcek, fare, bakteri, küf mantarı gibi zararlı haşeratların yaşaması mümkün olmamaktadır.³⁶⁶ Ayrıca her kentin coğrafi özellikleri göz önünde bulundurularak inşa edilen bu depolarda, rutubetin engellemesi ve odadaki ısının düşürülmesi gibi önlemlerin de alındığı anlaşılmaktadır. Uzun soluklu kullanım için olan bu silolar, bir nevi vakumlanmış olduğundan açıldığında tüm tahılın tüketilmesi gerekmektedir.³⁶⁷ Bu yüzden silolar, bölmeli şekilde inşa edilerek tahılın zayi olması önlemiştir. Tahılın uzun süre saklandığı bu yöntem ile devletin ekonomik güvenliği de teminat altına alınmıştır.

Krallar siloların güvenliğini tehdit eden unsurları tek tek irdeleyerek bazı tedbirler almışlardır. Belgelerde bu tedbirler satır aralarından ve kralın verdiği direktif metinlerinden anlaşılmaktadır. Bunlar:

(*Merkezde toplamak*): Hititlerin başkenti Hattuša, merkezi yönetim tarafından fazla ürünlerin depolandığı bir merkez haline getirilmiştir. Her kent ve köy, payına düşen stoku yaptıktan sonra fazla ürünü başkentte göndermekle mükelleftir.³⁶⁸ Krallar tahılları bir merkezde (Hattuša'da) toplayarak ürün idaresi ve denetiminin yapılması

³⁶⁵ KUB 31.71 Ay. iv 9.

³⁶⁶ Seeher J. (2001a). 303.

³⁶⁷ Detaylı bilgi için bkz. Seeher, J. (2013). "Hitit Mimarlığı", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, (Ed. Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan), YKY, İstanbul, 314-335; Seeher, J. (2015). "Hitit Krallarının Ambarları: Devlet Hazinesi ve Güç Kaynağı Olarak Tahıl Depolama", *CollAn* 14/2015, 189-203.

³⁶⁸ Reyhan, E. (2009). "Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım", *Gazi Akademik Bakış* 157, C.2 S.4, 171-172.

kolaylaşmıştır. Bu şekilde servetini yanında tutan kral, ülkenin ekonomik güvenliğini de bizzat kendi sağlamaktadır.

(*Suiistimalleri Önlemek*): Hitit krallarından Telepinu, ülkede yaşanan yolsuzları fermanında, “ülkenin kanını emiyorlar.”³⁶⁹ şeklinde ifade etmektedir. Telepinu Fermanında, ülkenin ekonomisinin temeli olan tarlaların ekilmesi, biçilmesi, ürünlerin depolanması, depoların mühürlenmesi gibi konularda belli kurallar getirilerek yolsuzluklar, önlenmeye çalışılmıştır. Depolardan sorumlu olan görevlilerin, usulsüzlük yaptıkları, ürünlerin bir kısmını ele geçirdikleri için düzenleme gerekmiş olmalıdır. Ekonomisi tarıma dayalı bir toplumda böylesi bir usulsüzlük, ülkenin ekonomik çöküşü demektir. Kral düzenlediği kurallarla depolar üzerinde devam eden suiistimallerin cezasının, ölüm olacağını ifade etmektedir.

Devletin ekonomik zenginliği olan bu siloların başında, LÚ^{MEŠ}AGRIG (vekilharç, yönetici) bilinen kişiler görevlidir.³⁷⁰ Bu görevlilerin belli bir müddet sonra statüleri düşürülerek depoların, ekonomik güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece kimse, devletin aleyhine servet biriktiremeyecek ve ülkede yaşanabilecek yolsuzluk ve suiistimallerin önüne geçilecektir.³⁷¹

Hırsızlıklara karşı sürekli mühürlü tutulan ambarlar, sadece görevlilerin gözetiminde açılabilir ve erzak, gıda veya tohumluk dağıtılınca tekrar sımsıkı kapatılıp mühürlenirdi. Hitit kanunlarında zahire depolarına karşı suiistimalleri engellemek için maddeler bulunmaktadır:³⁷²

§ 96 [Eğer] <özgür> bir kişi tahıl ambarında hırsızlık yaparsa ve ambarın [buğdayını bulur]sa, ambarı buğdayla doldursun ve on iki şekel gümüş versin; <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.” § 97 “Eğer bir köle tahıl ambarında hırsızlık yaparsa [ve] ambarın [buğdayı]nı bulursa, ambarı buğdayla doldursun ve altı şekel gümüş versin; <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.

Hitit krallarının verdiği direktif metinlerinde, ambarların görevlilerce mühürlenerek depolandığı ve denetiminin yapıldığı anlatılmaktadır. Kral, depolardan sorumlu olan

³⁶⁹ Alp 2001, 62-63.

³⁷⁰ Archi 2015, 14.

³⁷¹ Singer 1984, 112; Reyhan 2009, 167.

³⁷² Imperati 1992, 94-97.

görevlilere, deponun açılmaması, içindeki tahılın eksilmemesi hatta en ufak bir zararın gelmemesi için dikkat etmeleri gerektiğini ve depoların sürekli kontrol edilmesini tembihlemektedir.³⁷³

Ve sen düzenli olarak [y]önetiminizdeki saraylar ile soylulara ait taşınmazlarda birinin herhangi bir şeye zarar verip vermediğini veya birinin bir şeyi alıp almadığını veya birinin bir şeyi satıp satmadığını veya birinin bir depoyu kırıp açmadığını veya birinin krala ait sığırı kesip kesmediğini veya birinin depoyu tüketip tüketmediğini veya belgelerin uygun olmayan şekilde mahvedilip edilmediğini tekrar gözden geçir.

Kral, ambarların denetiminin kolaylaştırmak amacıyla görevlilerin isimleri ile depoları mühürlenmiştir. Başka bir deyişle, yöneticilerin üzerine depoları zimmetlemektedir. Nitekim bu durumun ülkenin yararına olduğu ve asla vazgeçilmemesi gerektiği anlaşılmaktadır.³⁷⁴

“Gelecekte kim benden sonra kral olursa ekinleri (ekin ambarlarını) onların adları ile mühürle. Artık yöneticiler (vekilharç) senin mühür evini (mühürlü ambarını rahat) bırakırlar. Onlar sana şöyle diyecekler:’ [... se]n? onu kendin için mühürleme, daima [onların adları ile?] mühürle.”

Kral, ambarların açılması gerektiğinde 109 levazım subayını, o ambarın başına göndereceğini ifade etmektedir. LÚ^{MEŞ}AGRIG (vekilharç,yönetici) kapı bekçisi ve çiftçilerin depoları açamayacağı ve şayet açarsa sorgulanacağı anlaşılmaktadır. Nitekim ambarların açılışındaki bu zorluklardan dolayı da Hitit merkezi, depoların merkezi haline getirilmiş olabilir. Suiistimallerin önüne geçmek amacıyla yapılan bu işlem, ekonomik güvenlik için gereklidir.³⁷⁵

Eğer (bir kimsenin) kraliyet zahire ambarını açması gerekirse, o zaman (kral) o na 109 bir levazım subayı gönderecektir ve onu (ancak) o açabilecektir. Bir vekilharç, kapı bekçisi ve çiftçilerden hiç kimse, kraliyet zahire deposunu canı istediği zaman açamaz. Kim açarsa, siz kent halkı, onu yakalayacak ve (sorgulanması için) Kral Kapısı'na getireceksiniz. Eğer getirmezseniz, siz kent halkı (çalınan) zahireyi telâfi edeceksiniz. Soyguncuyu ise gözetim altında tutacaklardır.

³⁷³CTH 261.1. KBo 22.44+ KUB 13.2+ KUB 31.84+Bo 6558 KUB 20.60+KBo 69.170 IV 13-20; Reyhan 2017a, 232.

³⁷⁴Hoffmann 1984 46-47; Alp, 2001, 63.

³⁷⁵Ünal, A. (2005). *Hititler Devrinde Anadolu III*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 112.

1.3.5. Su Yapıları

Su, insanoğlunun yaşam döngüsünü oluşturan en temel maddedir. Geçmişten günümüze su, kentlerin kurulumu ve gelişmesini etkileyen ana unsurdur. Şüphesiz ki uygarlıkların kaderini belirleyen su, insanların bir araya gelmesi konusunda birleştirici bir güç olmuştur. M.Ö. II. binyıl Anadolu'suna baktığımızda, suyun coğrafyada üstün bir madde olduğu ve dini, siyasi, ekonomik hayatı etkileyen bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Hitit kentlerinde bulunan su kaynakları kentin refahı ve yaşam kalitesinin yüksekliğini gösteren önemli bir unsurdur.

Hitit Devletinin teokratik yapısı gereği kentlerde, dini mekanlarda suya ihtiyaç vardır. Su, tapınaklara giriş yapmak, dua edebilmek, kurban sunabilmek için arınma metasıdır.³⁷⁶ Hitit toplumu için vazgeçilmez derecede önemli olan nehir, akarsu, pınar vb. su kaynakları, tanrı ve tanrıçalar tarafından kutsanmıştır.³⁷⁷ Diğer taraftan Hitit toplumu geçimini tarım ve hayvancılıktan sağladığı için suyun ve su yapılarının, kentlerde kesintisiz bulunması gereklidir. Bu yüzden çeşitli su yapıları aracılığıyla kentin su ihtiyacı karşılanmıştır. Hitit kentlerinde ele geçen belgelerden su tesisatı için uzman kişilerin yetiştirildiği anlaşılmaktadır.³⁷⁸ Hasadın iyi olmasında büyük öneme sahip olan su taşkınlarının kontrolü için uzman kişilerin çalışmasına büyük bir özen gösterilmiştir. Sulu tarım ekonomik ve yönetsel gücün simgesidir. Sulu tarım devletin kuruluş, imparatorluk ve çöküş dönemlerinde son derece de etkili olmuştur.

Hititlerin yerleşim seçiminde akarsulara yakınlık, dikkat çekmektedir. Hattuşa, Budaközü çayının yakınında kurulurken ayrıca kentin yakınında 7 büyük akarsu bulunmaktadır. Alacahöyük'ün Horam suyunun yakınında bulunması ve 3 büyük pınarının olması, Tapikka'nın etrafındaki çeşitli pınarlar, Şapinuva'nın Çekerek Irmağının yakınında kurulması ve çok sayıda kaynaklarının olması, suyun kentlerin gelişim ve büyümesindeki önemini göstermektedir. Hitit kentlerinde su kıtlığına karşı ve suyun akılcı yöntemlerle kullanılmasına imkan tanıyan yapılar da söz konusudur. Hititlerin kentlerde aldıkları önlemler hem arkeolojik veriler hem de filolojik verilerde görülmektedir. Başkent Hattuşa

³⁷⁶ Murat, L. (2012a). "Hititlerde Su Kültü", Ankara: *TAD*, 125;

³⁷⁷ Murat 2012a,125; Murat, L. (2012b). "Hititlerde Kutsal Su", Çorum:2. *Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu*, s.132.

³⁷⁸ Detaylı bilgi için bkz. Pecchioli Daddi 1982.

ve Alacahöyük'te inşa edilen baraj (*luli- luliya-*)³⁷⁹, Hattuša ve Šarišša kentlerindeki havuz (*šakuni- šakunni- šakuniya*),³⁸⁰ Hattuša'da bulunan sarnıç (*kueluwana- kuluwani-*),³⁸¹ su yolu (^{URUDU GIS}*heyawalla-, heyawala-, heyawalli-*),³⁸² su kanalı (*amiyara*) bulunmaktadır. Diğer taraftan Hitit kentlerinden sadece Hattuša, Alacahöyük ve Šarišša'da kanalizasyon sistemi vardır. Diğer kentlerin alt yapı tesisatları ve kanalizasyon sistemi hakkında bir veri yoktur. Ancak her kentte büyük ve küçük ölçekte bu sistemin olması gereklidir. Ayrıca özellikle höyük tarzı yerleşimlerde kurulan kentlerde önceki medeniyetin kanalizasyon sistemi kullanılmış olabilir. Diğer yandan bu sistemde iyileştirme veya gerekli tesisatı yenileme de yapılmış olmalıdır.

Hitit Devletinin hayat kaynağı olan su, iyi bir organizasyon gerektirmiştir. Zira kentlerde oluşabilecek herhangi bir su sıkıntısı durumunda, yaşam düzeni bozulabilir. Bu yüzden kentlerde su idaresini yapmak üzere çeşitli görevliler bulunmaktadır. Bunlardan biri de diğer görevlerinin yanı sıra suyun denetim ve idaresini de yapan *BĒL MADGALTI*, “askeri vali”dir. Bu görevliye verilen direktiflerde, su tesisatının çok düzgün bir şekilde çalışması gerektiği ve belirli yerlerde, (harman yeri, samanlık, tapınak, bağ ve bahçe) suyun temini konusunda uyarılmaktadır:³⁸³

“...Ayrıca, harman yeri, samanlık, tapınak (ile) bağ, bahçe (ve) üzüm bağlarının su tesisatlarının düzgün bir şekilde inşa etsinler.”

Hitit dini hayatında her türlü kirliliğe karşı yapılan ritüellerde, su hayati öneme sahiptir. Bu yüzden ritüel mekanlarındaki suyun, sakinin evi ve kapı yapısında, su yolunun inşasının düzgün olması ve sürekli kontrol edilmesi gereklidir. Suyun akıcı bir şekilde kentte dolaşması ve olası bir tıkanıklıkta derhal temizlenmesi şarttır. Nitekim kentteki suyollarının tıkanıklığını önlemek için her yıl düzenli olarak su yapılarının temizlenmesi konusunda bir düzenleme yapılmıştır. Kentlerdeki havuzlarda ise suyun temizliğinden

³⁷⁹ Akadca TÛL; Güterbock 1989, 80; Friedrich 1952,130; Puhvel 1984, 11-114; Tischler 1982, 48; Ünal 2016, 326.

³⁸⁰ Friedrich HWb 117; Güterbock CHD 58; Tischler HEG 739-740; Ünal 2016, 445.

³⁸¹ Akadca ŠEN PIŠÁN; Ünal 2016, 286.

³⁸² Ünal 2016, 829.

³⁸³ Reyhan 2017a, 228.

dolayı kuşlar iyi olmalıdır. Zira suyun kirliliği ülkede büyük bir hastalığın başlangıcı olabilir.³⁸⁴

Ritüel arınma yapısının, sakinin evinin ve kapı yapısının su yolları(ındaki suyun) (tıkanmadan) dolaşması gerekir. Ve onlar onları düzenli olarak kontrol edilsin. (Lağım) suyu nedeniyle tıkalı olanları, ise onlar temizlesinler. Sizin bölgenizdeki havuzlarda (bulunan) kuşlar da iyi olsunlar.” ...Ayrıca, [(ken)]tteki [suyolları] tıkalı olmasın. Onları her yıl temizlen[(sin)]ler.

Bir diğer direktif maddesinde ise x isimli malzemelerin suyla yıkandığını ifade edilmektedir. Ayrıca otlakların da su ile yıkandığı belirtilmektedir. Buradaki amaç hem temizliği sağlamak hem de yeşilliğin büyümesini sağlamak olmalıdır. Hitit bahçe ve üzüm bağlarında kurulan *huppidanu*- tesisat ve kanallar mutlaka temizlenmelidir. Zira buralarda rüzgâr, üzüm salkımları veya yapraklar su kanalını tıkayabilir.³⁸⁵

[(Ayrıca)], sen [(on)]ları suyla yıkamalısın. [(Benzer şe)kilde (otlağı da) s]uyla yıkamalısınız. [(Ve)] siz [.... (onun üzerinde)] otlamasına izin vermeyin.”

“[(Ayrıca), bahçe]ler? (ve) üzüm bağları iyi yapılmış (ve) inşa [edilmiş] ol[(sunlar)]. Ayrıca, *huppidanu*- tesisatlarını ve kanalları te[miz]lemiş olsunlar.”

Hitit kentleri, akarsu kaynakları yakınında kurulmuş ve çeşitli su kaynakları kutsanmıştır. Hatta bu kutsanmış sulardan, pınarlara kurbanlar sunulmakta ve düzenli olarak ziyaret edilmektedir. Öncelikle kurban sunulmayan pınarların ziyaret edilmesi gereklidir. Başka bir deyişle, her kutsal pınara kurban sunulmamakta ama ziyaret edilmektedir.³⁸⁶

Kentte, kent yakınında arkasında hangi pınar varsa o pınarlar için kurbanlar saptanmış ise onları sunsunlar! Onları her zaman ziyaret etsinler! hangi pınarın kurbanı yoksa saptanmamışsa öncelikle onları ziyaret etsinler! Orada onları ihmal etmesinler! Kurban saptanmış olan dağlara ve ırmaklara onları sunsunlar!

Kentlerdeki suyun idaresi konusunda diğer bir üst düzey görevli ise ^{LÚ}HAZANNU” “belediye başkanı”dır. Bu görevliye verilen çeşitli direktiflerle suyun idaresinde olabilecek sıkıntıları önlemek amaçlanmıştır. Hititler meyve ve diğer bahçelerinin etrafını çit gibi bir düzenle çevrelemektedir. Böylece mülkün sınırları belirlenmekte ve idaresi

³⁸⁴ Reyhan 2017a, 227-228.

³⁸⁵ Reyhan 2017a, 231.

³⁸⁶KUB 13.2 14-17; Murat 2012b, 140.

de kolaylaşmaktadır. Meyve bahçelerinin sulanması konusunda ^{LÚ}HAZANNU”ya direktif verilmektedir. Muhtemeldir ki bu bahçeler ark ve su kanalları yoluyla sulanmaktadır. Kentlere en yakın akarsu kaynağından gelen bu su, kanallar vasıtasıyla bahçelere kadar getirilerek işçiler tarafından sulanmaktadır: ³⁸⁷

“[Ayrıc]a yukarıda herhangi bir bahçe (ve) meyve bah[(çesi)] [...] var ise onların tümünün etrafını çevir[sin(ler)] [...] Meyve bahçelerinin tümünü sul[asınlar ...] [...] sulasınlar.”

Su yapılarının temizliğini konusunda ^{LÚ}HAZANNU’ ya direktif verilmektedir. Bu belgede, suyun sürekli akışını azaltan yosun, dökülmüş yaprak veya su bitkilerinin suyun içinden çıkarılması, suyun temizlenmesi gerektiği ifade edilmektedir. Böylece suyun akış kuvveti aynı kalacak ve kentteki dolaşımında bir aksama olmayacaktır. Ayrıca tahılın yıkanması ve yiyecek malzemesi olarak kullanılması için de su kullanılmaktadır. Çünkü tahılın, un haline gelmeden önce yıkanması ve toprak veya kabuklarının yüzeye çıkararak atılması gereklidir. Fakat Hititler bu konuda bir sınırlama getirerek tahılın yıkanması durumunda “^{LÚ}HAZANNU” “*belediye başkanı*”, suçlu bulunmaktadır. Bu durum suyun kirletilmemesi veya bulanık hale gelmemesi için yapılan bir müdahaledir: ³⁸⁸

Ayrıca haberci, hangi tanrının yosunla kaplı pınarı ise halenzu-’yu (dökülmüş yapraklar, yosun, su bitkileri) çekip alır. Eğer belediye başkanı halenzu-’nun bir kısmını kungaliya- pınarına sokarsa [...] ya da birisi pınarda tahıl temizlerse o zaman [...] suçlu olan belediye başkanı [...].

Hititler, hayat kaynağı olan suyun bereket ve bolluğu, düzenli kullanımı için idari açıdan son derece titiz davranmışlardır. Hitit kentlerinde çok sayıda üst düzey yetkiliye su konusunda çeşitli direktifler verilmiştir. Ayrıca kentlere su, suni yollarla getirilerek temiz su ihtiyacı karşılanmıştır. Hatta M.Ö. 16. yy’da kente suyun getirilmesi konusunda akılcı yöntemlere de başvurulmuştur. Atık suyun ise kentten çıkarılması için gelişmiş bir kanalizasyon sistemi kurulmuştur. Kısaca Hititler, kentlerinde suyun teminini sağlamış ve suyun bolluğu ve bereketi için büyük bir çaba sarf etmişlerdir. Aşağıda her kentte, suyun kentlerdeki yeri ve önemi detaylı olarak anlatılacaktır.

³⁸⁷ Reyhan 2017a, 249.

³⁸⁸ KUB 13.58 Otten, H. (1964). “Aufgaben Eines Bürgermeisters In Hattuša”, *BagM*, Band 3, 94-95; Murat 2012b, 140.

1.3.6. Savunma Yapıları

Hititler, doğal, korunaklı bir yerleşim yerinde, coğrafya ile bütünleşen tahkimat yapıları yapmışlardır. Tahkimat; bir yeri düşman saldırısına karşı koyabilmek için yapılan surlar, burçlar, kuleler, kapılar, hendekler vb. savunma yapıları olarak tanımlanmaktadır.³⁸⁹ Çiviyazılı belgelerde tahkimat yapıları, *NA₄ kutteššar/kuttaššara*-³⁹⁰ olarak ifade edilmektedir. Hititlerin savunma yapıları hakkında, arkeolojik ve filolojik veriler bilgi vermektedir. Boğazkale-Hattuša'da yapılan kazı çalışmalarında, savunma sistemine ilişkin pek çok veri ele geçmiştir.³⁹¹ Diğer kentlerde ise Alacahöyük, Kuşaklı-Şarišša,³⁹² Ortaköy-Şapinuva,³⁹³ Oymaağaç-Nerik,³⁹⁴ AlişarHöyük,³⁹⁵ Büklükale,³⁹⁶ tahkimat yapıları vardır. Ayrıca arkeolojik olarak tespit edilmeyen fakat çiviyazılı belgelerden öğrendiğimiz gözetleme kuleleri ve özel askeri tesisler bulunmaktadır.³⁹⁷(Harita 2)

Hitit kentlerinde yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında, bu savunma yapılarının hepsi bulunamamıştır. Ancak her kentin güvenliği için askeri savunma yapılarının

³⁸⁹ <http://www.tdk.gov.tr/> 28.11.2017.

³⁹⁰ Ünal, A. (2007). *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü, Hititçe, İngilizce, Almanca ve Türkçe Sözlük*, (Vol. I A-M, Vol. II N-Z), Hamburg 379.

³⁹¹ Hitit tahkimat sistemlerini anlamak amacıyla jeofizik araştırmaları yapılmıştır. Hattuša'da 9 km uzunluğunda sur sistemi, kapılar, poternler, binaları birbirinden ayıran duvarlar ve bütün yerleşimi çevreleyen sur sistemi var olduğu anlaşılmıştır. Hitit tahkimat yapıları büyük ölçüde kazılmış veya ortaya çıkartılmıştır. Ancak diğer Hitit kentleri bu araştırmaların çoğu eksiktir.

³⁹² Mielke 2001, 2004, 2011, 2017.

³⁹³ Ortaköy- Şapinuva'nın sur duvarları henüz bulunamamıştır. Ancak hafirler tarafından koruma duvarı olarak adlandırılan bir duvar bulunmuştur. A binası yakınlarında ve C binasının batısında tespit edilen bu duvarın fonksiyonu tam olarak anlaşılamamaktadır. Süel, A. Süel, M. (2001) "2000 Yılı Ortaköy-Şapinuva Kazı Çalışmaları", 23.Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 413-418.

³⁹⁴ Hititlerin önemli bir kutsal kenti olan Nerik'te jeofizik çalışmalarda kentin sur yapısı, poterni ve kapısı bulunmuştur. (von der Osten – Woldenburg 2011. Kazı çalışmaları yapılan bu yerlerde kapının tespit edilmiştir. Weber, M. (2016). *Spätbronzezeitliche Bebauung: das Ost-Tor*. In Czichon, R. M., J. Klinger, P. Hnila, D. P. Mielke, H. Böhm, C. Forster, C. Griggs, M. Kähler, G. K. Kunst, M. Lehmann, B. Lorentzen, S. Manning, K. Marklein, H. Marquardt, S. Reichmuth, J. Richter, C. Rössner, B. Sadıklar, K. Seuffer, R.Sobott, I. Traub-Sobott, H. von der Osten-Woldenburg, M. Weber, H. Wolter & M. A. Yılmaz, *Archäologische Forschungen am Oymaağaç Höyük/Nerik 2011–2015. Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 148, 28–31.

³⁹⁵ Oriental Institute Chicago tarafından yapılan kazılarda tahkimat duvarları, giriş kapısı ve potern bulunmuştur. Bu yapılar M.Ö. II bin yılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. von der Osten, H. H. (1937). *The Alishar Höyük, Season of 1930-1932/I voll: VII*, Chicago 3-47.

³⁹⁶ Büklükale Kırıkkale ilinin Karekeçili ilçesine bağlı bir Hitit yerleşimidir. Kazı çalışmaları 2009 yılından beri sürmektedir. Kent sınırı ile ilgili yapılan manyetik araştırmalarda iki sıra halinde birbirine paralel olarak giden duvarlar ile oluşan kent suru tespit edilmiştir. Bu sur sistemi tıpkı Başkent Hattuša'dan tanınan sandık duvar tekniğiyle inşa edilmiştir. Diğer taraftan Hitit sur duvarının yanı sıra tepede Asur Ticaret Kolonileri Çağındaki kent suru da olduğu düşünülen bir sur daha keşfedilmiştir. Matsumura, K. (2016). "Büklükale Kazıları 2009-2014, Kırşehir Arkeolojik Ve Paleoantropolojik Çalışmalar," Ankara: *Tasarım Baskı*,72.

³⁹⁷ Mielke, D. P. (2018). "Hititte Fortifications Between Function and Symbolism, Understanding" *Ancient Fortifications Between Regionality And Connectivity*, (Ed. Ariane Ballmer, Manuel Fernández-Götz and Dirk Paul Mielke), United Kingdom, 64.

yapılmasının gerekli olduğu bilinmektedir. Savunma yapıları, kent sınırlarını belirleme ve bu sınırlar içerisinde yaşama, yapıların korunması, birlik ve beraberliğin sağlanması açısından da sembolik bir anlama sahiptir. Hitit kentlerinde bulunan tahkimat yapıları; coğrafi, politik, ideolojik ve ekonomik faktörlere göre de farklılıklar gösterebilir. Ancak tahkimat yapılarının bu açıdan değerlendirilmesi için daha çok verinin ele geçmesi gereklidir. Kanımızca güvenliğin üst düzeyde olduğu kentlerin bulunmasıyla bu sorular cevaplanacaktır. (Sınır kentleri)

Kent simgesi ve güvenlik unsuru olan sur örnekleri, Boğazkale- Hattuša, Kuşaklı- Şarišša ve Ališar kazılarında ele geçmiştir. Bu kentlerden müstahkem sur örneklerinin bulunduğu ve rekonstrüksiyonunun yapıldığı yer, başkent Hattuša'dır. Hattuš Krallığı, Büyükkale üzerinde surla çevrili bir alanda iskân etmiştir. Daha sonra I. Hattušili'nin iktidara gelmesiyle mevcut surlar genişletilmiştir. M.Ö. 17. yy'da kentin ilk anıtsal suru olan Poternli Sur, inşa edilmiştir. Nitekim I. Hantili döneminde Hatti Ülkesinde böylesine bir savunma sistemi olmadığı, kralın yaptırdığı tahkimatlarla övüldüğü bilinmektedir. Bu belgede kral, propaganda amaçlı böyle bir ifade kullanmış olmalıdır.³⁹⁸

“Önceki zamanlarda kimsenin Hatti Ülkesinde kurmadığı müstahkem kentleri ben Hantili kurdum. Hattuša'yı da ben Hantili tahkim ettim.”

İç ve dış sur olarak iki boyutlu yapılan surlar, kentin boyutu ve topografyasına göre değişmektedir. Hitit kentlerinden sadece Hattuša'nın sur boyutları hesaplanmıştır. Eski Hitit döneminde Hattuša'nın, 76 hektarlık bir alanın etrafı, yaklaşık 6.8 km sur ile çevrilidir. Hitit Devletinin güçlenmesine paralel olarak başkent güneye doğru açılarak 186 ha'lık bir alanı kaplamıştır. Kentin büyümesi, savunma yapılarını da güçlendirip artmasına neden olmuştur. Kentin etrafı, yaklaşık 9 km'yi aşan bir sur ile çevrelenmiştir.³⁹⁹ Diğer kentlerin surları, kentin boyutuna ve topografik yapısına göre inşa edilmiş olmalıdır. Muhtemeldir ki bazı kentlerin büyümesiyle ve gelişmesiyle birlikte sur sisteminde de değişiklik yapılmıştır. Fakat bu konuda diğer Hitit kentlerinden veri elde edilememiştir. Ancak filolojik veriler, gece vaktinde kentin kapatılması ve gözcülük faaliyetlerinden,

³⁹⁸ BoTU 20 III 12- 18= KBo 3.57; Neu 1974, 30.

³⁹⁹ Mielke, D. P. (2012). “Fortifications And Fortification Strategies Of Mega Cities In The Ancient Near East”, Proceeding of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East 12-16 April 2010, The British Museum And UCL London Vol. 1. Mega-Cities Mega Sites, *The Archaeology Of Consumption Disposal Landscape*, Wiesbaden: Transport Communication, 74; Mielke 2018, 65.

tahkimat yapılarının inşasına ilişkin talimatları (kuleler, hendekler, surlar), bakım ve onarımları hakkında bilgi vermektedir.⁴⁰⁰

Hitit krallarının uzak kentlerde görevli olduğu bilinen “*BĒL MADGALTI*” “askeri valiye” verdiği direktiflerin bazıları, (§18-26) tahkimat yapıları, surlar, kuleler, kapılar hakkında bilgi vermektedir.⁴⁰¹ Bu direktiflerden biri, Maşathöyük-Tapikka’da bulunan “*BĒL MADGALTI*”ye verilmiş olup kentte inşaat faaliyetlerine başladığı zaman ivedilikle tamamlaması gerektiği tembihlenmektedir. Akabinde yapıların korunmasını ve tıpkı bir avlu nasıl kapatılırsa yapıların etrafının da çevrenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu durum bize kent yapılarının hızlı bir şekilde yapıldığını ve kent yapılarıyla surların aynı zamanda yapılabildiğini göstermektedir. Kent sınırı ve kent güvenliği için son derece önemli olan sur yapısının, en güçlü yapı olarak inşa edilmesi gerekmektedir.⁴⁰²

Yönetim bölgesinde bulunan tahkimli kentlerle ilişkili olarak, onlar hurupa-’yı (iaşe) saymış olsunlar. Fakat düşmanın [kolayl]ıkla erişebileceğ[i] sınır yerleşimlerinde, [askeri] vali bu kentlerde [inşaat faaliyetine giriştiği] vakit, o [çok hızlı (bir şekilde) inş(a etsin) ve] o, [onları koru]sun. Ve [(bir avlu nasıl)] (kapatılırsa) [(o)], onları (öyle) [(kapatsın)].

Hititli yapı ustaları, merkezi organizasyon tarafından yapılan surlarda, standartlaşmış belirli mimari formlar uygulamışlardır. Surlar, taş temel üzerine kerpiç tuğla ve hatıllarla örülmüştür. Surlar sandık duvar tekniği ile inşa edilmiş olup paralel iki duvar, belirli aralıklarla yerleştirilmiş ve enine duvarlarla birbirine bağlanmıştır. Dikdörtgen kutular şeklinde yapılarak içlerinin de işlevsel olarak kullanılması mümkün olmuştur. M.Ö.II. binyıl Anadolu coğrafyasında yoğun olarak kullanılan, (*Kastenmauertechink*) kazematlı duvar tekniği ile surlar inşa edilmiştir.⁴⁰³ Hitit kentlerinden kazematlı duvar tekniğiyle yapılan duvarın genişliği, Kuşaklı-Şarişsa ve Yumuktepe’de 3,5 m; Boğazkale-Hattuşa’da 8 m (Büyükkaya) olarak ölçülmüştür. Bu değişikliğin sebebi, coğrafi , ekonomik ve güvenlik gibi unsurlar olmalıdır. Çünkü taşın ve kerestelerin yapılacak mevkie taşınması, kerpicingin yapımı ciddi emek ve güç gerektirmektedir. Kazematlı duvar (*Kastenmauertechink*) tekniği, genellikle dışa doğru kuleler veya belirli aralıklar

⁴⁰⁰ Miller 2013, 216.

⁴⁰¹ CTH 261; Miller, J. (2013). *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, Society of Biblical Literature, Writing from the Ancient World, (Ed. M.Giorgieri), Atlanta, 212-237.

⁴⁰² Reyhan 2017a, 226.

⁴⁰³ Mielke 2013a, 139.

yerleştirilmiş burçlardan oluşmaktadır.⁴⁰⁴ 7-16 m genişliğindeki asıl duvardan, 2-6 m daha çıkıntılı şekilde inşa edilmiştir. Bu durum savunma amaçlı ve silahların kullanılması için gerekli bir mimari manevradır. Bu yapılar arası uzaklık 11 m ve 36 m arasında değişmektedir.⁴⁰⁵

Kerpiç tuğladan yapılmış surların görüntüsü hakkında bilgi veren kil modelleri bulunmuştur. Bu kil modellerinin biri, Boğazkale-Hattuša'da; diğeri ise Kuşaklı-Şarišša'da ele geçmiştir. Genellikle büyük kaplarda görülen kule modeli, ağız kenarları, köşeleri yuvarlatılmış üçgen biçimli, mazgal dişli şekildedir.⁴⁰⁶ "BĒL MADGALTI" "askeri valiye" verilen direktiflerde, kule ve diğer yağmur oluşunun yapımı hakkında standartlaşmış belirli kalıpların olduğu ifade edilmektedir. Kulenin (?) dışarıya doğru 3 (?) arşın çıkıntılı olması gerektiği, yağmur suyunun temele ve sur sistemine zarar vermemesi için (^{URUDU}heyawallit) suyolunun yapılması gerektiği vurgulanmaktadır. Belgede kulenin önde yani dışarıya doğru 6 arşın ve 6 karış çıkıntılı olması yönünde mimari bilgi verilmektedir. Bu durum, Hititli yapı ustalarının kuleleri, belirli mimari ölçülerle yaptığını açıkça göstermektedir. Ancak topoğrafyanın, bu yapıların yapımında etkili olduğu ve bazı durumlarda değişikliğe sebep olduğu unutulmamalıdır.⁴⁰⁷

"Bununla birlikte o 3! ar[(şın)] (gipeššar)⁴⁰⁸ dışarı doğru olsun (uzanasın). Ayrıca, bir yağmur oluşu (^{URUDU}heyawallit)⁴⁰⁹ ve kulenin bir parçası (^{GIŠ}mariyawanna)⁴¹⁰ ile çevrilmiş olsun, mariyawanna- yapısı ise önde dışarı doğru 6 arşın olsun ve o 6 karış (šekan)⁴¹¹ çıkıntısı olsun."

Diğer bir belgede ise yeni kurulan kentte hendeklerin (*hūtānu-*) 2 (?) arşın derinliğinde olması gerektiği ifade edilmektedir. Hendeğin üst kısmı 2 arşın olmalıdır. Kentin inşası tamamlanıncaya kadar 6 arşın derinliğinde; 4 arşın dışarıda olması gerektiği ifade edilmektedir. Bu hendeklerin içi muhtemelen su ile doldurulmaktadır. Hititçe çiviyazılı belgelerde, hendeklerin varlığına dair bilgiler olmasına rağmen arkeolojik verilerde hiçbir kentte hendek bulunamamıştır. Hendekler, kentlerin etrafını çevreleyerek

⁴⁰⁴ Seeher 2007, 20-25.

⁴⁰⁵ Lorenz, J. Schrakamp, I. (2011). *Hitite Military And Warfare*, In H. Genz D.P.Mielke Insight Into Hitite History And Archaeology Colloquia Antiqua 2, 125-151.

⁴⁰⁶ Seeher 2007, 23.

⁴⁰⁷ Reyhan 2017a, 226.

⁴⁰⁸ *gipeššar/kipeššar* = KÜŠ "arşın", Ünal, 2007, 345-346.

⁴⁰⁹ (^{URUDU}/^{GIŠ}) *heyawalla-/heyawala-/heyawalli-* = ŠEN, PIŠAN "yağmur oluşu, suyolu", Ünal, 2007, 210.

⁴¹⁰ (^{GIŠ}) *mariyawanna-* "kulenin bir parçası", Ünal, 2007, 430.

⁴¹¹ *šekan-* = SIG.Ú "arşın, karış", Ünal, 2007, 627.

düşmanların ve casusların kent içine girmesini engellemek amacıyla oluşturulmuş bir savunma yapısıdır. Filolojik verilerde sürekli vurgulanan hendeklerin, zamanla doldurulması ve işlevini yitirmiş olması muhtemeldir. Bu yüzden arkeolojik olarak da bulunması zordur:⁴¹²

“[(Ayrı)ca], senin inşa ettiğ[in kent ile ilişkili olarak], hūtanu-⁴¹³hendekleri 2? arş(in)] derinliğinde olsun ve üstte onlar 2 ?arşın olsunlar. O kentin inşaasını tamamlayıncaya kadar, herītu-hendeği 6 arşın derinliğinde olsun ve dışarıda o dört arşın olsun. Fakat şayet su (onun) üzerine çıkmazsa, onlar (onu) taşla kap[(la)]sınlar.”

Savunma sisteminin yapılarından biri de sur duvarının altından geçen ve yalancı tonoz tekniğiyle örülmüş tünelimsi geçit olan “potern”lerdir. Hititçe çiviyazılı belgelerde potern *luštani*⁴¹⁴olarak geçmektedir. Bu geçitlere Alishar, Alacahöyük ve Hattuša’da rastlanmıştır. Poternlerin yan kapı, baskın tüneli veya kaçış kapısı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu poternlerin en güzel örneklerini Hattuša’da görmekteyiz. Büyükkale ve Büyük Tapınak arasında tam 8 adet poternli geçiş vardır. Bir diğer potern de “*Kentin Tacı*” olarak adlandırılan Yerkapı rampasının altındadır.⁴¹⁵ Hattuša’daki poternler, düz bir çizgide inşa edilmişken Alacahöyük’tekiler “L” şeklinde inşa edilmiştir.⁴¹⁶ Şüphesiz ki bu değişiklikte topoğrafyanın etkisi büyüktür.

Hitit kentlerinde görevli olduğu anlaşılan LÚHAZANNU’ nun “Belediye Başkanı”, savunma yapılarında, kapıların açılıp kapatılması, sürgülerin korunması vb. çeşitli görevleri bulunmaktadır. Bu görevli aynı zamanda bu yapılardaki nöbetçilerin denetiminden ve yapıların güvenliğinden de sorumludur.⁴¹⁷

LÚHAZANNU’ya verilen direktiflerde sadece Hattuša kentinin nöbet ve nöbetçilerinden bahsedilmektedir. Ancak diğer kentlerde de nöbetin kusursuz tutulması için direktifler verilmiş olması, kuvvetle muhtemeldir. Kral Arnuwanda, Hattuša’da nöbetçi sayısını ve nöbetçilerin yerlerini belirlemektedir. Bu nöbetçiler, görev yerlerinden

⁴¹² Reyhan 2017a, 227.

⁴¹³hūtanu- hūtani- hūtanni-; temel, temel çukuru, çukur, bir kulenin derin temeli .surları çevreleyen savunma amaçlı veya sel başkınlarına karşı su çukuru, hendek, kale hendeği. Ünal 2016, 210.

⁴¹⁴ CHD L-N 88; Ünal 2016, 328.

⁴¹⁵ Naumann 1975,313-314.

⁴¹⁶ Schimer, W. (1982). *Hitit Mimarlığı*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları,82.

⁴¹⁷ Reyhan 2017a, 243.

ayrılmadan “belediye başkanı” tarafından başka biri görevlendirilmektedir. Ayrıca özellikle sadık görevlilerin surlarda nöbet tuttuğu anlaşılmaktadır. Kentin yukarı bölgesinde yer alan surlardaki görevli sayısına dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır:⁴¹⁸

[(Hatti Ülkesi kra)]lı büyük kral, [Tabarna] Arnuwanda şöyle (der): ‘Sen belediye başkanı [(nöbet konusun)]da çok dikkatli ol! [V(e Ha)tt(uşa’da n)]öbet işine çok dikkatli baksınlar.’ İki nö[betçi] ki bunlar Hattuša’nın yukarısında(dırlar) (bunlar) Hattuša’nın yukarisına ve aşağısına yerleştirilir yerleştirilmez nöbetçiler surdan ayrılırlar ve onlar (nöbet konusunda) senbelediye başkanının arkasına bırakılmasınlar. Sen oğlunu ya da sadık bir hizmetkârını gönder, surun bekçileri yukarı surlara sayıya uygun olarak oraya bırakılsın.

^{LÚ}HAZANNU’ya verilen diğer bir direktif metninde ise nöbetçilerin yer tayinleri teker teker belirlenmiştir: Dış kısımda iki nöbetçi, *Haniya Kapısı*’nda iki nöbetçi, dışarıda ^dHalki Tapınağı’nda iki nöbetçi, x yerin karşısında iki nöbetçi ve Zippalanda kentnin Fırtına Tanrısının tapınağında (?) iki kişi duracak şeklinde belirlenmiştir.⁴¹⁹

“[Ayrı]ca, içeride nöbetçiler [şö]yle yerleştirilsinler: ahşapların, gümüş[ün] yanında [iki nöbet]çi duracak; dışarıda ise iki nöbetçi dura[cak], bundan başka haniya-kapı[sında] iki nöbetçi [duracak; ay]rıca dışarıda, ta[hıl] tanrısının (^dHalki) tapınağında [iki nöbetçi duracak]; ayrıca [...] karşısında iki nöbetçi duracak; ayrıca [...] yapısında [iki nöbetçi] duracak; ay[rıca iki nöbetçi duracak...; ayrıca] [iki nöbetçi] Zip[(palanta)] kentnin Fırtına Tanrısı için duracak; ayrıca iki nöbetçi [...] du[ra(cak)].

Hitit tahkimat yapılarının en önemli unsurlarından biri kapılardır. Bu yapılar aynı zamanda savunma sisteminin en zayıf halklarıdır. Bu kapılar, kent giriş-çıkışın sağlayan ve sürekli kontrol altında olması gereken başlıca yerlerdir. Hititçe çiviyazılı belgelerde pek çok kapının ismi geçmesine rağmen günümüzdeki kentlerde ortaya çıkarılan kapılarla eşleştirilmesi hayli zordur. Hitit kentlerinden başkent Hattuša’da; Aslanlı Kapı, Yerkapı, Sfenksli Kapı, Kral Kapı ve Aşağıda kent ana girişlerinden biri olan Doğu-Batı Kapı bulunmaktadır.⁴²⁰ Alacahöyük’te Sfenksli Kapı, Kuşaklı-Şarišša’nın güneyinde iki kapı,

⁴¹⁸ Reyhan 2017a, 244.

⁴¹⁹ Reyhan 2017a, 244-245.

⁴²⁰ Seeher, J. (2006). *Hattuša Rehberi Hitit Başkentinde Bir Gün*, İstanbul:Ege Yayınları.

kuzey ve batı yönlerinde olmak üzere 4 tane kent kapısı, Alişarhöyük'ün güneyinde bulunan kapı,⁴²¹ Ortaköy- Şapinuva'da D binasının girişinde ortostat bulunmuştur.⁴²²

Kentlerde kapılarının önemini ve zayıflığını gösteren filolojik bir belge, I.Hattuşili'nin yıllıklarında kaydedilmiştir. Kral, Haḫḫa kenti üzerine yaptığı askeri seferde, 3 kez kent kapılarının içinde savaşmıştır. Bu savaş sonunda Haḫḫa, tahrip edilmiştir. Ele geçen bu belge, kapıların kent kuşatmalarındaki önemini gösteren önemli bir bilgi sunmaktadır.⁴²³

“Ve ben Haḫḫa da kapı girişlerinin içinde 3 kez savaşım. Ve Hahha'yı tahrip ettim.”

Urşu⁴²⁴ Kuşatması'nın anlatıldığı metinde ise “*Urşu kentine gittiğimizde kent kapılarını yakacak mısınız?*” ifadesi geçmektedir. Bu ifade bize kent kapılarının savunma ve kuşatma açısından önemini göstermektedir. Diğer taraftan kent kapılarının yakılacak bir malzemedan yapıldığı (ahşap) anlaşılmaktadır.⁴²⁵

LÚHAZANNU'ya ait direktif metninde, geceleri kent kapıların mühürlenmesi ve bakırla sürgülemesi konusunda titizlik gösterildiği anlaşılmaktadır. Bu mühür ve sürgülerin sabah (birinin zarar verip vermediği) kontrolü yapıldıktan sonra kent kapıları, görevlilerce açılmaktadır.⁴²⁶ Bu görevleri x kişinin oğlu veya kölesinin yaptığı, bu kişilerin de güvenilir kişiler olduğu kaydedilmiştir. Bu sürgülerin güvenli bir yerde muhafaza edildiği anlaşılmaktadır:

“Fakat ayrı[ca, ...] kapı sürgüsü [...] korunmuş o[lsun]. [(Ha)ttuša'(nın)] ka[pı(ları), ki [...], o zaman sürgü[yü ...] oğlunu ya da [(güv)endiğin] bir kö[(leni) gönder] ve ne zamanki kapı sürgüsü [...] indirilir, o zaman o [...] büyük kapıya [...] ayrıca iyi bir şekil[de gözetlesinler].”

⁴²¹ Schachner 2018b.

⁴²² Süel, A. Süel, M. (2006). “Ortaköy Araştırmaları”, Ankara: *Arkeologlar Derneği Dergisi* 28, 20.

⁴²³ CTH 4; Bryce T. (1982). *The Major Historical Texts of Early Hittite History*. Asian Studies Monograph 1. Queensland, University of Queensland, 54.

⁴²⁴ Urşu kenti Anadolu'nun güneydoğusunda Fırat Nehrinde Amanos dağlarına kadar olan bölgede yer aldığı düşünülmektedir. Ancak kesin bir lokalizasyonu olmamakla birlikte kentin Hurrilere ait olduğu tahmin edilmektedir. Wilhem, G. (1994). *The Hurrians*, Warminster 15-16.

⁴²⁵ KBo I 11öy.28-33.Yiğit T. (2006). “Urşu Kuşatması Metni'nin Yeniden Değerlendirilmesi”, *Anadolu/Anatolia* 31, 50.

⁴²⁶ CTH 257.1 A. KBo 13.58 ii 12-17.Otten 1964, 92-93.

“[Hattuša şehrinin] bütün [kapılarının] sür[güleri] açı[lır açılmaz] sonra [...] kapı sürgülerini getirir [...] ve ye[re ...] sen uyuduğun zaman, kapı sürgüleri [...] asılmış olsun[lar].”⁴²⁷

LÚHAZANNU’ya verilen direktifin devamında, bakır sürgülerin kaldırılması sırasında sadece köle veya oğlunun olmadığı, bey veya binbaşı gibi yüksek rütbeli kişilerin de kapı mührünü kontrol ederek kapının açıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bakır sürgülerin LÚHAZANNU’nun evine getirilmesi, muhafaza edilmesi konusunda görevliler, tekrar tembihlenmektedir. Hitit kentlerinden Kuşaklı- Şarişsa’da arkeolojik kazı çalışmalarında kapı sürgülerine dair izler tespit edilmiştir.⁴²⁸

Fakat gün ağardığı za[man büyük kapılar]ın bakır sürgüleri kal[dırılınsın]. Ve sen oğlunu ya da bir köleni [açmak için gö]nder. Ne zamanki kapının mührü çevrilir (açılır) ve onun arkasında hangi Hatti şehrinin beyi ise ister bir binbaşı ister herhangi bir beye görev verilmiş (olsun) bunlar kapının mührünü hep birlikte kontrol etsinler ve kapıyı aynı şekilde (uygun olduğu şekilde) açsınlar. Ama bakır sürgüleri senin evine geri getirsinler ve sonra onları yerlerinde tekrar güvenceye al[sınlar].⁴²⁹

“BĒL MADGALTI’ “askeri valiye” verilen direktiflerde ise yan kapıların, merdiven başlarındaki kapıların sürgülerinden bahsedilmektedir. Ayrıca tahrip olan duvarların 2 (?) alla kalınlığında/yüksekliğinde sıva yapılması gerektiği belirtilmektedir. Bu duvarların yüzeyinin pürüzsüz bir şekilde sıvanması ve çatısının da kaba saba olmaması, su geçirmemesi konusunda görevliler uyarılmaktadır.⁴³⁰

“Ayrı[(ca)], tah[(kim edil)]miş kentlerdeki yan kapıların merdiven başlarında kapılar (ve) sürgüler olsun. Hiçbir şey eksik olmasın. Duvar(a) sıva uygulamak için, [(o)] 2? alla-? (kalınlığında?/yüksekliğinde?) [(olsun)]. Ayrıca, o pürüzsüz olsun ve ça[(tı)] kaba saba ve su geçirgen (ol)[(masın)].”

Hititçe çiviyazılı belgelerde, kentlerde kapı tesisatıyla ilgili işlerde, bakır ustasının çalıştığı anlaşılmaktadır. Ancak bu görevli öncelikle taştan olduğu anlaşılan, içerde ve dışarıda olmak üzere iki kapı sövesini kurmaktadır. Bu durum bize tahkimat yapılarının belirli bir sırada yapıldığını göstermektedir. Ardından görevliler surların kazılmaması ve surların üzerinde hiçbir şey yakılmaması konusunda uyarılmaktadır. Sur taş temel üzerine kerpiç duvarlarda ve ağaç hatıllarla oluşturulan bir yapı olmasından dolayı kazılması

⁴²⁷ Reyhan 2017a, 245.

⁴²⁸ Schachner 1999b, 77-78.

⁴²⁹ Reyhan 2017a, 245.

⁴³⁰ Reyhan 2017a, 227.

durumunda surun çökmesine, yangın çıkması durumunda ise yapımında kullanılan ağaçların büyük bir yangına sebebiyet vereceği düşünülmektedir. Birbirine bağlı olarak inşa edilen sur sisteminde olası bir yangın, kentin tamamına zarar verebilmektedir. Ayrıca surların yakınına sığır, koyun, at veya katırın bağlanması veya yakınında tutulması da yasaktır. Zira bu hayvanlar, sırtlarını kaşıma ve boynuz darbesi ile kerpiç yapıda hasar oluşturabilirler. Bu yüzden böyle bir tedbir alınması gereklidir: ⁴³¹

Senin inşa ettiğin [(kent)] ile ilişkili olarak, bakır ustası [(t)a]ştan bir hakkunnai⁴³² tesisatını [ön(ce)den hazırla]sın ve de [(su)rdaki] kapı için de içeride ve dışarıda, taş ile ayn[(ı şekild)e]. Ayrıca hiç kimse surda k[(az)]masın ve hiç kimse (orada herhangi bir şey) yakmasın. Ve onlar sığır, koyun, atlar (veya) katırların kerpice yaklaşmasına izin vermesinler.

Ve hiç kimse ahşap bir kule üzerine, içeride ve dışarıda, bir meşale yerleştirmesin. Hiç kimse surları bir mesken olarak tutmasın. Ve hiç kimse surda (herhangi bir şey) yakmasın. Hiç kimse (oraya) at [ve kat]ır yerleştirmesin.

Hititçe çiviyazılı belgeler, tahkimat yapılarının düzenli aralıkla bakım ve onarımın yapıldığına dair bilgiler vermektedir. Bazı kapıların yenilediği ve yapıların uzun ömürlü olması için çaba sarf edildiği anlaşılmaktadır. Surların sıvalarının, düzenli aralıklarla yapılması gerektiği, zarar görmüş duvarların ise aynı şekilde sıvandığı belirtilmektedir. Yapıların bakım ve onarımı, dayanıklılık veya uzun ömürlü olması için gerekli bir müdahaledir. Bu bakım ve onarım işleri için bir tarih verilmemesine rağmen kış bitiminde kar, yağmur ve çamur gibi doğal durumların ortadan kalktığı bir dönemde, yapılmış olması muhtemeldir. Belgelerde sadece başkent için yapılan bu bakım ve onarımın, bütün kentlerde icra edildiği muhtemeldir: ⁴³³

[...] fakat [...]-dığı için [...]-lardır ve aynı zamanda kapı [...] yenilenmiş olsun

[...] olsunlar; ayrıca [...] seni[n] üzerinde [...] senin dışında arkada [...] olmasın.

Ve Hattuša'daki herhangi [...]-lar [...] sen onların hepsinin arkasında durmalısın. [...] Onlar devamlı olarak inşa ederler ve ardın[dan ...] onlar onu [...] kapatsınlar ve on[lar] inşa et[si]nler.”

⁴³¹ Reyhan 2017a, 227.

⁴³² hakkunnai = “kapı sövesi” Ünal 2016, 139.

⁴³³ Reyhan 2017a, 248.

“Ve o uzun yıllar boyunca (uzun ömürlü) [...] bir yapı olsun. Onlar [...] kapatsınlar, fakat ardından onlar onu arttırsınlar (çoğaltsınlar).”

“Ayrıca onlar sıvasınlar [...] her nerede sıva ve sana [...] ve [...] bütün sıvaya aynı şekilde.”

“Sen Halpa evinin d[ış] savunma duvarını sıvayla [kaplamayı] bitirmelisin. Ayrıca, sen bunları kapıdan [...] inşa etmelisin. Ve [...] ve Halpa evindeki aşuša- kent kapısından onları [...]. Dış savunma duvarları [...] zarar görmüştür; o halde onu [...] [ve] [sen onla]rın tüm[ünü] bitir[melisin].”

“[...] sen düzenli bir şekilde inşa etmelisin; ayrıca sen onu yağlamalısın ve [...] [...] onlar çekerler ve [...] [...] onlar defalarca devirirler [...].”

Hitit tahkimat yapıları, kent güvenliğinde son derece önemlidir. Bu yapıların bir yerinde oluşan bir eksiklik, kentin güvenliğini tehdit edebilir. Hitit krallarının bu konuda titiz davranması ve iyi bir idari sistem kurması elzemdir. Diğer taraftan Hititler savunma yapılarının zayıf yönlerini tespit ederek kent kuşatmalarında avantaj sağlamışlardır. Bunlardan biri olan Urşu Kuşatması’nda Hititler, savunma yapılarını aşmak için çeşitli yollar uygulamışlardır: Tahkimat yapılarının koçbaşı yardımıyla kırılmaya çalışılması, toprak yığma suretiyle kuşatma rampası oluşturulması gibi. Bu kuşatmada kulelerin savaş anındaki önemi belgelerde açıkça görülmektedir.⁴³⁴ Kısaca, kentin sınırları ve güvenliği açısından surların, kuleler ve hendeklerin kusursuz bir şekilde yapılmış olması gereklidir. Ayrıca bu savunma yapılarından bazılarının, güvenlik ihtiyacının yanı sıra sembolik bir değer taşıdığı anlaşılmaktadır.

1.3.7. Yol Sistemi

Yol, insanların bir yerden başka bir yere gitmek için üzerinden ya da içinden geçtikleri yerleşim yerlerinin gelişim doğrultusunu yakından etkileyen ve yerleşimleri birbirine bağlayan ulaşım şeridir.⁴³⁵ Çiviyazılı belgelerde yol, Sumerce KASKAL, Akadca *harrannu*⁴³⁶ Hititçe *palsa-*\palsi-, yol, cadde, patika, rota, yolculuk, seyahat, gezi, kervan, sefer, askeri sefer anlamına gelmektedir.⁴³⁷

⁴³⁴ CTH 7;Beckman 1995, 23-25.

⁴³⁵ BSTS/ Kentbilim Sözlüğü 1980.

⁴³⁶ CAD, 107-113.

⁴³⁷ Ünal 2016, 389.

Eskiçağ yerleşimlerinde yollar için seçilen güzergâhlar, bir noktadan ulaşılmak istenilen bölge arasında, coğrafi koşulların sunduğu olanaklar doğrultusunda yapılan, elverişli alanlar ve doğal geçitlerdir. Atlar ve atlı arabaların geçmesine imkân vermeyen yerler ise insan gücünün müdahalesiyle geçit verir hale getirilmiştir. Bazı yerlere köprü kurularak geçiş sağlanmıştır. Araştırmacılar, yolların çoğunun eskiçağlardan günümüze aynı yol güzergâhlarının kullanılmakta olduğunu ifade etmektedir.⁴³⁸

Yol sistemi, kentlerin kurulumu ve gelişiminde en önemli unsurlardan biridir. İnsanların seyahatine ve ihtiyaç maddelerinin nakline imkân tanıyan yollar, kentler arasında sosyal, ekonomik ve düşünsel ilişkilerin gelişmesini sağlamaktadır. Bunların yanı sıra yol, bilgi aktarımı ve yerleşimler arası bağlantı ve haberleşme açısından da önemlidir. Yönetimsel olarak merkez ve taşradaki idari birimlerin irtibatının sağlanması, ordunun bir yerden bir yere sevki için düzenli işleyen yol şebekeleri gereklidir. Asur Ticaret Kolonileri Döneminde tüccarların yol güzergâhları hakkında bilgi veren çok sayıda belge mevcuttur. Hititçe çiviyazılı belgelerde ise kral yıllıkları, askeri mektuplar ve bayram törenlerindeki yol güzergâhları hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁴³⁹

Hitit Devleti, düzenli işleyen bir yol şebekesi üzerinde, ilk kenti olan Hattuša'yı kurmuştur. Hitit başkenti Hattuša, Asur Ticaret Kolonileri Döneminde gelişmiş yol şebekesinin bir parçasını oluşturmaktadır. Hititlerin başkent olarak Hattuša'yı seçmesindeki sebeplerden biri bu olmalıdır. Zira Hititlerden önce kurulan yollar ve yol ağı, yerleşimin en önemli parçasıdır. Hititlerin sınırlarının genişlemesine paralel olarak Hattuša, bütün yolların düğümlendiği bir merkez haline gelmiştir. Hattuša'dan çeşitli kentlere yol güzergâhlarının bağlanması, kentlerin kurulması ve gelişimiyle sonuçlanmıştır. Birbirlerine bağlı yollar, kentleri idari ve siyasi olarak merkeze bağlamaktadır. Günümüzde Hitit kentleri arasındaki mesafe, Hattuša- Alacahöyük = 36 km; Hattuša-Şapinuva =96 km; Hattuša- Tapikka=150 km; Hattuša- Şarišša =248km'dir. (Harita 4)

⁴³⁸ Ökse, T. (2005). "Kızılırmak ve Fırat Havzasını Birbirlerine Bağlayan Eski Kervan Yolları", *Bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.34, 16.

⁴³⁹ Reyhan, E. (2017b). "Hititlerde Yol Güvenliği Üzerine Bir İnceleme: Şapinuwa Kenti Örneği", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S.155, 36.

Kentler arasında, alternatif yolların varlığı görülmektedir. (Harita 4) Tarihi yol, Kafkaslardan Anadolu'ya kadar inmekte, Ortaköy-Şapınuva kentinden Alaca ovasından geçerek Sungurlu Ovasına kadar gelmekte ve Hattuşa'ya uzanmaktadır. Fakat Hitit döneminde bu yol güzergâhlarından hangisinin kullanıldığı bilinmemektedir. Hititlerin ana ve tali yollarının fiziksel kalitesi, tam olarak bilinmemesine rağmen Şapınuva kentinde yolların genişliği 3.20 m, kentin içerisinde kullanılan ve ölçü alınabilen yol kalıntısının genişliği ise 2.80 m olarak ölçülmüştür.⁴⁴⁰ Diğer Hitit kentleri arasındaki yolların ölçüleri, henüz bilinmemektedir. Ancak kent içlerindeki taşla döşenmiş yol kalıntıları, Hattuşa ve Şapınuva kentlerinde bulunmuştur. Kentler arasındaki yollar insanların ikmal ve ulaştırma hatlarını oluşturmaktadır. Filolojik veriler, kentler arasındaki mesafeyi vermekten ziyade Hattuşa'dan x kentine gidişin ne kadar zaman aldığı bilgisini vermektedir. Hattuşa kentinden diğer kentlere veya Hattuşa dışındaki kentler arasında yolların kullanımı şu şekildedir:

- Askeri amaçlı
- İdari amaçlı
- Güvenlik amaçlı
- Dini törenlerde (Bayramlar, Ritüeller)
- Ticari amaçlı
- İletişim

Bu yolların hem barış zamanında hem de savaş zamanında korunması gerekmektedir. Barış zamanlarında, insanların uzun mesafelerden güvenli seyahati, ticari kazançlar, dini görevler, kralların iletişimi açısından yolların güvenli olması, iktidarın ve hâkimiyetin simgesidir.⁴⁴¹ Savaş zamanlarında ise yollar, hayati bir öneme sahiptir. Hatta yollar ordunun “can damarı” ve “yaşam kanalları”dır. Ordunun beslenmesi, askeri üs ve lojistik kaynaklarla irtibatı, savaş dönemlerinde merkez ile cephe arasındaki iletişim, yollar aracılığı ile yürütülmektedir. Askeri seferler sırasında uzun mesafeli yollar, bazı kentlerin bağlanması veya askerlerin konaklaması için gereklidir. Şüphesiz ki bu kentlerin yol ve yol güzergahları, son derece önemlidir. Hitit Devleti'nde ulaşım ve haberleşmede oluşacak aksaklıklar, kralın ve ülkenin güvenliğini tehlikeye düşürecektir.

⁴⁴⁰ Reyhan E. (2014).Şapınuva Şehrinin Yol Güvenliği Üzerine Bir İnceleme, 4.Çorum : Kazı ve Araştırma Sempozyumu, 88; Reyhan 2017b, 36.

⁴⁴¹ Reyhan 2014, 79.

Hitit Kralları “Güvenli Yol Politikası” uygulayarak kurdukları tahkimli kentlerle ülkenin emniyetini sağlamışlardır. Bu politika, “*Hatti Ülkesinde yolu iyi bir şekilde düzenle ve o Hatti Ülkesinde korunsun.*”⁴⁴² ifadesinde olduğu gibi kentler arasında yolların asayişinin önemini göstermektedir. Yani inşa edilen kentler, birbirlerini ve yol güzergâhını koruyarak ülkede güvenli yol ağının oluşmasını sağlamaktaydı. Ayrıca kentlerin coğrafi olarak etrafı dağlarla çevrili olduğundan tek yönden korunması gerekmekteydi. Hattuša’nın kuzeye açılan tarafı, Şapinuva’nın doğu koridoru, Maşathöyük- Tapikka’nın kuzey hattının koruması, ülkenin yol ağının güvenliği anlamına gelmektedir. Nitekim Hattuša’ya uzanan yolların güvenliği, Ortaköy-Şapinuva ve Maşathöyük- Tapikka tarafından sağlanmaktaydı. Sonuç olarak yolların güvenliği, kentlerin güvenliği demektir.

Hitit çiviyazılı belgelerinde, yolların güvenliğine dair alınan fiziki tedbirler şöyledir:⁴⁴³

“ ... ve eğer senin ülkeneye birisi gelirse ona yolları güvenli koy (yollar onun için güvenli olsun) ”

Yolların güvenlikleri için bazı fiziki tedbirler almak gerekmekteydi. Bu yüzden kentlerin geniş bir noktayı kontrol edebilecek yerlerine gözetleme kuleleri inşa edilmiştir. Bu gözetleme kuleleri, 15-20 km ötedeki düşmanı görebilecek şekildedir. Bu kuleler arasında haberleşme sisteminin olduğu ve sürekli iletişim halinde olduğu tahmin edilmektedir:⁴⁴⁴

“*Uzun yolun gözcüleri gözetleme yerlerini tutsunlar ve kent korunmuş olsun.*”⁴⁴⁵

Krallar, yollarda gözcüler görevlendirerek yolları sürekli kontrol altında tutmak istemişlerdir. Bu izciler, ana yol üzerinde sürekli nöbet tutarak kente giriş çıkışı kontrol etmektedirler:⁴⁴⁶

“Gözcüler uzun yol üzerindeki gözetleme yerlerini tek[(rar de[vral]sın]lar [ve kent] korunmuş olsun.”

⁴⁴² Reyhan 2014, 80;

⁴⁴³KBo 5.9 iii 15 14-15. Reyhan 2017b, 38

⁴⁴⁴Reyhan 2014, 79.

⁴⁴⁵ KUB 13.1 i 33-34; Reyhan 2014,80; Reyhan 2017b, 39.

⁴⁴⁶ CTH 261: KUB 13.1 33-34;Reyhan 2017a, 225.

Düşmanlarla karşılaşıldığında kent kapıları hemen kapatılmaktadır. Kent dışında bulunan çiftçiler ve hayvanlar da kent içerisine alınarak onların güvenliği de sağlanmaktadır. Eğer bir düşman, kent sınırlarında görülürse yollar üç gün boyunca tutulmaktadır. Askeri birlikler, yolları gözetleyerek düşmanları kentin içerisine sokmamak ve sınırlardan dışarı çıkarmakla görevlidir:⁴⁴⁷

“Ve onlar kenti kapatsınlar. Onlar rençberleri, sığır, koyun, atları (ve) [eşe]kleri (kentin) dışına bırakmasınlar. Onlar (onları) korusunlar. İlk sıradaki nöbetçiler ve düşmanın yolları askeri vali (tarafından?) sayılsın ve kaydedilsin sonra her üç gözcü bir yolu tutsunlar, bu sırada üç askeri birlik komutanı yola koyulsunlar.”

Güvenli yollar üzerine inşa edilen karakollar sayesinde kentlerin güvenliği sağlanmaktaydı. Yolların güvenliği için devriye gezilip düşman faaliyetlerinin gözetlenmesi gerekmektedir. Bir tehlike durumunda hazırlıklı olmak için düşmana dair izler aranmıştır:⁴⁴⁸

“Herhangi [(gözetleme yeri)] bir garnizona sahipse o korunmuş olsun. [(Ayrıca onlar [(yollar)] da da devriye gezsınler [ve (onlar)] düşmana dair [(işaretleri gözlemlesinler)”

Hitit Devleti, yolları sürekli denetim altında tutarak kentlerin güvenliğini sağlamaya çalışmaktadır. Yollardan geçebilecek bir düşman izi karşısında, saray derhal bilgilendirilmektedir:⁴⁴⁹

“Denetlenen yollar ile ilgili meseleye gelince gözcüler düşman varlığına dair bir izle karşılaşır karşılaşmaz derhal haber getirsinler.”

Hitit Devleti'nin sınırlarından düşmanın girmesine izin verilmemekteydi. Düşmanın ülkeden tamamen gidip gitmediğinden emin olmak için üst düzeydeki görevliler, düşmanın izini sürmekte ve yolların girişi-çıkışını tutmaktadır:⁴⁵⁰

Fakat şayet düşman bir noktaya saldırırsa o vakit askeri birlikler üç gün boyunca düşmanın izini sürmelidir. Ve onlar üç gün boyunca yolları tutmalıdır.

⁴⁴⁷ Reyhan 2017a, 225.

⁴⁴⁸ Reyhan 2017a, 225.

⁴⁴⁹ CTH 261:KUB 13.2 1-6; Reyhan 2017b, 38; Reyhan 2014, 79.

⁴⁵⁰ CTH 261:KUB 13.2 7-12; Reyhan 2017b, 40.

Yolların güvenliği için yollar açık tutulsun, gözcüler yollarda düşmanın izini takip etsin. “Sonra gözcüler (LÚ.MEŠ NÍ.ZU) yolları açık tutsunlar ve düşmanın izini gözetlesinler, sonra “askeri vali”, nöbetçi birlikler ve gözcüler (LÚ.MEŠ NÍ.ZU) her iki günde bir ... yollar temiz tutulmuş olduğundan gözcüler, düşmanın izini görür görmez, derhal haber getirsinler.”

Hitit krallının bizzat katılmadığı *Uršu Kuşatmasında* kentin giriş-çıkışı gözlenmiştir. Kentin etrafındaki yollar kontrol edilerek kentte giriş çıkış, engellenmek istenmiştir. Hititler savaşlarda bu şekilde, kente yardım gitmesinin önüne geçmeye çalışmışlardır. Ancak *Uršu Kuşatmasında*, kente giriş çıkışın engellenemediği anlaşılmaktadır.⁴⁵¹ Bu yüzden gerek askeri gerekse de iletişimin sağlanması için kentlerde yollar hayati derecede önemlidir. Yollar, kentlerin kurulumunda, gelişiminde hatta yıkılışında son derece etkili bir unsurdur. Bu yüzden kent yönetiminde yollar konusunda çeşitli direktifler verilmiştir. Kentler, kuşaklama analizi denilen bir yöntemle birbirlerini koruyacak mevkiilerde inşa edildiğini daha önce belirtmiştik. Şüphesiz ki kentleri birbirine çeşitli şekillerde bağlayan yollar da bulunmaktadır.

⁴⁵¹ Yiğit 2006, 52.

İKİNCİ BÖLÜM

BOĞAZKALE- HATTUŞA

2.1. Kazı Tarihçesi

Hititler hakkındaki bilgiler, Eski Mısır, Babil, Asur ve özellikle İncil’de olmasına rağmen Hititlerin başkenti Hattuşa, 20. yy başlarında henüz bilinmiyordu. 1834 yılında Boğazköy’ü ziyaret eden ilk Avrupalı seyyah, Fransız Charles Texier’dir. Boğazköy’de 10 gün kalarak harabelerin ölçümünü yapmış ve kent planını çıkarmıştır. Yazılıkaya’da bulunan kabartmalar ve o zamanlar henüz bilinmeyen hiyeroglif yazı, Texier’in ilgisini çekmiştir. 1839 yılında yayınlanan plan ve çizimler, arkeoloji camiasında büyük bir yankı uyandırmıştır. Araştırmacılar, böylesi büyük bir kentin, Anadolu’nun ortasında, çorak bir bölgede kurulduğuna anlam verememişlerdir. O dönemde böylesi büyük bir kentin, Mısır ve Mezopotamya gibi nehir kenarında, bereketli bir bölgede kurulacağı anlayışı hakimdi. Bu yüzden araştırmacılar, Boğazköy’de bulunan kalıntıların, M.Ö.5. yy’da yaşamış olan Herodotos’un bahsettiği Pteria’ya ait olduğunu düşünüyorlardu. Bir diğer tahmin ise Roma döneminde Galatia bölgesinin merkezi olduğu bilinen Tavium idi. Fakat 1906 yılında, Theodor Makridi ve Hugo Winckler tarafından ortaya çıkarılan Akadca bulgular sayesinde, kentin antik isminin Hattuşa olduğu anlaşılmıştır. 1915 yılında, Çek dilbilimci Friedrich Hrozny tarafından Hititler’in Hint-Avrupa kökenli olduğunun tespit edilmiştir.

Almanların, Osmanlı Devleti’nin topraklarında yaptığı bilimsel projeler, Orta Anadolu ve Boğazköy’de ilgiyi arttırmıştır. Charles Texier’in ilk raporunun ardından Boğazköy ve Alacahöyük, Batılı bilim adamlarının ve gezginlerin ziyaret ettikleri yerleşimler olmuştur. 1855 yılında Andreas D.Mordtmann ve Heinrich Barth tarafından Yazılıkaya’da ilk sondajlar yapılmıştır. 1861 yılında ise Georges Perrot, Boğazköy ve Yazılıkaya’yı ziyaret ederek kentin ilk fotoğraflarını yayınlamıştır. 1882 yılında Carl Humann kentin yeni bir planını hazırlamıştır. Aynı zamanda Yazılıkaya’daki kaya kabartmalarının da alçı kopyalarını çıkartmıştır. Bu alçı kopyalar, günümüzde Berlin Ön Asya Kültürleri Müzesi’nde (Vorderasiatischen Museum) sergilenmektedir.

İngiliz Tarihçi Archibald H. Sayce, Boğazköy’de (Nişantepe ve Yazılıkaya’da) bulunan yazıtlarla 1870’li yıllarda Suriye sınırları içerisinde bulunan Hama’daki kaya yazıtlarında kullanılmış olan işaretler arasında benzerlikler tespit etmiştir. Günümüzde Hiyeroglif yazı (Luwice) olarak adlandırılan bu yazı, o dönemde bilinmemekte ve Sayce’nin bu tespiti son derece önemlidir. Aynı işaretler, 19. yy’da Türkiye’nin Orta ve Batı bölgelerindeki kaya kabartmalarında da tespit edilmiştir. Sayce bu kültürün, Mısır kaynaklarında Kheta, Eski Ahit’te Hittitim olarak anılan “Hititlere” ait olduğunu belirlemiştir.

Aynı dönemde, Mısır’da Tel el-Amarna’da, Mısır Firavunu Akhenaton (IV. Amenofis, M.Ö 1350 sonrası) dönemine ait olan ve Ön Asya’nın diplomatik yazışma dili olan Akadca kaleme alınmış uluslararası yazışma niteliğinde belgeler ortaya çıkmıştır. Burada bulunan iki tablet, Arzawa tabletleri olarak adlandırılmıştır. Fakat daha sonra, o zaman bilinmeyen bir dilde yazılmış olan bu tabletlerin, Hititçe olduğu anlaşılmıştır

1893-1894 yıllarında, Ernest Chantre tarafından Aşağı kentteki I. No’lu Tapınağın (Büyük Tapınak) saray olduğu düşünülmekteydi. Büyükkale’de gerçekleştirilen sondajlarda çeşitli çiviyazılı belgeler ele geçmiştir.

1906 yılında, Eski Doğu dilleri uzmanı Hugo Winckler tarafından kazı çalışmaları başlamıştır. Amarna tabletleri üzerine çalışan ve Archibald Sayce’nin düşüncelerini bilen Winckler, Boğazköy’e büyük bir ilgi duymuştur. Winckler, arkeolog Theodor Makridi Bey ile Müze-i Hümayun’un bir projesinde yer alarak kazı çalışmalarına başlamıştır. Buna göre kazı başkanı Makridi Bey, çivi yazısı uzmanı ise Winckler olacaktır. Kazının masrafları, Frida ve Georg Kahn ile Otto Strauss tarafından gerçekleştirilen kişisel bağışlar ile Ön Asya Cemiyeti (Vorderasiatischen Gesellschaft) ve Eski Şark Cemiyeti’nin (Orientalcomité) maddi destekleriyle karşılanmıştır. Bu düzenleme ile 1906 yılında Boğazköy’de çalışmak isteyen başka bir yabancı ekibe, kazı izni verilmesi engellenmiştir. 1905 yılında gerçekleştirilen ve çiviyazılı tabletlerin bulunduğu yüzey araştırmasının ardından, 1906 yılının Temmuz ayında kentte sistematik kazı çalışmalarına başlanmıştır. İlk kazmanın vurulmasından birkaç hafta sonra Hugo Winckler, Yamaç Evinde, Büyükkale’de ve Büyük Tapınakta kil tablet parçaları bulmuştur. Mısır firavunlarıyla yapılmış yazışmalardan bölümler olduğu belirlenen bu tabletlerin birinde, kentin adı da tespit edilmiştir. Akadca

yazılmış çiviyazılı metinleri okumaya başlayan Winckler'in ardından, 1915 yılında ise Hitit çivi yazısını çözen Çek dilbilimci Friedrich Hrozny, bu dilin Hint- Avrupa dil ailesine mensup olduğunu tespit etmiştir.

1907 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü adına Otto Puchstein, Erich Puchstein, Heinrich Kohl, Daniel Krencker ve Ludwig Curtius, Boğazköy'deki çalışmalara katılmışlardır. Bu dönemde yapılan kazılar ve topografik ölçümler, kentin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. 1911-1912 yıllarında ise Boğazköy'de Hugo Winckler ve Theodor Makridi Bey çalışmalar yapmıştır. Hugo Winckler'in hastalığı ve erken ölümü sebebiyle yayın yapılamamıştır.

1913-1931 yılları arasında kesintiye uğrayan çalışmalar, Alman Arkeoloji Enstitüsü, finansal olarak James Simon tarafından desteklenen Alman Şarkiyat Cemiyeti (Deutsche Orient Gesellschaft) ve Alman Arkeoloji Enstitüsü adına Kurt Bittel başkanlığında 1931 yılında yeniden başlamıştır. II. Dünya Savaşı sırasında çalışmalara tekrar ara verildiyse de 1952 yılından itibaren Boğazköy'deki kazılar, aralıksız yapılmıştır. Prehistorya Uzmanı olan Kurt Bittel başkanlığında Büyükkale'de, Aşağı Şehir'de ve Büyük Tapınak'ta çalışmalar yapılmıştır. Yazılıkaya detaylı olarak incelenmiş ve kentin yakın çevresi, araştırma kapsamına dahil edilmiştir. Bu kapsamda, Yazılıkaya'nın kuzeyinde yer alan Yarikkaya'da gerçekleştirilen kazılar sonucunda, bölgenin Kalkolitik döneme (M.Ö 6 - 4. bin) kadar uzanan iskanlı olduğu anlaşılmıştır. Diğer taraftan Roma dönemine ait olduğu tespit edilen bir yol boyunca yapılan incelemelerde Yunan, Roma ve Bizans dönemine ait yazıtların belgelenmesi sağlanmıştır. Ayrıca bölgenin Selçuklu ve Osmanlı dönemlerindeki tarihinin de kapsamlı bir şekilde araştırılması ile Boğazköy ve yakın çevresinin, Hitit sonrası dönemlerine ilişkin bilgiler artmıştır. Sur içerisinde ise Hitit dönemine ait anıtsal yapıların yanı sıra Erken Tunç ve Demir Çağı araştırılmıştır. Hitit mimarisine ilişkin araştırmalar ise Rudolf Naumann tarafından yapılmıştır.

Boğazköy'de bulunan zengin buluntuların yayınlanmasında ise kazı filoloğu olarak Hans Gustav Güterbock ve Heinrich Otten çalışmıştır. Kurt Bittel döneminde, 1950'li ve 1960'lı yıllarda ise fen ve doğa bilimleri alanındaki birçok uzman, kazı ekibine dahil edilerek günümüzde arkeolojide uygulanan standart metodlar ve birçok yeni yöntem uygulanmıştır.

1954-1977 yıllarında Mimar Peter Neve, önce öğrenci olarak 1963'ten itibaren alan sorumlusu olarak çalışmış, 1978-1993 yılları arasında ise kazı başkanlığı yapmıştır. Büyükkale'deki kazıların tamamlanması, Büyük Tapınak'ın yapısal özelliklerinin incelenmesi, Aşağı Şehir'deki evler, Güneykale ve Nişantaş'ın araştırılması, Yukarı Şehir'de bulunan merkezi tapınak bölgesinin ortaya çıkarılması, Neve'nin önemli çalışmaları arasındadır.

1986 yılında Boğazköy/Hattuşa'nın UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesine alınmış, 1987 yılında ise Boğazkale adını almıştır.

1994-2005 yılları arasındaki kazı çalışmalarını, Prehistorya uzmanı Jürgen Seeher yürütmüştür. Seeher, kazı çalışmalarını, Büyükkaya üzerinde yoğunlaştırmış ve büyük yeraltı silolarını açığa çıkarmıştır. Bu dönemde yine dakik ve stratigrafiye dayalı kazı yöntemleri ile Hitit döneminden sonra Erken Demir çağına ait yerleşimlerin varlığı tespit edilmiştir. Seeher, Büyükkale'de "Kuzeybatı" olarak adlandırılan alanda, M.Ö 16. yy ait bir tahıl silosu, Yukarı Şehir'de M.Ö 16-15. yy tarihlenen birden fazla su havuzu ortaya çıkarmıştır. Bu buluntular kentin kamusal tedarik sistemleri ve ekonomik dağılım mekanizmaları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. 2002 yılında, Sarıkale vadisinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda, Yukarı Şehir'in batısında yer alan ve o zamana kadar varlığı bilinmeyen mahallenin araştırılması sağlanmıştır. Stratigrafik buluntuların, fen ve doğa bilimlerine dayalı tarihlendirme imkanı sağlayan analiz sonuçlarıyla eşleştirilmesi, metodolojik açıdan son derece önemlidir. Jürgen Seeher, kazı çalışmalarına ek olarak deneysel arkeoloji alanındaki çalışmalarıyla Hitit yapı tekniğine ilişkin konularla da ilgilenmiştir. Bu kapsamda Seeher'in en büyük projesi, Aşağı Şehir'de 68 m uzunluğunda bir sur rekonstrüksiyonu olmuştur. Bu proje, Hitit kentlerindeki surların yapı, inşa ve bakımı için gerekli işgücü ve masraf hakkında önemli bilgiler vermiştir.

2006 yılından günümüze kadar Prof. Dr. Andreas Schachner başkanlığında yürütülen kazı çalışmalarında, Doğu ve Güney Havuzları üzerinde detaylı bir çalışma yapılmıştır. Schachner, kent dokusu üzerinde yaptığı araştırmalarda kentin pek çok unsuru ve kentin yakın çevresiyle ilişkisi hakkında detaylı çalışmalar yapmıştır. Kent yapılarının kayaların üzerinde de yapılması konusunda Yenicekale, Sarıkale, Kesikkaya üzerinde kazı

çalışmaları yapmıştır. Schachner, Hitit kent anlayışını ortaya koymak üzere, kent dokusundaki farklı alanlarda çalışmalarını sürdürmektedir.⁴⁵²(Stratigrafi 1)

2.2. Boğazkale - Hattuša'nın Coğrafyası

Hitit Devletinin başkenti Hattuša, İç Anadolu bölgesinde, bağlı olduğu Çorum ilinin güneybatısında ve 82 km, Ankara'ya 208 km uzaklıkta yer almaktadır. M.Ö II. bin yılda Anadolu'nun ilk Hitit kenti, Budaközü vadisinin sonunda, güneyden kuzeye doğru teraslarla alçalan, doğusunda ve batısında derin vadilerle çevrelenen bir dağ sırtında kurulmuştur. Hitit Devleti'nin başkenti olarak seçilen Hattuša, "dağ kenti" olarak nitelendirilmektedir.⁴⁵³ Hattuša'nın kuzeyinde geniş düzlükler bulunmasına rağmen bir dağ sırtında kurulmasının nedenini anlamak güçtür. Bu tercihin sebebinin güvenlik ve su kaynaklarıyla bağlantılı olduğu, kentin bilinçli olarak burada konumlandırıldığı düşünülmektedir.⁴⁵⁴

Hattuša, Hitit Devleti'nin "kent modelini" yansıtmaktadır. Eski Hitit Döneminde 76 ha'lık bir alana kurulan kent, İmparatorluk Dönemine doğru 186 ha'lık bir alana yayılmıştır. Ancak Hititler tarafından kentin sadece 30 ha'lık bir alanının kullandığı, geriye kalan 150 ha'lık alanın ise anıtsal yapılar için kullanıldığı görülmektedir.⁴⁵⁵ Hitit Devletine yaklaşık 450 yıl başkentlik yapmış olan bu kentin, diğer kentlere uzaklığı; Alacahöyük'e 36 km, Ortaköy-Şapinuva'ya 96 km, Maşathöyük- Tapikka'ya 150 km, Kuşaklı-Şarişsa'ya ise 248 km'dir. (Harita 4)

Hattuša, Büyükkaya deresi ve kentin batısından geçen Yazır deresinin açtığı derin oyuklarla bir boğaz görünümündedir. Kent, boğazlar tarafından sınırlanan ve sivri ucu kuzeye açılan bir coğrafi yapıya sahiptir. Yazılıkaya mevkiinden bakıldığında kentin teraslar şeklinde güneyden kuzeye doğru her iki 2 km'lik mesafede 350 metreyi bulan yüksekli farkları olduğu görülmektedir.⁴⁵⁶

⁴⁵² Schachner 2018b.

⁴⁵³ Bittel, K. (1976). *Die Hethiter Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. Bis zum Anfang des 1. Jahrtausends vor Christus* München 105.

⁴⁵⁴ Schachner, A. (2011a). *Hattuscha, Auf Der Suche Nach Dem Sagenhaften Grobreich Der Hethiter*, C.H.Beck, Munich 71-72, 232-234; Schachner 2018b.

⁴⁵⁵ Mora, C. (1977). "Saggio per uno studio sulla popolazione urbana nell'Anatolica antica" *Stui Micenei ed Egeo Anatolici* 18, 236.

⁴⁵⁶ Schachner 2018a, 37.

Karadeniz ve İç Anadolu arasında kalan bu kent, ılıman bir iklime sahiptir. Diğer Hitit kentlerine kıyasla ne çok sıcak ve rutubetli ne de çok soğuktur. Bu coğrafyada yılın en az yedi ayında kış şartları hâkimdir. Soğğun, yağmur ve kar yağışının hâkim olduğu bu aylar, şüphesiz hayatı pek çok açıdan etkilemektedir. Tıpkı Telipinu efsanesindeki, “derin bir kış uykusuna yatar”⁴⁵⁷ ifadesinde olduğu gibi bu aylarda pek çok etkinlik bahara ertelenmiş olmalıdır. Hattuša'nın iklimini en güzel H. Winckler'in 1913'te yazdıkları anlatmaktadır: “Boğazköy/Hattuša'da bin metre yükseklikte yazın ortasında bile güneş yanması dışında sıcaklıktan zarar görmedim, ancak geceleri biraz daha sıcak olmasını isterdim.”⁴⁵⁸

Hattuša, akarsu kaynakları bakımından Hitit Devleti'nin ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte bir coğrafyada kurulmuştur. Kente hayat veren yedi büyük akarsu kaynağına sahiptir. Kenti çevreleyen ve çalışma alanımızın en büyük akarsuyu olan Budaközü [=Nirhanta], Büyükkale ve Büyükkaya arasında dar bir boğazdan geçerek kuzeye doğru akmaktadır. Budaközü Çayı, güneyde Aygar Dağının doğusundan, Türbe tepeden doğmaktadır. Tarihi dönemlerde yol güzergâhı olarak kullanılmış olan bu akarsu, kuzey – güney doğrultusunda vadiyi takip eder ve Budaközü Çayı, Gökyokuş Deresi ile birleşerek Hanyeri'ne inmektedir. Alüvyon tabanlı bir ova içinde yoluna devam ederek ilçeyi, kuzeybatıdan terk etmektedir. Boğazkale'nin bulunduğu boğazdan akan Budaközü Çayı, Kızılırmak'ın bir kolu olan Delice ırmağı ile birleşmektedir. Budaközü vadisinde yapılan ölçümler, yağışlara bağlı olarak akarsuyun ani ve kontrol altına alınmayacak biçimde yükseldiği ve yaz aylarında buharlaştığını göstermektedir.⁴⁵⁹ Ayrıca kentin yıl boyunca temiz su ihtiyacını karşılayan, kenti doğudan batıya çevreleyen ve kuzeyde birleşen Büyükkaya ve Yazır Dereleri bulunmaktadır. Kent sınırları içinde; Yerkapı'nın güneyindeki dere, Ağaç denizinde bulunan kaynaklar, Kral Kapısına yakın çeşme, Kızılarkayası Deresi, Büyükkaya'nın güneyindeki kuyu, günümüzde kurumuş olan Yerkapı'nın arkasındaki şifalı su kaynağı, Kızılarkayası yakınındaki çeşme ve günümüzde kurumuş olan Sülüklü Göl, Derbent, İbikçam Çayı gibi çok sayıda su kaynağı vardır. Bu

⁴⁵⁷ Hoffner, H. A. Jr. (1990). *Hittite Myths*, Atlanta, Georgia 14-20; Karauğuz 2001, 86-89.

⁴⁵⁸ Alaura S. 2006, “Nach Boghazköi!” *Sendschriften der Deutschen Orient Gesellschaft* 13, Wiesbaden 95.

⁴⁵⁹ Gümüüşçü, O. (1994). “Boğazkale İlçesi Çorum Coğrafyası”, Ankara: *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, 42; Schachner, A. Wittenberg, H. (2013). “Hattuša'daki Su Havuzlarının Kullanımı ve Toplumsal Önemi”, 3. *Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu*, Ed: Önder İpek, Çorum, 6; Schachner, A. (2014). “Hitit Başkenti Hattuša'nın Yakın Çevresiyle İlişkisi”, Çorum: 4. *Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu*, Ed: Önder İpek, 16.

kaynakların Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda ve Hitit döneminde daha fazla olduğu düşünülmektedir.⁴⁶⁰

Hattuša'da günümüzde kentin sadece güneyinde İbikçam ormanı bulunmasına rağmen antik çağlarda, Boğazkale-Hattuša'nın ormanlarla kaplı olduğu bilinmektedir. Hatta yakın döneme kadar kentin ören yeri, ormanlarla kaplıydı.⁴⁶¹ Yine bu dönemde Hitit tapınaklarının bulunduğu alan, "ağaç denizi" olarak adlandırılmaktadır. Yazılı belgelerde, Hitit Döneminde başkentin ormanla kaplı olduğu ve kentin bir kapısının ormanlık bir alana açıldığı anlatılmaktadır.⁴⁶²

Hattuša 3 tarafı dağlarla çevrili, sadece kuzey yönü yerleşime açılan bir kentir. Bölgeye hakim olan bu dağlar; güneyde İbikçam veya Türbe Tepe (1558 m), batıda Nöbeti Baba Tepesi veya Yağmur Baba Tepesi (1629 m), kuzeydoğuda ise Emirler ve Mahmutbeyli arasındaki Yüksek Tepe'dir. Hitit büyü ve ritüel metinlerinde geçen dağların isimleri kesin olarak bilinmese de araştırmacılar bazı dağların isimleri hakkında tahmin yürütmüştür. HUR.SAG *Tippuwa* olarak geçen dağ, Hattuša yakınlarında aranan bir dağdır. HUR.SAG hem dağ hem de kayalık bir yeri anlattığı için bugünkü coğrafya ile eşleştirilmesi zor görünmektedir. Fakat Czichon, burayı yoğun iskan edilen ve libasyon yapıldığı düşünülen, kente 2.5 km uzaklıkta bulunan Kocakaya ile eşleştirmektedir.⁴⁶³ Ünal ise HUR.SAG *Tippuwa'nın* kente hakim ve yoğun ormanları olan İbikçam Dağı olduğunu iddia etmektedir.⁴⁶⁴ İbikçam Dağı, Hattuša'nın 10 km uzağında bulunmasına rağmen günümüzde Hattuša ile ulaşımı en kolay olan dağdır. Aradaki mesafe fazla olmasına rağmen İbikçam Dağı, HUR.SAG *Tippuwa* eşleşmesinin daha muhtemel olduğu kanısındayız. HUR.SAG *Tapala dağı'nın* ise AN.TAH.SUM^{ŞAR} bayramında yapılan ritüeller sırasında adı geçmektedir. Bu dağın Hattuša'nın güneyinde bir tepe olabileceği tahmin edilmektedir. R. Czichon, bu dağın Yazır yakınlarında, Karakaya ya da Çeçbel

⁴⁶⁰ Ünal 2005, 63.

⁴⁶¹ Ünal 2007, 24-26.

⁴⁶² Ünal, Bu kapının Yerkapı olduğunu düşünmektedir. Prof. Dr. Ahmet Ünal'a şifahen verdiği bilgiden dolayı teşekkür ederiz.

⁴⁶³ Czichon 2000, 272;

⁴⁶⁴ Ünal, A. (1985). "Beiträge zum Fleischverbrauch in der Hethitischen Küche: Philologische Anmerkungen zu einer Untersuchung von A. von den Driesch und J. Boessneck über die Tierknochenreste aus Boğazköy-Hattuša". *Orientalia*. 54 Nova Series 420.; Sir Gavaz ise bu dağın hem Hattuša yakınında hem de Tahrpa yakınında bir yerde olduğunu düşünmektedir. Sir Gavaz 2012,196; Lamante ise bu dağın Zippalanda yakınlarında olduğunu düşünmektedir. Lamante S. (2009). *Il Ruolo di Nerik nel Periodo imperiale Ittita II Ruolo di Nerik nel Periodo Imperiale Ittita*. Tesi di dottorato. Firenze: Università di Firenze,153.

geçidindeki bir yer olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁶⁵ Hattuša yakınlarında aranan diğer bir dağ ise Pişkuruwuwa Dağı'dır.⁴⁶⁶ Araştırmacıların belgelerde geçen dağ isimlerini günümüzdeki mevcut dağlar ile eşleştirme çabaları, belge eksikliğinden dolayı sonuçsuz kalmıştır.

Bölgede bulunan Hititlerin ustalıklı tıraşladıkları Büyükkaya, Kesikkaya, Kızlarkayası, Ambarlıkale, Yenicekale, Mihraplıkaya, Tanikkaya, Sarıkale, Nişantaş gibi büyük kaya kütleleri, günümüzde varlıklarını bildiğimiz kayalardır. Hititlerin, yapılacak yapıya en yakın olan kayalıktan taşların getirildikleri tahmin edilmektedir. Aşağı Kapı ve Batı Kapı, günümüzde izleri görülen, Boğazkale'deki tek kayalık olan Ambarlıkale'den koparılıp yapılmış olmalıdır. Diğer kayalıklardan ustalıklı kesilen kayaların, kentin 3 km güneybatısında bulunan Kayalıboğaz taş ocağında işlenmiş olması muhtemeldir. Kentte bulunan taş veya kayaç türleri, kireç taşı, gabro, monolit, neftit olup pek çok yapının inşasında kullanılmıştır. Kent yapılarında görülen kayaç çeşitliliği, dikkate değerdir. Başka bir deyişle kent, kayalar üzerine inşa edilen bir yerleşim haline getirilmiştir. Kentte genellikle anıtsal yapılarda kireç taşı kullanılmıştır. Kentin kuruluşundan itibaren tercih edilen bu kayaç türü, Hitit döneminden sonra da kullanılmıştır. Kireç taşı, Yazılıkaya kabartmalarında, Nişantaş yazıtının olduğu blokta, Yenicekale'de, Büyükkaya ve Ambarlıkale arasında kurulan asma köprüünün yapımında da kullanılmıştır.⁴⁶⁷ Kentte bulunan kayaç çeşitlerinden biri de gabrodur. Gabro taşının, Hattuša'da I No'lu Tapınak'ta yoğun olarak kullanıldığı fakat diğer tapınaklarda çok az kullanıldığı tespit edilmiştir.⁴⁶⁸ Günümüzde Hitit heykellerini yapmak için kullanılan gabro taşı, Hitit döneminde de işlenmesi kolay olduğu için tercih edilmiş olmalıdır. Hattuša'da bulunan diğer bir taş da Büyük Mabel (I.No'lu Tapınak)' in odalarından birinde bulunan, renginden dolayı yeşil taş olarak adlandırılan neftit taşıdır. 60x60x80 cm boyutlarında olan bu taşın tapınağın içinde bulunmasından dolayı dini alanda kullanıldığı

⁴⁶⁵ Schachner 2014, 25.AN.TAH.SUM^{SAR} bayramının 28. Gününde bu dağda kral tarafından kutlanmaktadır. Güterbock 1960,87. Karahna kentinde olan bayramda ise Tapala dağına bir erkek keçi kurban edilmektedir. McMahon 1991,60. Hitit dini hayatında böylesine önemli bir dağ Hattuša yakınlarından aranmaktadır. Ancak Tapala dağı hakkında diğer bir görüş ise, Hattuša kentinden uzakta yer aldığı düşünülmektedir. Lombardi, A. (1997). II Culto Delle Montagne All'epoca di Tudhaliya IV: Continuità innovazione *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 39 I, 97.

⁴⁶⁶ AN.TAH.SUM^{SAR} bayramının 32. gününde ise Pişkuruwuwa dağında bir keçi kurban edilmektedir. Ancak Bu dağın yerini tespit edilememektedir. Sir Gavaz 2012, 176.

⁴⁶⁷ Kazancı, N. (2008). *Boğazköy-Alacahöyük (Çorum) Tarihi Milli Parkı ve Çevresi Jeositleri*, Ankara:Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü Jeolojik Mirası Koruma Derneği, 30

⁴⁶⁸ Dündar 2009, 5.

düşünülmektedir.⁴⁶⁹(Resim 6) Taşın ağırlığı bilinmemektedir. Yukarı Şehir’de V No’lu tapınakta, yeşil taştan daha küçük boyutta, işlenmemiş yeşil bir taş daha bulunmuştur.⁴⁷⁰ Dünyada unik olarak görülen bu taşın, Hattuša’da bulunma nedeni, işlevi ve nerden geldiği konusunda kaynaklarda henüz bir bilgi yoktur. Fakat Hitit Devleti’nin sınırları dışından hediye olarak gelmiş olması muhtemeldir.

Hattuša’da yoğun olarak kullanılan toprak çeşitleri vardır. Bu topraklardan özellikle kil, çeşitli amaçlar için kullanılmıştır; tablet ve mühür yapımında, kent surunun inşasında, kerpiç duvarlarda, keramik yapımında, havuzların tabanlarında sızmayı önlemek amacıyla ve siloların tabanında kullanılmıştır. Hattuša’da yapılan Hitit Kent Suru rekonstrüksiyonunda da kilin taşıdığı önem ve çok miktarda kullanıldığı görülmüştür. Hitit Devleti için hayati derecede önemli olan bu toprak türü, sert bir yapıdadır ve çıkarılması zordur. Hitit yaşamında bu kadar yoğun kullanılan kil, kente yakın bir yerden getirilmiş olmalıdır. P. Neve’ye göre; Hattuša’nın 10-15 km güneybatısında bulunan Çıradere’nin yan kollarındaki yataklardan veya Yazır deresinden getirilmiştir.⁴⁷¹ Kazılarda ele geçen keramikler, kente 5-7 km bir mesafeden getirilmiş olduğunu doğrulamaktadır. Nişantepe’de bulunan mühür baskılı bullalar da kilin, kente yakın bir yerden getirildiğini göstermektedir.⁴⁷² Hattuša’da çatılarda suyun geçirgenliğini azaltmak için dolgu malzemesi olarak “çorak toprak” kullanılmıştır. Kentte pek bulunmayan yeşilimsi ve gri renkli bu toprak türü, kent dışından getirilmiş olmalıdır.⁴⁷³

Hattuša’nın M.Ö II. bin yılda konumu, jeopolitik açıdan değerlendirildiğinde kentin çeşitli avantajları bulunmaktadır:

Hattuša, Kaneş-Kültepe gibi ticaret yollarının merkezinde olmayan düşmanın kolaylıkla zapt edemeyeceği bütün tehlikelerden uzakta bir yerleşim yeridir. Bir başkent in ihtiyaçlarına cevap verebilecek ölçekte, su kaynaklarına ve verimli tarım arazilerine sahiptir. Hattuša, doğu ve güneydoğusunda yüksek tepelerle çevrili, tümsekler, çukurlar, kaya kütlelerinin şekillendirildiği iki vadi arasındaki eğimli bir arazi üzerinde kurulmuştur. Kentin bu çetin coğrafyası, kentin savunmasını kolaylaştırmıştır. Geniş bir bölgeyi kontrol

⁴⁶⁹ Kazancı 2008, 30

⁴⁷⁰ Seeher 2006, 21.

⁴⁷¹ Kazancı 2008, 28. Schachner 2014, 22-23.

⁴⁷² Schachner 2014, 25.

⁴⁷³ Schachner 2014, 22.

edebilecek stratejik bir konumda inşa edilen kentin, belirli bölgelerine sur sistemi yapılmıştır. Kentin diğer bölgelerinde ise coğrafyanın doğal savunma sistemi vardır. Kenti korumak için yapılan tahkimat yapıları, yerel topoğrafyaya ustaca inşa edilerek kent, korunaklı bir başkent haline getirilmiştir. Kentin doğu, batı ve güney yönlerinden giriş-çıkış yapılması imkânsızdır. Doğuda derin bir vadi, kenti dışarıdan gelecek saldırılara karşı korurken diğer taraftan doğal arazi basamakları üzerine inşa edilen surlar, aşılması olanaksız bir savunma sistemine oluşturmaktadır. Batı ve güney yönünden şehre girmek ise coğrafyanın zorlu engelleri ile doludur. Hattuša üç tarafı kayalarla çevrili olduğundan kente sadece kuzey yönünden giriş-çıkış yapılabilmektedir.⁴⁷⁴ Başka bir deyişle Hititlerin düşmanları veya gelen misafirler, kente kuzeyden giriş-çıkış yapabilirler. Ayrıca kentin en yüksek mevki olan Sfenkli Kapı'dan bakıldığında 15-20 km uzaklıktaki bir noktanın veya düşmanın görülmesi olasıdır.⁴⁷⁵

Hattuša'nın, geniş bölgeleri kontrol edebilecek bir alanda kurulmuş olması, kente geniş bir ulaşım ağı kurulabilecek imkanı sağlamıştır. Kurdukları ulaşım sistemi, hem Hattuša'yı güvenli bir başkent yapmış hem de kusursuz bir yol ağı oluşturmuştur.

Hitit Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle birlikte Hattuša, düşman ordularının ulaşamayacağı kadar uzakta kalmıştır. Kaşkalılar dışında hiçbir tehdit, Hattuša'ya kadar gelememiştir. Devletin kurduğu güvenlik zinciri ile Hitit topraklarına giren düşmanlar ya vassal devletler tarafından durdurulur ya da Hitit topraklarında kışı geçirmeleri mümkün olamayacağı için Hitit topraklarında hezimete uğrarlardı. Hattuša'yı ele geçirmek için gelen düşmanın uzak mesafelerden geleceği için dönüşünde yolların karla kaplı olması muhtemeldir.⁴⁷⁶ Kısacası, Hitit merkezi olan Hattuša'ya düşmanların gelmesi zordur, gelse bile düşmanların Hitit coğrafyasında kışı geçirmesi imkânsızdır.

2.3. Kent Yapıları

Hitit Devletinin başkenti Hattuša, kralın sadece ikametgâhı olmayıp dönemin kent ideolojisini yansıtan önemli bir yerleşim yeridir. Kent dokusunda yeri ve işlevi değiştirilemez pek çok yapı, coğrafyaya uygun olarak entegre edilmiştir. Hititlerin

⁴⁷⁴ Aktüre, S. (1997). *Anadolu Bronz Çağı Kentleri*, Ankara: Türk Tarih Vakfı Yayınları, 2. Basım, 145.

⁴⁷⁵ Schachner 2014, 11-14.

⁴⁷⁶ Ünal 2014, 20-21.

mimarideki ustalığını yansıtan kent yapıları; Hitit Devleti'nin yönetim merkezi Büyükkale⁴⁷⁷, arşivler, resmi nitelikli bir yapı olan *Haus am hang* (Yamaç evi), Aşağı Şehir 'de bulunan Büyük Tapınak (I. No'lu Tapınak)⁴⁷⁸ ve teraslarla ayrılmış evler⁴⁷⁹, Yukarı Şehir'deki Tapınaklar Bölgesi, Sarıkale Vadisi ve Orta Plato yada birçok kayalıkta kurulan değişik mimari forma sahip anıtsal nitelikli yapılar (Yenicekale, Büyükkaya)⁴⁸⁰, tahıl siloları, havuzlar, kentin tapu kadastrosu olabilecek ölçütte arazi bağış belgeleri bulunan Nişantepe, savunma yapıları ve anıtsal kapılar (Aslanlı Kapı, Yerkapı, Sfenksli Kapı, Kral Kapı), surların dışında bulunan kutsal mekan Yazılıkaya ve Osmankayası'dır.⁴⁸¹ Ayrıca kentte 90° açıyla kesişen düzenli hatlara sahip sokaklar, Yukarı Kentteki merkezi tapınak bölgesinde ve Sarıkale Vadisinde görülmektedir. (Plan 1) Hititler kentin alt yapı tesisleri olan kanalizasyon sistemi de yapmışlardır. Hititli ustalar tarafından sistemli bir şekilde inşa edilen bu yapıların kronolojisinin tespiti, arkeolojik ve filolojik verilerin eksikliğinden dolayı yapılamamaktadır.

Hitit kent olgusunu yansıtan bu yapılar, çalışmamızda fonksiyonlarına göre; idari yapılar (saray-arşiv), dini yapılar (tapınaklar), evler, erzak depoları, su yapıları, savunma yapıları, yol sistemi başlıkları altında incelenecektir.

2.3.1. İdari Yapılar

Hitit başkenti Hattuşa'nın idaresinde, filolojik belgelerden çeşitli görevliler tespit edilmiştir. Üst rütbede olan görevlilerin yanı sıra çalışmanın bütünselliği açısından filolojik belgelerde geçen tüm görevlilerin belirtilmesi gerekmektedir.

Hattuşa'ya lokalize edilen kent görevlileri: LÚ.(MEŠ)MEŠEDI “sarayda yüksek dereceli bir görevli”,⁴⁸² LÚHAZANNU “belediye başkanı”⁴⁸³, LÚMEŠAGRIG “vekilharç, yönetici”⁴⁸⁴, LÚDUGUD “askeri birliklerin komutanı”⁴⁸⁵, LÚ.SANGA⁴⁸⁶ “rahip”,

⁴⁷⁷ Neve, P. (1982). Büyükkale Die Bauwerke Grabungen 1954- 1966, Boğazköy –Hattuşa 12, Berlin.

⁴⁷⁸ Neve 1995/96. Aşağı Şehir'de yer alan bu tapınak deniz seviyesinden 1025 m'dir.

⁴⁷⁹ Neve 1996.

⁴⁸⁰ Schachner 2018b.

⁴⁸¹ Yazılıkaya yakınlarında surlarla çevrili bir alan Osmankaya olarak adlandırılmaktadır. Hitit Dönemi kalıntılarının bulunduğu bu yer M.Ö. 17. yy ve M.Ö. 14. yy tarihlendirilmektedir. Bu yerde inhumanasyon mezarların yanı sıra kremasyon kalıntılarının olduğu urneler tespit edilmiştir. Schachner 2018b.

⁴⁸² Pecchioli Daddi 1982, 135-138; Schachner 2018b.

⁴⁸³ Pecchioli Daddi 1982, 449-450; Otten 1963,91-95; Black-George-Postgate 2000,113.

⁴⁸⁴ Pecchioli Daddi 1982, 438-440.

DUMU.LUGAL “prens,” (LÚ)DUB.SAR “katip”⁴⁸⁷, GAL LÚ.MEŠDUB.SAR “katiplerin başı” LÚMUHALDIM “aşçı”⁴⁸⁸, DUMU É.GAL “saray görevlisi”⁴⁸⁹, LÚ É.GAL “ saray görevlisi”⁴⁹⁰ UGULA LÚAZU “sihirbaz, kâhin başı”⁴⁹¹, LÚ İŞ.GUŠKIN “altın seyis adamı”⁴⁹²LÚNIMGIR “haberci”⁴⁹³, LÚŠÀ.TAM “mabeyinci”,⁴⁹⁴ “LÚGIŠBANSUR “sofracı”⁴⁹⁵, LÚSIG₅ “düşük rütbeli subay”⁴⁹⁶LÚ UGULA LIMZERI “kırların binbaşının başı”,⁴⁹⁷ UGULA LIM “ binbaşı”,⁴⁹⁸išha- EN/BĒLU “bey, soylu”,⁴⁹⁹ LÚ GIŠPA “asa adamları”⁵⁰⁰, LÚhaliiatalla=- LÚEN.NU.UN “nöbetçiler”⁵⁰¹, MUNUS ŠU.GI “yaşlı kadın”⁵⁰², ÉRIN^{MEŠ} (LÚ.MEŠ)šarikuwaš”, “arabalı ve yaya birlikler“,⁵⁰³ÉRIN^{MEŠ}/LÚ^{MEŠ}KIN ”işçiler”⁵⁰⁴, LÚšalašha-⁵⁰⁵ “seyis, araba sürücüsü” LÚhuprala- “çömlekçi ustası,⁵⁰⁶LÚSILA.SU DU₈ (A) “ saki”⁵⁰⁷ olarak kaydedilmiştir.

ÉGIS.TIN.KI yapısında bulunan 205 görevliden, 18 šakkuneéš “rahip”, 29 MUNUS^{MES}katra- “ ikinci sınıf kült görevlisi”, 19 kil tablet katibi (LÚ)DUB.SAR ŠA, 33 LÚMES DUB.SAR.GIŠ “ tahta tablet katibi”, 35 LÚ MEŠ HAL “falcı”, 10? LÚ MEŠNAR^{URU}Hurri“ Hurrili şarkıcı” kaydedilmiştir.⁵⁰⁸

⁴⁸⁵ Pecchioli Daddi 1982, 443-445.

⁴⁸⁶ Arinna, Aštata, Gaški, Hakpiš, Hatti, Hattuša, İštami, Karahna, Kartapaha, Kasha, Kaštama, Kiliššara, Kizzuwatna, Lapana, Lawazantiya, Nerik, Parminaš, Paršanhitila, Pirwašuwa, Sapaqurwanteš, Ta-a-al.wi, Tarammega, Tawiniya, Tilivra, Watniya, Zippalanda, KUR Siwanta, HUR.SAG Takurta Pecchioli Daddi 1982,343-348.

⁴⁸⁷ Pecchioli Daddi 1982, 161-165.

⁴⁸⁸ Pecchioli Daddi 1982, 64-69.

⁴⁸⁹ Pecchioli Daddi 1982,93- 101; HW, 269; HZL, 211; HHw, 219; Ünal, 2007, 96.

⁴⁹⁰ Pecchioli Daddi 1982, 490-

⁴⁹¹ Pecchioli Daddi 1982, 120-122.

⁴⁹² Pecchioli Daddi 1982, 125-126.

⁴⁹³ Pecchioli Daddi 1982, 129.

⁴⁹⁴ Pecchioli Daddi 1982, 130-131.

⁴⁹⁵ Pecchioli Daddi 1982, 151-156.

⁴⁹⁶ Pecchioli Daddi 1982, 467-468; HW, 292; HZL, 347.

⁴⁹⁷ Pecchioli Daddi 1982, 470-471.

⁴⁹⁸ Pecchioli Daddi 1982, 472-474.

⁴⁹⁹ Pecchioli Daddi 1982, 477-487.

⁵⁰⁰ Pecchioli Daddi 1982, 173-177.

⁵⁰¹ Pecchioli Daddi 1982, 460-461.

⁵⁰² Pecchioli Daddi 1982, 581-588.

⁵⁰³ Pecchioli Daddi 1982, 462-463.

⁵⁰⁴ Pecchioli Daddi 1982, 464-465.

⁵⁰⁵Pecchioli Daddi 1982, 115-116; HW, 179; CHD-S-1, 89; HHw, 140; Ünal, 2007, 591.

⁵⁰⁶ Pecchioli Daddi 1982, 54; Ünal 2016, 204.

⁵⁰⁷Pecchioli Daddi 1982, 180; Ünal 2016,814.

⁵⁰⁸KBo 19.28 1-8; Bittel 1976, 69; Weeden 2001, 86; geriye kalan 64 kişinin ise dokumacılar, terziler, ayakkabılar, marangozlar, demirciler, dökümcüler ve çömlekçilerin de olduğu düşünülmektedir. Darga 1973, 17.

Hattuša'nın idari görevlileri sadece bunlarla sınırlı olmamasına rağmen filolojik verilerden sadece bu görevliler tespit edilmiştir. Şüphesiz ki kentte bulunan idari görevliler, diğer kentlerde hiyerarşik olarak sınıflandırılan görevlilerin denetimini, kontrolünü ve organizasyonunu yapan üst düzey yetkililerdir.

2.3.1.1. Kraliyet Sarayı –Büyükkale

Kraliyet sarayı, Başkent Hattuša'da, Aşağı Şehir ile Yukarı Şehir arasında, etrafı sarp yamaçlarla çevrili, Büyükkale olarak adlandırılan ovaya hâkim düzlük bir alana inşa edilmiştir. Hattuş Krallığı döneminde de kullanılan bu saray, kentin en yüksek ve en güvenli yerine konumlandırılmıştır. Hitit Devleti tarafından M.Ö 17.yy.da kurulan saray,⁵⁰⁹ süreç içerisinde birkaç kez değişime uğramıştır. Nitekim M.Ö 13.yy'da sarayda büyük bir tadilat yapıldıktan sonraki görüntüsü hakkında bilgi veren veriler bulunmaktadır.⁵¹⁰ Günümüzde temel taşlarını gördüğümüz yapı, bu dönemden kalmıştır.(Levha 2)

Büyükkale, 1142 m yüksekliğinde bir alanda konumlandırılmıştır. Hititlerin en büyük sarayı olan Büyükkale, yaklaşık 250X140 m² (31,185m²) büyüklüğündedir. Sarayın içerisinde kraliyet ailesinin yaşam alanı, üst düzey memurların ve saray muhafızlarının yaşadığı yerler, kraliyet arşivleri, depo, mutfak, silah deposu, ahır ve atölyelerin olduğunu, çiviyazılı belgelerden öğrenmekteyiz.⁵¹¹ Büyükkale'de yaşayan insan sayısı bilinmemesine rağmen yönetim ve hanedan üyelerinin iç içe yaşadığı tahmin edilmektedir. Sarayda yaşayanların evleri arasındaki yollar ve sokaklar taş döşelidir. Yapının tavanı, ağaç hatıllarla örtülü ve kil toprakla kaplıdır. Sarayın iki katlı olduğu, duvarlarının kerpiçten ve iç duvarın boyalı olduğu bilinmektedir. Etrafı surlarla çevrili olan saray, kentin yapılarından ayrılmış, bir nevi tecrit edilmiştir.⁵¹² Böylece hem kralın hem de sarayın güvenliği sağlanabilmiştir.

⁵⁰⁹ Seeher, J. (2002a). "Büyük Kral'ın Sarayı-Resmi Yaşamın Odak Noktasında, Kentin Gelişimi ve İmparatorluk Metropolü Oluşu", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk, Die Hethiter und Ihr Reich das Volk der 1000 Götter*, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 434.

⁵¹⁰ Seeher 2006,115.

⁵¹¹ Darga, 2011a, 88; Seeher 2002c, 462. Seeher, J. (2002c). "Hattuša-Boğazköy, Hitit Devletinin Başkenti, Kentin Gelişimi ve İmparatorluk Metropolü Oluşu", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 462.

⁵¹² Seeher, J. (2013). "Hitit Mimarlığı", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, (Ed. Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan), YKY, İstanbul, 320.

Hattuša sarayının iki giriş kapısı vardır. Birinci kapı, sarayın güneydoğu platosunda bulunmaktadır. Bu kapı, Güneykale ile Nişantepe arasındaki sırt üzerinde Büyükkaya'ya uzanan köprü, yolun sarayın giriş avlusuyla birleştiği noktadır. ^{LÚ}MEŠEDI'lere verilen direktif metinlerinden, bu ana kapının kral tarafından kullanıldığı, saray görevlileri ve ziyaretçilerin ise kralın huzuruna çıkmak için diğer kapıyı kullandıkları anlaşılmaktadır.⁵¹³ İkinci ana giriş kapısı ise aslan kabartmaları ile bezenmiştir. Saraya giden yol, kırmızı kaldırım taşları ile döşenerek saraya gelen ziyaretçileri, sarayın avlusuna kadar getirmektedir. Sarayın içerisinde art arda sıralanan, birbirinden kapılarla ayrılan dört avlu vardır. Bu avluların içindeki yapılar, farklı fonksiyonlara sahiptir. Bu yüzden yapılar, hafirler tarafından A harfinden M harfine kadar sıralanmıştır. Sarayın B ve C yapıları, kült kompleksleri olarak adlandırılmıştır. C yapısının ortasında 5,2x6 m boyutlarında, derinliği 2,3 m olan bir havuz bulunmuştur. Bu havuzun kültürel aktivitelerde kullanıldığı düşünülmektedir. Bu yapı kompleksinin hemen yanında, sarayın en büyük yapısı olan D yapısının, resmi işler için kullanıldığı tahmin edilmektedir. D Yapısının üst katının 25 m'lik direklerle desteklenen, 32 m uzunluğunda bir kabul salonu veya taht salonu olduğu tahmin edilmektedir.⁵¹⁴ Kuzeydoğuda dördüncü avluda kalın duvarlara sahip anıtsal nitelikli E ve F yapılarının, kralın özel odası olduğu düşünülmektedir. Bu daireler kente en hakim noktada olup muazzam bir manzaraya sahiptir. Hattuša sarayında, A, K, E, D olarak adlandırılan yapıların, kil tablet arşivi olduğu anlaşılmıştır. Çalışmamızın arşiv bölümünde bu yapılar detaylı değerlendirilecektir. A, G ve J yapılarının çevirdiği 24x1,5-5 m genişliğinde, 2 m derinliğinde bir havuz bulunmuştur. Havuz, kalede toplanan yağmur suyu ile beslenmektedir. Havuzun dini işlevinin yanı sıra yangın söndürme ve hayvanların su ihtiyacını karşılamak için de kullanılmış olması muhtemeldir. Sarayda B, C, J, M, N olarak adlandırılan yapılar, dini amaçlar için kullanılan mekanlardır.⁵¹⁵

Kraliyet Sarayı olan Büyükkale, başkente özgü farklı işlevlere sahip birimleri tek çatı altında toplayıp her birimin, içe doğru alt bölümlere ayrıldığı bir mekandır. Bu saraya ait kalıntılar ile ^{LÚ}MEŠEDI'lere verilen direktif metinlerinde bulunan bilgilerin örtüştüğü anlaşılmaktadır. Filolojik belgelerde, saray kompleksinin içerisinde iki büyük avlu ve gruplaşmış yapıların olduğu açıkça belirtilmektedir. Büyükkale'de aşağı ve yukarı iki avlunun olduğu ve iki alan üzerine düzenlenmelerin olduğu görülmektedir. Söz konusu

⁵¹³ Schachner 2018b.

⁵¹⁴ Seeher 2013,320.

⁵¹⁵ Darga 1992, 88; Seeher 2013, 319-318.

direktif metninden, bu avluların farklı işlevlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aşağı Avlu'da saray muhafızları, askerler, memurlar bulunmaktadır. Burada adli işler ve ziyaretçilerin karşılandığı, halka açık mekanlar olduğu anlaşılmaktadır. Yukarı avlu ise herkesin giremediği ^{LÚ}MEŠEDI direktiflerinde ^Èhalentuwa- "iç saray" olarak tanımlanan yerdir. Aşağı ve Yukarı avlunun arasındaki yer ise filolojik belgede geçen *kaškaštepa* kapısı ile eşleştirilmektedir. ^{LÚ}MEŠEDI direktiflerinden, sarayın giriş kısmında kutsal alanların olduğu anlaşılmaktadır. Filolojik belgelerde ^Èhešta olarak bahsedilen kutsal alan, saray içerisinde ve yakın çevresinde aranmasına rağmen henüz tespit edilememiştir.⁵¹⁶

Büyükkale, Hitit kent mimarisinin önemli bir örneğini oluşturmaktadır. Sarayın içerisinde hiyerarşik olarak yaşayanların her ihtiyacı özellikle düşünülmüştür. Sarayın içerisine inşa ettirilen iki adet sarnıç ve havuz ile temiz su ihtiyacı karşılanmıştır. Sarayın alt yapısı ise atıkların kent dışına çıkarılacağı bir kanalizasyon sistemi inşa edilmiştir. Kentin arazisinin basamaklı olmasından dolayı atık sular, taşlarla örtülü kuyularla kentin aşağısına indirilmekte ve yeniden kanallara verilmekteydi. Böylece atık sular, toprak künkler vasıtasıyla kentin dışına çıkarılmıştır.⁵¹⁷

2.3.1.2. Arşivler

Hitit Devletinin en büyük kil tablet arşivine sahip olan Hattuša'da, 30.000'i aşkın çiviyazılı tablet ve tablet parçası bulunmuştur.⁵¹⁸ Devlet arşivi olarak nitelendireceğimiz bu arşivlerde 25.000'i Hititçe⁵¹⁹ ve Hattice, Akadca, Hititçe-Akadca, Hurrice-Hititçe dillerinde belgeler bulunmuştur. Çiviyazılı belgelerin içeriğine göre sınıflandırılan bu arşivlerde; kraliyet yıllıkları, antlaşmalar, siyasi yazışmalar, hukuki metinler, envanter

⁵¹⁶ Schachner 2018b.

⁵¹⁷ Seeher 2002,435.

⁵¹⁸ Keilschrift urkunden aus Boghazköi KUB I-LX; Keilschrifttexte aus Boghazköi KBo I-XXXVI; Ankara Arkeoloji Müzesinde bulunan Boğazköy Tabletleri (ABOT) 1948, Bronz Tablet (BT) StBoT BEIHEFT 1 (1988), İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler (IBoT) I, cilt 1944, II. cilt 1947, III cilt 1954,IV 1988; Hitite Texte in the Cuneiform Character in the British Museum (HT) 1920, London; Fragments Hitittes du Louve Memorial Atatürk, Etudes d'Archeologie et de Phologie Anatoliennes FHL 1982, s. 73-107; Fragments Hititte de Geneve FHG, Revue d' Assyriologie et d'archeologie orientale RA 45, 1951 s. 183- 194 RA 46 1952, s. 42-50. Boğazköy kazılarında ele geçen bazı tabletler Çorum Müzesinde, Anadolu Müzesinde de yayınlanmamış tabletler ve fragmanlar bulunmaktadır. Erkut 1997, 496.

⁵¹⁹ Miller J. (2014). Hitit Döneminde Anadolu'da Halklar ve Diller, Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu İstanbul :YKY, 120.

listeleri, devlet idaresine dair talimatlar, mitolojik metinler, dini metinler (bayram törenleri, ritüel metinleri, dualar) ayrıca alametler, kehanetler ve büyü metinleri bulunmaktadır.

Arkeolojik kazı çalışmaları sırasında Hattuša'da toplamda 17 adet É.DUB.BA.A=^Étuppaš “tablet evi “ arşivi gün ışığına çıkarılmıştır. Bu arşivlerden en büyük tablet koleksiyonu, Büyükkale'deki A, B, D, E ve K olarak adlandırılan yapıların bulunduğu idari binada ele geçmiştir. Nişantepe'nin batısında bulunan arşiv, 1,2,3, No'lu odada; Aşağı Şehir 'de I.No'lu Tapınak ve onu çevreleyen bazı depo odalarında (10, 11,12 No'lu odalar, K 19 No'lu oda) tapınağa gelen malların kaydının tutulduğu bir arşiv bulunmuştur. Büyükkale'den sonra en çok tablet ve mühür, I No'lu Tapınak'ta bulunmuştur.⁵²⁰ Daha sonra resmi işleve sahip bir yapı olan (*Haus am hang*) Yamaç Evinde L 18, Yukarı Şehir'de 8,12,15,16, 26⁵²¹ numaralı tapınaklarda ve GAL LÜ^ÜMEŞEDI'nin evinde bir tablet bulunmuştur.⁵²²

Büyükkale (Kraliyet Sarayında) Bulunan Arşivler

Büyükkale'nin kuzeybatı sur yapısının yakınlarında D ve E yapıları, doğu tarafında ise A ve K yapılarında arşivler bulunmaktadır. Büyükkale'de ilk olarak 1906 yılında, E olarak adlandırılan yapıda arşiv bulunmuştur. (Resim 2)

A olarak adlandırılan arşiv, Büyükkale'de orta avlunun güneybatısında bulunmaktadır. Bu yapının, hem bir kütüphane hem de arşiv konumunda olduğu, tabletlerin uzun süre saklandığı ve kopyalandığı bir mekan olduğu anlaşılmaktadır. Yaklaşık 4000 kil tablet ve fragmanlarının bulunduğu A yapısında, 1-6 numaralı odalarda iyi ve 5 No'lu odada ise daha iyi korunmuş belgeler ele geçmiştir. Tabletlerin 3/2'si ritüel ve bayram törenlerini içermektedir. Ayrıca çok sayıda büyü ve fal metini ile diğer mitoloji ve dua içerikli metinler ele geçmiştir. Bu arşivde tıp metinleri, yıllıklar, tarihi metinler, antlaşmalar, kanunlar, Kikkuli metinleri ve az sayıda katalog listesi ele geçmiştir. Bu arşivde uluslararası mektuplar, yasal hükümleri içeren belgeler de bulunmuştur. Burada

⁵²⁰Klengel, H. (1975). “Zur Ökonomischen Funktion Der Hethitischen Tempel”, Studi Micenei Ed. Egeo Anatolici, *Fascicolo XVI*, 183. .

⁵²¹Otten 1993; 1995.

⁵²²Schachner, A. (2018c). “Zu Hause beim GAL MEŞEDI in Hattuša” , A. Müller-Karpe, E. Rieken, W. Sommerfeld (Hrsg.), Saeculum. Gedenkschrift für Heinrich Otten Anlässlich seines 100. Geburtstags StBoT 58(Wiesbaden 2015), 192.

Hititçe çiviyazılı belgeler çoğunlukta olmakla birlikte Hurri, Luwi, Hatti ve Pala dillerinde de belgeler ele geçmiştir. Diğer taraftan çiviyazılı belgelerde, uluslararası antlaşmalar, mektuplar, fal metinleri ve sözlükler Akadca ve Sumerce olarak yazılmıştır. Hititçe metinler Eski ve Orta Hitit devletin son dönemlerini içeren belgelerdir.⁵²³

K olarak adlandırılan yapı, Büyükkale'nin güneydoğusunda BK IIIa katında ve BK IIIb/2 katında tespit edilmiştir. Bu yapının 3 odasında yaklaşık 225 kil tablet ve fragman ele geçmiştir. Bu tablet sayısının, fragmanların coin edilmesiyle değişeceği de unutulmamalıdır. Burada bulunan belgelerin çoğu ritüel ve diğer törenlerle ilgilidir. Ayrıca büyü ve ritüel metinlerinin sayısı da az değildir. Bunların yanı sıra fal, dua, kehanet metinleri, Gılgamış Destanı, kraliyet yıllıkları, antlaşmalar, direktif metinleri, bir kadınlar listesi ve kütüphane katalogları bulunmuştur. Bu yapıda bulunan çiviyazılı belgelerden ikisi Akadca, bir tanesi Hurrice olup diğer tabletlerin tümü Hititçe olarak yazılmıştır.⁵²⁴ E arşivi, sarayın kuzeybatı surunun yakınlarında ilk keşfedilen arşivdir. Bu arşivin ele geçtiği alan, Winkler tarafından kazılmış ve 2500 tablet veya tablet parçası ele geçmiştir. Sadece ilk kazı döneminde bulunan bu tabletler, 4- 5 No'lu odalarda ele geçmiştir. Bazı tabletler ise, dağınık olarak çeşitli alanlarda bulunmuştur. Araştırmalarda bu tabletlerin, 4 No'lu odaya ait olduğu anlaşılmıştır. Bu tablet arşivi, edebi metinler ve devlet dokümanlarını içermektedir. Yapıda, İmparatorluğun son dönemlerine tarihlenen mektuplar, idari metinler, dini metinler de ele geçmiştir.⁵²⁵ D arşivi, sarayın kuzeybatısındaki surun yakınlarında bulunan büyük bir binadır. Bu arşivin 1 No'lu odasında 280 mühür baskısı ve kil bulla bulunmuştur.⁵²⁶

Nişantepe'nin Batısında Bulunan Arşiv

Nişantepe, Büyükkale'nin güneybatısında ve I. No'lu (Hiyeroglif oda) oda olarak adlandırılan yapının yakınlarında bir yerleşimdir. Kazı sırasında 3,268 kil bulla, yapının

⁵²³ Koşak, S. (1995). The Palace Library "Building A on Büyükkale, *Fs Houwink ten Cate*, 73-179. Hititçe çiviyazılı belgeler KBo 8,10,14,21,23,25,27,30,33,34,36, ve KUB 29-35 nolu metinlerdir. Bunlar Bittel K., Nauman, R. (1952). Boğazköy-Hattusa I, *WVDOG* 63, 48-57; Neve 1982, 104-107; Bittel, K. (1933). "B. Die Bauwerke" *MDOG* 72, 4, 12-17; Güterbock, H. G. (1933). "D. Die Texte" *MDOG* 72, 37-53. Güterbock, H. G. (1991-1992). "Bemerkungen über die im Gebäude A auf Büyükkale gefundenen Tontafeln", *Afo* 38-39, 132-137.

⁵²⁴ Neve 1982, 107-111; Bittel 1958, 57-61; Otten 1958, 73-83.

⁵²⁵ Puchstein, O. (1912). "Boghasköi: Die Bauwerke" *Unter Mitwirkung von Kohl H. Und Krencker D.*, *WVDOG* 19 *Leipzig*. 25-32; Neve 1982, 92-95; Bittel- Naumann 1952, 55.

⁵²⁶ KBo 18-25.

batısında 1,2,3 No'lu odalarda tespit edilmiştir. Ayrıca 3 No'lu odada 28 adet kil tablet bulunmuştur. Bu çiviyazılı belgeler, M.Ö 1500-1400 yıllarını kapsayan II Hantili döneminden, I.Muwattalli dönemi arasındaki arazi bağış belgelerini kapsamaktadır. Arşivde bulunan kil bullalar ise kral ve kraliçenin yanı sıra üst düzey görevlilere aittir. Bu mühürler, M.Ö 1345-1200 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Bu mühürlerden bazılarının, Hitit krallarından III Murşili, III Hattuşili ve IV Tuthaliya'ya ait olduğu anlaşılmıştır.⁵²⁷

I No'lu Tapınak'ta Bulunan Arşivler

I.No'lu Tapınağın kuzeydoğu bölgesinde K 19 olarak adlandırılan iki cellada arşiv bulunmuştur. K 19 olarak adlandırılan 10,11,12 No'lu odalarda Hititçe çiviyazılı belgeler ele geçmiştir. İlk kazılarda bu arşivde 780 adet kil tablet ve tablet parçası ele geçmiştir. Bu tabletlerin 160 tanesi ritüel ve bayram törenlerini anlatan metinler, 147 tanesi mitos, 59 tanesi büyü, ikisi karaciğer olmak üzere 5 tane fal metni, kült envanterleri ve dua metinlerinden oluşmaktadır. Bu arşivde 70 adet antlaşma ve diğer tarihsel dokümanlar, 11 adet kanun metni, 54 adet katalog listesi bulunmuştur. Bu arşiv, çoğu uluslararası yazışmalardan oluşan 34 mektup, 18 arazi listesi, 13 adet envanter metnini içermektedir. Bu arşivde bulunan belgeler genellikle Hititçe olmasına rağmen uluslararası mektuplar ve antlaşmalar Akadcadır. Ayrıca Hurrice, Luwice, Palaca, Hattice metinler de vardır.⁵²⁸ Tapınağın güneyinde É.GİŞ.KIN.TI⁵²⁹ olduğu anlaşılan yapıda 12 adet stylus bulunmuştur.⁵³⁰

Yamaç Evi (*haus am hang*) olarak adlandırılan yapı, I No'lu tapınağın 85 m güneydoğusunda L 18 olarak bilinen yapıdır. İdari bir yapı olduğu düşünülen bu yapıda, bulunan çiviyazılı belgelerin tam sayısı verilememektedir. Araştırmacılar bu konuda net bir sınıflandırma yapamamıştır. Bulunan tabletlerin çoğunun kırıklı olması, coin yapılamaması veya okunamaması bunun gerekçesidir. Belirlenebilen bazı tablet grupları ise şöyledir: 150 adet büyü ve ritüel metni, yaklaşık 50 adet fal metninin yanında bayram törenleri ve mitolojik metinlerdir. 50'yi aşkın tablet ise saray kronikleri, yıllıklar ve antlaşmalardan

⁵²⁷ Neve 1991, 299-348; Neve 1992, 307-338; Alp 1992, 401-408.

⁵²⁸ Puchstein 1912, 93-135; Puchstein, O. (1953) .“Boghasköi: Die Bauwerke” *MDOG* 86, s. 56-57; Bittel 1969,12-13; Daha sonra bazı metinler KBo 17-22, 24,30, 33,34,36 ve KUB.29,37, KUB 29.39'da yayınlanmıştır.

⁵²⁹ Ünal 2016, 110. “İş yeri, atölye, dükkan.”

⁵³⁰ Bittel 1976, 131-134; Neve 1975,79; Güterbock 1975,131.

oluşmaktadır. Ayrıca sınırlı sayıda sözlük listeleri ve kataloglar bulunmuştur. Bu arşivin genelini Hititçe metinler oluşturmasına rağmen, Akadca, Hurrice, Luwice, Palaca metinler de bulunmaktadır.⁵³¹

Yukarı Şehirde Yer Alan Tapınak 8, 12, 15, 16, 26 No'lu Arşivler

Yukarı Şehirde merkezi tapınak bölgesinde 8, 12, 15, 16, 26 No'lu tapınaklarda çiviyazılı belgeler bulunmuştur. (Çizim 5) Merkezi tapınak bölgesinin kuzeydoğusunda 8 No'lu yapıda bir arşiv bulunmuştur. Bu arşivde bulunan 18 adet kil tablet ve fragman, Orta Hitit dönemine tarihlendirilmiştir. Eski Hitit ve Orta Hitit Dönemine tarihlendirilen yaklaşık 10 adet metnin tarih içerikli olduğu belirlenmiştir. Ayrıca bu arşivde, 90 adet kil bulla ve kraliyet mühürleri bulunmuştur.⁵³² Tapınak 26'da ise 85 adet kil bulla tespit edilmiştir. Bu bullaların çoğu, yapıların bodrum katında bulunmuştur. Bu mühürler, kraliyet ailesinin kullandığı mühürlerden ziyade görevlilere ait mühürlerdir. Bu mühürlerde Tarhunta(m)i ismi, sıklıkla tekrar eder.⁵³³

Tapınak 12, 15 ve 16, merkezi tapınak bölgesinin kuzeybatı tarafında konumlandırılmıştır. Bu arşivler küçük ölçekli birimlerdir. Tapınak 12'de, 40 tablet ve fragman ele geçmiştir. Bu belgelerin çoğu ritüel metinleridir. Tapınak 15' in 6 No'lu odasında ve bodrum katında, kil tablet fragmanlarını içeren 4 ritüel metni ile Hurrice-Hititçe bilingual tabletler ele geçmiştir. Tapınak 16'da ise 6 adet Hurrice-Hititçe bilingual tablet ele geçmiştir. Tapınak 15'te ise az sayıda çiviyazılı belge ele geçmiştir. Akadca yazılmış olan bu tabletlerin içeriğini, Gilgamiş destanı, ritüel ve bayram metinleri oluşturmaktadır.⁵³⁴

Hattuşa kentinde bulunan tabletlerin bazıları hem içerikleri hem de malzemeleri bakımından farklıdır. Bu durum, bilim camiasında çok ilgi uyandırmıştır. Bu tabletlerden biri, "*Hitit Devleti İle Mısır Devleti Arasında İmzalanmış Eşitlik İlkesine Dayalı Antlaşma*" dır. Bu antlaşma, Hitit kralı III. Hattuşili ve Mısır Firavunu II. Ramses arasında imzalanmıştır. Günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen bu tablet, Hitit ve

⁵³¹ KBo 12-13-15-16-18-25-30-33-34-36. KUB 37-39; Schimer 1969.

⁵³² Neve 1984, 330-335.

⁵³³ KBo 32. Neve 1986, 365-387.

⁵³⁴ Neve 1984, 329-372; Otten 1984, 372-375.

Mısır Devletinin o çağlarda denk olduğunu göstermektedir. Hattuša’da bulunan bir diğer tablet ise Yerkapı yakınlarında açığa çıkarılan “Bronz Tablet”tir.⁵³⁵ Bu tablet, bronz bir metalin üzerine yazıldığı için bilim insanları tarafından böyle adlandırılmıştır. Hitit Kralı IV. Tuthaliya ile Tarhuntašša kralı Kurunta arasında imzalanan bu antlaşma metni, Tarhuntašša kentinin lokalizasyonu hakkında da ipucu vermektedir. Dikdörtgen şeklinde 35x23.5 cm boyutlarında ve 8-10 mm kalınlığında, 5 kg ağırlığında olan bu tabletin, kısa kenarından köşelerindeki deliklere bronz bir zincir geçirilmiştir. Yazı, iki sütun halinde yazılmış olup tabletin her iki yüzünde de yer almaktadır. Yüzük biçimindeki bronz mühürlerde ise sahibinin adı ve unvanı yazılıdır. Günümüzde Boğazkale Müzesinde sergilenmektedir.⁵³⁶

2.3.2. Dini Yapılar

Hitit başkenti Hattuša, idari kent kimliğinin yanı sıra kutsal kent kimliğini de yansıtan bir yerleşimdir. Hattuša’nın kült-kutsal kent kimliğini, Hitit döneminde kazandığı anlaşılmaktadır. Eski Hitit döneminde yapılan I No’lu Tapınak (Büyük Tapınak) ve IV. Tuthaliya döneminde yapıldığı düşünülen Yukarı Şehir’de yer alan 29 adet tapınak, bu düşünceyi doğrulamaktadır.⁵³⁷ Kentin 1,5 km uzağında (*extra muros*) yer alan Yazılıkaya Açık Hava Tapınağının önünde, 3 adet daha tapınağın varlığı belirlenmiştir.

Hitit başkenti Hattuša, kutsal kent kimliğine sahiptir. Hititçe çiviyazılı belgelerde “Hatti Ülkesinin Bin Tanrısı”nın tapınım gördüğü kent olan Hattuša, tek tip bir pantheon yaratma arzusunun bir yansımasıdır. Bu kentin yapılarında, ‘merkezi bir devlet dini’nin yansımaları, açıkça gösterilmek istenmiştir.

Hitit tapınaklarında tapınılan tanrıların başında Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçası yer almaktadır. Her ikisinin de kökeni Hattilere dayandırılmaktadır. Hitit krallarının güç ve meşruiyet kazanmasında bu tanrıların, kentlerle özdeşleştirilme çabası görülmektedir. Bu özdeşim, sadece Hattuša ile sınırlı kalmayıp Şarišša ve Şapinuva’da da görülebilir.

⁵³⁵ Otten 1988.

⁵³⁶ Neve 1992, 22.

⁵³⁷ 1906 yılında Peter Neve başkanlığında, Yukarı Şehir kazılarında başlanmıştır. Tapınak 1, 2,3,4 kazılarında sonra tapınak 5 ‘in farklılığı ortaya çıkmıştır. K. Bittel ve Naumann, Yazılıkaya ve Boğazköy’de bulunan kutsal mimari üzerine yoğunlaşmışlardır. 1970’den beri Neve yukarı kent kazılarını ihmal etmiştir. Fakat Hitit tapınak mimarisinin özelliklerini merkezi tapınak bölgesi vermektedir. Bittel 1975, 91-124; Naumann 1975, 464.

Hitit tapınaklarının yönetimin başında olan kral; siyasi, askeri, dini, ekonomik, hukuki olarak tek yöneticidir. Bu yüzden din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmaması da söz konusu olamaz. Hitit inanişında tanrıların memnuniyetsizliği, kralın davranışlarındaki eksiklik veya hatanın, ülke ve taht üzerinde olumsuz sonuçlara yol açacağı inancı hakimdir. Bu yüzden siyasi, idari, askeri işlerde dinin etkisi yadsınmaz. Çünkü ülkenin refahı, tanrılara ve onların memnuniyetine bağlı tutulmuştur.

2.3.2.1. Tapınaklar

Hititler, tapınaklarını belirli bir düzen ve formda inşa etmiştir. Bir yapının tapınak veya kutsal mekan ayrımı, tapınağın kökeni, planı ve kullanım şekline bakılarak kolayca yapılabilmektedir. Hitit tapınakları, mimari yapısı ve kullanım açısından anıtsal yapılarla benzerlik göstermesine rağmen plan bakımından belirgin farklılıklar görülmektedir. Bunlar, bir veya birden fazla kenarı sütunlu galerilerin yer aldığı (*hılammar-* ve *hıla-*) giriş kapısı ve kutsal alanın oluştuğu *adyton.*'dur.⁵³⁸

I No'lu Tapınak

Hattuşa'da Aşağı Şehir/İlk Kent olarak adlandırılan bölgede, Eski Hitit döneminde kurulduğu anlaşılan I.No'lu Tapınak bulunmaktadır. Tapınak 42 m genişliği ve 65 m uzunluğuyla (en uzun yerin ölçümü) Hattuşa'nın en büyük tapınağıdır. M.Ö. 16.yy'dan 15.yy'a geçiş aşamasında, Aşağı Şehir'de I.No'lu Tapınak ve çevresindeki idari ve depolama amaçlı yapıların; iş evi, kült odaları ve sokaklarıyla birden fazla fonksiyona sahip oldukları anlaşılmaktadır.⁵³⁹(Levha 3)

Bu tapınağın henüz hangi tanrıya adandığı kesin olarak bilinmemesine rağmen araştırmacılar, Fırtına Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçasına adandığını düşünmektedir. Başka bir deyişle çift tanrının kültü olduğu tahmin edilmektedir. I.No'lu Tapınak, ilk Hitit kralı I.Hattuşili dönemine tarihlendirilmiştir.⁵⁴⁰ Müller-Karpe, I.No'lu Tapınak için bir tarihlendirme yapmıştır. Arkeolojik verilerin doğruladığı bu tarihleme sonucunda, bu

⁵³⁸ Schachner 2018b.

⁵³⁹ Schachner 2018a, 33.

⁵⁴⁰ Neve 2000, 97.

tapınağın Eski Hitit Döneminde yapıldığı anlaşılmıştır.⁵⁴¹ Nitekim kent olgusunun temelinde var olan tapınağın, kentin kuruluşuyla birlikte var olduğu aşikardır.

I.No'lu Tapınak, tek bir yapıdan meydana gelmeyip içerisinde farklı amaçlar için kullanılan yapıların toplandığı büyük bir yapı kompleksidir. Bu tapınak, içerisinde çeşitli işlerin de yürütüldüğü (kült işleri, depolar, tapınağa ait arazi kayıtları, stoklar, hesap işleri, arşiv ve bürolara sahip) bir birimdir. Tapınak 14.500 m² lik⁵⁴² bir alanı kaplamaktadır.⁵⁴³ Bu tapınağın %82'si depo ve diğer işler için kullanılıyorken %18'i ise dini amaçla kullanılmaktadır. Tapınak kompleksinde, depo odalarının yapıdan ayrılmış olarak inşa edilmiş olması, tapınağın gündelik yaşam ile dini yaşamın birbirinden ayrılmış bir sınır işlevine sahip olduğunu göstermektedir. Bu ayrım, tapınağın bir bölümünde yapay olarak oluşturulmuş terasta açıkça görülmektedir.

I. No'lu Tapınak, kareye benzer bir alanda kurulmuş 160 m uzunluğunda, 275 m genişliğindedir. 8 m genişliğinde taş döşeli yoldan giriş yapılan tapınak, fonksiyonlarına göre ayrılmıştır. Yolun kuzeyinde depo odaları ve tapınağın kült odaları bulunmaktadır. Tapınağın merkezi olan bu bölge, 64 m uzunluğunda ve 41 m genişliğinde giriş kapısı, iç avlu ve sütunlu salonu bulunmaktadır. I.No'lu Tapınak'ın güneydoğusunda ana kapı ve birer küçük oda bulunmaktadır. Bu kapıdan girince avluya geçilmektedir. Burası, yabancıların bekletildiği bir bölümdür. Avludan geçilince kutsal kült odalarına ulaşılmaktadır. Ancak kraliyet ailesi ve rahipler dışındaki kimselerin bu odalara girmesi yasaktır.

Hattuşa'da bulunan tapınaklar, diğer tapınaklardan yapı tekniği ve iki adytona sahip olması bakımından ayrılmaktadır. Bu tapınak, Yukarı Şehir'de bulunan tapınaklardan farklı olarak kırma taş veya kesme taş bloklarından değil devasa taş boklardan inşa edilmiştir.⁵⁴⁴ I.No'lu Tapınağın sağında ve solunda iki adet aynı büyüklükte kült odası tespit edilmiştir. Bu odaların Hitit panteonunda bulunan iki tanrıya adanmış olduğu

⁵⁴¹ Müller-Karpe 2003;Schachner 2015.

⁵⁴² Peter Neve Tapınağın boyutunu 12.000 m² olarak ifade etmesine rağmen, sonraki ölçümlerde tapınağın daha büyük olduğu anlaşılmaktadır. Neve, P. (2000). "The Great Tempel in Boğazköy-Hattuşa", *The annual of the American Schools of Oriental Research, Across the Anatolian Plateau: Reading in the Archaeology of Ancient Turkey*, Vol 57, 84.

⁵⁴³ Seeher 2011,17.

⁵⁴⁴ Schachner 2018b.

düşünülmektedir.⁵⁴⁵ Hattuša dışında başka hiçbir Hitit kentinde, iki kült odasının bulunduğu tapınağın olmadığını belirtmek gerekir. (I.No'lu Tapınak ve V. No'lu Tapınak'ta iki kült odası vardır.) I No'lu Tapınak'ın iki adytonunda ve avluda yer alan yapının duvarlarının taş kaidelerinde, gabro taşı kullanılmıştır. Gabro taşı kullanılan bölümler, diğer kireç taşlarıyla inşa edilen kısımlardan ayrı tutulmaktadır. (Gablo taşının sadece bu bölgelerde kullanılması kutsallık olarak yorumlanmıştır.) Gabro taşının, Hattuša dışından özel olarak getirildiği anlaşılmaktadır. Bu konuda detaylı bilgi yukarıda verilmiştir. Ayrıca bu iki adytonun olduğu yerde, kralın bedensel ve ruhsal arınmasının gerçekleştirileceği yıkanma odası bulunmaktadır. Bu yıkanma odası, çiviyazılı belgelerden bilinmesine rağmen odaya dair arkeolojik veriye ulaşılammıştır.⁵⁴⁶

I.No'lu Tapınak'ın içerisinde B yapısı olarak adlandırılan 15 odalı bir iş evi bulunmaktadır. B yapısı 118 m uzunluğunda, 55 m genişliğinde inşa edilmiştir. Yapının kuzeyindeki odalar daha büyüktür. Güneyinde yer alan odaların atölye ve depo odaları olduğu ve küçük odalardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Binanın içerisinde bulunan tablette DUMU^{HLA}É.GIŞ.KIN.TI iş evinin 18 din görevlisi, 29 müzisyen, 19 kil tablet yazıcısı, 33 tahta tablet yazıcısı, 35 kahin, 10 şarkıcıdan oluşan 208 üyeli É.GIŞ.KIN.TI personelinin ismi zikredilmektedir. Bu belgede, tapınak görevlileri ve iş evinden bahsedilmesi, buranın bir atölye olduğunu düşündürmektedir. Ancak bu belgede Hattuša'da çalışan 144 rahip, şarkıcı, kil tableti yazan katip, ahşap üzerine yazan katipler, falcılar, Hurrili şarkıcıların isimleri de yer almaktadır. Bu görevlilerin sadece unvanlarının olduğu kısım korunabilmiştir, isimleri tespit edilememiştir.⁵⁴⁷

Yukarı Şehir'de Bulunan Tapınaklar

Yukarı Şehir'de, kuzeye doğru açılan Büyükkale'nin yanındaki surların genişlemesiyle birlikte Nişantepe ve Sarıkale yakından, Yerkapı'ya doğru açılan bir arazide 28 adet tapınak bulunmaktadır. (Levha 4) Aşağı Şehir 'den yaklaşık iki kat daha büyük bir alanı kaplayan bu bölge, kentin “dini kimliğini” yansıtan yapılarla donatılmıştır.

⁵⁴⁵ Hoffner 1987, 4070.

⁵⁴⁶ Schachner 2018b.

⁵⁴⁷ 18^{LÜ.(MEŞ)}SANGA (rahip, 29^{MUNUS}katra- ikinci sınıf kült görevlisi, 19^(LÜ)DUB.SAR (sadece 10 görevli sayılıyor 9 tanesi verilmemiştir. 33^(LÜ)DUB.SAR.GIŞ 35^{LÜ)}pulala- falcı, 10^{LÜ}NAR şarkıcı geriye kalan 64 kişi ne iş yaptığı bilinmiyor . Ancak dokumacılar, terziler, ayakkabılar, marangozlar, demirciler, dökümcüler ve çömlekçilerin de olması gerektiği ifade edilmektedir. Bittel, 1976, 69; Darga, 1973, 17; Naumann 1975, 474.

Yukarı Şehir, aynı coğrafi bölgede farklı yerleşim sistemini yansıtan yeni bir kenttir. Yani Hititler, başkentleri Hattuša'da “*kutsal kent kimliğini*” yansıtan yeni bir kent inşa etmişlerdir.

Yeni Kent olarak adlandıracağımız bu bölge, bakir topraklar üzerinde, yüksek bir mevkide, su kaynaklarına sahip, kentteki tapınakların denetim ve güvenliğinin sağlanacağı uygun bir bölgede kurulmuştur. Bu bölgede bulunan kıraç toprak, kentin diğer bölgelerinde bulunan topraktan farklıdır. Arazinin yüksekliği ve eğimli olması, yağmur ve kar suyunun aşağıya akmasına olanak sağlamaktadır. İmparatorluk Döneminde kentin gelişimine olanak sağlayan bu bölgede, 28 tapınak (Çizim 8) ve su havuzları yapılmıştır.

Kent, “Merkezi Tapınak Mahallesi” olarak adlandırılan bölge ve diğer tapınakların dağınık halde bulunduğu bölge olarak ikiye ayrılmaktadır. Merkezi Tapınak Bölgesi, üç kenarı çevreleyen çok yüksek olmayan sırtlarla yerleşimin geri kalanından ayrılarak Yukarı Kent'te dar bir düzlük üzerine konumlandırılmıştır. Bu bölge, kent surlarının içinde kalan, potansiyel bir tehlikenin önlenebileceği ve kontrolün sağlanabileceği özelliktedir. Merkezi Tapınak Bölgesinin uzağında ise 2, 3, 5 ve 7 No'lu tapınaklar bulunmaktadır.⁵⁴⁸

Tapınak mimarisinde, ortak mimari özellikler burada da gözlenmektedir; anıtsal kapı, merdiven, avlu, avlu geçidi, *hıllammar* ve kült odaları.⁵⁴⁹ Kentte bulunan, önceden belirlenmiş mimari özellikler gösteren tapınaklar 7 ve 29 No'lu⁵⁵⁰; ortak mimari özellikler gösteren tapınaklar 2 ve 4 No'lu⁵⁵¹; etrafı duvarlarla çevrili *temenos*=) kutsal alan olarak yorumlanabilecek alanlarla çevrili olan tapınaklar ise 4, 5 ve 26 No'lu tapınaklardır. Hitit tapınaklarının en küçüğü 400-600 m iken en büyüğü ise 1200-1500 m² boyutlarındadır.⁵⁵² Tapınaklar büyüklüğü açısından incelendiğinde Hattuša'nın en büyük tapınağı, I.No'lu Tapınak, Kuşaklı- Şarišša'nın C tapınağıyla karşılaştırılabilir ölçüdedir. Yukarı Şehrin en büyük tapınağı olan V. No'lu Tapınak, 60 m uzunluğunda, 30 m genişliğindedir. Hatta büyüklüğü ve saray mimarisine benzerliğinden dolayı saray olabileceği düşünülmüş ancak daha sonra tapınak olduğu anlaşılmıştır. Bu yapının içerisinde iki kült odasının varlığından

⁵⁴⁸ Seeher 2006, 77.

⁵⁴⁹ Naumann 1975, 464.

⁵⁵⁰ Neve 1999, 152-155.

⁵⁵¹ Neve 1973, 254, 56.

⁵⁵² Seeher 2011,80

daha önce bahsetmiştik.⁵⁵³ İki kült odasının varlığı, bu tapınağın da iki tanrıya adanmış olabileceğini düşündürmektedir. Şunu da belirtmeliyiz ki 5 No'lu Tapınak, Aşağı Şehir'de yer alan I. No'lu Tapınak'tan çok küçük değildir. Yukarı Şehir'in ikinci büyük tapınağı olan 7 No'lu tapınak ise 48.5 x 35 m boyutlarındadır. Diğer yandan Hattuša'nın 15.5x16.5 m ölçülerinde, en küçük tapınağı 27 No'lu tapınaktır. Diğer tapınaklar ise yaklaşık 21x26 m ölçülerinde inşa edilmiştir.⁵⁵⁴(Tablo 7) Diğer yandan erken dönem tapınaklarından 2 ve 3 No'lu tapınaklar doğal bir teras üzerine konumlandırılmış ve çevreye hakim bir konumda yer almaktadır. Bu tapınaklar, Tapınaklar Mahallesinde bulunan tapınaklara bakacak şekilde ve uzak mesafelerden görülebilecek şekilde inşa edilmiştir.⁵⁵⁵

Yukarı Şehir'de yer alan tapınakların hepsinin aynı zamanda yapılmış olması imkânsızdır. Müller-Karpe, kronolojik olarak yaptığı tarihleme ile ilgili bir önermede bulunmaktadır. Buna göre, erken döneme tarihlenen tapınaklar, Yeni kent (Yukarı Şehir)'in ilk gelişim evrelerinde inşa edilmiştir. Güney Havuz ve Sarıkale'nin batısındaki vadilerde ele geçen veriler ve bunların radiocarbon tarihlendirmeleri, M.Ö. 16. yy başlarında gelişim gösterdiğini açıkça belirtmektedir. Buna göre erken dönem mimari özelliklerin görüldüğü en eski yapılar 2, 3, 4, 5 No'lu tapınaklardır. Geç döneme tarihlenen tapınaklar ise 26, 20, 22 No'lu tapınaklardır. Tapınakların kronolojisindeki bu farklılık, topografyanın şekli, mimari üslup ve boyutlarında da farklılaşmalara neden olmuştur.⁵⁵⁶ Tapınak hatları giderek netleştirilmiş ve özellikle Tapınaklar Mahallesi'nde, nispeten daha düzenli ve bilinçli olarak planlanmış sokak ağlarıyla birbirine bağlanan tapınaklar inşa edilmiştir. M.Ö. 16 yy'nin ikinci yarısından itibaren, düzgün hatlara sahip yapı ve yerleşim alanlarının varlığı görülmektedir. Hattuša'da bulunan tapınakların kronolojik olarak plan özellikleri ve yapı formlarına göre de bir değerlendirme yapılabilir. Buna göre Hitit tapınakları, hem iç hem de dış mekanlarda görülen belirgin bir simetriye sahiptir. Ancak kentte yapılan tapınakların gelişim sürecini tespit etmek hayli zordur. Erken dönem tapınakları düzenli ve simetrik bir plana sahipken geç dönem tapınakları (6 ve 13 No'lu Tapınaklar), yapı teknikleri açısından belirgin farklılıklara sahiptir. Yapı malzemesi bakımından kesme taş bloklarının kullanıldığı tapınaklar 1, 2, 3 ve 5 No'lu

⁵⁵³ Neve 1986, 235.

⁵⁵⁴ Schachner 2018b.

⁵⁵⁵ Detaylı bilgi için bkz. Dürr, M. (2014). "Hattuša Virtual Environment". *Eine interaktive virtuelle Rekonstruktion des zentralen Tempelviertels als Produkt und Medium archäologischer Forschung*, Dissertation Universität Freiburg, Freiburg.

⁵⁵⁶ Neve 1975, 76.

tapınaklardır. Granit ve gabro taşının kullanıldığı, 1 ve 2 No'lu tapınaklar; dış duvarın dönüşümlü olarak yerleştirildiği paye ve nişler, 1 ve 2 No'lu tapınaklarda; taş kabartmaların bezenmesi ise 2, 3 ve 5 No'lu tapınaklarda bulunmaktadır.⁵⁵⁷

Hattuša'da bulunan tapınakların belirgin bir yöne doğru inşa edilmemesi ilginç bir durumdur. Bu tapınakların bazıları, belirli mekanlarla aynı ekseninde yer almasına rağmen adytona girmek için avluda 90 derece sağa veya sola dönmek gerekmiştir. Günümüze kadar tespit edilen tapınakların hepsinin dikdörtgen bir plana sahip olduğu; adytonun kısa kenarlarından birinin, tapınağın dış hattı üzerinde yer aldığı görülmüştür. Bu tapınakların çoğu, bir yamaç üzerine ve adytonu da vadiye bakacak şekilde konumlandırılmıştır. Bu mevki tapınağın altında birbirine paralel olarak oluşturulmuş ince uzun iki mekandan oluşan, adytonun geniş bir şekilde düzenlenmesine yardımcı olmuştur.⁵⁵⁸ Ayrıca bu tapınakların hangi tanrıya atfedildiği henüz bilinmemektedir. Yukarı kent gibi topografya açısından belirli sınırlara sahip olan bir kentte tapınakların birbirine bu kadar bitişik yapılmasının sebebi bilinmemektedir. Bralın başka kentlere gitmesine gerek kalmadan Hattuša'da dini görevlerini icra ettiği anlaşılmaktadır.

Hattuša'da İmparatorluk Döneminde yapıldığı anlaşılan bu tapınakların, (21, 22, 25 No'lu) devletin yıkılışına kadar dini amaçla kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Kısaca M.Ö. 1200-1190'da toplamda 17 tapınağın işlevini yitirerek çömlek üretiminde iş evi olarak kullanıldığı arkeolojik verilerden anlaşılmıştır.⁵⁵⁹ Bu durum tapınakların işlevinin radikal bir kararla sonlandırıldığını açıkça göstermektedir. Yukarı Şehir'in dini kimliğini kaybetmesinin başkentin Hattuša'dan Tarhuntašša'ya taşınmasıyla gerçekleştiği bilinmektedir. Bu durum tapınakların dini kimliklerini kaybederek iş evi haline getirildiği, arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. II.Muwatalli (M.Ö 13 yy ilk 30 yılında) döneminde gerçekleştiği bilinen bu olay, “ Başkentin Hattuša'dan Tarhuntašša'ya taşınmasıyla birlikte Hatti'nin tanrıları ve ata ruhlarını beraberinde götürüldüğü“ bilinmektedir. Başkentin tekrar Hattuša'ya taşınmasıyla birlikte yenilik ve değişimlerin olduğu; kentin kutsallığını yeniden oluşturma çabalarının varlığı, açıkça görülmektedir. Kesin tipolojik belirlemeler yapılmamakla birlikte tapınaklar, eldeki verilere göre kategorize edilmektedir.

⁵⁵⁷ Schachner 2018b.

⁵⁵⁸ Schachner 2018b.

⁵⁵⁹ Neve, P. (1999). Die Oberstadt von Hattuša, *Die Bauwerke I Die Bebauung Im Zentralen Tempelviertel, Boğazköy-Hattuša* Berlin, 121-145.

Yazılıkaya

Yazılıkaya, Hattuša'nın 1,5 km kuzeydoğusunda doğal kayalıklar üzerine konumlandırılan dini bir mekandır. Kentte *extra muros* yerleşim olarak bilinen Yazılıkaya, galerilerle ayrılan kayaların düzleştirilmesinden sonra işlenmiş, kaya kabartmalarından oluşmaktadır. Kentin diğer tapınaklarından hem coğrafi olarak hem de yapısal olarak farklıdır. Kayalarla oluşturulmuş iki galerinin birleştirilmesiyle oluşan bu yapı kompleksinin, üstü açıktır. (Çizim 9) Bu yüzden Yazılıkaya, "Hititler'in Açık Hava Tapınağı" olarak adlandırılmaktadır. Yazılıkaya'nın yakınında Hititler döneminde de var olduğu düşünülen bir pınar bulunmaktadır.

Yazılıkaya, doğal kayalıklar üzerinde işlenmiş A ve B galerisi olarak ayrılmış dini bir mekandır. Hitit panteonunda 82 tanrı ve tanrıça figürünün işlendiği bu galerilerin boyutları, birbirinden farklıdır. Yazılıkaya'nın en büyük bölgesi olan A galerisi, 30 m uzunluğunda, yapının giriş kısmı yaklaşık 20 m genişliğinde ve yapının içindeki en dar kısmın genişliği ise 5 m olarak ölçülmüştür.⁵⁶⁰ A odasının önünde inşa edilen giriş kısmı, avlu, sütunlu galeri ve adyton konumundaki kaya odası, Hitit tapınak yapısının tipik özelliklerini yansıtmaktadır.⁵⁶¹ Yüksek kaya bloklarının oluşturduğu bu galerinin solunda, tanrılar; sağında ise tanrıçalar olmak üzere 61 adet kabartma bulunmaktadır. Kazı hafırları tarafından yapılan numaralandırmalarla tanrı ve tanrıçaların tespiti sağlanmıştır.⁵⁶²

A galesinde bulunan tanrı ve tanrıçaların hepsi aynı yöne doğru gidecek biçimde kayaya işlenmiştir. Ortada, "karşılaşma sahnesi" olarak bilinen Fırtına Tanrısı Teşub ve Güneş Tanrıçası Hepat'ın kabartmaları bulunmaktadır. (Çizim 10) Bu sahnenin tam karşısında Büyük Kral IV.Tuthaliya, 2x2.20 m boyutlarında resmedilmiştir. (Resim 9) Yazılıkaya'nın M.Ö 13.yy ortalarında, Büyük Kral IV.Tuthaliya döneminde son şeklini aldığı düşünülmektedir. Yazılıkaya'da sadece bu kralın kabartmasının yapılması da bunun yansımaları olmalıdır. Bu figürün sağ elinin üzerinde, kralın adı ve unvanı hiyeroglif yazıyla yazılmıştır.

⁵⁶⁰ Yiğit-Özcan-Kıymet(2016). *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, Ankara: Bilgin Kültür Yayınevi, 28.

⁵⁶¹ Schachner 2018b.

⁵⁶² Seeher 2006, 140-163.

B galerisi, 18 m uzunluğunda, kuzeyde 4 m; güneyde 2,5 m genişliğinde bir alanı kaplamaktadır. Bu odanın II. Šuppiluliuma tarafından, babası IV.Tuthaliya'nın anısına yaptırdığı düşünülmektedir.⁵⁶³

Yapının girişinde, 12 yeraltı tanrısına ait figür bulunmaktadır. Bunun karşısında ise kral ve tanrı birlikte, Tanrı Šarruma, Büyük Kral Tuthaliya'ya sarılarak "kılavuzluk", "yol göstericilik" imgesi oluşturan bir biçimde resmedilmiştir. Šarruma'nın daha büyük ve heybetli; kralın ise onun gücü ve hakimiyeti altında olduğu anlaşılmaktadır. Hem tanrının hem de kralın adlarının yazılı olduğu hiyeroglif yazıt ise güneş kursunun altında simetrik işaretlerle yazılmıştır. Öne çıkan bir diğer figür ise, Kılıç Tanrısı veya Nergal olarak bilinen yeraltı tanrısının kabartmasıdır.⁵⁶⁴

Yazılıkaya'nın ne amaçla *extra muros* bir bölgede yapıldığı ve ne kadar süre kullanıldığı sorusuna cevap vermek hayli güçtür. Fakat bu alanın, yılın bazı günlerinde bayram törenleri ve diğer törenler sırasında kullanıldığı dikkati çekmektedir. Hititçe çiviyazılı belgelerde yeni yıl bayramları sırasında tüm tanrıların toplanmasıyla yapılan ve Fırtına Tanrısının evi olduğu belirtilen yerin, Yazılıkaya olduğu düşünülmektedir. Hitit panteonunda öne çıkan tanrıların resmedildiği bu kutsal mekan, yeni yıl bayramları sırasında kullanılmış olmalıdır. Bu kutsal mekanın, *huwaši* tapınağı olduğu da düşünülmektedir.⁵⁶⁵ Bir başka görüş ise taç giyme törenlerinin, arınma ritüellerinin gerçekleştirildiği kutsal bir mekan olduğu yönündedir.⁵⁶⁶ Ancak böylesine büyük bir mekan, birden fazla işlevde kullanılmış olmalıdır.

Hitit-Hurri panteonunda, çeşitli tanrı ve tanrıçaların resmedildiği⁵⁶⁷ ve birden çok tanrının tapınım gördüğü bu alan, bakir bir toprak üzerine konumlandırılmıştır. Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nda pek çok Hurri kökenli tanrının da olması, Hitit kentlerinde Hurri kültürünün de hakim olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca Yazılıkaya'nın yapımında kullanılan kireç taşı, kolay işlenebilen bir kayaç türü olmasına rağmen uzun bir zaman ve güç gerektirmiş olmalıdır. Bu kutsal mekanın yapım çalışmalarına, IV. Tuthaliya

⁵⁶³ Seeher 2006, 160.

⁵⁶⁴ Seeher 2006, 162.

⁵⁶⁵ Singer, I. (1986). "The Huwaši of The Storm-God in Hattusa", Ankara: IX . *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, (21-25 Eylül 1981), 245.

⁵⁶⁶ Haas 1994,888; Yiğit-Özcan-Kıymet 2016, 47.

⁵⁶⁷ Yiğit-Özcan-Kıymet 2016, 64-65.

döneminden önce başlanmış olması muhtemeldir. Ayrıca surların dışında bulunan bu alanın, denetim ve güvenliğinin nasıl sağlandığına ilişkin hiçbir veri bulunamamıştır. Yazılıkaya, Hititlerin kent planlamasında sadece surların içerisinde değil aynı zamanda *extra muros* bölgelerinin de kullanıldığının göstergesidir. Ayrıca kentin dini kimliğini ve gücünü yansıtan önemli bir mimari yapıdır.

Hititçe çiviyazılı belgeler, Hattuša'da *huwasi* taşlarının dikili olduğu en az iki kutsal alanın olduğunu göstermektedir. Bunlardan ilki, Kızlarkayası olduğu düşünülmektedir. Yatay bir düzlükte olan bu kayaya, büyük stellerin oturtulmuş olduğu düşünülmektedir. Diğer kutsal alan ise henüz tespit edilememiştir.⁵⁶⁸

2.3.3. Evler

Hitit başkenti Hattuša'da halkın yaşam alanları olan evlere dair izler, arkeolojik kazı çalışmalarında tespit edilmiştir: I. No'lu Tapınak'ın çevresinde, Büyükkale'de ve Yukarı Şehir'deki Tapınaklar Mahallesi. Araştırmacılar, mimari yapılarına bakarak "*Merkezi Mekanlı Evler*", "*Koridorlu Evler*", "*GAL LÜMEŞEDI'nin Evi*" biçiminde bir sınıflandırma yapmışlardır. Kentte bulunan bu evlerin mimari özellikleri, kronolojileri hakkında bilgi edinilmesine rağmen kullanımları konusunda çok az veri ele geçmiştir. (Çizim 12)

Hattuša'nın ev mimarisi genellikle dikdörtgen planlı olarak kırma taş temel üzerine kerpiç duvarlarla ve ahşap direklerle desteklenerek yapılmıştır. Bu evlerin bazılarının temellerinin küçük ve dar olması, iki katlı olma ihtimalini zorlaştırmaktadır. Ancak iki katlı olabileceği düşünülen bazı evler de mevcuttur.⁵⁶⁹

İlk Kent/Aşağı Şehir'de bulunan evler ile Asur Ticaret Kolonileri Döneminde bulunan öncülleri arasında büyük bir fark tespit edilememiştir. Ancak bu dönemde evlerin bitişik nizamda inşa edildiği ve mahallelerin doğal süreç içerisinde oluştuğu anlaşılmaktadır.

Hitit Dönemi (*Merkezi Mekanlı Ev*) evlerinin ortasında büyük bir oda bulunmaktadır. Genellikle evin yan taraflarında bulunan ve ancak odalardan geçilerek ulaşılan bu merkezi mekan, Peter Neve tarafından iç avlu olarak yorumlanmış ve söz

⁵⁶⁸ Schachner 2018b.

⁵⁶⁹ Naumann 1975, 476.

konusu ev tipi “*Anadolu Tipi Avlulu Ev*” olarak tanımlanmıştır.⁵⁷⁰ Ancak Schachner, daha sonra yaptığı çalışmaların sonucunda, “*Merkezi Mekanlı Ev*” olarak tanımlanması gerektiğini vurgulamaktadır.

Schachner, mimari planlar, kullanım amaçları ve mekanda ele geçen buluntulara göre bu konuyu yeniden değerlendirmiştir. Evin ortasında bir avlunun olduğunu düşünen Neve, kış şartlarını gözetmemiş olmalıdır. Bu merkezi odanın üstünü açık avlu olarak yorumlayan Neve, evin kullanışsız olacağını, kış şartlarında rutubet, soğuk, kar vb. durumlarda yaşayanların sıkıntı yaşayacağını göz ardı etmiştir. Böyle avlulu bir evin, Ekim ayından Mart/Nisan aylarına kadar kullanılması mümkün değildir. Ayrıca sonbahar ve ilkbahar mevsimlerinde sağanak yağmurlarla suyun birikmesi ve tahliyesi büyük bir sorundur. Evin temelinin ve duvarlarının bu sudan zarar görmemesi de mümkün değildir.⁵⁷¹

Hitit dönemi evlerinde bulunan bulgular, evlerin mimari yapı ve kullanımında, Eski Asur Ticaret Kolonileri Döneminden itibaren büyük bir değişiklik olmadığını göstermektedir. Hitit öncesi ve Hitit döneminde evlerin içinde, ticari antlaşmalar veya sözleşmelere dair çiviyazılı belge ele geçmemiştir. Bu evlerde yaşayanların ilgili tabletleri ya zaman içerisinde kaybolmuş ya da kent yönetiminin bu nitelikteki belgeleri evinde bulundurması yasaklanmıştır. Bu konuda bir netlik yoktur.

Hitit evleri, topoğrafyaya uygun olarak genellikle kuzeye bakan yamaçlara inşa edilmiştir. Böylece evler yağmur ve kar suyundan az etkilenmiş olmalıdır. Hitit döneminin tamamında tarihlenen evlerin hepsinin çatısı eğimli olarak yapılmıştır. Böylece yağmur veya kar suyu kolaylıkla aşağıya akmıştır. Bu evlerin bazısının altında kiler olarak kullanılan bodrum katı yer almaktadır. Evlerin içerisinde bulunan banyo küvetleri, yaşam kalitesinin yüksek olduğunu göstermektedir. Bu evlerin içerisinde tuvalet bulunmamıştır. Araştırmacılar evlerin yakınındaki boş arazilerin tuvalet için kullanıldığını düşünmektedir.⁵⁷²

İkinci Kent/Yukarı Şehir’de orta platoda bulunan evlerin, düzgün mimari üslupta, çok odalı ve avlulu oldukları anlaşılmıştır. Bu evlerin, Tapınaklar Mahallesinde dağınık bir

⁵⁷⁰ Neve 1996, 105-111.

⁵⁷¹ Schachner 2018b.

⁵⁷² Schachner 2018b.

düzende olduğu görülmüştür: E 17, E 21, E 18, E 20, E 16, E 4-6, E 22, E1, E 2 E 3,E 7, E 8, E 16, E 2E, 3E şeklinde numaralandırılmıştır.⁵⁷³ (Çizim 11)

Orta Plato'da 294-297/287-290 plan karelerinde, 9 adet çiviyazılı tablet bulunmuştur.⁵⁷⁴ 8 No'lu odada bulunan bir tablet, bu evin işlevine ve sahibine ışık tutmuştur. Söz konusu bu tablet, üst düzey yetkili olan "baş saray muhafızı"na (GAL ^{LÜ}MEŠEDI) yazılmış bir mektuptur. Bu belgeyle Hattuša'da ilk kez bir evin işlevi ve sahibine dair bilgi edinilmiştir.⁵⁷⁵

GAL ^{LÜ}MEŠEDI evi 20,40 x 22,40 m (457 m²) büyüklüğünde kare planlı olarak inşa edilmiştir. (Resim 12) Hattuša'daki yapılarının çoğunun asimetrik olarak yapılmasına rağmen GAL ^{LÜ}MEŠEDI evi, simetrik olarak inşa edilmiştir. Bu durumun, yapıya sahip olan kişinin önemi ve unvanıyla alakalı olduğu düşünülmektedir. Diğer bir ihtimal, Hititlerin bakir bir toprak üzerinde kurdukları bu evin, Yukarı Şehre uygun ve düzenli mimari uygulama isteğidir.⁵⁷⁶ Kentin diğer bölgelerinde bulunan çok odalı evlerin yanı sıra bu ev de çok odalı olarak inşa edilmiştir.⁵⁷⁷ Bu yapının bir diğer özelliği ise binanın kuzeyindeki bodrum katının L şeklinde inşa edilmiş olmasıdır.⁵⁷⁸

GAL ^{LÜ}MEŠEDI evi, M.Ö. 15. yy'daki ev tipleriyle benzerlik göstermesine rağmen daha önceden kullanılan evlere de benzemektedir. Bu yüzden söz konusu evin, geçiş evresinde yapıldığı düşünülmektedir.⁵⁷⁹ Binanın doğu kısımlarında özellikle 1 ve 2 No'lu odalarda belirgin olarak görülen tamirat izleri vardır. Bu değişikliğin ne zaman olduğu bilinmemektedir. Ancak yapının içinde bulunan keramikler, M.Ö. 14.yy'a tarihlendirilmekle birlikte binanın tarihi konusunda kesinlik yoktur. Yapının işlevinin ne

⁵⁷³ Detaylı bilgi için bkz. Dürr 2014.

⁵⁷⁴ Bu tabletler M.Ö.15-14. yy 'a tarihlendirilmektedir. Ayrıca yapıda I.Šuppiliuma'nın oğlu II/III. Tuthaliya'ya ait mühür baskılı kil bullalar bulunmuştur. Wilhem, G. (2017). "Die Tezfunde Aus Dem Haus Des GAL MEŠEDĪ, Ausgrabungen Und Forshungen İn Der Westlichen Oberstadt Von Hattuša II", Eds. Andreas Schachner, *Ausgrabungen Auf Dem Mittleren Plateau Zwischen Sarıkale Und Yenicekale (2006-2009)*, Deutsches Archaologisches Institut Und Walter De Gruyter Gmbh Berlin, 268-280- 359.

⁵⁷⁵ Schachner, A. (2010b). "Boğazköy- Hattuša 2009 Yılı Çalışmaları", İstanbul:32. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.4, 213.

⁵⁷⁶ Schachner 2018b.

⁵⁷⁷ Schachner 2010b, 213; Schachner 2018c, 192.

⁵⁷⁸ Alparslan 2017c, 362.

⁵⁷⁹ Schachner 2017c, 363; Schachner 2017b, 362.

zaman sona erdiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak içerisinde bulunan bir kömür, M.Ö 14. yy'nin ikinci yarısından sonraya tarihlendirilmektedir.⁵⁸⁰

Hattuša'da bulunan evler birden fazla amaca yönelik olarak kullanılmaktadır. Bu evlerin çalışma ve yaşam alanı olarak kullanıldığı, bazı durumlarda da tarım ve zanaat faaliyetlerine ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır.

(*Koridorlu Evler*): Hattuša'da Aşağı Şehirde 2 No'lu yerleşim tabakasında ve Büyükkale IVb yerleşim tabakasında, koridorlu evler tespit edilmiştir. Düz bir planda, dikdörtgen şeklinde uzun ve büyük bir koridordan oluşmaktadır. Bu yapının birbirinden ayrı üç ayrı bölümü vardır. Neve tarafından "*Koridorlu Ev*" olarak adlandırılmıştır. Bu evler, M.Ö 15. yy'a tarihlendirilmektedir. Bu evlerin planları ve kullanım amaçları bakımından diğer evlerden farklı özelliklere sahip oldukları görülmüştür. Bu yüzden kentsel yaşam tarzını yansıtan bir mimari üslupta olduğu ve kentte yaşayanlar için daha kullanışlı olduğu anlaşılmaktadır. Aşağı ve Yukarı Şehir'de iki ve üç odalı olarak inşa edilen bu evlerin, yaşam alanı ve çalışma alanı birbirinden ayrılmıştır. Özel amaçlara yönelik evlerin varlığı ise sosyal ve mesleki grupların ayrıştığının göstergesidir.⁵⁸¹

Hititlerin "*Merkezi Mekanlı Evler*" ve "*Koridorlu Evler*" olarak nitelendirebileceğimiz evler tespit edilmiştir. GAL ^{LÜ}MEŞEDI evi ise araştırmacılar tarafından daima ayrı tutulmaktadır. Kuşaklı-Şarišša'da da "*Koridorlu Evler*"in inşa edildiği görülmüştür.⁵⁸² Hititlerin M.Ö 16. yy'dan itibaren, Koridorlu Evleri tercih ettiğini söylemek mümkündür. Alacahöyük'te Eski Tunç Çağının Son evresinde, kentin güneyinde 2-6 odalı avlulu evler tespit edilmiştir.⁵⁸³

2.3.4. Erzak Depoları

Hitit krallarının Hattuša'yı bir ambar, depo kenti olarak inşa ettirdikleri anlaşılmaktadır. Bu kadar çok silonun başkentte toplanmasının sebebini iki şekilde açıklamak mümkündür: Birincisi; Hattuša konumu ve işlevi gereği, üretici değil tüketen bir

⁵⁸⁰ Schachner 2017c, 362.

⁵⁸¹ Schachner 2018b.

⁵⁸² Schachner 2018b.

⁵⁸³ Özgüç 2002b, 469.

kenttir, yani “idari kenttir.”⁵⁸⁴ Dağlık bir arazide de kurulan kentin ekonomisi, vassal krallıklardan alınan vergiler ve savaşlardan elde edilen ganimetlerden oluşmaktadır. Yol güzergâhlarından uzakta, sığ bir kent olması, hububat açısından dışarıya bağımlı bir kent olmasına sebep olmuştur. İkincisi; Hitit kralları, ekonominin güvencesi için bütün tahılı başkent Hattuša’ya getirerek ürün güvenliğini temin etmişlerdir. Ayrıca kralın o dönemde servetini merkezde toplamak istemesi de doğaldır.

Hitit başkenti Hattuša’da irili ufaklı kaplar, pithoslar ve yeraltı siloları bulunmuştur. Buralarda bulunan tahıllar, günlük, yıllık ve daha uzun süreli kullanım için depolanmıştır. Açıldıktan kısa bir süre sonra tüketilmesi gereken bu depolama sisteminin, kentte yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir.⁵⁸⁵ Kıtlık zamanlarında tohum olarak kullanılan yeraltı siloları ve pithosların, bazı dönemlerde ekonomiyi canlandırmak amacıyla kullanılmış olmalıdır. O dönemde günlük ihtiyaçların temini için kullanılan bu depolarda en taze buğday saklanmış olmalıdır.

Kentte, tahılın uzun süre muhafaza edildiği yeraltı siloları yoğun olarak bulunmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi yeraltına kazılan çukurlara tahılın tamamı konulduktan sonra üstü toprakla kapatılmaktadır. Böylece tahıla yönelik hava, su, nem ve küf gibi olası risklere karşı tedbir alınmaktadır. Tahıl siloları, ayrı ayrı bölmeler halinde inşa edilerek uzun süre muhafaza edilmiştir.⁵⁸⁶ Tahılın haşeratlerden korunması için ise taş döşeli silonun zemininin ve yan duvarlarının iyi izole edilmesi gereklidir. Samandan oluşturulan kalın bir tabakayla yalıtım sağlanmakta ve ahşap hatıllar, ağaç dalları ve kerpiçlerle desteklenmektedir. Alınan diğer tedbir ise su sızıntıları için olup, izolasyon tabakasının üzerine, Hattuša yakınlarından temin edilen çorak toprağın örtülmesi ile gerçekleştirildiği bilinmektedir.⁵⁸⁷

Hattuša’da; I No’lu Tapınak, Büyükkaya, Büyükkale, Poternli Surun yakınında ve 2 No’lu havuzunun altında, tahıl silolarının olduğu tespit edilmiştir. Bunlar detaylı bir şekilde incelendiğinde şöyledir:

⁵⁸⁴ Aktüre 1997, 148-149.

⁵⁸⁵ Schachner 2012b, 36; Schachner 2010a, 670.

⁵⁸⁶ Seeher 2015, 193.

⁵⁸⁷ Schachner 2018b.

I No'lu Tapınak

Hattuša'nın en büyük tapınağı olan I.No'lu Tapınak 14.500 m² lik bir alanı kaplamaktadır.⁵⁸⁸ İçerisinde depoların yer aldığı alan 12.000 m² olarak hesaplanmıştır.⁵⁸⁹ Tapınağın %82'lik bir kısmı, depo ve diğer işler için kullanılmakta geriye kalan %18'lik kısımda ise dini işler icra edilmektedir. Başka bir deyişle I No'lu Tapınak, ortada bir kült merkezi ve onun etrafının depolarla çevrili olduğu bir kompleks bir yapıdır. I.No'lu Tapınak yapısında, Asur Ticaret Kolonileri dönemine ait üç depo odası ve 100 *pithos* bulunmuştur.⁵⁹⁰

I No'lu Tapınak 'ın sur sisteminin iç kısmında erzak depolarının olduğu görülmektedir. Bu depolara dört adet dar kapıdan girilmektedir. Kuzeydoğu ve kuzeybatıda kapı kanadı olmayan iki dar geçit; güneyde ve güneydoğuda ise 4.5-5m genişliğindeki sokaklarla depo odalarına ulaşılmaktadır. Bu sokaklar yardımıyla I No'lu Tapınak'taki depolar, dört ana yapı grubuna ayrılmıştır. Merdiven döşemeleri ve 2 m genişliğine ulaşan kalın taş temeller, iki veya dört katlı bir yapı olduğunu göstermektedir. Dikdörtgen planlı olarak inşa edilen bu depolar, 9-27 m uzunluğunda; 3- 3,5 m genişliğindedir. Alt kattaki oda sayısı 82'dir. Birden fazla kattan oluştuğu düşünüldüğünde depo odalarının sayısı 175 olmaktadır. Ambar odalarına dışarıdan giriş yapılamamakta ama içeride farklı odalara farklı kapılardan giriş yapılmaktadır.⁵⁹¹ Hatta farklı büyüklükte inşa edilen dar ve uzun odalardan 64 No'lu odaya ulaşmak için 10 farklı odadan geçmek gerekmektedir.⁵⁹² Kanımızca, söz konusu depo odalarının güvenlik ve denetimini sağlamak amacıyla bu mimari üslup, tercih edilmiş olmalıdır. Güneydoğuda en küçük ambarların oluşturduğu en az 6; en çok 25 oda bulunmaktadır. Kuzeydoğu ambar odalarına (19-28) bakıldığında ise iki katlı olduğu anlaşılmaktadır. Hatta araştırmacılar üç veya dört katlı bile olabileceğini düşünmektedir.⁵⁹³

⁵⁸⁸ Seeher 2011, 16.

⁵⁸⁹ Neve 2000, 84.

⁵⁹⁰ Naumann 1975, 489.

⁵⁹¹ Klengel 1975, 183-184; Aktüre 1997, 148.

⁵⁹² Neve 2000, 84.

⁵⁹³ Naumann 1975, 490.

I No'lu Tapınak'ın batı kanadında, 1'den 5'e kadar numaralı odaların içi, pithoslarla doludur.⁵⁹⁴ Bu depo odalarının zemin katında, sırayla dizilmiş küplerin en küçüğü 900 litre; büyüğü ise 1750 litre olan küpler bulunmuştur. Depoların alt katında bulunan küplerin en küçüğü 900 litre alırken büyüğü 1750 litre (1.60 çap, 1.90 cm yüksekliğinde) ve en büyüğü ise 3000 litre almaktadır. Tapınağın batı depolarında 120'den fazla *pithos* varken güneybatı kanadında 70 *pithos* bulunmuştur.⁵⁹⁵ Yapının alt katında, serin odalarda yiyecek ve içecekler saklanırken üst katlarda kumaş gibi hafif malzemeler bulunmaktadır. Tapınağın güneybatısında başka bir depo da aynı şekilde inşa edilmiştir.⁵⁹⁶

I.No'lu Tapınağın batı ve güneybatı depolarında toplam tespit edilen *pithos* sayısı 190'dır. Büyük, orta ve küçük hacimlerde olabilen bu küplerin ortalama kapasitesi, $(900+1750+3000=5650/3=1883)$ 1883 litredir. Bu verilerle $190 \times 1883 = 357770$ litrelik bir kapasiteye ulaşmak mümkün olacaktır.⁵⁹⁷ Tahmini olarak yapılan bir hesaplama bile siloların içerisinde depolanacak ürünün boyutunu göstermektedir.

Tapınağın içerisinde bu kadar büyük bir silo, sadece tapınak ve tapınak personellerinin ihtiyacını karşılamak amacıyla inşa edilmemiştir. Tanrının mülkü olarak ifade edilen bu ekonomik zenginlikler, devlete verilen vergi yoluyla başkentte toplanmaktadır.⁵⁹⁸ Araştırmacılar bu erzak küplerinin orta ve kısa vadeli bir depolama sistemi olduğunu ve tapınak görevlilerinin maaşlarının buradaki ürünlerle karşılandığını düşünmektedir.⁵⁹⁹ Aşağı Kent olarak adlandırılan bu bölgede bulunan I. No'lu Tapınak yapısındaki depo, tahılın sürekli giriş çıkış yapması için en uygun yerdir. Zira I. No'lu Tapınak kompleksi, kentin girişinde yer almaktadır. Bu durum, ürünün taşınması ve kente girişini de son derece kolaylaştırmaktadır. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki tapınak ve içerisinde yer alan mallar, devletin "ekonomik güvenliğinin" sağlandığı en korunaklı yerdir.

⁵⁹⁴ Neve 1975, 78.

⁵⁹⁵ Bittel 1972, 46; Seeher 2002, 452; Klengel 1975,184.

⁵⁹⁶ Naumann 1975, 490.

⁵⁹⁷ Demirel, S. (2013). Hitit İnanç Sistemi ve Ekonomi İlişkisi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara, 47.

⁵⁹⁸ Klengel 1975, 195; Mielke 2001, 178.

⁵⁹⁹ Schachner 2018b.

I.No'lu Tapınak depolarının içinde hangi malların depolandığına dair izler tespit edilmiştir. Bazı kaplarda mühür baskıları, kazılmış işaretler ve çizgiler şeklinde izler oluşturulduğu görülmüştür. Araştırmacılar, bu işaretlerin malın cinsini ve miktarını gösterdiği şeklinde yorumlamıştır. Ayrıca I No'lu Tapınakta bulunan küplerden iki tanesinin içerisinde arpa ve buğday tespit edilmiştir.⁶⁰⁰ Bu veriye bakılarak bu yapı kompleksinde kuru gıdaların saklandığı düşünülmektedir.⁶⁰¹

Poternli Surun Arkasında Bulunan Tahıl Silosu

Kentin en büyük tahıl deposu, Poternli Surun yakınında, Büyükkale ve Kızlarkayası arasında inşa edilmiştir. M.Ö 16. yy başlarına tarihlenen bu silolar, iki sıra halinde dizili 32 odalı ve tamamı 120 m uzunluğundadır. (Çizim 13) Yaklaşık 6 m genişliğinde, her bir odası 13-16 m uzunluğundaki bu silolar, diğer silo yapılarından farklıdır. Bu silo odaları arasında 1.5 m kalınlığında sağlam kerpiç duvarlar vardır. Tabanı izolasyonlu olup taş döşeli ve saman ile kaplanmıştır. Birbirinden bağımsız olarak inşa edilen bu silolar, tahılın zayi olmasını önlemeye yönelik yapılmış olmalıdır. Odalar arasında geçiş olmadığı gibi sadece üstten giriş vardır.⁶⁰² Yukarıda bahsettiğimiz merdivenle inilecek kadar büyük silo yapılarının varlığı, bu kentte açıkça görülmektedir.

Bu büyük silo yapısının M.Ö 16. yy sonundan M.Ö 13. yy sonuna kadar kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak bu silolar sebebi bilinmeyen bir yangın sonucunda tahrip olmuş ve bir daha kullanılmamıştır. Silonun güney kısmındaki 12 oda, bu yangından etkilenmiştir. Yangın sonucunda bazı odalarda tahılın kül olmasının yanında bazıları da oksijen yetersizliğinden dolayı için için yanarak kömürleşmiştir. Bu siloların içerisinde yaklaşık 4 ton kömürleşmiş tahıl, *in situ* halde bulunmuştur. Kömürleşmiş buğdayın sadece 3/2'si gün yüzüne çıkarılmıştır.⁶⁰³ Ayrıca botanik analizler sonucunda, kaliteli bir

⁶⁰⁰ Hititlerin erzak silolarının içerisinde bulunan buğday ve arpa günümüzde de üretilen tarım ürünleridir. Türkiye'de ekim alanı ve üretim açısından 1. Sırada buğday, ikinci sırada arpa gelmektedir Akdeniz, H. Keskin B. Yılmaz İ. Oral E. (2004). "Bazı Arpa Çeşitlerinin Verim ve Verim Unsurları İle Kalite Özellikleri Üzerine Bir Araştırma", *YYÜ Ziraat Fakültesi, Tarla Bitkileri Dergisi*, 14(2), 119-125.

⁶⁰¹ Dörfler, W. Herking, C. Neef, R. Pasternak, R. Von Den Driesch, A. (2011). "Environment and Economy in Hittite Anatolia", *Insights into Hittite History and Archaeology*. eds. Hermann Genz -Dirk Paul Mielke. Leuven -Paris-Walpole. MA, 112.

⁶⁰² Seeher 2015, 195.

⁶⁰³ Seeher 2015, 195

hububatın varlığı görülmüştür. Bu silolarda bulunan tahılların çoğu arpadır.⁶⁰⁴ Diğer bir odada ise einkorn⁶⁰⁵ buğdayı bulunmaktadır.⁶⁰⁶

Hititlerden kalma bu silolara bakılarak basit bir hesaplama yapmak mümkündür. Her oda ortalama 2.5 m yüksekliğinde olduğu verisinden hareketle yapılan hesaplamada 7000 m³ tahıl aldığı; 3.5 m yükseklik üzerinden hesaplandığında ise 9800 m³ almaktadır. Bu veriler, ton olarak hesaplandığında ise 4200-5900 tona tekabül etmektedir. Bu tahıl miktarı ise 23000-32000 insanın bir yıllık ihtiyacını karşılayabilecek niteliktedir.⁶⁰⁷ (Tablo 8)

Büyükkaya

Hattuşa kentinin en büyük kayası olan Büyükkaya'nın aşağı ve orta platosunda, tahıl siloları açığa çıkarılmıştır. Büyükkaya mevki, kentin en korunaklı bölgelerinden biridir. Sur duvarının arkasında yer alan ve M.Ö 13. yy'a tarihlendirilen 11 adet yer altı silosu bulunmuştur.⁶⁰⁸

Bu silolar, dikdörtgen şeklinde ve yan yana dizli olarak inşa edilmiştir. Tabanı taş döşemeli ve saman ile kaplanmıştır. Orta platoda yer alan bu siloların en büyüğü (8 numaralı) 12x18 m boyutlarında; 2 m derinliğinde, 3 m yüksekliğindedir. 8 numaralı olan bu silonun taş temelinde yağmur ve kar sularını tahliye etmek için bir kanal deliği bulunmaktadır. Sadece bu siloda 650 m³ tahılın depolandığı bilinmektedir.⁶⁰⁹ Alt platoda yer alan siloların en küçüğü 6x6 m boyutlarında inşa edilmiştir. Bu siloların en alt kısmına bir çukur kazılarak yağmur ve kar sularının tahliye edilmesine yardımcı olunmuştur.⁶¹⁰ Bu

⁶⁰⁴ Arpa *Hordeum* familyasına ait bir bitkidir. Arpa tanesi yaklaşık 8-12 mm uzunluğunda, 3-4 mm genişliğinde 2-3 mm kalınlığındadır. Arpada % 9 ve %13 oranında ham protein, yaklaşık %67 oranında karbonhidrat bulunmaktadır. (Akdeniz 2004.) Eskiçağ Toplumlarında insan ve hayvan beslenmesinde en yoğun kullanılan ürünün arpa olduğu kanısındayız. Ayrıca bira yapımında tercih edilen vazgeçilmez bir tarım ürünüdür.

⁶⁰⁵ *Tr. monococcum* ya da Einkorn olarak da bilinen Siyez buğdayı ilk olarak 10.000 yıl önce Yakın Doğu'da tespit edilmiş olup kültüre alınmış günümüz buğdayının da atasıdır. Hititler ve Frigler tarafından da tarımı yapılmış olan Siyez buğdayına verilen ilk isim Hititçe bir kelime olan "Zız" iken, daha sonraları "Siyez" ve bazen de "Kaplıca" olarak adlandırılmıştır. Günümüzde halen Kuzey Anadolu'da, Balkan ülkelerinde, Almanya, İsviçre, İspanya ve İtalya'da ekimi yapılmaktadır.

⁶⁰⁶ Seeher 2006, 42-43; Seeher 2000, 301; Seeher 2001a, 305.

⁶⁰⁷ Seeher 2011, 305.

⁶⁰⁸ Seeher 2000,300; Seeher 2015,193; Dörfler-Herking-Neef- Pasternak- Driesch 2011, 112.

⁶⁰⁹ Seeher 2017, 156.

⁶¹⁰ Seeher 1999, 419.

siloların arkasında, yamaçta geniş bir taş sırası vardır. Seeher, bu taş sırasının yamaçtan akacak yağmur suyunun silonun içine girmesini engellemek amacıyla yapılmış olduğunu ifade etmektedir.⁶¹¹

Büyükkaya siloları, aşağı platoda 76.8 ton tahıl kapasitesine sahiptir. Bu siloların hacminin ise 128-192 m³ kapasiteye sahip olduğu görülmektedir. Sadece buradaki siloya bakılarak yıllık 420-630 kişinin tahıl ihtiyacını karşılayabildiği anlaşılmaktadır. Orta platoda yer alan silo ise 260-388 ton aralığında bir kapasiteye sahiptir. Buradaki tahıl silosunun hacminin de 432-648 m³ aralığında olduğu tahmin edilmektedir. Bu verilere göre orta platodaki silo da yıllık 1424- 2130 arasında kişinin tahıl ihtiyacını karşılamaktadır. Başka bir deyişle Büyükkaya’da bulunan tahıl siloları, yıllık 2760 insanın tahıl ihtiyacını karşılamaktadır.⁶¹²(Tablo 8)

Büyükkaya’nın yer altı silolarının temeli taş ile döşenip 1.5 m taş duvar üzerine, 1.5 m kerpiç duvarla kaplanmıştır. Odaların ortalama yüksekliği 3 m olup hem yapım tekniği hem de kullanım amacı Poternli Surun arkasında bulunan yer altı silolarıyla aynıdır. Büyükkaya’da bulunan siloların M.Ö. 16. yy’da Poternli Sur yakınlarında bulunan ambarın 1/3’ünün yanmasından sonra yapıлып yapılmadığı bilinmemektedir. Ancak ambarın yangın ulaşmayan bölümlerinde depolama faaliyetleri devam etmiştir. Bu yangından sonra Büyükkaya yakınlarında daha sistematik, alternatif bir silo yapılmıştır.⁶¹³ Kanımızca siloların bu bölgede inşa edilmesi tesadüf değildir. Hitit krallarının, “ekonomik güvenliği” sağlamak amacıyla uyguladığı bir strateji olmalıdır.

Büyükkaya yakınlarında bulunan siloların, aynı dönemde yapıldığı düşünülmesine rağmen hepsinin aynı tarihte yapılmış olması zor görünmektedir. Uzun bir süreç içerisinde, artı ürünleri depolama ihtiyacıyla yeni odaların eklenmiş olması da muhtemeldir. Bu siloların içinde bulunan keramik buluntular, M.Ö 13. yy’nin ikinci yarısından önce yapıldığını düşündürmektedir.⁶¹⁴

⁶¹¹ Seeher 2017, 157.

⁶¹² Seeher 2015,193.

⁶¹³ Seeher 2017,157.

⁶¹⁴ Seeher 2018, 157.

2 No'lu Güney Havuzun Altında Bulunan Tahıl Silosu

Hattuša'da, 2000 yılında yapılan arkeolojik kazılarda bir yeraltı silosu daha bulunmuştur. 295-296/254-255 plan karelerindeki havuz yapılmadan önce burada bir silonun varlığı tespit edilmiştir. 2. No'lu havuz, bu silonun güney ucunda yer aldığı için tam boyutları tespit edilememiştir. Ancak eldeki verilere göre genişliğinin, 8 m; uzunluğunun, 13 m olduğu anlaşılmıştır. Silonun tabanı taş ile kaplanmış, duvarları ise taş temel üzerine kerpiç duvar ile örülmüştür. Bu yapının inşasında, sıva sırasında, saman ve ot kullanılmıştır.⁶¹⁵ Bu silo üzerinde yapılan radiokarbon tarihlendirmeleri, M.Ö. 17. yy- M.Ö. 16. yy ortasına kadar kullanıldığına işaret etmektedir.⁶¹⁶

Bu tahıl silosunun, bölgedeki arazilere ekilmesi için ayrılan tohumu barındırdığı düşünülmektedir. Yeraltında saklanan hububatın, tohumluk olarak kullanılması ve daha sonra havuzun yapılması ise bu yapıda gidilen değişikliğin sebebini düşündürmektedir. Bu değişikliğin sebebi, kralın siloları, kentin belli bir bölümünde toplamak istemesi mi? Yoksa bu silonun içerisinde saklanan hububatın uzun süre muhafazaya imkan tanımaması mıdır?

Hititlerin başkentinde inşa edilen bu “silo, ambar, depo” yapıları, sadece Hattuša'nın tahıl ihtiyacını karşılamak için değil ayrıca ülke için uzun vadeli rezerv amacıyla planlandığı anlaşılmaktadır. Kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan kaplar, devasa küpler ve yer altı siloları, Hititlerin ekonomik zenginliğini göstermektedir. Hattuša'da bulunan *pithos* ve kapların sayısını vermek zordur ancak 44 adet yeraltı silonun varlığı tespit edilmiştir. Şunu da belirtmeliyiz ki bu tahıl silolarının kronolojisini tam olarak tespit etmek hayli zordur. 2. No'lu havuzun altında kalan silo radiokarbon tarihlendirmelerinde M.Ö 17. yy- M.Ö 16. yy ortasına kadar kullanıldığına işaret etmektedir.⁶¹⁷ Poternli Sur yakınlarında bulunan silonun, M.Ö 16. yy sonundan M.Ö. 13. yy sonuna kadar kullanıldığı düşünülmektedir. Bu silonun, M.Ö 16. yy sonlarında, güneybatıda bulunan mekanlarda meydana gelen alevsiz bir yangına maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Bu yangının tahribatı fazla olmasına rağmen siloların yapılış

⁶¹⁵ Seeher 2003, 105.

⁶¹⁶ Schachner 2018b.

⁶¹⁷ Schachner 2018b.

biçimlerdeki tedbir sayesinde, yapının sadece bir bölümü işlevini yitirmiştir. Yangından etkilenmeyen kısımlar ise daha sonra da kullanılmaya devam etmiştir.⁶¹⁸

Büyükkaya'nın kuzeybatı yamacında bulunan tahıl ambarı ise M.Ö. 16.yy'a tarihlendirilmektedir.⁶¹⁹ Nitekim kral, ekonomik güvenliğini bizzat kendi sağlamak ve servetini yanında taşımak için başkenti, ambarların ve depoların kenti haline getirmiştir. Bu hububat, kıtlık veya hasadın az olduğu zamanlarda kullanılmıştır. Bolluk ve bereketli yıllarda ise dini törenlerdeki kutlamalarda, askeri, idari ve bütün halkın beslenmesi için kullanılmıştır.⁶²⁰ Hitit Devletinin zayıflamasıyla birlikte devletin bütçesi iyice zayıflamış, depo ve siloların boşaldığı anlaşılmaktadır. Hattuşa'da bulunan bu depolar, devletin ekonomik zenginliğini gösteren en önemli kanıtlardır. Ayrıca Hattuşa'da bu silolar, halkın mevcut yiyecek ihtiyacını karşılamamın yanı sıra yeniden dağıtılmak için de merkezde toplanmıştır. Burada toplanan tahılın, daha sonra ihtiyaç halinde, "yeniden dağıtım sistemiyle" eyaletlere gönderildiği düşünülmektedir.⁶²¹

Boğazkale-Hattuşa' da arkeobotanik incelemeler ve filolojik verilerden kentte; emmer buğdayı⁶²², einkorn buğdayı, ekmeklik /sert buğday,⁶²³ arpa, mercimek, darı, burçak, mürdümlük, bezelye, keten, fındık ve incir gibi bitkilerin varlığı tespit edilmiştir.⁶²⁴(Tablo 8)

2.3.5. Su Yapıları

Hitit başkenti Hattuşa, akarsu kaynaklarının merkezinde ve yakınında kurulmuştur. Bu durum, Hititlerin yerleşim yeri olarak Hattuşa'yı tercih etmelerinde etkili olmuştur. Kente hayat veren Budaközü çayının yanında, Büyükkaya ve Yazır dereleri, Ağaç denizinde bulunan kaynaklar, Kral Kapısına yakın çeşme, Kızlarkayası Deresi, Büyükkaya'nın güneyindeki kuyu, Yerkapı'nın arkasındaki bulunan şifalı su kaynağı,

⁶¹⁸ Schachner 2018b.

⁶¹⁹ Seeher 2000, Seeher 2006, 74-75.

⁶²⁰ Seeher 2006, 29-43; Seeher 2015, 195.

⁶²¹ Reyhan 2009,171.

⁶²² Buğdayın (*Triticum spp.*), 10.000 yıl önce Bereketli Hilal adı verilen bölge içerisinde kültüre alınan ve insanların avcılık-toplayıcılık döneminden tarım toplumlarına geçişinde rol oynayan bitkilerden biri olduğu bilinmektedir.

⁶²³ Ekmeklik Buğday: Türkiye'de en çok ekilen buğday türlerinden biridir. Besin değeri bakımından ve verim bakımından yüksektir. Ancak coğrafi şartların, iklimin, ve toprak çeşidi bakımından uygunsa yüksek verim elde edilir.

⁶²⁴ Dörfler- Herking –Neef- Pasternak-Von Den Driesch 2011, 106-107.

Kızılarkayası yakınındaki çeşme ve günümüzde kurumuş olan Sülüklü Göl, Derbent, İbikçam Çayı gibi doğal su kaynakları, kentin yıl boyunca su ihtiyacını karşılamaktadır.⁶²⁵

Budaközü Çayında yapılan hidrolojik çalışmalar sonucunda, akarsuyun debisinin yıl içinde kontrol edilemeyecek biçimde yükseldiği ve yaz aylarında ise ciddi bir azalmanın olduğu görülmüştür. Hattuşa'da bulunan akarsuların düzensiz bir rejime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yukarı Şehir olarak adlandırılan bölgede ise çok fazla su kaynağı olduğundan bu su seviyelerinin birbirinden bağımsız doğal su tabanlarına sahip olduğu anlaşılmıştır.⁶²⁶

Tunç Çağında, önemli bir merkez olan ve devletin uzun süre başkenti olan Hattuşa'da, kuraklığa karşı suyun depolanması gerekmektedir. İç Anadolu'nun kurak ve sıcak geçen yazlarında Budaközü Çayının ve diğer çayların buharlaşması veya kuruması, Hititlerin suyu depolamasını gerektirmiştir. Hitit Döneminde, meteorolojik veriler göz önüne alınarak yağışın çok olduğu dönemlerde suyun, havuzlar ve barajlar inşa edilerek depolanması sağlanmıştır.

Hattuşa'da Büyükkale ve Büyükkaya'nın kuzeybatı yamacında, tahıl silolarının yakınındaki su haznesi, P.Neve tarafından tespit edilmiş ve "kutsal havuz" olarak yorumlanmıştır.⁶²⁷ Fakat sonraki çalışmalarda, kentin içinde bulunan havuzların sayısının artması, bu havuzların manevi bir fonksiyonu icra etmekten ziyade günlük hayatta kullanılan su hazneleri olduğunu göstermiştir.⁶²⁸

Hidrolik çalışmalar sonucunda havuzların toprak üstü kanallar veya yağmur suları ile dolmasının imkânsız olduğu anlaşılmıştır. Bölgenin güneyden kuzeye alçalan jeolojik yapısı göz önüne alındığında ve yer yer su geçirmeyen kil ve kist toprak tabakalarının olması, kentin içerisindeki büyük kaya kütlelerinin altından yeryüzüne doğal su çıktığı anlaşılmaktadır. Bu doğal durum, Hattuşa ve çevresinde suyun tüm yıl boyunca kolay kontrol edilmesine ve düzenli su bulunmasına olanak sağlamıştır.⁶²⁹

⁶²⁵ Ünal 2005, 63.

⁶²⁶ Schachner, A. Wittenberg, H. (2013). "Hattuşa'daki Su Havuzlarının Kullanımı ve Toplumsal Önemi", Çorum: 3. Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu, 20-21.

⁶²⁷ Neve 1993, 63-69

⁶²⁸ Seeher 2006; Seeher 2001b; Schachner 2018b.

⁶²⁹ Schachner- Wittenberg 2013,21.

Günümüzde, Hattuša'da Yukarı Şehrin doğusunda iki, güneybatısında en az beş ve Merkezi Tapınak mahallesinde bir tane olmak üzere birbirinden farklı 8 adet yapay havuz bulunmaktadır.⁶³⁰

Kentte bulunan doğu ve güney havuzların toprak yapısını anlayabilmek için iki sondaj çalışması yapılmıştır. Doğu havuzlarında 5 m, güney havuzlarında ise 8 m derinliğe kadar inilmiştir. Bu çalışmayla su geçiren ve geçirmeyen tabakaların birbirlerini nasıl takip ettiği anlaşılmıştır. Ayrıca havuzların tabanına perfore edilen plastik borular sayesinde, taban suyu seviyesi uzmanlar tarafından ölçülmüştür. Araştırmacılar, havuzların yer altı sularının ölçümlerini yaptıklarında, eylül ayında havuzların suyunun az olduğunu; kasım ayında ise taban seviyesinde suyun hızla yükseldiğini tespit etmişlerdir. Bu durum, yeraltı suyunun yüzeye çıktığını ve havuzların tabanındaki su geçirmeyen tabakanın su kaybını önlediği şeklinde yorumlanmıştır.⁶³¹ Hattuša'da incelenen barajlarda, herhangi bir savak sisteminin olmaması ilginçtir. Çünkü bu su kütleindeki suyun, tahliye edilmesi için savak sistemi gereklidir.⁶³² Boğazkale- Hattuša'da üç farklı tipte baraj yapıldığı görülmüştür.

Güney Havuzlar

Güney havuzlar Aslanlı Kapı ve Yerkapı'nın kuzeybatısında Yukarı Şehre uzanan doğal bir teras üzerinde inşa edilmiştir. Topografik olarak kentin yüksek bir mevkiinde inşa edilen 5 adet havuz, 8 m derinliğinde, 70 m uzunluğunda ve 14-15 m arasında değişen bir genişliktedir. Bu havuzlar, neredeyse hiç su geçirmeyen marn ana kaya üzerinde konumlandırılmıştır. Havuzun oluşturulması için ise kazılan toprak, kenarları dik bir eğime sahip olan düzlük üzerinde yer almaktadır.⁶³³ Hititlerin M.Ö 15. yy'a tarihlenen su havuzları, buharlaşmayı en aza indirmek için dar ve derin olarak inşa edilmiştir. Ayrıca havuzların farklı bölmeler şeklinde inşa edilmesi, olası bir riskte suyun ziyan olmasını engellemek içindir. Bu havuzların tabanı, su geçirmeyen bir toprak türü olan kil ve çakıl taşlarıyla doldurulmuştur. Bölgenin arazisinin su geçirmeyen bir özelliğe sahip toprak türüne sahip olmasından dolayı suyun sızmasını engelleyici herhangi bir yapı

⁶³⁰ Schachner 2018b.

⁶³¹ Schachner- Wittenberg 2013, 22.

⁶³² Schachner- Wittenberg 2013, 23.

⁶³³ Schachner 2018b.

malzemesinin kullanılmasına gereksinim duyulmamıştır.⁶³⁴ Bu havuz yapılarının su kapasitesi, 20.000 m³ olarak bilinmektedir.⁶³⁵(Tablo 11)

Doğu Havuzlar

Yazılıkaya mevkiinde bulunan doğu havuzlar, kentin yaklaşık 2.5 km güneybatısında yer alan Sülüklü Göl'den beslenmektedir.⁶³⁶ Doğu havuzların M.Ö 13. yy'dan itibaren kullanıldığı bilinmektedir.⁶³⁷ Doğu havuzların yapısal ve mimari özellikleri farklıdır. Bu havuzların bir yamaca inşa edildiği ve havuzun arka kısmı, suyun girmemesi için açık tutulmasına rağmen yamaç tarafındaki alanlarda baraj duvarının bir kil ve dış yüzeylerinin yassı taşlarla kaplandığı anlaşılmıştır. Doğu Havuzlarda depolanan su, kentin su ihtiyacını büyük ölçüde karşılamaktadır. Doğu Havuzların su depolama kapasitesi, 36.000 m³ olarak bilinmektedir.⁶³⁸(Tablo 11) Bu türde arkası açık ve alçak baraj, Yazılıkaya mevkiinde de tespit edilmiştir.⁶³⁹

Suyun Önüne Set Çekilerek İnşa Edilen Baraj

Hattuša'da inşa edilen bu su yapısı, Doğu Havuzlarla benzer özelliklerde inşa edilmiştir. Bu sette de su geçirmeyen bir toprak olan kil kullanılmış ve yüksek bir yapıda inşa edilmiştir. Kentin topografyasına bakılarak yüzey suları ile dolduğu düşünülmese de rağmen aslında taban suyunun birikerek doldurduğu bir baraj olduğu anlaşılmıştır.⁶⁴⁰

Hitit barajlarının hangi su kaynaklarından beslendiği, uzun çalışmalara rağmen anlaşılamamıştır. Yazılıkaya ve Şarišša'da bulunan yerüstü su kaynaklarından taşınan suyun pişmiş toprak künkler vasıtasıyla takviye edildiği düşünülmüştür. Ancak su kaynaklarının yönetimi açısından değerlendirildiğinde bu şekilde aktarılan suyun, havuzu doldurmak için yeterli olmayacağı düşünülmüştür. Bu konuda tartışmalar sürerken Hattuša'daki su havuzlarının yamaca oyulmuş olan arka kenarlarının, yeraltı sularını

⁶³⁴ Schachner 2010a, 665;Seeher 2013, 334;Greaves- Helwing 2003, 91.

⁶³⁵ Wittenberg, H. Schachner A. (2012a) "Grundvassernutzung in der Hauptstadt des Hethiter-Reichs 1600 v. Chr." Korrespondenz Wasserwirtschaft, S. 5, 485.

⁶³⁶ Wittenberg, H. Schachner, A., (2012b). "The Ponds of Hattuša – Early Groundwater Manageent in Hititte Kingdom",İstanbul: *IWA Spelcialized Conference on Water& Wasterwater* 22-24 March 2012, 314.

⁶³⁷ Schachner 2018b.

⁶³⁸ Wittenberg- Schachner 2012a, 485.

⁶³⁹ Schachner- Wittenberg 2013, 22.

⁶⁴⁰ Schachner- Wittenberg 2013, 24-25.

keserek bu havuzun içerisinde birikmesini sağlayacak bir topoğrafyada yapıldığı görülmüştür. Ancak bu havuzlarda biriken suyun nasıl tahliye edildiği bilinmemektedir. Bu havuzlarda biriken suyun miktarı da henüz bilinmemektedir.⁶⁴¹

Araştırmacılar, kent sınırları içerisinde büyük kesme taşlardan inşa edilen bazı çeşmelerin olduğunu saptamışlardır: Güneykale yakınlarında ve Yukarı Şehir’de bulunan çeşme. Bu su kaynaklarında, havuz ve barajlarda, yeraltı sularının kullanıldığı düşünülmektedir. Yamaca inşa edilen bu yapıların, yamaçtan çıkan yeraltı suyuyla beslendiği anlaşılmaktadır. Neve tarafından Aşağı şehrin güney bölümünde tespit edilen kuyuda ise yeraltı suyunun zemin seviyesinde inşa edilmiş bir oda olduğu ve suyun burada toplandığı anlaşılmıştır.⁶⁴²

Hattuša’da diğer bir su deposu ise Büyükkale ve Sarıkale’deki iki adet sarnıç yapısıdır. Yağmur sularını toplayan sarnıçlar, yuvarlak biçimli, 2 m boyutunda, büyük kayalara oyulmuş su depolarıdır. Sarıkale mevkiindeki sarnıç ise üstte iki taş örgü ile yapılmış bindirme tekniğiyle yapılmış sahte kubbelerdir. Bu sarnıçlar vasıtasıyla suyun azaldığı ve suya ulaşılamadığı zamanlarda su gereksinimi, kolaylıkla karşılanmaktadır.⁶⁴³

Araştırmacılar, bu su havuzlarının günümüzde bulunanlardan daha fazla yapılmış olduğunu ve kentin temiz su ihtiyacını karşıladığını düşünmektedir. Su havuzlarının içerisinde biriken durgun, topraklı suyun da yangın söndürme veya hayvanların içme suyu olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Diğer taraftan *extra muros* bölgelerde, Yazılıkaya ve Şarišša’da bulunan havuzlar, bahçe ve tarlaların sulanmasında kullanılıyor olmalıdır. Nitekim M.Ö 16. yy’da Hititler, depolama amaçlı su havuzları inşa etmiştir. Bu havuzlar kentin su döngüsünün işleyişinde bir aksama olması halinde, temiz su ihtiyacını karşılayan yapılardır.⁶⁴⁴

Hattuša’nın kentteki su tesisatı ise, kil borular vasıtasıyla sağlanmaktadır. Schirmer tarafından “Hitit döşemesi” olarak adlandırılan bu sistemde, iç içe geçirilen borularla kente temiz su getirilir, atık su dışarı atılırdı. Bu boruların uzunluğu, 0.60-0.96 m; çapları 20-22

⁶⁴¹ Schachner 2018.

⁶⁴² Schachner 2018b.

⁶⁴³ Darga 1985, 160; Ünal 2005, 71.

⁶⁴⁴ Schachner 2018b.

cm düz koni biçimindedir. İç içe geçen bu boruların ağzı kapatılır veya yassı taş, çömlek kırıntıları ile örtülmektedir. Çömlekçi çarkında pişirilen bu boruların üzerinde, küçük hava delikleri açılmıştır. Böylece hem temizlik hem de hava basıncı sağlanmıştır. Suyun akışı ve olası bir tıkanıklıkta bu delikler vasıtasıyla sorun engellenebilmiş olmalıdır. Ayrıca su basıncını engellemek için boruların başlangıç ve bitiş yerlerine özel bir yalıtma malzemesi kullanılmaktadır.⁶⁴⁵

Bu kil borular, Büyükkale'nin güneybatısı, I No'lu Tapınak'ta ve Yazılıkaya yakınlarında, suyun iletilmesi için kullanılmıştır. Kentin kuruluş evrelerinde su kanalları ile taşınan su, daha sonra pişmiş borular vasıtasıyla dar kanallara yerleştirilerek üstü kapatılmıştır. Kentin atık su sistemini de sağlayan bu borulardan, hangisinin temiz su; hangisinin kirli suyu taşıdığı bilinmemektedir. Fakat içme suyu kanalları istikametinde döşenen borular, temiz suyu; diğerleri ise kirli suyu taşımış olmalıdır.⁶⁴⁶

I No'lu Tapınak'ta temiz su ileten kil borular ortaya çıkarılmıştır. Bu borular, havuzlardan başlayarak kaldırım döşemesinin altından geçmektedir. Bu borular *in situ* biçimde ortaya çıkarılmış olup su alanı ve suyu boşaltan delikler belirgindir. Ayrıca kutsal mekanlarda temiz su çeşmeler vasıtasıyla da sağlanmaktadır. Atık su ise evlerden kanallarla toplanarak sokakların altından, kanalizasyon sistemiyle kent dışına çıkarılmaktadır.⁶⁴⁷

2.3.6. Savunma Yapıları

Hitit başkenti Hattuša'nın coğrafi yapısıyla bütünleşen savunma yapıları, kentin savunulmasında son derece önemlidir. Kentin güney, doğu, batı yönlerinde coğrafyanın doğal savunma sistemi bulunmaktadır. Hititlerin düşmanları ve gelen ziyaretçiler kente sadece kuzey yönünden giriş-çıkış yapacağı için bu yönde savunma sistemi güçlendirilmiştir. Kentin diğer bölgelerinde de topografyanın durumuna göre savunma yapıları yapılmıştır.

⁶⁴⁵ Naumann 1975, 199-200

⁶⁴⁶ Ünal 2005, 70-71.

⁶⁴⁷ Brandau, B. (2003). *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 188-189.

Kentin kurucusu olan I. Hattuşili'nin (M.Ö.1650) kentin güvenliğinin sağlanması için etrafını surla çevirdiği düşünülmektedir. Fakat çiviyazılı belgelerde I. Hantili, kentin tahkimatını yaptırdığı ve kendisinden önce kimsenin böyle bir şey yaptırmadığını vurgulamaktadır.⁶⁴⁸ Yukarıda da değindiğimiz gibi, muhtemelen Hantili daha önce yapılmış olan yapıları, büyük bir imar faaliyeti kapsamında genişletmiştir. Hantili, kendisinin yaptırdığı bu imar faaliyetlerini, bir üstünlük ifadesi olarak propaganda amacıyla kullandığı anlaşılmaktadır. Büyükkale'nin Kuzeybatı Yamaç'taki silolarla olan bağlantısı ve Seeher'in yaptığı radiokarbon tarihlendirmelerinde bu yapıların, M.Ö 17. yy sonunda veya M.Ö. 16. yy başında inşa edildiğine işaret etmesi, bu görüşü desteklemektedir.⁶⁴⁹ Diğer taraftan, Asur Ticaret Kolonileri Döneminde, Hattuş kentinin suru, Büyükkale'de 250x140 m'lik bir alanı çevrelemektedir. Büyükkale, dik yamaçlar üzerine kurulduğu için tahkimatın yapılması ve kentin korunması daha kolaydır. Buradaki sur duvarlarının kalınlığı, 9 m civarındadır.⁶⁵⁰

Eski Hitit Döneminde kentin surları 76 ha'lık bir alanı çevrelemektedir. Hattuşa'nın büyüyüp dönemin önemli bir merkezi haline gelmesiyle kent güneye doğru genişlemiştir. Kentin 2,5 kat genişlemesiyle birlikte yaklaşık 6.8 km uzunluğundaki sur sistemi de genişletilmiştir. 186 ha'lık bir alanda 9 km'yi aşkın surların yapılması, kentin güvenliğinin temini için son derece önemlidir.⁶⁵¹

Hattuşa'da yapılan tahkimat sistemleri, Eski Hitit Döneminde teknik anlayışın devamı niteliğindedir. Hitit dönemine ait en eski kent surlarını oluşturan "Poternli Sur", sandık duvar tekniğiyle inşa edilerek dönemin karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Erken Tunç Çağına ait basit taş duvarlardan ziyade iki paralel duvarın arasında oluşan, sandık olarak adlandırılan duvar tekniği kullanılmıştır. Sandıkların içerisi toprak, taş ve kerpiç artıklarıyla doldurulmuştur. M.Ö. 17. yy sonlarında Poternli Sur⁶⁵² ile Aşağı Şehir'in sınırları çizilmiş ve güvenliği sağlanmıştır. Bu duvarlar, iç ve dış olarak belirli aralıklarla bölünmüş, enine duvarlar ile kazematlar oluşturmuştur. Bu kazematların içi de molozla doldurulmuştur. Dış duvar kalınlığı, 1,5-2,5 m arasında değişirken iç duvar

⁶⁴⁸ Neu 1974, 30; Mielke 2013a, 141.

⁶⁴⁹ Schachner 2018b.

⁶⁵⁰ Nossov 2008, 37.

⁶⁵¹ Dinçol 2006, 72.

⁶⁵² Schachner 2018b.

kalınlığı, enine 1 veya 2 m'dir. Kazematlar, 1.8x3.2 m ile 1.5 x4.0 m arasında değişiklik göstermektedir.⁶⁵³ (Levha 7)

Eski Hitit Döneminde Aşağı Şehir ve Büyükkaya'yı çevreleyen sur sistemi, İmparatorluk Döneminde genişleyerek (M.Ö. 14-13. yy'da) büyük bir savunma sistemine dönüşmüştür.⁶⁵⁴ Taş temel üzerine kerpiç duvar şeklinde inşa edilen bu sur sisteminin üzerinde kuleler bulunmaktadır. Arkeolojik kazı çalışmalarında sur ve kuleleri hakkında ipucu veren kil modeller ortaya çıkarılmıştır. Bu modeller, genellikle büyük kapların ağızlarına applike edilen ağız kenarları ve köşeleri yuvarlatılmış üçgen biçimli mazgal dişli taç şeklindedir. İki kap parçasında ise mazgal dişlerin arasında kulelerin yerleştirilmiş olması, surun tasvirini oluşturduğu düşüncesini iyice güçlendirmiştir.⁶⁵⁵ Kentte, M.Ö. 14. yy'a tarihlendirilen 12,3 cm boyutunda bir parça bulunmuştur. İki katlı olarak tasvir edilen bu kil modelde, pencere ve duvar arasında kule tasvir edilmiştir.⁶⁵⁶ Bu verilere dayanarak kent surlarının canlandırma çalışması yapılmıştır.

Hattuša'da kentin anıtsal görünümünü yansıtmak ve Hitit kent surlarının dayanıklılığını ölçmek amacıyla bir proje yapılmıştır. Bu projede Hitit sur yapı teknikleri analiz edilerek 68 m'lik sur rekonstrüksiyonu yapılmıştır. (Resim 16) Aslına sadık kalınarak taş temel üzerine kerpiç duvarlarla yapılan bu rekonstrüksiyon savunma yapıları hakkında bazı belirsizliklerin ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Bu proje, kulelerin asıl duvardan 5 m daha yüksekte olduğunu ve mazgallı siperlerin özellikle yuvarlandığını göstermiştir.⁶⁵⁷

Hititler, M.Ö 2 bin yılında pişmemiş kerpiçten kent suru inşa ederek 15-20 m aralıklarla birkaç metre öne çıkan kuleler inşa etmiştir. Çok sayıda kule yapılması, savunma sistemi için %70-80 oranında işgücü, malzeme ve masrafların artması demektir. Sur rekonstrüksiyonunda kulelerin alçaklığı, yüksekliği, öne-arkaya doğru çıkması, kentin görüntüsünü de büyük ölçüde değiştirmiş olmalıdır. Ayrıca bu rekonstrüksiyonun her yıl

⁶⁵³ Nossov 2008,10-11.

⁶⁵⁴ Seeher 2002c, 461.

⁶⁵⁵ Seeher 2007, 23.

⁶⁵⁶ Schirmer 1982, 23. Hititlerin yaptığı kuleler hakkında pek çok soru cevapsız kalmaktadır. Kulelerin pencere mi olduğu penceresiz mi olduğu konusu hala tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar, pencereleri olmayan kulelerin gözetleme mekanı olarak kullanılmadığını düşünmektedir. Seeher 2007,24; Ancak kulelerin pencerelerin olması durumunda ise savunulan ok atılan yer olduğu ifade edilmektedir. Nossov 2008, 17-18.

⁶⁵⁷ Detaylı bilgi için bkz. Seeher 2007.

düzenli olarak sıva ve bakımının yapıldığını belirtmemiz gerekir. Araştırmacılar sur rekonstrüksiyonunun inşası sırasında sur sisteminin oldukça maliyetli ve zahmetli bir iş olduğu görmüştür. Bu durum bile Hititlerin gücünü ve yaptıkları işlerde ustalıklarını açıkça göstermektedir.⁶⁵⁸

Eski Kenti tümüyle çevreleyen Poternli Sur, kentin güneyinde bulunan surun doğu bölümünde sekiz potern çıkışı, iki kule ve sur duvarının önünden geçen iki doğal hendekle kentin, muazzam bir koruma sistemi oluşturulmuştur. Kentte bu yoğunlukta potern yapılmasının amacı, olası bir kuşatma sırasında, halkın kentten çıkışını kolaylaştırmaktır. Yalancı tonoz tekniğiyle örülmüş poternler, Hattuşa'nın çeşitli mevkilerinde bulunmuştur: Büyükkale ve I. No'lu Tapınak arasında 8 tane poternli geçit bulunmaktadır. Eski Aşağı Şehir ile Yukarı Şehir'i birbirine bağlayan bu poternler, arazinin yapısına göre 3,5 m ile 8 m arasında duvar kalınlığına sahiptir. 20-30 m yüksekliğindeki duvar hattından sonra kuleler ortaya çıkmaktadır. Bu kuleler, sur duvarlarının üzerine yuvarlatılmış mazgal dişli şeklindedir.⁶⁵⁹ M.Ö 14. yy'nin ikinci yarısına tarihlenen Yerkapı'nın üzerinde, dini törenler için geçiş olduğu düşünülen büyük bir potern bulunmaktadır. Bu potern, 250 m uzunluğunda; 35 m yüksekliğinde ve 80 metre genişliğindedir. Yığma toprak setin yüzeyi, tamamen taş ile örülerek yapılmıştır.⁶⁶⁰ Bu burç, savunma yapısı olmasından ziyade kentin ihtişamı ve görkemini simgelemektedir. Piramit görünümünde olduğu için Mısır Uygarlığından esinlenilmiş olduğu düşünülmektedir. Kısaca Hattuşa'da poternler insanların yaya olarak geçilmesine olanak sağlamak ve kaçış kapısı olarak da kullanılabilir. Kentte toplamda 12 tane poternli geçit bulunmaktadır. Ancak sur poternlerinin ilki, Eski Hitit Dönemine dayandırılıyorken diğerleri, M.Ö 14. yy'a tarihlendirilmektedir.⁶⁶¹

Hattuşa'da yapılan savunma yapıları M.Ö 17. yy itibaren güvenlik amaçlı yapıldığı anlaşılmaktadır. Fakat daha sonra İmparatorluğun sınırlarının genişlemesi, Hattuşa'nın güvenliğini sağlayacak ön savunma hatları oluşturulmasından dolayı sur sistemi, sembolik olarak kullanılmıştır. Arkeolojik veriler de buna ilişkin ipuçları vermektedir: Sur sisteminin daha zayıf olduğu ve sur yapısında büyük pencerelerin inşa edilmesi. Ancak

⁶⁵⁸ Seeher 2009,16.

⁶⁵⁹ Seeher 2013, 326; de Martino 2006, 111; Schachner 2018b.

⁶⁶⁰ Naumann 1975, 313; Seeher 2013,326; Schirmer 2002, 82; Dinçol 1982, 67.

⁶⁶¹ Naumann 1975,136; Dinçol 2006, 83.

Hitit Devleti'nin son dönemlerinde (M.Ö 13. yy'da), çeşitli tehlike ve tehditlerden dolayı Yukarı Şehrin surları yetersiz kalmıştır. Bu yüzden Hititler ikinci bir sur hattı inşa etmiştir.
662

Hitit savunma yapılarının kronolojik hesaplanmasında sadece Aşağı Şehir'de yer alan Poternli Sur M.Ö. 17 yy'nin sonlarına tarihlendirilmektedir; Yukarı Şehir'de yapılan surun ise tarihi bilinmemektedir. M.Ö. 16. yy'da yoğun bir şekilde kullanılması ve günümüze ulaşan bazı izler, burada da büyük bir sur sistemi kullanıldığını düşündürmektedir. Fakat sur sistemine ilişkin ipuçları çok az olduğundan kazı hafırları net bir ifade vermemektedir.⁶⁶³

Hattuşa'da ve diğer kentlerde hendek yapısı henüz bulunamamıştır. Ancak Hattuşa'da Büyükkaya ve Büyükkale arasındaki derin vadinin, düşman saldırılarına karşı doğal hendek görevini üstlendiği düşünülmektedir. Yerkapı'nın çıkışında yer alan ormanlık alanın ise doğal bir hendek görünümüne sahip olduğu düşünülmektedir.⁶⁶⁴

Başkent Hattuşa'da kentin savunma yapılarından biri ise kapılardır. Savunma sistemi içerisinde en zayıf halkayı oluşturan kapılar, dikdörtgen planlı ve kule şeklinde içeri-dışarı bakacak şekilde inşa ettirilmiştir.⁶⁶⁵ Farklı büyüklükte ve fonksiyonlarda inşa edilen bu kapılar, kentin giriş-çıkışını sağlamanın yanı sıra ideolojik-sembolik amaçlar için de yapılmıştır.⁶⁶⁶ Devletin görkemini gösteren 6 adet kent kapısı şunlardır: Aslanlı Kapı, Sfenksli Kapı, Yerkapı, Kral Kapısı, Aşağı/Yukarı Batı Kapılar. Bu kapılardan Aslanlı Kapı ve Kral Kapı, taş bir zemin üzerine yükseltilmiştir. Kapıların üzerlerinin kapalı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kapıların kanatlarının tahtadan olduğu düşünülmektedir. Yukarı Şehir'de yer alan anıtsal kapıların inşa tarihi henüz tespit edilmemiştir. Sur yapısı ile aynı eksende olmayıp hafif açılı olarak inşa edilen Aslanlı Kapı ve Kral Kapısının, savunma sistemine sonradan eklendiği anlaşılmıştır. Kent kapılarında bulunan eserler ve üslup, İmparatorluk Döneminde yapıldığını düşündürmektedir. Aslanlı Kapı'nın M.Ö 13. yy'da, daha geç dönemde, inşa edildiği düşünülmektedir. Ancak bu kapının inşasının tam

⁶⁶² Schachner 2018b.

⁶⁶³ Schachner 2018b.

⁶⁶⁴ Mielke 2018,75.

⁶⁶⁵ Dinçol 1982,67.

⁶⁶⁶ Schachner 2014,26.

bitmediği anlaşılmıştır. Aslanlı Kapı'nın yarım bırakılmasının, başkent Hattuša'dan Tarhuntašša'ya taşınmasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir.⁶⁶⁷

Aslanlı Kapı

Hattuša'nın Yukarı Şehir olarak adlandırılan mevkiinin güneybatı köşesinde, Aslanlı Kapı yer almaktadır. M.Ö 14. yy'a tarihlendirilen bu kapı, adını kent dışına bakan iki aslan figüründen almaktadır. Bu aslanlardan sol taraftakinin üzerinde sadece kapı kelimesi okunmuştur.⁶⁶⁸ Ancak Hititler zamanındaki ismi maalesef okunamamıştır. Dönemin simgesel gücünü temsil ettiği düşünülen bu aslanların, benzerleri, Asur Devlet'inde de görülmektedir.⁶⁶⁹

Aslanlı Kapı, 15x10 m boyutlarında, dikdörtgen şeklinde iki kulesi olan büyük taş bloklarından, iç ve dış kapı geçişleri vardır. (Resim 20) Bu geçitlerin bronz sacla kaplanan ahşap kapılarla kapatıldığı düşünülmektedir.⁶⁷⁰ Bu kapının söve taşları, günümüze kadar ulaşmıştır. Bu kapının içeriden kapatılarak kilitlendiği anlaşılmıştır. Yukarıda Kent kapılarının kilitlemesi ve açılması konusunda görevli olan ^{LÚ}HAZANNU olduğunu ifade etmiştik. Bu kent kapısında sürgü izleri ve kapı odalarının duvarları görülmektedir. Bu kapının çift kanallı ahşap bir kapı olduğu ve üzerleri de madeni kakmalarla süslenmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bu kapının genişliği ve işlevine bakıldığında araba girişleri için kullanıldığını göstermektedir.⁶⁷¹

Hitit başkenti Hattuša'da aslan figürü, pek çok yapıda görülmektedir ancak hiçbiri Aslanlı Kapı'da işlenen kadar büyük ve görkemli değildir. Bu kapıdaki aslanlar, 2.20 m yüksekliğinde; ağız kısmı kükrer şekilde açık, dili dışarda, hantal gövdeli, kakma gözleri, yuvarlak kulakları ve dört tane işlenmiş pençesi bulunmaktadır. Aslanların önündeki çanak biçimli çukurlara ise adak konulduğu düşünülmektedir.⁶⁷² Kentin dışına bakan bu

⁶⁶⁷ Schachner 2018b.

⁶⁶⁸ Naumann 1975, 293; Darga 1992, 113-114.

⁶⁶⁹ Collon 1995, 28.

⁶⁷⁰ Schirmer 1982, 21.

⁶⁷¹ Seeher 2006a, 49.

⁶⁷² Seeher 1999, 42-43.

aslanlar, aynı zamanda devletin gücünü ve büyüklüğünü simgelemektedir.⁶⁷³ Hititlerin taş işçiliğindeki ustalığını yansıtan bu kapıda, Mısır etkisinin de olduğu görülmektedir.

Aslanlı Kapı'da bulunan, sol taraftaki aslanın başı kırılmıştır. Bu aslanın başı günümüzde sağdaki aslana bakılarak yeniden yapılmıştır. Bu çalışmada, Hititlerin taş ustalığındaki kabiliyeti açıkça görülmüştür.

Yerkapı

Yerkapı Hattuša'nın görkemli kapılarından biridir. Bu kapının tam üzerinde Sfenksli Kapı yer almaktadır. Yerkapı içinden geçilebilen tek poterdir. Bu tünel yapay bir toprak set yığılmasından bindirme tekniğiyle inşa edilmiştir. Bu teknikle uzun taş bloklar bir alttakinden daha öne çıkarılarak üst üste koyulur. En üstte kilit taşı olarak sivri blok yerleştirilmiştir. Böylece sivri üçgen biçimli bir yalancı tonoz oluşturur.

Bu tünel 3,0-3-3 m yüksekliğinde, 71 m uzunluğunda ve yaklaşık %15'lik bir eğimli olarak yapılmıştır. Tünelin her iki tarafında da çift kanatlı kapıların olduğu düşünülmektedir. Dış tarafta yığma toprak setin yüksekliği 30 m, uzunluğu 250 m ve taban genişliği 80 m 'dir. Yamacın dış yüzeyinde taş döşeme bulunmaktadır.⁶⁷⁴ Bu döşemenin her iki yanın da dik merdivenler bulunmaktadır. Bu merdivenden çıkılarak sfenksli kapıya çıkılmaktadır. Yerkapı savunma açısından herhangi bir işleve sahip olmayıp daha çok anıtsal nitelikte yapılmıştır.

Sfenksli Kapı

Hattuša'da Yerkapı'nın üzerinde kentin içine ve dışına bakan dört tane Sfenks bulunmaktadır. Kentin diğer kapılarından farklı olarak inşa edilen bu kapıda bulunan sfenksler,⁶⁷⁵ kanatlı, bacakları kalın ve kuyruk ucu kalkık biçimde betimlenmiştir. Yüz hatları ve gözleri belirgin, saçları *hator* örgülüdür.⁶⁷⁶ (Resim 23)

⁶⁷³ Darga 1992, 114-116.

⁶⁷⁴ Seeher 2006, 62-68.

⁶⁷⁵ İnsan başlı hayvan vücutlu olan sfenksler muhtemelen Mısırlılardan etkilenilerek Hattuša'da yapılmıştır.

⁶⁷⁶ Darga 1992, 123.

Sfenkslerin başlarında tanrı sembolü olan boynuzlar⁶⁷⁷ bulunmaktadır. Mısır etkisinde yapıldığı düşünülen bu sfenksler, yumuşak hatlarla oyulmuş dişi bir varlığın tasviridir.⁶⁷⁸ Kazı başkanı Neve, kentin kutsal mevkiinde bulunan bu kapının, araba geçişleri veya insanların giriş çıkışı için değil dini törenlerde kullanılan bir kapı olduğunu iddia etmektedir.⁶⁷⁹ Kapının Yerkapı'nın üstünde olması ve civarında pek çok tapınağın olması, araştırmacıların çoğunlukla bu açıdan düşünmesini sağlamıştır. Diğer taraftan Sfenksli Kapı'dan bakıldığında ise 20 km uzaklıkta bir düşmanın görülmesi olasıdır. Yani o dönemin şartlarında 1,5 günlük mesafedeki insanın görülmesi mümkündür.

Kral Kapı

Hattuša'nın güneydoğusunda konumlanan Kral Kapı, adını kentin iç tarafından bulunan kral/tanrı tasvirinden almaktadır. Hattuša'da çalışan hafiler tarafından Kral Kapı olarak tanımlanmasına rağmen Hitit Dönemi'ndeki ismi bilinmemektedir. Ancak savaşçı kıyafetleriyle, elinde baltası olan ve kılıcıyla betimlenen bu figürün kral, tanrı veya asker olup olmadığı gizemini korumaktadır.⁶⁸⁰

Bu figür, yüzünün bir tarafı kentten ayrılanlara bakar gibi görülmektedir. Selam verir pozisyonda, sol kolunu yukarı kaldırmış ve eli, yumruk şeklinde betimlenmiştir.(Resim 24) Bu kapının, kralın sefere çıkmadan önce uğradığı, yol göstericiliği ve koruyuculuğa inanılan bir konumda olması da muhtemeldir.⁶⁸¹ Yukarı Şehir'de bulunan son anıtsal kapı olması da bunu desteklemektedir.

Kapıda bulunan bu figürün tanrısallık sembolü olan boynuzlu miğfer giymesi, Hitit dini törenlerinde kullanılan tören baltasına sahip olması, kabartmanın kraldan daha çok tanrıyı temsil ettiğini düşündürmüştür. Hatta araştırmacılar bu kabartmanın Hitit Kralı IV. Tuthaliya'nın Koruyucu Tanrısı Şarruma olabileceği yönünde bir görüşe de sahiptir.⁶⁸² Ancak Kral Kapı'da bulunan kabartmanın, tanrı tasviri olduğu düşünüldüğünde tanrının ayaklarının çıplak olması ilginçtir. Çünkü Hititlerin diğer tanrı kabartmalarında, tanrıların

⁶⁷⁷ Seeher 1999, 59.

⁶⁷⁸ Darga 1992, 119-120.

⁶⁷⁹ Collins, B. J. (2002). *A History of The Animal Word in The Ancient Near East*, Handbook of Riental Studies /Handbuck Der Orientalistik Leiden, Boston 34.

⁶⁸⁰ Darga 1992, 123; Seeher 2011, 306.

⁶⁸¹ Bryce 2002, 257-258.

⁶⁸² Seeher 2006a, 93;Seeher 1999,80;Darga 1992, 123-124; de Martino 2006, 13.

ayaklarında sivri uçlu Hatti ayakkabıları vardır. Bu kabartmada ayaklar, Kuzey Suriye sanatında görüldüğü gibi çıplaktır.⁶⁸³

Neve, bu kapının kutsal yol güzergâhının üzerinde bulunmasından yola çıkarak dini törenlerde, önemli bir geçit olduğunu iddia etmektedir.⁶⁸⁴ Şarruma'nın kutsandığı bir mekan olabileceğini düşündürmüştür. Diğer taraftan eğer bu figür, IV. Tuthaliya'nın Koruyucu Tanrısı Şarruma ise Hitit krallarının gerçekleştireceği askeri seferlerde, her zaman yanında olup onu koruyacağını göstergesi de olabilir. Bu kabartmanın, askeri ve dini törenler sırasında, krallın kenti terk etmeden önce tanrılara, sunulan bir hediye olması muhtemeldir.⁶⁸⁵

Aşağı Batı Kapı \Yukarı Batı Kapı

Hattuša'da bulunan diğer kapılar ise Aşağı Batı Kapı ve Yukarı Batı Kapı'dır. Diğer kapılar gibi bezemeleri olmayan bu kapılardan da şehre giriş sağlanmaktadır. Aşağı Batı Kapı, kızlar kayasından rahatlıkla görülebilmektedir. Bu kapı, muhtemelen Yukarı Şehrin suru yapılmadan önce Poternli Sura paralel uzanmaktaydı. Yukarı Batı Kapı, Aşağı Batı Kapı'nın güneyinde kalmaktadır.⁶⁸⁶

Hitit savunma mimarisinin eşsiz örneğini oluşturan Hattuša'daki kaleler, surlar ve poternlerle güvenlik sistemin kusursuz çalıştığı bir merkezdir. Kentin güvenliğinin her açıdan sağlandığı bu sistemin, her ayrıntısı ince ince hesaplanmış ve kentin düşüşüne engel olacak manevralara olanak sağlayan pek çok yapı inşa edilmiştir.

2.3.7. Sokak ve Yol Sistemi

Hitit başkenti Hattuša'da, çeşitli yapılar topoğrafya veya sokaklarla birbirinden ayrılmıştır. Yani kent planlamasında topoğrafyaya uygun olarak mimari yapılar sokaklarla birbirinden ayrılmıştır. Kente tespit edilen sokak ve yol ağına ilişkin arkeolojik ve filolojik veriler şöyledir:

⁶⁸³ Darga 1992,125.

⁶⁸⁴ Neve 1990, 25.

⁶⁸⁵ Seeher 2006a, 93.

⁶⁸⁶ Seeher 2006a, 44.

Hattuša 'da “*Tippuwa Yolu*”, “*Nerik'in Fırtına Tanrısı'nın Yolu*” gibi ana yolların Hattuša'ya ulaştığı kent kapıları vardır.⁶⁸⁷ Ancak arkeolojik verilerden bu kapıların günümüzdeki karşılıklarının hangi kapı olduğunu tespit etmek hayli güçtür.

M.Ö 16. yy ikinci yarısında kentin büyümesine ek olarak Hattuša'daki ana kent kapıları, Aşağı Şehir'in güneyinde, batısında ve kuzeyinde bulunmaktadır. Güneyinde bulunan kapılardan ilki, Büyükkale'nin hemen aşağısında, Poternli Sur'un içinde yer almaktadır. İkinci kapı ise Kesikkaya'nın batısına açılmaktadır. (Resim 25) Kentin en eski ucu olan Poternli Sur'un batı bölümü üzerinde kent kapıları bulunmaktadır. Bu kapıların uzantısının günümüz Boğazkale yerleşiminin altında kalıp kalmadığı henüz tespit edilmemiştir. Fakat M.Ö 15-14. yy'da, I. No'lu Tapınak'ın ve bu kapının, aynı dönemde yapıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁸⁸

Kentin güneyinde bulunan iki kapıdan girildiğinde I No'lu Tapınağın doğusundaki taş döşeli sokak karşımıza çıkmaktadır. (Resim 27) Geniş ve nispeten düz bir hat ile ilerleyen bu yol boyunca, anıtsal nitelikte kamu yapıları bulunmaktadır. Kentte bulunan bu yolun, düzensiz sokak ağına sahip olmasına rağmen Büyükkale'den görülecek şekilde planlandığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan I. No'lu Tapınak'ın doğusunda yer alan ve batı yönünde uzanan iki cadde bulunmaktadır. Bunlar büyük bir kavis çizerek Büyükkale'nin kuzeybatı yamacını takip ederek Poternli Sur üzerinden Güney Kapıya ulaşmaktadır.⁶⁸⁹

Aşağı Şehir'den kronolojik ve mimari olarak farklı şekilde oluşturulan Yukarı Şehir ise sokak ağı ve parsel sınırına bağlı kalmadan inşa edilmiştir. Kral Kapı, Yerkapı, Aslanlı Kapı'nın kuzeyinde tespit edilen kalıntılar, kentin bu bölümünde taş döşeli sokakların olduğunu göstermektedir. Kent surlarının içinde ise bu yolun, Taanikkaya'dan (?) Kral Kapısına kadar devam ettiği anlaşılmıştır.⁶⁹⁰

Aslanlı Kapı'nın doğusunda yapılan jeomanyetik araştırmalar, burada bir kavşağın olduğuna ve yakın tarihlere kadar kullanılan bir araba yolu ve bir sokağın varlığına işaret etmektedir. “S” şeklinde bir kıvrım yaparak yamaçtan aşağıya inen bu yol, Yenicekale'nin

⁶⁸⁷ Schachner 2014, 26; Schachner 2018b.

⁶⁸⁸ Schachner 2018b.

⁶⁸⁹ Schachner 2018b.

⁶⁹⁰ Schachner 2018b.

kuzeydoğusunda yer alan doğal terastan Sarıkale Vadisi'ne ulaşır. Bu yolun Sarıkale'nin batısındaki vadinin ortalarındaki düzlüğü geçerek Tapınaklar Mahallesine ulaştığı tahmin edilmektedir. Arazi yapısı göz önüne alındığında Yukarı Şehir'in batısında doğu-batı doğrultusunda birbirine bağlayacak tek güzergahın, bu olduğu anlaşılmaktadır. GAL^{LU}MEŞEDI'nin evinin üst tarafından geçen bu yol, Merkezi Tapınak Mahallesi'ne giriş sağlamakta, Sarıkale ve 7 No'lu Tapınakta son bulmaktadır.

Diğer taraftan jeoelektrik yöntemlerle yapılan incelemelerde, Yukarı Batı Kapı'dan gelen ve arazinin yapısıyla birebir örtüşecek şekilde, Büyükkale'nin batı yamacından geçen ve Taamikkaya'nın kuzeyine ulaşan bir caddenin varlığı tespit edilmiştir.⁶⁹¹

Yukarı Şehir'in batısından geçiş sağlayan, çiviyazılı metinlerde *puhlaš KÁ.GAL*⁶⁹² olarak geçen Aşağı Batı Kapı bulunmaktadır. Bu kapıya günümüzde kağnıların gittiği yolla ulaşılmaktadır. Ancak Yukarı Şehir'in kuzeyine kadar uzanan bu yol güzergahı sarp ve kayalık bir arazide kaybolmaktadır. Bu yüzden araştırmacılar iki ihtimal üzerine yoğunlaşmaktadır: Birincisi; Kızlarkayası'nın doğusunda ve Poternli Surun güneyinden geçerek doğu yönünden yamaçtan yukarıya doğru devam ettiği düşünülmektedir. Diğer bir ihtimal ise yol kalıntılarının bulunduğu Sarıkale Vadisi boyunca, batıya doğru uzanan yol ile birleşmesidir. Bu yolun düz bir hat üzerinde bir patika olduğu düşünülmektedir. Kuzeyde Poternli Sur ve Aşağı Şehir ile Yukarı Şehir'in batı bölümü arasında, doğrudan bağlantılı olduğu anlaşılan ve kent kapılarına kadar takip edilen yol, "S" şeklinde bir kıvrım yaparak bu kapıdan geçer ve kuzeyde Kızlarkayası'nın yanından Sarıkale Vadisi'ne ulaşır.⁶⁹³

Yukarı Şehir'in doğusundan yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında, Kral Kapı'dan başlayan ve Doğu Havuzun güneyinden Güney Kale'ye doğru devam eden yol güzergahının, bir bölümü tespit edilmiştir. Bu yol, güneyden başlayarak Güneykale ve Nişantepe arasında Büyükkale ile Merkezi Tapınak Mahallesi'ni birbirine bağlayan kuzey-güney yönünde topografyaya uygun bir eksende kesişmektedir.⁶⁹⁴ Ayrıca güneyinde

⁶⁹¹ Schachner 2018b.

⁶⁹² Ünal 2016, 626.

⁶⁹³ Schachner 2018b.

⁶⁹⁴ Schachner 2018b.

bulunan yol Kayalıboğaz'ın içinden Kral kapıya kadar uzanmaktadır. Hatta bu yolun güvenliğini sağlamak amacıyla bir karakolun varlığı da saptanmıştır.⁶⁹⁵

Hattuša'nın kent içindeki yollarına ilişkin çalışmalar bunlarla sınırlıdır. Diğer taraftan kent içinde yer alan yapıların, büyük bir bölümünün üstünün kapalı olduğu düşünülmektedir. Fakat kentin sokak, cadde ve yollarının üstünün açık olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, kentin içerisinde yer alan yolların kar ve yağmurdan dolayı çamur oluşmasına neden olmuştur. Elbette kentin topoğrafyasının eğimli olması, yağmur ve kar suyunun birikme yapmadan aşağıya doğru süzülmesini sağlamıştır. Ancak taş döşeli olmayan yolların bu durumda çamurlu hale gelmesi de kaçınılmazdır. Kent içinde bu sıkıntıyı önlemek amacıyla yolların Hititli ustalar tarafından taşla döşenmesi gerekmiş olmalıdır. Nitekim arkeolojik verilerde, sokak döşemelerinde düzgün kesilmiş, titizlikle yerleştirilmiş, büyük taş bloklarından oluşan sokak döşemeleri saptanmıştır. Bunun en iyi örneği, I. No'lu Tapınak'ta görülmektedir. Ayrıca kentte düzensiz taşlarla döşenmiş yollar veya hiçbir taş döşemenin olmadığı yerler de tespit edilmiştir. Diğer taraftan kentte alınan çeşitli tedbirlere rağmen kentin sokaklarında ve caddelerinde atık suların biriktiği ve yükseldiği anlaşılmıştır. Bu duruma ilişkin bir önlem de Hattuša'da atık ve yağmur sularının sokak seviyesinin altında yer alan kapalı kanallarla tahliye edilmesi sistemidir. Çünkü yağmur ve atık suların yapıların altına akması, kent yapılarına zarar vermiş olmalıdır. Bu yüzden suyun kent dışına çıkarılması için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Sarıkale Vadisinde yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında, sokak hattına uygun olarak 90 derecelik açı yapan bir kanalın bulunduğu gözlenmiştir. Bu su kanalının birden fazla noktada kırılmış olduğu ve yoğun tahribata maruz kaldığı anlaşılmıştır. Hatta burada biriken topraklar nedeniyle daha yüksek seviyede yeniden inşa edildiği de anlaşılmıştır. Bu konuda *BĒL MADGALTI* ve *LÚHAZANNU*'ya çeşitli talimatlar verilmiştir. Bu husus, tezimizin su yapıları konusunda detaylı olarak verilmiştir.

Hititlerin başkenti Hattuša, Hatti Ülkesinin yollarının düğümlendiği ana merkezdir. Başka bir deyişle idari, dini, siyasi, ekonomik ve askeri açıdan önemli olan gelişmiş bir yol sistemine sahip olmalıdır. Hititlerin Hattuša'yı başkent olarak belirlemelerinde, yol güzergâhlarının ortasında bulunmasının etkili olduğu konusunu yukarıda ifade etmiştik. Nitekim Orta Karadeniz bölgesinde dağların oluşturduğu doğal geçitler, İç Anadolu ve

⁶⁹⁵ Schachner 2018b.

Karadeniz arasındaki yol güzergâhları üzerinden kuzey-güney yolunun geçtiği Kabaktepe'nin durumu, kenti stratejik bir mevki haline getirmiştir. Ayrıca kentte kurulan bu yol ağı sayesinde; Tarhuntašša bölgesi, Kizzuwatna bölgesi ve Kuzey Suriye'ye kadar Anadolu'nun pek çok yerine gidilebilmektedir. Hattuša'da kurulan bu yol ağı sayesinde bütün yol güzergâhlarının kontrolü ve denetimi de yapılabilmektedir.⁶⁹⁶ Yolların düzgün olduğu ve hızlı ilerleme imkanı sağlaması, başkent Hattuša'nın terk edilmesinde ve Tanrıların Hattuša'dan Tarhuntašša'ya taşınmasında da açıkça görülmektedir. Başkentte uzanan yolların sağlam ve dayanıklı olduğu, at arabalarının ve pek çok yapının (tabletler, tanrılar, mülkler) Tarhuntašša'ya taşınmasından anlaşılabilir.

Hititçe çiviyazılı belgelerden özellikle bayram metinleri, kral ve kraliçenin başkent Hattuša'dan çıkıp ziyaret ettiği kentleri ve sırasını vermektedir. Bu kült gezilerinden özellikle ikisi; AN.TAH.ŠUM^{SAR} ve *nuntarriyašhaš* bayramları, kentler arasındaki mesafe ve güzergahlar konusunda bilgi vermektedir.⁶⁹⁷ Kraliyet çiftinin bu seyahatlerde her yıl belirli kentleri ziyaret etmesi ve bu kentlerin ziyaret sırasının bilinmesi, kentler arasındaki güzergahların ve mesafenin belirlenebilmesine olanak sağlamaktadır.

Hattuša'nın güneybatısında ve güneydoğusunda, doğal yollardan oluşan iki hat bulunmaktadır. Bu yollar güneydoğudaki Kayalıboğaz'dan geçerek bugünkü Yozgat bölgesine ulaşır. Güneybatıya doğru uzanan yol ise Karakaya/Yazır köyünden Çeçbel Geçidini aşarak güney girişi kontrol eden Büyüknefes köyünün -Tavium/Tawiniya'nın bulunduğu, geniş bir ovaya kadar uzanmaktadır.⁶⁹⁸

Boğazkale'nin kuzeydoğusunda Alacahöyük (Arinna?)'ten Eskiypar (Tahurpa?)'a uzanan yol, kuzeye doğru Yekbas kasabasına; oradan Emirler'e uzanmaktadır. Boğazkale'nin doğusundan, direk Eskiypar'a uzanan bir yol bulunmaktadır. Güneybatıda ise Karakaya\Yazır yerleşmesinden, Yazır Deresini takip ederek Çeçbel Geçidi'ni aşarak Büyük Nefes Köyünün (Tawiniya?) Hitit yerleşmelerinin olduğu, geniş bir ovaya ulaşmaktadır.⁶⁹⁹

⁶⁹⁶ Naumann 1975, 334;Hout, J.L. Thaltman J.P., Dominique V. (2000). *Kentlerin Doğuşu*, çev. Ali Pektaş Girgin, İstanbul: İmge Kitapevi, 22.

⁶⁹⁷ Sir Gavaz 2012, 221.

⁶⁹⁸ Schachner 2014,27

⁶⁹⁹ Schachner 2014, 27; Sir Gavaz 2012,40.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTAKÖY-ŞAPINUVA

3.1. Kazı Tarihçesi

Ortaköy-Şapinuva 1988 yılında, Arkeolog Mustafa Süel ve Hititolog Aygül Süel çiftinin, bir projesiyle başlatılan yüzey araştırmaları sonucunda keşfedilmiştir. Bu projede Ankara Üniversitesi Öğretim Üyesi olan Hititolog Prof. Dr. Aygül Süel ve Dr. Mustafa Süel, Hattuša' yı merkez alarak onu çevre eyaletlere bağlayan yolları ve bu yollar üzerindeki Hitit merkezlerini tespit etmek amacıyla yola çıkmışlardır. 1990 yılında Çorum Müzesi tarafından Ortaköy'de bulunan iki çiviyazılı tabletin satın alınmasının ardından kazı çalışmalarına başlanmıştır. Kazı çalışmalarının ilk 20 gününde, 600 tablet bulunmuştur. İlk kazı sezonunun sonunda iki arşivden 1867 adet çiviyazılı tablet ele geçmiştir.⁷⁰⁰ Başlangıçta kurtarma kazıları biçiminde başlayan araştırmalar, 1993 yılında sistemli hale gelmiştir. Günümüze kadar yapılan çalışmalar, genel olarak iki bölgede yoğunlaşmıştır.⁷⁰¹ Bu bölgelerden birincisi, A,B,C,D binalarının içinde bulunduğu Tepelerarası Bölgesi; ikincisi ise içinde kurban çukurlarının, işliklerin ve siloların bulunduğu Ağılönü Bölgesi'dir. 2016 yılından itibaren kazı çalışmaları, Prof. Dr. Aygül Süel başkanlığında, Tepelerarası ve Ağılönü bölgelerinde devam etmektedir.⁷⁰² (Stratigrafi 3)

3.2. Ortaköy-Şapinuva' nın Coğrafyası

Şapinuva, Orta Karadeniz bölgesinde yer alan, Çorum İl'inin 55 km doğusunda, başkent Hattuša'ya kuş uçuşu 60 km'lik mesafede; Maşathöyük-Tapikka'ya 45 km'lik mesafede bulunmaktadır. (Harita 5) Hititçe çiviyazılı belgelerde ^{URU}Şapinuva ve KUR Şapinuva olarak yazılan bu kentte de görüldüğü gibi söz konusu determinatifler, sembolik birer unsurdur. Hititlerin kurduğu bir kent olan Şapinuva, Ortaköy ilçe merkezinin 3 km güneybatısında, Çekerek Nehri'nin bir kolu olan Özderesi Vadisi'nin (rakım 700m) kuzey

⁷⁰⁰ Süel, A. (1992). "1990 Yılı Çorum-Ortaköy Kazı Çalışmaları", Ankara:1991 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müze Konferansları", 91;Süel, A. Weeden, M. (2017). "Central East: Philology", *Hitite Landscape and Geography*, Ed. Mard Weeden and Lee Z. Ulmann, Brill, Leiden/Boston, 39.

⁷⁰¹ Süel, A. (1998a). "Ortaköy-Şapinuva: Bir Hitit Merkezi", *TÜBA-AR I*, s.37-61.

⁷⁰² Süel- Süel 2017, 29.

yamaçlarındaki, sekiler halinde uzanan ve doğu yönüne doğru alçalan, teraslanmış bir plato üzerine konumlandırılmıştır.⁷⁰³

Ortaköy-Şapinuva’da, karasal iklim görülmektedir. Yıllık yağış miktarı 400 mm üzerinde, yarı kurak – yarı nemli iklim şartları yaşanmaktadır. Kentin rakımının çok yüksek olmaması (720 m), Hitit krallarının kış mevsimi için Hattuša’dan ziyade kışlak olarak burayı tercih etmiş olduklarını düşündürmektedir. İç Anadolu’nun karasal iklim koşullarına rağmen mikro klima özellikleri gösteren bu kent, tarımsal açıdan da verimlidir.⁷⁰⁴ Ayrıca Fığla, Gündoğdu, Kale gibi tepelerde yetişen ormanları, yakacak kereste ve tepelerden gelen su kaynakları bakımından da zengindir. Arkeolojik kazı çalışmaları sırasında, 100 cm çapında kereste kalıntılarının tespit edilmesinin yanı sıra çam, meşe ve sedir ağaçları da bulunmuştur. Şüphesiz ki pek çok yapı bu ağaçlarla yapılmıştır.⁷⁰⁵ Kentin yapılarında kullanılan taşlar, Şapinuva’nın yakın çevresinden getirilmiş olmalıdır.

Hititlerin kutsal kenti olan Ortaköy-Şapinuva su kaynakları bakımından zengindir. Günümüzde Çekerek ırmağı ve kollarının getirdiği alüvyonal ve kolüvyal depolar, sulama ve içme suyu açısından zengin yeraltı suyu rezervi oluşturmaktadır. İçme ve sulama amacıyla kullanılan önemli su kaynakları; Pınarköy, Üçpınar, İsmail Pınar, Dere Pınarı, Hacı Hasan Pınarı’dır. Ayrıca “eşme” denilen yeraltı suyu, kendiliğinden yüzeye çıkmaktadır. Yeşilirmak havzası boyunca tüm yıl su taşıyan Çekerek Irmağı (Zuliya Nehri), Göçet Deresi, Aşdağul Deresi ve Özderesi bulunmaktadır.⁷⁰⁶ Çiviyazılı belgelerde, Hulana ve Zuliya nehir isimleri geçmektedir.⁷⁰⁷ Ayrıca metinlerde Hulana nehri geçmesine rağmen henüz kesin bir eşleştirme yapılamamaktadır. Hitit metinlerinde Ortaköy-Şapinuva ve yakın çevresinin 7 ana kaynaktan alınan, kutsal suyundan bahsedilmektedir.⁷⁰⁸ Fakat

⁷⁰³ Süel 1998a, 38; Süel- Süel 1999, 425.

⁷⁰⁴Süel, M. Süel A. Sipahi, T. Weeden, M. (2017), “Central East: Archaeology Alacahöyük, Eskiyaar, Ortaköy, Maşathöyük, *Hitite Landscape and Geography*, ed. Mark Weeden and Lee Z. Ulmann, Brill, Leiden/Boston, 51.

⁷⁰⁵ Süel 1998a, 39.

⁷⁰⁶ Süel-Süel-Sipahi-Weeden 2017, 51.

⁷⁰⁷ Süel, A. Süel, M. (2017). “The Discovery of a Hitite City Developments in Hitite Geography based on the Identification of Ortaköy- Şapinuva” *Hitite Landscape and Geography*, Ed. Mard Weeden and Lee Z. Ulmann, Brill, Leiden/Boston, 31.

⁷⁰⁸ Şapinuva’dan temin edilecek 7 kap suyun 3 tanesi Şapinuva Kentinin ana kaynağından 1 tanesi Şulupaşşi kenti ana kaynağından 1 tanesini Şapinuva kentindeki bağ yakınlarındaki kaynaktan, 1 tanesi de x nehrinden ve 1 tanesi Şapantalliya kentinden getirilmektedir. Murat 2012b, 138-139. Süel –Süel 2006, 17;Süel-Süel 2013a, 188.

metinlerde geçen 7 ana kaynaktan oluşturulan kutsal su, günümüzdeki mevcut akarsularla eşleştirilememiştir.

Ortaköy-Şapinuva'nın etrafı, kuzeydoğusunda boydan boya uzanan Karadağ silsilesi (1532m.); güneyde, Kıran-Ötengeçe Dağları (1375m.) ve Alan dağlarıyla çevrenmiştir.⁷⁰⁹ Kent, bu dağ silsilesinin arasında, doğal savunma hatlarıyla çevrili, müstahkem bir mevkide kurulmuştur.⁷¹⁰(Resim 33) Hititçe çiviyazılı belgelerin çoğunda, dağların kutsallığından, tanrısallığından ve bu dağlara sunulan kurbanlardan bahsedilmektedir. Belgelerden Şapinuva'da; Hazalmuna, Haluna, Lapaşunuwa, Şarwa, Tahanzi, Haharwa, Harannaşsi, Pişkurunuwa, Marşuna, Hazzi gibi tanrısallık dağların bulunduğu tespit edilmiştir.⁷¹¹ Ancak bu dağların günümüzde geçen dağ isimleriyle eşleştirilmesi belge eksikliğinden dolayı yapılamamıştır. Sadece belgelerde sık sık Şapinuva'yla birlikte geçen Şakaddunuwa dağı, Karadağ ile lokalize edilmektedir.⁷¹² Ayrıca bu dağın, kent yapılarında kullanılan kereste ihtiyacını sağladığı düşünülmektedir.⁷¹³

Hititçe çiviyazılı belgelerde, Şapinuva'yla birlikte anılan kentler; Hanzıwa, Şahumişa, Dahaşda, Kammama, Hutpa, Tata, Şapantalliya, Malazziya, Şuppiluliyi, Şulupaşsi'dir. Hititlerin idari bir kent kimliğini taşıyan Şapinuva'nın aynı zamanda geniş bir bölgenin idaresinden de sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹⁴

Şapinuva, bilinen tüm Ön Asya kentlerinden farklı olarak birçok dönemin üst üste birikerek oluşturduğu höyük yerleşmesinin aksine; dağların arasında, düzlük bir arazide ,Hitit Devleti'nin kurduğu bir kenttir. Kentin kuruluş tarihi tam olarak tespit edilememesine rağmen M.Ö. 14. yy'da iskan edildiği anlaşılmaktadır. Hatta II.(III.)Tuthaliya ve Taduhepa kral-kraliçe çiftinin yaşadığı Şapinuva kenti, bu dönemde kraliyet çiftinin ikamet yeri olarak bilinmektedir. Şapinuva'da sadece bu kraliyet çifti

⁷⁰⁹ Duru M., 1993, Ortaköy (SE Çorum) Yöresinin Jeolojik İncelmesi, *Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 250-253.*

⁷¹⁰ Süel 2008,11.

⁷¹¹ Süel – Süel 2017,31;Süel 2010b, 832; Süel, A. (2012). "Ortaköy-Şapinuva Arşivinde yer alan Hurrice Tabletlerin Değerlendirme Projesi", *2.Çorum Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, Çorum, 221.*

⁷¹² Alp 1977,649; Alp 1986,227.

⁷¹³ Süel 1998a, 38.

⁷¹⁴ Süel-Süel 2017, 31.

ikamet etmiştir. Ayrıca M.Ö. 13. yy'da Büyük Kral II. Murşili'nin bu şehirde konakladığı da bilinmektedir.⁷¹⁵

Ortaköy-Şapinuva, 900 ha'lık (9 km²) bir alana yayıldığı düşünülen bir yerleşimdir. Böylesine büyük bir yerleşim, kentin dış sınırları da hesaba katılarak yapılan tahmini bir ifadedir.⁷¹⁶ Çünkü Hititlere uzun süre başkentlik yapan Hattuşa'dan yaklaşık 5 kat büyük olması imkansızdır. Diğer taraftan 1996 yılında Gates, bu kentin 8.5 ha'lık bir alana yayıldığını ifade etmiştir.⁷¹⁷ Ortaköy-Şapinuva'nın sur sisteminin henüz bulunamaması ve höyük gibi sınırları belirlenebilecek yerde kurulmaması, yüzölçümünün hesaplanmasını zorlaştırmaktadır. Diğer taraftan az eğimli bir yamaçta kurulan kentin sınırlarını belirlemek düşünüldüğü kadar kolay bir iş değildir. Kanımızca kutsal bir kent niteliğinde olması ve idari öneminden dolayı yaklaşık 20 ha'lık bir alanı kaplamaktadır. Günümüzde kazı çalışmaları, 13.5 ha bir alan olan Tepelerarası ve 5.40 ha'lık Ağılönü'nde yapılmaktadır. Şapinuva'da 5 ha'lık bir alanda, kazı çalışmaları tamamlanmıştır.⁷¹⁸ Kentin diğer alanlarında çalışmalar devam etmektedir. Bu alanın toplamı da yaklaşık 19 ha'lık bir alana tekabül etmektedir. İlerleyen çalışmalarla elde edilecek verilerin, kentin (*intra mural*) yüzölçümünü tam olarak ortaya koyacağı ümidindeyiz.

Hitit kentleri arasında *ex novo* veya *ex nihilo* bir yerleşim olan Ortaköy/Şapinuva'nın jeopolitik konumu son derece avantajlıdır. Çünkü kent Hattuşa'ya kıyasla dağların arasına gizlenmiş ve güvenliğin en üst düzeyde sağlanabildiği bir coğrafyaya sahiptir. Etrafı dağlarla çevrili olan kente sadece doğu koridorundan giriş-çıkış yapılmaktadır. Yani kentin güvenliğinin sağlanması için sadece doğu koridorunun emniyet altına alınması yeterlidir. Kentin doğusundaki kilit noktalarına ön savunma tesisleri inşa edilmiş olmalıdır. Kentte kurulan bu ön savunma tesislerinden bakıldığında düşman birlikleri 15-20 km uzak mesafelerden görülmektedir.⁷¹⁹ Şapinuva'nın korunaklı bir kent olduğu ve orduların konaklayacağı kadar güvenilir olduğu, II. Murşili'nin: "*Majesteleri Şapinuva'da geceleyecektir. Ordu ise Hanziva'da*" ifadesinden anlaşılmaktadır.⁷²⁰ Ayrıca,

⁷¹⁵ Süel-Süel 2013, 182; Süel 2009, 193-205; Süel-Süel 2011, 93-110.

⁷¹⁶ Süel 1998a. Kazı başkanı Prof. Dr. Aygül Süel, Ortaköy-Şapinuva'nın yüzölçümü 9 km² olarak ifade etmesine rağmen, çalışmamızda hektara çevrilerek verilmiştir. .

⁷¹⁷ Gates, M. H. (1996). *Archaeology in Turkey*, *American Journal of Archaeology* 100, 277.

⁷¹⁸ Ortaköy- Şapinuva kazı başkanı Prof. Dr. Aygül Süel'e verdiği şifâen bilgi için teşekkür ederiz.

⁷¹⁹ Reyhan 2017a, 41.

⁷²⁰ Süel 2008, 469.

II. Murşili'ye ait: “*Şapinuva'daki birlikleri teftiş ettim ve orduma öncülük ettim*” şeklinde bir ibare geçmektedir.⁷²¹ Bu ifade de ordu için su, yiyecek ve dinlenme mekanına sahip bir yerin olduğunu göstermektedir.⁷²² Hanzıwa yerleşimi, Şapinuva yakınlarında aranmaktadır.⁷²³ Ayrıca bu ibare, kentin askerlerin konakladığı ve denetimin yapıldığı bir kent olduğunu göstermektedir. Ancak askeri kent nitelemesinin yapılması için daha çok veriye ihtiyaç vardır.

Diğer taraftan kent, yol güzergâhları açısından da geçiş bölgesinde yer almakta ve diğer kentlerin denetim ve güvenliğini sağlayabilecek bir mevkide konumlanmıştır. Bir idari merkezin ihtiyaçlarını karşılayacak yol ağına sahip olması, kentlerin idaresi ve denetimi için önemli bir unsurdur.

3.3. Kent Yapıları

Hitit Devleti'ne bir dönem başkentlik yapan ve kutsal kent kimliğine sahip Ortaköy-Şapinuva'da idari ve dini nitelikte yapılar ortaya çıkarılmıştır. Tepelerarası mevki olarak adlandırılan bölgede, idari yapı A binası; çeşitli boyutlarda erzak küplerinin bulunduğu B binası; kutsal mekanlar olarak tanımlanan C ve D binaları bulunmaktadır. Ayrıca A binasını çevreleyen bir koruma duvarının varlığı da tespit edilmiştir. Sadece bu kentte açığa çıkarılan ve koruma duvarı olarak adlandırılan bu sistem, ilginçtir. Kentin diğer yapılarından topografya olarak ayrılan, yaklaşık 600 m (kuş uçuşu) uzakta bulunan Ağılönü bölgesinde; kurban çukurları, yeraltı siloları ve iş evleri bulunmaktadır. (Plan 3)

3.3.1. İdari Yapılar

Şapinuva'nın, politik, ekonomik ve kültürel açıdan önemli bir merkez olmasının yanı sıra “askeri üs” olarak da kullanıldığı düşünülmektedir. Hitit krallarının askeri nedenlerden dolayı bazı zamanlarda burada konakladıklarına dair veriler mevcuttur. Fakat bu dönemde kentte yaşayanlar, kent görevlileri, askerler ve idari yapı hakkında veriler çok azdır. Maşat mektuplarından, Şapinuva'nın idari yapısı ve kent kimliği konusunda bilgiler

⁷²¹ Süel- Süel 2017,32.

⁷²² Süel –Süel 2006, 15-16;Süel – Süel 2017,32.

⁷²³ Süel-Süel 2006, 16.

edinilmektedir. sarayının Tapikka'ya talimatlar verdiği ve devlet hiyerarşisinde, daha üst bir konumda bulunduğu dair veriler bulunmaktadır.

Şapinuva'nın idari olarak üst bir saray olduğu ve saray personelleri hakkında bir takım tasarrufa sahip oldukları anlaşılmaktadır. HT 4, 17'ye göre saray, 10 NAM.RA iş almıştır. HKM 58, Vs. 6-7, 12-14 no.lu Maşat mektubuna göre çok sayıda kör kişi, değirmenlerde işgücü olarak hizmet etmek üzere Şapinuva'ya gönderilmiştir. Bunların kaçması üzerine, Şapinuva 'da görev yapan ve üst düzey görevli olduğu anlaşılan Şarpa, kaçakların derhal iade edilmesine ilişkin talimat vermektedir.⁷²⁴ Şapinuva'nın saray görevlilerinden ^{MUNUS}zintuhi-⁷²⁵ “şarkıcı” kadınlarının çeşitli kentlere yaya olarak, kült alanlarında görev almak üzere gönderildikleri anlaşılmaktadır.⁷²⁶

Belgelerden, Şapinuva'nın askeri üs olduğu, anlaşılmaktadır. Maşat mektuplarına göre, “*Bu tablet size ulaştığında 1700 askeri acele olarak İshupitta'dan sevk ediniz ve onları iki içinde acele olarak Şapinuva'ya majestemin huzuruna getiriniz.*”⁷²⁷ Bir mektupta, (ABoT 60 nolu tablet parçasında) Şapinuva ile ilgili olduğu anlaşılan tehlikeli bir durum için talimat verilmektedir.⁷²⁸ II. Murşili'nin özellikle ilkbaharda, Şapinuva'yı askeri üs olarak kullandığı, ordusunu burada toplayarak teftiş ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca II. Murşili, civar bölgelere düzenlenen askeri operasyonlardan söz etmiştir.⁷²⁹ Şapinuva'da bulunan bu askerlerin unvanı ve sayısı konusundaki veriler ise henüz bilinmemektedir. Sadece ordunun, Şapinuva yakınlarında Hanziwa'da konakladığına dair bir bilgi vardır.

Şapinuva, Hurri kökenli *itkalzi*-ritüelleri, (22 tableti kapsayan bir tablet serisi), kutsal su kaynaklarının var olduğu ve ritüellerin yapıldığı (ve Tesup et les fleuves, CTH 776), Tanrı listelerinin (CTH 786) ilk kez ortaya çıktığı,⁷³⁰ yeni kurban terimlerinin⁷³¹ ve

⁷²⁴ HKM 59 öy. 4-5; Siegelova 2001,200- 201.

⁷²⁵ HW, 262, ^{MUNUS}KI.SIKIL “genç kız”; ^{MUNUS}zintuhi- veya ^{MUNUS}zintuheš isminin veya unvanının anlamı “tanrıça *zintuhi*-’nin görevlileri” demektir; HW Erg3, 38. HHw, 208; Ünal, 2007, 823, ^{MUNUS}zintuhi- /zintuhiya- = KI.SIKIL

(CTH 738) “*zintuhi*- kadınları” ile “kutlama” töreninde görevli oldukları anlaşılıyor. Darga 1986,

⁷²⁶ KBo 10. 10 II 10-21, KBo X 10 IV 21; Siegelova 2001,200- 201.

⁷²⁷ HKM 78/157 4-12; Alp 1991,152-153.

⁷²⁸ KBo 16 12+15'; Siegelova 2001,200- 201.

⁷²⁹ KUB 31 35+ 23 36 öy.17; Siegelova 2001,200- 201.

⁷³⁰ Haas 1985, 275; Siegelova 2001, 201.

⁷³¹ Reyhan, E. (2008). “Ortaköy/Şapinuva Arşivinde Geçen Yeni Kruban Terimleri Hakkında”, VI Congresso Internazionale di Ittitologia Roma 5-9 settembre 2005, *Studi Micenei ed. Egeo-Anatolici* SMEA , Volume L-Parte II, Roma, 625-636.

kurban çukurlarının bulunduğu, unik bir kenttir. Kentte yaygın olarak görülen Hurri kültürü, kentin yazı sisteminden ve hiyerogliflerden de açıkça görülmektedir. Şapinuva'da böylesine etkili olan Hurri kültürü, diğer kentlerin anıtlarındaki hiyeroglif yazılarına da yansımış olmalıdır.

Şapinuva, idari ve kutsal kent kimliğine sahip bir yerleşimdir. Bunların yanı sıra kentin II. Murşili döneminde başkent kimliğine sahip olduğu fakat kısa süre sonra bu kimliğini kaybederek kutsal kent kimliğinin öne çıktığı anlaşılmaktadır. Kentin güvenli bir coğrafyada, idari kimliğini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Şapinuva'daki görevliler hakkındaki veriler, satır aralarından izlenmektedir. Ancak bu görevlilerin gerek sayısında gerekse de kentin öne çıkan kimliği dolayısıyla farklılıkların olması muhtemeldir. Çünkü bir dönem idari nitelikte olan Şapinuva'ya kralla birlikte çok sayıda görevli gelmiş olmalıdır. Ayrıca kentin kutsal bir misyona sahip olması da çok sayıda dini görevlinin bulunmasını gerektirmiş olmalıdır. Çiviyazılı belgelerde, satır aralarından Ortaköy-Şapinuva'da; LÚ É.GAL⁷³² “saray görevlisi”, LÚ HAZANNU⁷³³ “Belediye Başkanı” BĒL MADGALTI “askeri vali”⁷³⁴, LÚ DUB.SAR “katip”,⁷³⁵ GAL GEŠTİN “ordu komutanı”⁷³⁶ adlı kent görevlileri tespit edilmiştir.

Kentin kutsal kimliğinin öne çıkması, çok sayıda dini görevli olmasını gerektirmektedir. Fakat belgelerde sadece LÚ SANGA” rahip”⁷³⁷ in varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca Şapinuva'ya gelen alıcısı ve göndereni belirlenen pek çok mektup bulunmuştur. Bu belgelerde, görevlilerin sadece isimleri verilmiş olup görev tanımı yapılmamaktadır. Mektuplardan tespit edilen görevli sayısı 70 olarak belirlenmiştir. Ancak bu görevli sayısında henüz kesin bir netlik yoktur. Yeni tabletlerin bulunmasıyla görevli sayısının artması muhtemeldir. Ayrıca belgelerde, kentte değirmende çalışan kör insanların bulunduğu belirtilmektedir.⁷³⁸ Şapinuva'da çok sayıda fal metini bulunmuştur. Bu durum,

⁷³² Pecchioli Daddi 1982, 105-107.

⁷³³ Ortaköy-Şapinuva arşivinde LÚ HAZANNU'ya büyük kraldan gelen bir mektup bulunmuştur. Süel 1992, 91; Süel, A. - Süel, M. (1999). “Ortaköy-Şapinuwa'nın Hitit Mimarisindeki Yeri ve Önemi, Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut”, Uluslararası Sempozyumu, (5-7 Haziran 1996), İstanbul: Ege Yayınları/ Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 430. ;Reyhan 2017a,244.

⁷³⁴ Reyhan 2017a,256.

⁷³⁵ Süel 1998b,556.

⁷³⁶ Süel 1995, 273.

⁷³⁷ Süel 1992, 91;Süel 1998b, 555;Süel-Süel 2011, 98; Süel 2013,141.

⁷³⁸ Süel 1995, 272.

kentte fal konusunda uzman çok sayıda görevlinin olması gerektiğini düşündürmektedir.⁷³⁹ Ayrıca Šapinuva'nın iki kült tanrısının da bakımından sorumlu olan görevliler olmalıdır.⁷⁴⁰

Šapinuva'dan Tapikka'ya gönderilen mektupların bir bölümü, Tapikka kentinde memurlara verilmiş talimatları içermektedir. Bu iki kent arasındaki yerel yöneticilerin sıkı bir ilişki ve iletişim halinde olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁴¹

3.3.1.1. A Binası

Kentin en hakim noktasında, A yapısı olarak adlandırılan, idari bir bina bulunmaktadır. 788 m yükseklikte bulunan A binası, kente hakim bir noktada konumlandırılmıştır.⁷⁴² Bu yapının daha önce küçük, tek katlı olduğu ve bilinmeyen bir nedenden dolayı yıkılıp arazinin 4 m'yi bulan bir dolguyla düzeltildiği; düzleştirilen arazide binanın yeniden yapıldığı anlaşılmıştır. Bu durum, kentin ihtiyacına göre yapının genişletildiğini, bakım ve onarımının yapıldığını göstermektedir.⁷⁴³

A binası, dikdörtgen şeklinde, uzunluğu 100 m; genişliği 25 m ve simetrik bir biçimde inşa edilmiştir. İki katlı olduğu düşünülen bu yapının bodrum katında, 26 adet bölme bulunmaktadır. Bodrum katının duvarları, *kiklopiyen* tarzda iri taş bloklarla inşa edilmiştir. Binanın yapımında kireçtaşı, kumtaşı ve konglamera taş blokları kullanılmıştır. Bu taşların ağırlığı, yaklaşık 300-400 kg'dır. Temel duvarlarının genişliği, 2-3 m olarak ölçülmüştür. A binasının içerisinde 3 adet arşiv odası bulunmaktadır.⁷⁴⁴

Šapinuva'da bulunan A Binası olarak adlandırılan yapı, saray olarak kullanılmıştır.⁷⁴⁵ (Resim 34) İdari nitelikte pek çok belgenin bulunduğu A binasında, kralın ikamet ettiği düşünülmektedir. Bu saray aynı zamanda maddi karşılığı olan malların toplanıp yeniden dağıtıldığı bir merkezdir. HKM 24 nolu metinde, burada toplanan buğday

⁷³⁹ Kanımızca Ortaköy-Šapinuva'da olması muhtemel kent görevlileri şunlardır; LÚHAL, LÚAZU “rahip”, MUNUSŠU.GI, LÚIGI.MUŠEN “kuş bakıcısı, LÚIGI.DÜ ve LÚMUŠEN.DÜ. “kuş falı bakıcısı”⁷³⁹Ortaköy-Šapinuva'da bulunan çok sayıda fal tutanağı bu kanımızı güçlendirmektedir.

⁷⁴⁰ KBo 14 142, 4-8 nolu metinde Hälpa kentinin tanrıları Tešup ve Hepat'a ait kült personelleri tespit edilmiştir. Siegelova 2001, 201.

⁷⁴¹ Siegelová 2001, 201.

⁷⁴² Süel-Süel-Sipahi-Weeden 2017,51.

⁷⁴³ Süel 2008,13;Süel-Süel 1999, 427.

⁷⁴⁴ Süel 2008, 13-15; Süel-Süel 1999, 428.

⁷⁴⁵ Süel, 1998a, 39-41; Süel-Süel, 1999, 429.

ve samanının, erişilmesi güç bir yerde muhafaza edildiğinden bahsedilmektedir.⁷⁴⁶ Devletin “ekonomik güvenliği” sağlama konusuna verdiği önem, belgeden de izlenmektedir. HKM 54 nolu metinde ise sarayın, kendi bölgesi içinde ziraat faaliyetleri ve koşum hayvanlarının denetiminden sorumlu olduğu görülmektedir. Şapinuva'nın, vergi toplayan bir merkez olarak işlev görmüş olması da mümkündür. Vergi kayıtlarının tutulduğu bir listede Şa[kenti sarayının, vergi ödemekle mükellef topluluklardan kalay cinsinden vergi aldığı kaydedilmektedir.⁷⁴⁷ Hititçe çiviyazılı belgeler, Şapinuva'nın Fırtına Tanrısının, Arpa⁷⁴⁸ kentinden vergi olarak en az 4 çubuk gümüş aldığı ifade edilmektedir.⁷⁴⁹

Şapinuva sarayı, çeşitli kült törenlerinde gerekli erzak ve malzemenin tedarik edilmesinden de sorumlu olmalıdır.

3.3.1.2. Arşivler

Şapinuva'da Hitit uygarlığına ait yaklaşık 4 bin adet çiviyazılı tablet ve tablet parçası bulunmuştur.⁷⁵⁰ Üç farklı arşiv mekânında bulunan tabletler, yoğun olarak A binasının 1 ve 5 no'lu mekânlarda ortaya çıkarılmıştır. (Resim 35) B yapısı olarak adlandırılan yerde ise 30 adet tablet ve tablet parçası yanmış halde bulunmuştur.⁷⁵¹ Bu arşivde, çoğunlukla Hititçe ve Hurrice olmak üzere Hattice ve Akadca yazılmış askeri, dini, siyasi ve fal içerikli metinler bulunmuştur.⁷⁵²

Hitit Devleti'nin ikinci büyük arşivine sahip kenti, Şapinuva'dır. Kentte ele geçen tabletlerin büyük bir kısmı; kral ve kraliçeye gönderilmiş mektuplar, görevlilerin birbirine gönderdiği mektuplar ve alıcısı ile göndereni okunamayan mektuplardan oluşmaktadır. Bu mektuplarda 70'i aşkın görevlinin varlığı dikkat çekmektedir. Görevlilerin Büyük Kral'a yazdığı mektuplar, bunların ¾'ünü oluşturmaktadır. Tabletlerin büyük kral ve kraliçeye

⁷⁴⁶ Siegelová 2001, 201.

⁷⁴⁷ È.GAL URUSa[- KUB 26 67 öy.10; Siegelová 2001, 201.

⁷⁴⁸ del Monte Tischler 1978,39; Ertem, H. (1975). *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini*, Ankara:Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 17.

⁷⁴⁹ KBo 28 156, 3-5; KBo 28157,4-6.Siegelová 2001, 200-201.

⁷⁵⁰ Ortaköy-Şapinuva'da bulunan tabletler, A. Süel “ Ortaköy Eine hethitische Stadt mit hethitischen und hurritischen Tontafelentdeckungen “ FS 1992; A.Süel “ Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı, Belleten 59, 1995'de yayınlanmıştır.

⁷⁵¹ Süel 1998,43.Süel 1998b,551.

⁷⁵² Süel 1996, 8; Süel 2013,182.

hitaben yazılmış olması, Şapinuva'nın idari bir merkez olduğunu da göstermektedir.⁷⁵³ Ayrıca Şapinuva'da bulunan tabletler, Batı Anadolu, Güney Anadolu, Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye gibi geniş bir coğrafyayı ve çeşitli konuları kapsamaktadır. Ayrıca Büyük Kral'ın, belirli bölgelerdeki görevlilere verdiği direktifleri de içermektedir.⁷⁵⁴ Şapinuva arşivi, Hurri ve Hatti uygarlıkları hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁷⁵⁵ Belgelerde Akadca mektuplar ve listeler, Hititçe listeler, Hattice yapı ritüelleri bulunmaktadır. Hurrice tabletlerin büyük bir çoğunluğu, *itkalzi* ritüellerini içermektedir.⁷⁵⁶ Hitit dini hayatında yer alan fal, büyü ve bayram ritüelleri gibi pek konuda bilgi veren bu tabletlerin yazımındaki ustalık da dikkat çekmektedir. Şapinuva'da, uzman bir katip veya katip grubunun var olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁵⁷ Ayrıca *itkalzi* ritüel metinlerinin yazıldığı tabletlerin hamurunun yüksek kalitede olması, yazı karakterinin diğer belgedekilerden daha özenli yazılması, dikkat çekmektedir. Kazı çalışmalarında ele geçen altından yapılmış *stylus*' un bulunması, bu tabletlerin yazımına gösterilen özeni belirten bir ipucudur.⁷⁵⁸

Ortaköy-Şapinuva'da çok sayıda mühür ele geçmiştir.⁷⁵⁹ Bu mühür baskılarının çoğu, hiyeroglif yazılıdır. Kentte Büyük Kral Tabarna'nın mühür baskıları ve kraliyet mühürleri bulunmuştur. Bu mühürlerde hayat ve sağlık sembolleri, unvanlar dışındaki işaretler, çiviyazısı ile yazılmıştır. Ayrıca çivi yazısı ve hiyeroglif yazılı bigraph mühürler de bulunmuştur. Ancak Hitit Büyük Kral ve Kraliçesine ve nadiren de prenlere ait mühürler, bigraph şeklinde yapılmıştır.⁷⁶⁰

3.3.2. Dini Yapılar

Ortaköy-Şapinuva kutsal kent misyonu ile öne çıkan bir Hitit kentidir. Hititçe çiviyazılı belgelerde bu kentin iki Fırtına Tanrısı olduğu kaydedilmiştir. Fırtına Tanrısının kutsal kenti olan bu yerleşimde, tapınaklar henüz bulunamamıştır. Bu kentin iki Fırtına Tanrısının olması, her tanrı için ayrı birer tapınağın inşa edilmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Kuşaklı-Şarišša ve Oymağaç-Nerik kentlerinde, Fırtına Tanrısına adanan

⁷⁵³ Süel 1995,272; Süel 2008, 458.

⁷⁵⁴ Süel 2013,182.

⁷⁵⁵ Süel 2012,300-301.

⁷⁵⁶ Süel-Weeden 2017,200; Süel 2012, 223-224.

⁷⁵⁷ Süel 1998b, 552.

⁷⁵⁸ Süel 2008,465.

⁷⁵⁹ Süel 2011; Süel- Weeden 2017.

⁷⁶⁰Süel 2011, 404.

tapınakların büyüklüğü, Šapinuva’da da aynı tanrılar için büyük tapınakların inşa edildiği kanısını uyandırmaktadır. Diğer yandan bu kentin Hurri kültürünün etkisinde olmasından dolayı bu tanrıların da Hitit-Hurri birlikteliğini (*çift kültür/çift kent dokusu*) yansıttığını düşündürmektedir.⁷⁶¹ Ayrıca pek çok antlaşma metninde, Šapinuva’nın tanrıları şahit listesinde yer almaktadır.⁷⁶² Ancak bu tanrıların tapınakları henüz bulunamamıştır.

Ortaköy-Šapinuva’nın kutsal kimliğini yansıtan bir diğer veri, *itkalzi* arınma ritüellerinin yapıldığı yer olmasıdır. Boğazköy metinlerinin kolofonlarında, “*Bu tabletleri Šapinuva Ülkesindeki orijinallerinden çoğalttık.*”⁷⁶³ ibaresi yer almaktadır. Bu durum, kentin kutsal bir kent olduğunu yineleyen önemli bir unsurdur. Šapinuva’nın, Hurri kültürünün diğer kentlere yayılmasını sağlayan bir yerleşim olduğu kanısındayız.

Šapinuva’nın C ve D yapısında, dini işlerin icra edildiği kutsal mekanlar ortaya çıkarılmıştır. Bu yapılardan başka, kentte topografik olarak ayrılmış Ağılönü Kutsal mekanı bulunmaktadır. Ağılönü’nde “kuş kurbanı” ritüellerinin yapılması ve kurban çukurlarının bu mevkide bulunmasından dolayı Ağılönü’nün sur dışı (*extra muros*) bir yerleşim olduğu kanısındayız. Kirlilikten arınmak için yapılan ritüeller için yerleşim yerinin dışındaki, bakir alanların seçildiği bilgisinden yola çıkarak çeşitli ritüellerin gerçekleştiği Ağılönü alanının da sur dışında olması muhtemel görünmektedir.

3.3.2.1. C Binası

Tepelerarası mevkiinde yer alan C binası, dini işlerin icra edildiği kutsal bir mekandır. Dikdörtgen planlı olarak yapılan bu alanda, düz bir zemin oluşturulmuştur. Binanın içinde ve dışında, dini törenlerin yapıldığı özel alanlar keşfedilmiştir. Bu tören mekanlarından birinin içinde, taş döşeli bir alan bulunmaktadır. Bu alanın kuzey kenarlarında heykel kaidelerinin konulduğu yerler tespit edilmiştir.⁷⁶⁴

C binasının salonunun kuzeybatısında, bir heykel kaidesi; yapının girişindeki küçük holün batı kısmında ise taş balta ve orak biçimli mızrak uçları ele geçmiştir. Bu

⁷⁶¹ Süel 2008.

⁷⁶² Karauğuz 2002.

⁷⁶³ Haas 1984, 9; Süel 1995, 279; Süel 2013, 139.

⁷⁶⁴ Süel 2008, 28.

malzemelerin üzerinde çivi yazısıyla “*Büyük Kral*” yazılmıştır.⁷⁶⁵ Ayrıca binanın adyonda bulunan mühür kalıbının üzerinde “*Büyük Kral Tuthaliya ve Taduhepa*” isimleri okunmuştur.⁷⁶⁶ Salonun batısında bulunan bir kapıdan ise at nalı şeklindeki sunağın yer aldığı, kutsal odaya geçiş yapılmaktadır. Bu kutsal odada, üzerinde büyük kral ve kraliçenin isimlerinin yazılı olduğu bir kalıp ve dinsel bir törende tanrılara hediye olarak bırakıldığı düşünülen bir adet taş balta bulunmuştur.⁷⁶⁷

3.3.2.2. D Binası

Teperler arası mevkiinde, D binası olarak adlandırılan yapı, doğu- batı yönünde 30 m, kuzey-güney yönünde 20 m genişliğinde olmak üzere 600 m² büyüklüğündedir. Bu yapının kapı girişi, batı yönündedir. Kapının içerisinde L biçimli bir salon bulunmakta ve etrafında, sağında ve solunda, dört ayrı mekân bulunmaktadır.⁷⁶⁸

Kapı girişine yaklaşıldığında ince, uzun koridorda, karşılıklı duran iki kızıl kumtaşı platform vardır. Yerden 30-40 cm yüksekliğe sahip bu platformların birer kaide olduğu düşünülmektedir. Kaidelerin etrafında kullanılan ahşap, yangın nedeniyle tahrip olmuştur.⁷⁶⁹

Kapı girişinin solunda omzunda yayı ve sadağı asılı olan figürün, Fırtına Tanrısı Teşub’a ait olduğu düşünülmektedir.⁷⁷⁰ Bu kapıdan geçtikten sonra 6 m genişliğinde L biçimli bir salona ulaşılmaktadır. Giriş holünün sağında yer alan, 10 cm’lik basamakla çıkılan mekânın, doğu duvarının önünde, sıralanmış 5 adet küp ve pek çok çanak çömlek açığa çıkarılmıştır. (Resim 43)

D binasında bulunan L biçimli salonun dönüş noktasında, 4 m çapında, 45-60 cm derinliğinde, bir havuz yapısı bulunmuştur. Güney yönünde ve salonun ortasında bulunan bu havuzun, bir akıtacı olduğu; bu sayede suyun salonun dışına çıkarıldığı tespit edilmiştir. Bu havuzun, dini törenlerde arınmak için kullanıldığına şüphe yoktur. Havuzun doğusunda

⁷⁶⁵ Süel 2008, 31.

⁷⁶⁶ Süel- Süel 2006, 20.

⁷⁶⁷ Süel 2008, 31.

⁷⁶⁸ Süel 2008, 33.

⁷⁶⁹ Süel 2008, 33.

⁷⁷⁰ Süel- Süel 2006, 20.

ahşap duvarlarla çevrili bir kutsal oda yer almaktadır.⁷⁷¹ Etrafı duvarlarla çevrili olan bu kutsal oda, diğer Hitit kentlerinde rastlanmamış özelliklere sahiptir.

Kutsal odanın kuzey kenarında, ahşap kaplı dikmeler ve seki üzerinde görevli mührü bulunmuştur. Ayrıca bronzdan bir zırh, miğfer, balta ve mızrak ucu gibi malzemelere rastlanmıştır. Salonun ve kutsal odanın kuzeyinde, bina boyunca yer alan odalar bulunmakta ve bu odalardan binanın dışına çıkılmaktadır.⁷⁷²

D yapısı, pek çok Hitit yapısında uygulanan, yıkıp yeniden yapma yöntemi yerine; ayakta kalması için çaba sarf edilen bir yapıdır. Hafirler bu durumu, binanın kutsiyeti olarak yorumlamaktadırlar.⁷⁷³ Ayrıca bu yapı da koruma duvarı olarak adlandırılan bölgenin içerisinde yer almaktadır.

3.3.2.3. Ağılönü

Ağılönü bölgesi, topografya olarak kentin A,B,C,D binalarının toplu olarak bulunduğu bölgeden 600 m uzaklıkta, ayrı bir yerde konumlandırılmıştır. Ağılönü, derin sel yataklarıyla çevrili yarımada görünümünde, dikdörtgen şeklinde, 30.000 m² büyüklükte bir alanda bulunmaktadır. Bu bölgenin ritüel amaçlı kullanılan, kutsal bir mekan olduğu anlaşılmıştır. Kazı hafirleri, bu bölgede ele geçen mimari yapıları; Taş döşem, Bina 3-4, Kurban Çukurlarının bulunduğu alan, Bina 7 ve Bina 1-2 olarak sınıflandırmışlardır.⁷⁷⁴(Resim 36)

Ağılönü bölgesindeki ilk çalışmalar, alanın doğu kenarında başlamıştır. Kuzey-Güney istikametinde uzanan taş döşeli bir sokak ve bu sokak üzerinde işlikler ele geçmiştir. Sokağın batı yönünde ise yan yana sıralanan kapı girişlerinde; öğütme taşları, ocaklar, işlikler, tandır ve küpler bulunmuştur. Sokağın solunda doğu-batı yönünde pise duvar bulunmaktadır. Bu yeni sokak daralarak güneye doğru ilerlemektedir. Yolun doğu yönünde, işliklerin bulunduğu yerin, sokak olduğu anlaşılmış ve bu sokağın üstünün kapalı olduğu düşünülmektedir. Kentin bu bölgesinde, yoğun tarımsal faaliyetlerin olduğu ve bu

⁷⁷¹ Süel 2005, 689.

⁷⁷² Süel 2005, 690;Süel 2008,35;Süel 2011, 416.

⁷⁷³ Süel 2005, 691.

⁷⁷⁴ Süel 2010a, 33;Süel 2010b, 829.

durumun büyük tahribata sebep olduğu anlaşılmıştır. Kuzey-kuzeybatı doğrultusunda yapılan çalışmalarda ise düzgün inşa edilmiş taş döşem ortaya çıkarılmıştır.⁷⁷⁵

Ağılönü bölgesinde, Taş Döşem olarak adlandırılan yapı, doğu-batı yönünde 95m uzunluğunda; 14 m genişliğinde; 2000 m² boyutlarındadır. Ancak bu alan, günümüzde tarım yapılmasından dolayı büyük tahribata uğramıştır. Taş Döşemin kuzey sınırında, içi moloz dolu bir kanal mevcut iken diğer üç yönünde ise kuvvetli taş yapılanmanın kullanıldığı istinat sistemi vardır. Taş döşemde, 11 kat halinde, 1.100.000 taş kullanılmış ve yapının ağırlığının 5000 ton olduğu tespit edilmiştir. Bunlar, 10-15 cm büyüklüğünde kırma taş olup aralarında 3-4 cm'lik özel bir kil harç kullanılmıştır. Taş döşemin üç yönünde düzgün işlenmiş iri taşların kullanıldığı, kyklop örgülü bir istinat sistemi vardır. Özel olarak hazırlanmış binlerce kırma taş ve harçlarla inşa edilmiş Taş Döşemin, yapılış amacı henüz bilinmemektedir.⁷⁷⁶

Ağılönü bölgesinde, birbiri üstüne inşa edilmiş iki yapı bulunmuştur. Bina 3 ve Bina 4 olarak adlandırılan bu yapıların, dini törenlerde kullanıldığı anlaşılmıştır. Hititçe çiviyazılı belgelerde kurban çukurlarından bahsedilmesine rağmen arkeolojik olarak sadece Şapinuva'da kurban çukurları bulunmuştur.⁷⁷⁷ (Resim 39)

Kurban çukurları, kuş, koyun, dağ keçisi, domuz vs. hayvanların, tanrıları memnun etmek amacıyla kurban edildikleri bir mekandır. Bu bölgede yapılan çalışmalarda daha çok kuş, koyun ve domuz kemiklerine rastlanmıştır.⁷⁷⁸ Gerek çeşitli hayvanların kesilip yakıldığı bir yer olması açısından gerekse de domuz gibi kutsal mekanlara girmesi yasak olan bir hayvana libasyonun yapılması açısından bu mekanın, sur dışında bir yerde olması gereklidir.

Arınma amacı ile yapılan ritüellerde özellikle kuşlar yeraltı tanrılarına kurban olarak sunulmakta ve onlardan kirliliğin bertaraf edilmesi konusunda yardım istenmektedir. Ancak kuzu ve domuzun da kurban edildiği bilinmektedir. Burada, hayvanların kanının dökülmesi, yakılması ve kan dökülmemesi biçiminde yapılan kurban

⁷⁷⁵ Süel 2010b, 830-831.

⁷⁷⁶ Süel-Süel 2011,100;Süel 2010a, 34;Süel 2010b, 832;Süel 2012,72.

⁷⁷⁷ Süel 2013,186; Süel 2014, 60.

⁷⁷⁸ Süel 2010b, 835.

işlemleri tespit edilmiştir. Bu ritüellerde kurban edilen hayvanların kanları, tanrıları teskin etmekte ve yeraltı tanrılarına gönderilmektedir. Ritüellerde daha çok kuşların yakılarak kurban edildiği anlaşılmaktadır. Yakılan kuşun dumanı gökyüzüne yükselerek istek ve arzular, tanrılara ulaşacaktır. Başka bir deyişle kirlilik, yakılarak temizlenmektedir. Kan dökmeden yapılan ritüellerde ise kurbanlar, özel olarak hazırlanmış iyi yağlar ile tanrılara sunulmaktadır:

“Onlar çukurun olduğu yere getirdikleri zaman tanrıları aşağı koyarlar ve dokuz çukur açarlar. Hemen bir çapa alırlar ve (onunla) kazarlar. Sonra bir göğüs süsü alırlar ve onunla kazarlar. Sonra o bir kürek salla ve kova (huppara-) alır ve onlara çukuru boşaltır. Sonra çukura şarap ve yağ döker. İnce somunları parçalar ve onları (çukurun ağızlarının) çevresine o yana bu yana yerleştirir. Daha sonra ilk çukurun içine gümüş bir merdiven ve ller koyar, onlar ilk çukurun içinde aşağıdadır. O bitirdiği zaman enumassi ve itkalzi için hepsine bir kuş sunar. O dokuz kuzu (vardır) Ambašši ve keldi için dokuz kuş ve bir kuzu sunar. Her bir çukura bir kuş koyar fakat kuzuyu parça parça keser ve ilk çukura koyar...⁷⁷⁹

Hititler, kurban olarak “domuz”u da tercih etmiştir. Şapinuva’da kurban çukurlarından birinin içinde yavru bir domuza ait iskelet bulunmuştur. Çiviyazılı belgede ise domuzun sabah saatlerinde yaşlı kadın (büyücü) tarafından hazırlandığı belirtilmektedir. Ancak belgede dikkat çeken nokta, çukurun akşam saatlerinde açıldığı ve domuzun kesildiğidir. Domuzun kanı çukurun içine akıtılmakta ve bu çukura çeşitli sunularla birlikte ekmek de konulmaktadır. Akabinde tanrılara seslenilmektedir:

Güneş hala parlarken ritüeli gerçekleştiren yaşlı kadın bir bıçak alır ve onun evin yatak odasına yerleştirir. Karanlık çöker çökmez yaşlı kadın (bu) bıçak ile kapı sürgüsünün altındaki toprağın (içine bir çukur) kazar sonra bir domuz yavrusu alır ve onu çukurun içinde keser; onun kanını aşağı doğru çukura bırakır. Sonra domuz yavrusu hububat ekmek gibi sunularla birlikte çukurun içine yerleştirir ve bir somun alır, onu böler ve onu da çukurun içine aşağıya tanrılar (için) yerleştirir. Sonra şöyle der: Eski tanrılar onları beğenin ! Domuzun kanını ve unu hububatı ve ekmekleri yiyin ve (için) ! Doyuncaya kadar yiyin...⁷⁸⁰

Ağılönü bölgesinde yer alan kurban çukurlarının sayısı konusunda bir veri ele geçmemiştir. Bu çukurların üzerinin, kil ile örtülerek kapatıldığı ve iki veya daha fazla

⁷⁷⁹ Süel- Süel 2013, 189.

⁷⁸⁰ Süel-Süel 2013, 191.

işlem için tekrar kullanıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca kurban çukurlarının etrafında, mühür baskıları ve ağırşaklar ele geçmiştir.⁷⁸¹

Bina 1-2 olarak adlandırılan yapıda ise iki adet silo tespit edilmiştir. Silo yapısına dair veriler, çalışmanın Erzak Deposu bölümünde detaylı olarak verildiği için burada ele alınmayacaktır. Bina 3 ve 4 'ün ise alt alta bulunan yapılar olduğu anlaşılmıştır. Bina 4 temizlenince, altta temelleri ve kerpiç duvarlarından 1 m taşıyıcı sistemin izleri olan ve dikme boşlukları bulunan Bina 3 ortaya çıkmıştır. Batı yönünden, bir avlu üzerinden, rampayla avluya girilmektedir. Kuzey kanadında kısa bir giriş holü bulunmaktadır. Bu giriş holünde kerpiçten bir sunak tespit edilmiştir. Salondan ikinci giriş kapısından çıkılmaktadır. Kuzeyde, sağda ve batıda, kuzeye bağlanan birer oda bulunmaktadır. Güneyde ise kapı girişinden küçük bir hole gidilmekte ve burasının da ortasında sunak bulunan salona geçilmektedir. Her iki kanattaki kutsal mekanlar olması, bu yapıların da ritüel için kullanılan mekanlar olduğunu göstermektedir.⁷⁸²

Ağılönü bölgesi, kentin diğer bölgelerinden ayrı *extra muros* bir yerleşimdir. Burası akarsu kaynaklarının yakınında, etrafı duvarlarla çevrilerek bilinçli olarak yapılmış bir alandır. Bu bölge, bakir topraklar üzerinde, yüksek bir alanda, arınmanın sağlanması için uygun bir yerdir. Hititlerin ritüel mekanları olarak dağlar, nehir kenarları gibi kentten uzak bakir bölgeleri kullandığı bilinmektedir. Ağılönü bölgesi de bu noktada dağlık, akarsu yakınında ve bakir bir bölgede yer almaktadır. Kutsal bir kent olan Şapinuva'nın bu bölgesinde çeşitli dini aktivitelerin icra edildiği ve kent planlayıcıların bilinçli olarak inşa ettiği bir bölge olmalıdır.

Hititlerde, sur dışında kutsal mekan anlayışı, başka kentlerde de görülmektedir: Hattuša'da Yazılıkaya, Şarišša'nın Kuzey Terası. Fakat hiçbir Hitit kentinde Ağılönü gibi kurban çukurlarının bulunduğu bir alan keşfedilmemiştir.

3.3.3. Erzak Depoları

Hititlerin kutsal kenti olan Ortaköy-Şapinuva'da küçük ölçekte tahıl silolarının varlığı tespit edilmiştir. Ortaköy-Şapinuva, ^{LÜ}AGRIG'i olan 94 kentin arasında yer

⁷⁸¹ Süel-Süel 2013,191.

⁷⁸² Süel- Süel 2010, 32;Süel 2010b, 834;Süel 2012, 75;Süel 2014, 61.

almamaktadır. İdari, kutsal kent kimliğiyle öne çıkan Šapinuva'nın, filolojik verilerde tahıl silosunun varlığına dair bir ipucu olmaması ilginçtir. Bu kentin isminin, deposu bulunan kentlerin arasında geçmemesi, burada büyük bir silo yapısının olmadığı kanısını uyandırmaktadır. Diğer taraftan kent görevlisi olarak da LÚAGRIG'i tespit edilememektedir. Arkeolojik kazı çalışmalarında, kentin B binası olarak adlandırılan yapısında, 70'i aşkın *pithos* ve Ağılönü mevkiinde küçük ölçüde yeraltı silosu bulunmuştur. Ancak bu depolar, Hititlere başkentlik yapmış bir kent için yetersizdir. Arkeolojik çalışmaların devamında bu konuya netlik kazandıracak verilerin artması beklenmektedir.

B Binasında Bulunan Pithoslar

Ortaköy- Šapinuva'nın idari binası olan A binasının 150 m doğusunda, asimetrik planlı, 1250 m² büyüklüğünde B binası bulunmaktadır. Yapı, taş temel üzerine, 4 cm kalınlığında kerpiç tuğlalarla örülmüştür. Duvar kalınlığı 115 cm, kerpiç büyüklükleri 73x47x10 ve 43x22x10 cm ölçülerindedir.⁷⁸³(Resim 40)

B yapısında büyük küplerin bulunduğu salon bulunmaktadır. Bölmeler halinde ikili, dörtlü ve altılı sıralar halinde sivri dipli, yumurta gövdeli 70'i aşkın *pithos* bulunmaktadır. Bu *pithoslar* 1.75 cm ile 1.50 cm ölçülerinde, küçük çaplı birer erzak deposudur. Bu depo buğday, arpa vs. kuru gıdaların yanında kutsal su, şarap, yağ gibi sıvı malzemelerin muhafazasında da kullanılmış olmalıdır.⁷⁸⁴ B binasında yer alan bu 70'i aşkın *pithosa* bakılarak buranın 1- 1,5 ton depolama kapasitesine sahip olduğu ifade edilmiştir.⁷⁸⁵ Diğer Hitit kentlerinde yeraltı silosuna bakılarak yapılan bu hesaplama, burada pithoslara bakılarak yapılmıştır. Ancak pithosların içerisinde hububat tanesinin bulunmadığını da söylemeliyiz. Ayrıca B binasının içerisinde 4 magazinde madenler, kumaşlar ve derilerin de depolandığı ifade edilmektedir. Binanın içerisinden yüzlerce kilo kurşun ele geçmiştir. Araştırmacılar bu binanın ticaret amaçlı inşa edilmiş olduğunu ve ticari malların saklandığı, vitrinde sergilendiği ve satışın gerçekleştirildiği bir mekan olduğunu ifade etmektedirler.⁷⁸⁶ Bu yoruma bakıldığında burada, buğdayın uzun süreli olarak saklanması

⁷⁸³ Süel 1998, 562-563; Süel 2001, 681-682.

⁷⁸⁴ Süel 2008, 23; Süel 1998, 42; Süel 2001, 683.

⁷⁸⁵ Süel-Süel 2011, 104; Süel 2001, 683

⁷⁸⁶ Süel 2001, 683-684.

söz konusu değildir. Ancak buranın, yol güzergahlarının yakınında olması ve tahılın kolaylıkla taşınabileceği bir mevkiide olmasından dolayı tercih edildiği düşünülmektedir. Kanımızca B binası, ticari amaçlı depolamadan ziyade tahılın taşınmasındaki kolaylıktan dolayı pithosların toplandığı bir yapı olmalıdır. Tıpkı Hattuša'nın kapı yapısındaki I. nolu Tapınak gibi.

Ağılönü Mekiinde Bulunan Yeraltı Silosu

Ortaköy- Şapinuva'da sur dışı yerleşim olarak düşündüğümüz bu yapı, kentin diğer yapılarından 600 m kadar uzakta konumlandırılmıştır. 30.000 m² büyüklüğünde bir alanı kaplayan Ağılönü bölgesinin güneydoğusunda, Bina 1-2'de yeraltına yuvarlak şeklinde kazılmış 2 adet silo tespit edilmiştir. Bu silolardan küçüğü, 185x150 m; büyüğü ise 250x450 m ölçülerindedir. (Resim 41) Siloların içinde yanmış buğday taneleri ele geçmiştir. Karbon örnekleri üzerinde yapılan analizlerde Anadolu durum buğdayı⁷⁸⁷ olduğu sonucuna varılmıştır.⁷⁸⁸ (Tablo 9)

Bir Hitit kenti Şapinuva'da siloların varlığına dair bir iz bulunamaması ve LÚAGRIG'i olan kent listesinde geçmemesi, kentteki yeraltı silosunun varlığını şüpheye düşürmektedir. Ancak bulunan bu silolar, kentin ihtiyacını karşılayacak ölçekte değildir. Kutsal olarak bildiğimiz bu kentteki tahıl, taze yani yıllık ihtiyacı karşılayacak nitelikte depolanmış da olabilir. Ayrıca kazı başkanı Prof. Dr. Aygül Süel, bu kentin depolama sisteminin diğer kentlerden farklı olduğunu, pithoslarla yapıldığını ifade etmektedir. 70'i aşkın *pithosun* kapasitesi için 1-1,5 ton belirlenmiştir. (Tablo 8)

Ortaköy-Şapinuva'da bulunan Purra isimli görevli, yağmur suyundan dolayı É.ŠÀ (=tunnakkešsar) iç odada bulunan ürünlerin zarar görmesi konusunda endişelenmektedir. Ancak bu görevlinin bu odaya girmesi ve ürünleri kontrol etmesi için üst görevliden yetki verilmesi gerekmektedir. Bu konuda yazılan mektuba karşılık, x görevlisi Purra'ya

⁷⁸⁷ Anadolu Durum Buğdayı: Türkiye'de en çok tercih edilen en kaliteli ve en pahalı buğday türüdür. Genellikle besin değeri fazla olan bu buğdaydan makarna yapılır.

⁷⁸⁸ Süel 2008,47.

É.ŠÀ'ya girmesini ve çatının akıtması ve ürünlerin zarar görmesini önlemesi konusunda talimat vermektedir.⁷⁸⁹

3.3.4. Savunma Yapıları

Ortaköy- Šapinuva'da potern, hendek vb. tahkimat yapılarına ait veriler henüz tespit edilememiştir. Ancak kazı hafirleri tarafından “koruma duvarı“ olarak adlandırılan küçük ölçekte bir tahkimat yapısı bulunmuştur.⁷⁹⁰ Tepelerarası olarak adlandırılan bölgede, ortaya çıkan “koruma duvarının“ sadece bazı yapıları çevrelediği düşünülmektedir. Bunlardan A binasının yakınında, iç avlunun kuzeyinde yer alan kuzey koruma duvarı, kapı ve iç avluya girişi sağlamaktadır. 1999 ve 2000 yıllarında yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkan bu koruma duvarının, yaklaşık 100 m olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca A binasının içinde, üçgen bir alan oluşturarak 90 m uzunluğunda ikinci bir duvar, ortaya çıkartılmıştır. Bu koruma duvarlarının paralel geldiği ve kapı yapısındaki duvarla birleştiği görülmüştür. Her iki duvar arasında 40 derecelik bir açı bulunmaktadır. Koruma duvarı, Hititlerin pek çok kentinden bildiğimiz sandık duvar tekniğiyle inşa edilmiştir. 5 m genişliğinde 29,5 m uzunluğundadır. Tek duvar genişliği, 1.50 m; sandık genişliği ise 2.00 m olarak ölçülmüştür.

Sandık duvarlarının üstünde, 8x8 m ölçülerinde kuleler bulunmuştur. Kulelerin bir tanesi hariç hepsi çift bölmeli olarak inşa edilmiştir. Kulelerin arasında yer alan kapı yapısının genişliği, 8 m olup giriş kuleler ile uyum halindedir. Kapı içine doğru derinlik, 9 m olup kapı, 150 cm genişliğindedir. Bu kapının içerisinde 130 cm genişliğinde; 6.50 m uzunluğunda, sağda ve solda birer oda mevcuttur.⁷⁹¹ Diğer Hitit kentlerinde, “koruma duvarı” olarak adlandırılan bir yapı bulunmamıştır. C yapısının hemen güneybatı köşesinden 2 m kadar uzaklıkta bir duvar daha bulunmuştur. Bu duvarın 119 cm genişliğinde olduğu tespit edilmiştir. Sandık duvar tekniğiyle inşa edilen duvarın bir kulesi de vardır. Dış ölçüleri A binasının *temenos* duvarıyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca kulenin içinin boş olmadığı ve depo amaçlı kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu duvarın sur duvarı olduğu ve yağmur suyunun boşaltılması için kanalların kullanıldığı ifade edilmiştir.⁷⁹²

⁷⁸⁹ Murat 2012c, 216

⁷⁹⁰ Süel- Süel 2001, 413.

⁷⁹¹ Süel-Süel 2001, 413-414.

⁷⁹² Süel 2004, 248.

Ağılönü bölgesi olarak adlandırılan bölgede ise doğu-batı ve güney yönünde balçıktan yapılmış, 2 m genişliğinde bir koruma duvarı yer almaktadır. 40x40 cm genişliğinde yapılan bu duvar, yaşken ve harçsız olarak inşa edilmiştir.⁷⁹³

M.Ö. II binde, Anadolu’da ve özellikle Hitit kentlerinde görülen kazematli duvar tekniğinin burada görülmemesi ilginçtir. Ancak detaylı olarak sorguladığımızda bu duvarın, Anadolu ve Hitit tarzında bir duvar olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan kentin mimari unsurlarından biri olan sur sistemi konusunda bir açıklık getirilmemiştir. Elbette bu kentin de sur sistemi olması ve binaların etrafını sarması gerekmektedir. Tezimizde yaptığımız terminolojide ve literatürde koruma duvarı olarak adlandırılan yapı, Şapinuva’da bahsedilen “koruma duvarıyla” uyuşmamaktadır. Bu oluşumu tanımlamak için yaptığımız araştırmada, kentlerde “Koruma duvarı” olarak adlandırılan yapı, Troia II ‘de bulunmuştur. Buradaki ahşaptan duvarlardan birinin iç tarafı, daha yüksekte olup koruma duvarı şeklinde diğeri için kalkan görevi görmüştür. M.Ö. 2700-2500 yıllarına tarihlendirilmektedir.⁷⁹⁴ Kastamonu-Kınık yerleşmesi, II.1 tabakasında 2,5 m kalınlığında duvar bulunmaktadır. Bu yapının savunma duvarının koruma duvarıyla birleştirildiği kaydedilmiştir.⁷⁹⁵ Görüldüğü gibi kentlerde koruma duvarı olarak adlandırılan yapıyla Şapinuva’da bulunan yapı, birbirinden farklıdır. Şapinuva’da bulunan bu duvarların tahkimat yapısı mı yoksa başka amaçlar için mi yapıldığı anlaşılamamıştır. Arkeolojik çalışmalarda, sur sisteminin tespiti, pek çok belirsizliği ortadan kaldıracaktır.

Ortaköy’de D binasının kapı girişinde omzunda yayı ve sadağı olan bir Tanrı figürü bulunmuştur. Hafirler bu figürün Fırtına Tanrısı Teşub olduğunu düşünmektedir. Tanrının ayakları yürür pozisyonundadır ve sağ ayağının ucunda, yere dayalı mızrağın ucu görülmektedir. Başka bir deyişle, silahlarını kuşanmış Tanrı, sol eliyle mızrağa dayanmış ve gelenleri kapı girişinde karşılamaktadır.⁷⁹⁶ (Resim 43) Bu figürün omuz kısmından yukarı kısmı tahrip edilmiştir. Ancak bu kapı girişinde bulunan ortostatın yapıya sonradan getirilmiş olmasına rağmen düz bir zemin üzerine, arazinin en uygun yerine konumlandırılmıştır. Arazi üzerinde bir eğimin olmaması, düzleştirilmesi ihtiyacını ortadan

⁷⁹³ Süel 2008,36.

⁷⁹⁴ Jablonka, P. (2011). “Troy in Regional and International Context”, *Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, 292-393.

⁷⁹⁵ Genç E. (2008). Kastamonu-Kınık Kazıları ve Yerleşimin Çevre Kültür Bölgeleri ile İlişkiler, Prof. Dr. Aykut Çınaroğlu’na Armağan, İstanbul: Ege Yayınları 113.

⁷⁹⁶ Süel- Süel 2006, 20;Süel 2005, 688.

kaldırılmıştır. Bir bütün halinde yerleştirildiği, altında hiçbir taşın olmadığı veya zeminin hazırlanmadığı anlaşılmaktadır. Yerden yukarı da bir taş konulmadığı aşıkardır. Bu yapının konumlandığı arazide hiçbir düzleme/düzelme yapılmamıştır.

3.3.5. Yol Sistemi

Orta Hitit Döneminde başkent olarak seçilen Şapinuva, gelişmiş bir yol ağına sahiptir. Hitit Devleti'nin idaresinin kusursuz işlemesi, askeri seferler, haberleşme ve iletişim için düzenli bir yol sistemi gereklidir. Şüphesiz ki idari bir kent olarak Şapinuva'nın seçilmesinde, bu yol ağının gelişmişliği ve işleyişi göz ardı edilemez.

Şapinuva arşivinde baktığımızda, Büyük Kral'a gelen ve giden mektupların çoğunluğu, yolların kusursuz işleyişini göstermektedir. Zira ülkenin her yerinden gelen mektuplara cevap verilmesi ve haberleşmenin hızı konusunda, ulaşımın önemi ortaya çıkmaktadır. Eğer yol ağında bir aksama olursa ülkenin yönetim ve idaresinde de aksama olmaktadır. Bu yüzden, Hitit kralları için ülkenin güvenliği ve akıbetini korumak için yol ağı ve güvenliği vazgeçilmezdir.

Şapinuva, Hitit başkentine, Hattuša'ya, kuş uçuşu 60 km; Alacahöyük'e 48 km ve Tapikka'ya 45 km bir mesafede yer almaktadır.(Harita 5)

Şapinuva'nın korunaklı bir kent olduğu ve orduların konaklayacağı kadar güvenilir bir yer olduğu, II. Murşili'nin "*Majesteleri Şapinuva'da geceleyecektir. Ordu ise Hanziva'da*" ifadesinden anlaşılmaktadır. Askerlerin sevkiyatı, konaklanması, savaş arabalarının taşınması için yolların düzgün ve güvenli olması şarttır.⁷⁹⁷

Hitit Devletinin dini bir kenti olan Şapinuva'dan, *itkalzi* ritüel metinleri ve malzemelerin diğer Hitit kentlerine sevk edilmesi gerekmektedir.⁷⁹⁸ Hititlerin dini aktivitelerinin yapılması ve bayram kutlamaları sırasında da yolların önemi ortaya çıkmaktadır. Hattuša arşivinde yer alan bir belgede, Şapinuva'da yapılacak bir bayram

⁷⁹⁷ Süel 2008,469.

⁷⁹⁸ Süel-Süel 2006, 15.

kutlaması sırasında, tanrı heykellerinin taşındığı anlaşılmaktadır. Tanrı heykellerinin taşınması, kentler arası yol ağının önemini göstermektedir.⁷⁹⁹

“Tanrı (heykellerini) yola koyarlar ve tanrıları Šapinuva’ya getirirler ...”

Hitit yol güzergâhı olarak adlandırabileceğimiz, Kafkaslardan Anadolu’ya uzanan antik yol, Kelkit vadisi boyunca ilerleyerek Ortaköy- Šapinuva önünden geçmektedir. Bu yol, Alaca ovası ile buluşmakta; oradan da Sungurlu Ovasını geçip Hattuša’ya ulaşmaktadır.⁸⁰⁰

Šapinuva kentinin yol sistemini incelemek amacıyla Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Esmâ Reyhan başkanlığında bir ekip, detaylı bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu çalışma, kentin *extra muros* alanlarını kapsayarak önemli veriler sunmaktadır. Yol kalıntıları üzerine yapılan bu incelemede, kentin dışından geçen yol genişliği 3.20 m; kentin içerisinde kullanılan yolların genişliği ise 2.80 m olarak ölçülmüştür. Bu ölçülerin standartmış olduğu, kentin farklı alanlarda yapılan incelemelerde anlaşılmıştır. Kentin yol güzergahlarının uzunluğunun yaklaşık 7 km’ye ulaştığı, belirlenen yol parçalarında yapılan boy kesit çalışmalarından da eğimin ortalama %3 olduğu görülmüştür. Hititlerden kalma yolların tahrip edilen kısımlarının dikkatlice düzeltildiği de anlaşılmıştır. Bu düzeltme sırasında, yolun genişliğine uygun olarak üst üste dizilmiş blokaj taşların döşendiği ve yol kenarlarında daha iri taşların varlığı dikkati çekmiştir.⁸⁰¹ Kentte uzanan ana ve tali yollar belirlenmiştir. Ayrıca kentin giriş ve çıkışında son derece önemli olan yollar, büyük bir ustalikle inşa edilmiştir. Šapinuva’ya uzanan yolların güvenliğinin sağlandığı, kentte bulunan gözcü kuleleriyle anlaşılmıştır.⁸⁰²

Ortaköy-Šapinuva arşivinde bulunan bir tablette, yolların güzergahları ve hangi yoldan gidilirse x kentine ulaşılacağına dair bir bilgi bulunmaktadır. Belgede yeri henüz

⁷⁹⁹ Reyhan 2017b, 37.

⁸⁰⁰ Reyhan 2017b,36.

⁸⁰¹ Reyhan, E. Ozulu, M. Tombuş, E. (2012). "Ortaköy- Šapinuwa' Hitit Yolu", 2. Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu, Çorum, s.143-154.

⁸⁰² Reyhan 2017b.43-36.

tespit edilmeyen pek çok kent ve dağın ismi yer almaktadır. Ayrıca bu belge, yön tayini yapması açısından da önemlidir : ⁸⁰³

Bir yol İškahama kentinden Ušnaittena Dağı ve Hanziwa ve Anziliya.⁸⁰⁴ Bir yol Kammama'dan İshupitiša Dağı ve Dumnanza Altanza ve Anziliya. Bir yol Kammama'dan Udhaiškarišši Dağı ve İyamahhalaštigailulu Dağı ve Anzilya Ayrıca Kammama'dan bir yol daha ve Udhaiškarišši Dağı ve İyamahhalastigailulu Dağı sonra sola döneceğiz ve ... Kuššuruhšini dağı ve önde x kenti. ⁸⁰⁵

Hitit kentlerinden Şapinuva'da yol çalışmaları kentin dışında *extra muros* bölgelerde yapılmıştır. Kentin içinde binaların arasındaki iletişim sokak,cadde konusunda bilgiler yoktur. Kentlerin kuruluşunda ve gelişiminde önemli bir unsur olan yol hakkında bilgiler çok azdır. Hitit kentleri arasındaki yol güzergahları ve kentlerin güvenliğini sağlayan yolların, ilerleyen zamanlarda daha detaylı çalışılacağı umudundayız.

⁸⁰³ Süel 2005,682.

⁸⁰⁴ Anzaliya kentinin günümüzde Tokat'ın Zile ilçesi olduğu düşünülmektedir. Ancak eldeki verilerin eksikliğinden dolayı bu kentin eşleştirmesi yapılamamaktadır. Ayrıca çiviyazılı belgelerde geçen Kaštama kenti ile Zile eşleştirilmeye çalışılmaktadır.Bayram, S. (1997). New and Some Rare Geographical Names in The Kültepe Text", *Archivum Anatolicum* 3, 47.

⁸⁰⁵ Süel 2005, 682.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KUŞAKLI-ŞARIŞA

4.1. Kazı Tarihçesi

Kuşaklı-Şarişsa'da, 1992 yılında yapılan yüzey araştırmasından sonra, 1993 yılında Almanya Marburg Üniversitesi adına Prof. Dr. Andreas Müller-Karpe başkanlığında kazı çalışmaları başlamıştır.⁸⁰⁶ Arkeolojik kalıntıların yoğun olarak bulunduğu kentin zirve kısmı, deniz seviyesinden yaklaşık 1650 metre yükseklikteki doğal bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Müller-Karpe başkanlığında, 1993-1997 yılları arasında kentin batı bölümünde, kuzey terası olarak adlandırılan alan ve kapı girişleri üzerine çalışmalar yapılmıştır.⁸⁰⁷ 1998 yılında C binası, güneydoğu kapısı ve kutsal alanlarda çalışmalar devam etmiştir.⁸⁰⁸ 1999-2001 yılları arasında ise çalışmalar, kentin C,D,E, yapıları üzerinde yoğunlaşmıştır.⁸⁰⁹ Kuşaklı-Şarişsa'daki kazı çalışmaları, 2001 yılına kadar devam etmiştir. Fakat Kuşaklı-Şarişsa kazısının, 9 yıl gibi görece kısa bir zaman diliminde gerçekleşmiş olmasına rağmen kentin mimari yapılarının büyük ölçüde ortaya çıkarılmış olduğunu belirtmek gerekmektedir.(Stratigrafi 4)

Hattuşa'da bulunan çivi yazılı tabletlerde Şarişsa adı geçmesine rağmen Kuşaklı'da hiyeroglif yazılı mühür baskısının bulunmasına kadar bu kentin lokalizasyonu yapılamamıştır.⁸¹⁰ Kuşaklı'da ele geçen "Şarişsa Kentinin Kralı" ibaresinin yer aldığı hiyeroglif yazılı mühür baskısının bulunması ile Kuşaklı'nın "Şarişsa" olduğu anlaşılmıştır.⁸¹¹

⁸⁰⁶ Müller Karpe, A. (1999b). "Kuşaklı-Şarişsa 1993-1997 Kazılarına Toplu Bakış", Ankara: *XX Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 1, 445-466.

⁸⁰⁷ Müller-Karpe 1999b.

⁸⁰⁸ Müller-Karpe, A. (1999a). "Untersuchungen in Kuşaklı 1998", *MDOG* 131, s.57-113.

⁸⁰⁹ Müller-Karpe, A. (2002). "Kuşaklı-Şarişsa Yukarı Ülke'de Bir Kült Merkezi, Maşathöyük Kaşka Sınır Bölgesinde Bir idare Merkezi", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, s. 470-474.

⁸¹⁰ Müller-Karpe, A. (1995). *Ausgrabungen in Kuşaklı 1994*, Orient Express 22-25.

⁸¹¹ Müller-Karpe 1999b, 447-448; Müller-Karpe 2002, 442.

4.2. Kuşaklı-Şarişsa'nın Coğrafyası

Kuşaklı-Şarişsa, günümüz Sivas İlinin 60 km güneybatısında, Altınyayla ilçesine bağlı Başören köyünün 4 km doğusunda bulunmaktadır. Diğer Hitit kentlerinin aksine Kuşaklı-Şarişsa, binlerce yıllık yerleşim geçmişi ve kültür birikimi ile oluşmuş bir höyük olmaktan ziyade Hititler tarafından doğal bir yükselti üzerine kurulmuş bir kenttir.⁸¹² Oval bir görünüme sahip olan kent, 235x237 m boyutlarında 18.2 ha'lık bir alanı kaplamaktadır. (Plan 4) Kuşaklı-Şarişsa'nın gerçek boyutunu hesaplamanın araştırmacıları pek zorlamadığını ifade etmek gerekmektedir. Çünkü Kuşaklı-Şarişsa'nın kent surunun çevresindeki rampaların olmaması bu durumu kolaylaştırmıştır.⁸¹³ Şarişsa'nın etrafı yaklaşık 1.5 km'lik bir sur duvarıyla çevrilidir.⁸¹⁴ Kent suruna bakılarak yerleşimin boyutu saptanmış olmasına rağmen Hattuşa'da olduğu gibi burada da *extra muros* yerleşimin olduğu özellikle belirtilmelidir.⁸¹⁵ Hitit kentleri arasında coğrafi olarak en yüksek konumda olan Şarişsa'nın akropolü 1665 m; dağları ise 2000 m yüksekliğe sahiptir. Kentin en yüksek noktası olan tapınak ile giriş kapısı arasında 123 m yükselti farkı bulunmaktadır.⁸¹⁶ (Resim 44) Dağlar arasında müstahkem bir bölgede kurulmuş olan bu kent, yüksek rakımlı coğrafi konumundan dolayı sert kış şartlarına sahiptir. Karasal iklimin hüküm sürdüğü bu coğrafyada yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise soğuk geçmektedir. Kentte kış mevsiminin iki ayında don olayı görülmektedir.⁸¹⁷

Hititçe çivi yazılı belgelerde, "Şarişsa Dağı" ismi geçmektedir. Araştırmacılar bu dağı, Kulmaç (Karatonus) dağı ile eşleştirmektedir.⁸¹⁸ Hititler bu dağın, "koruyucu bir dağ" olduğuna inanmaktadır. Bu durum, KBo 21.67 numaralı belgede de: "*Hey Şarişsa dağı, ayağa kalk! Güçlü kralına, kraliçene, (Hatti Ülkesinin) bekçilerine beslenmiş sığır ve keçiler geri dönsün. Onları güçlü yapmaya ve korumaya gel! İyi haberler onları bulsun, güçlü kral ve kraliçe demirden tahtın üzerinde olsunlar! Onlar mutlu olsunlar.*" biçiminde ifade edilmiştir.⁸¹⁹ Hititçe metinlerinden kutsal dağ olduğu anlaşılan Kulmaç (Karatonus)

⁸¹² Müller- Karpe 2004,32. Müller Karpe, A. (1993). "Yeni Bir Hitit Merkezi: Kuşaklı (Başören/Sivas), 1992 Yılı Yüzev Araştırması", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 259.

⁸¹³ Mielke 2018,18.

⁸¹⁴ Schachner 1999b.

⁸¹⁵ Müller-Karpe 1999a, 97-108

⁸¹⁶ Müller-Karpe 2015, 83.

⁸¹⁷ Müller-Karpe 2009,3; Müller-Karpe 2015, 83.

⁸¹⁸ Müller-Karpe 2015,83.

⁸¹⁹ CTH 591:KBo 21.67; Beckman 2013, 155.

dağı üzerinde bir stel bulunmuştur. Dağın kuzeyinde ise su kaynağı bulunmaktadır. Ayrıca bu dağın üzerindeki yapıların yönünün kente doğru çevrilmiş olması da kutsal bir dağ olduğunu düşündürmektedir.⁸²⁰ Kuşaklı- Şarišša ile Kulmaç (Karatonus)/ Şarišša Dağı arasındaki mesafe ise 3 km olarak ölçülmüştür. KuT 19 nolu metinden, kralın kentte girmeden bu kutsal dağa çıktığı anlaşılmaktadır. Bu mesafenin o dönemde birkaç saatlik bir mesafeyi ifade ettiğini söylemek mümkündür.⁸²¹

Kuşaklı- Şarišša'nın 2.5 km güneyinde bir dağ üzerinde Šuppitaššu Göleti/Gölgediği olarak adlandırılan yapay olarak biriktirilmiş kutsal bir su bulunmaktadır. Filolojik belgelerde Şarišša'da yapılan ritüellerde bu kutsal suyun kullanıldığından bahsedilmektedir.⁸²² Sur dışında yer alan bu *extra muros* alanların çok uzakta olmadığı kanısındayız. Hitit kent planlayıcıları tarafından düzenli ve geometrik şekillerde tasarlanan Kuşaklı- Şarišša'nın "kent planı" itibarıyla öne çıkan özellikleri şunlardır:⁸²³

- Kent yapıları doğu-batı ekseninde güneşin doğuşuna göre değişiklik göstermektedir.
- Kentin dört kapısından üçü, 90° açıyla inşa edilmiştir.
- Kentin kapılarından kuzeybatı kapısı ile güneydoğu kapısı, çaprazlama doğrularla birbirini bağlayacak şekilde yani kesişecek şekilde inşa edilmiştir. Kent yapılarının belirgin geometrik bir plan çerçevesinde kurulmuş olduğu görülmektedir.
- Kentin tapınakları gün dönümlerine (21 Haziran-23 Eylül) göre planlanmıştır. Kentin bu astronomik özelliği dikkate değer bir durumdur.(Levha 9)

Kuzey terasında yer alan tapınak ve kuzeydoğudaki kent kapısının birlikte planlandığı düşünülmektedir. Bu tapınak ve diğer yapılar, yaz aylarında güneşin yükselen

⁸²⁰Müller-Karpe, A. (2015). "Planning a sacred landscape examples from Šarišša and a Hattusa", *Sacred Landscapes of Hitites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi Florence*, February 6 th- 8th 2014, ed. Anacleto D'agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri, Firenze University Press, 83-85.

⁸²¹ Bahar – Turgut- Küçük 2018, 411.

⁸²² Müller-Karpe, A. (2002). "Kuşaklı-Şarišša Yukarı Ülke'de Bir Kült Merkezi, Maşathöyük Kaşka Sınır Bölgesinde Bir idare Merkezi", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 474. Wilhem, G. (2015). "The Sacred Landscape Šarišša, Sacred Landscapes of Hitites and Luwians" *Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi Florence*, February 6 th- 8th 2014, ed. Anacleto D'agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri, Firenze University Press, 94.

⁸²³ Müller-Karpe 2015, 86.

noktasında özel bir yönelim olduğunu göstermektedir. Kentin kuzey tarafının güneşe göre planlanmış olduğu düşünülmektedir.⁸²⁴(Çizim 26)

M.Ö. 16.yy'da, Hititlerin en elverişsiz iklim koşullarına sahip, arazisi verimli olmayan, ticaret yollarından uzakta bulunan Kuşaklı-Şarišša kentini neden kurduğu sorusuna yanıt vermek zordur. Kuşaklı-Şarišša *ex novo* yerleşim tarzında kurulmuş bir yerleşim yeridir. Bu kentin bilinçli ve geometrik olarak da belirli bir düzende inşa edildiği aşıkardır. Kentin *intra mural* alanlarının hesaplanması yapılmasına rağmen *extra muros* alanlarının da olması, kentin işlevsel açıdan önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Kuşaklı-Şarišša'nın kent kimliği konusunda da bir netlik yoktur. Kentte bulunan çivi yazılı belgeler ve kent yapılarından "kutsal kent" olabileceği sorunu akla getirmektedir. Kentin Fırtına Tanrısının pek çok belgede isminin geçmesi ve Fırtına Tanrısına adandığı düşünülen C binasının varlığı da kutsal bir kent olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Ancak Nerik, Hakmiš, Šapinuva gibi kutsallığı pek çok belgede ifade edilen bir kent olmadığı anlaşılan Kuşaklı-Şarišša'nın, belgelerde bu yönüyle pek anılmadığını söyleyebiliriz. Kuşaklı-Şarišša'nın merkezden uzak bir bölgede yer alması, kentin yönetiminden EN URU Şarišša "Şarišša'nın beyi" adlı bir görevlinin sorumlu olması, bize idari bir kent olduğunu göstermektedir. Ayrıca kente bulunan çok sayıda erzak deposunun varlığı da kentin bölgesel bir idare merkezi olduğunu göstermektedir.

4.3. Kent Yapıları

Kuşaklı-Şarišša'da ilk yerleşim izleri Eski Hitit Dönemine aittir. Hafirlerine göre kent ve özellikle akropol, önceden planlanarak inşa edilmiştir. Daha sonra yeni binalar, sokak ve caddeler eklenerek kentin inşası tamamlanmıştır. Ancak kentin ana hatlarının M.Ö. 16 yy'da mimari olarak tasarlanıp yapıldığı tespit edilmiştir. Kentin kuzey terasında Tapınak I, Fırtına Tanrısına adandığı düşünülen C binası, A, B, D, E ve Batı yamaç olmak üzere yedi büyük anıtsal yapı bulunmaktadır. Bunların yanı sıra kentin dört tarafında bulunan kuzeybatı, kuzeydoğu, güneybatı ve güneydoğu kapı girişleri yer almaktadır. Kentin erzak depoları, su yapıları ve savunma yapıları ortaya çıkarılmıştır.

⁸²⁴ Müller-Karpe 2015, 85.

Kentin ilk yapılarının kuzeybatı-güneydoğu veya güneybatı-kuzeydoğu yönünde olduğu anlaşılmıştır. Kent kapıları güneybatı ve kuzeydoğu kapısı ve kuzeybatı kapısı ile güneydoğu kapısının çaprazlama doğrularla birbirini bağlayacak şekilde kesiştiği noktanın, akropolün önemli bir çıkış noktası olduğu anlaşılmıştır. C ve E binalarının yönünün de buna göre ayarlandığı anlaşılmaktadır. C binasının güneybatı cephesi güneydoğu kapısının eksenine paralel olarak inşa edilmiştir.⁸²⁵(Plan 4)

Kuşaklı-Şarišša'da çivi yazılı belgelerden *halentuwa-* olarak adlandırılan bir yapıdan bahsedilmektedir. Ancak kentte saray olarak nitelendirilecek bir mimari yapı tespit edilememiştir. Kentin *extra muros* bölgesinde su yapıları bulunmuştur. Jeofizik araştırmalarında sur dışında da mimari izlerin olduğu anlaşılmıştır. (Levha 6-7)

4.3.1. İdari Yapılar

Şarišša'da, “EN URU ŠARIŠŠA” “Şarišša Kentinin Beyi” olarak bahsedilen bir kent görevlisi bulunmaktadır. Bu yönetici, Hattuša'daki “Büyük Kral'a” tabidir. Şarišša'da bulunan bu görevli, “Yukarı ülkenin valisi” muhtemelen aracılık yapan bir makamı temsil ediyordu. Bir süreliğine Şarišša'da kendini kral unvanı ile tanımlamış (“Büyük” ifadesi olmadan) yerel bir hükümdar yaşamıştır. Gün ışığına çıkarılmış mühür baskıları da bu durumu doğrulamaktadır: “Şarišša kentinin kralı” yazılı bir mühür ele geçmiştir. Ayrıca Şarišša'nın C binasında bulunan Orta Hitit dönemine tarihlenen bir mektupta, ^{LÚ}HAZANNU (Belediye Başkanı)'nun varlığı tespit edilmiştir. ^{LÚ}HAZANNU isimli görevlinin Hattuša, Şapinuva ve Şarišša kentinde olduğu tespit edilmiştir. Bu görevlinin kent yönetimindeki yetkisine ilişkin bilgilerden yukarıda bahsetmiştik. Kentte bulunan diğer görevliler ise şunlardır: ^{LÚ}MÉŠ URU “kent beyleri” ^{LÚ}É.GAL “saray görevlisi”, ^{LÚ}(MÉŠ) É.DINGIR^{LIM} Tapınak Adam(lar)ı ^(LÚ)DUB.SAR.GIŠ “tahta tablet katibi”, ^{LÚ}SANGA “rahip”, ^{LÚ}NAR^(URU)Hatti “Hattili şarkıcı” ^{LÚ}IGI.MUŠEN “kuş bakıcı, kahin” ^{LÚ}SAGI.(A) “saki”, ^{LÚ}MUHALDIM “aşçı”, ve ^{MUNUS}ŠUGI “bilge kadın”. Şarišša'da bu görevlilerin zaman zaman isimlerinin de telaffuz edildiği dikkati çekmiştir.⁸²⁶ Diğer Hitit kentlerinin kent görevlileri, P.Daddi'nin oluşturduğu Mestieri'de bulunmasına karşın Şarišša kentinin görevli isimleri bu kitapta yer almamaktadır.

⁸²⁵ Müller-Karpe 2002a, 437.

⁸²⁶ Müller-Karpe, A. (2017). *Sarissa Die Wiederentdeckung einer hethitischen Königsstadt*, Germany: Philipp von Zabern, 59-60.

4.3.1.1. Saray

Šarišša'da yapılan ritüellerde iki *halentuwa*-binasının varlığından bahsedilmektedir. *Halentuwa*- olarak adlandırılan yapının, saray anlamına gelebileceğine dair bilgiye yukarıda değinmiştik. Ancak kentin saray olarak adlandırılacak yapısı bulunamamıştır. Belgelerde kralın geceyi *halentuwa*-'da geçirdiği, bu yapının kapı sürgüsünün olduğu anlaşılmaktadır. *Halentuwa*- 'da kalan kral sabah banyo evine girdiğini ve temizlendiği kaydedilmiştir.⁸²⁷

İkinci gün hava aydınlandığında Šarišša'da *halentuwa* binasının sürgüsü açılır. Perde açılır. Kral banyo evine gider. Törenler için ihtişamlı kıyafetler giyer. Kral banyo evinden çıktığında iki saray oğlanı onu karşılar ve bir koruması önden gider. Kral arabasına biner ve Fırtına Tanrısı'nın huvası taşına çıkar.⁸²⁸

Šarišša'da kral unvanı kullanacak kadar üst düzey bir görevlinin sarayının olması muhtemeldir. Ayrıca bu idari kent kimliğine sahip yerleşimin sarayının olması gereklidir.

4.3.1.2. Arşiv

Kuşaklı-Šarišša'nın A binasında yaklaşık 50 adet kil tablet ve fragman ele geçmiştir.⁸²⁹ Akropolün batı kesiminde bulunan bu arşiv odasındaki tabletlerden 18'i fal; 3'ü bayram; 18 tanesi ise kült envanter metnidir. Kentte 2 adet tam tablet ortaya çıkarılmıştır. M.Ö. 13. yy'a tarihlenen bu tabletler, kentin geçmişine ışık tutmaktadır.⁸³⁰

Kuşaklı-Šarišša arşivinin büyük bir bölümünü fal metinleri oluşturmaktadır. Kuş fallarının anlatıldığı metinlerde, kuşların yaptıkları hareketlerin gözlenmesi ve yorumlanması konusunda bilgiler verilmektedir. Diğerleri ise hayvanların iç organlarına (KIN) bakılarak yapılan fal metinleridir.⁸³¹ A yapısının güney köşesinde, tapınak envanteri bulunmuştur. Kentte bulunan en büyük tablet, dört sütun ve 70 satır içermektedir. Belgede

⁸²⁷ Wilhem 2015, 94.

⁸²⁸ Müller- Karpe-Müller Karpe 2013, 221

⁸²⁹ Haas- Wegner 1996, 105-120; Wilhem 1998, 175-188; Müller-Karpe 1999b, 448; Müller Karpe- Müller Karpe 2013, 221.

⁸³⁰ A. Müller- Karpe Untersuchungen in Kuşaklı 1992-94, Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft MDOG 127, 1995, Wilhem Die Tontafelfunde 2. Ausgrabungskampagne 1994 in Kuşaklı MDOG 127, 1995; Müller- Karpe Untersuchungen in Kuşaklı 1995, MDOG 128, 1996; V. Haas- I. Wegner Die Orakelprotokolle aus Kuşaklı- Ein Überblick MDO 128, 1996; M. Giorgieri Ein Text über Tempelbedienstete aus Kuşaklı, KuT 32, MDO 128, 1996.

⁸³¹ Müller-Karpe 2002, 473.

kral ve rahiplerin bir bayram töreninde nasıl davranacakları, farklı tanrılara nasıl tapınacakları ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.⁸³² D binasının yakınlarında balmumu tabletin yazımında kullanılan bronzdan yapılmış bir stylus ele geçmiştir.⁸³³

4.3.2. Dini Yapılar

Şarişsa'nın Fırtına Tanrısı'nın, uluslararası antlaşmalarda üzerine yemin edilen bir tanrı olduğu anlaşılmaktadır. Fırtına Tanrısı adına II.Ramses ve III.Hattuşili arasında yapılan ünlü barış antlaşmasının Karnak'taki Amon Tapınağı'nın dış duvarında, Mısır hiyeroglif yazısıyla yazılmıştır.⁸³⁴ Kentin C binası olarak adlandırılan yapısının da Şarişsa'nın Fırtına Tanrısına adandığı düşünülmektedir. Kuzey terasında ise Tapınak I olarak adlandırılan yapı bulunmaktadır. Kentte *huwasi*- taşının yeri ise çeşitli verilerle tespit edilmiştir. Kutsal bir kent olduğunu düşündüğümüz Kuşaklı-Şarişsa'da dini görevlilerin sayısı çok olmalıdır.

4.3.2.1 Tapınaklar

Kuşaklı-Şarişsa "kutsal kent kimliğinde" inşa edilmiş bir Hitit kentidir. Kentte iki önemli tapınak ve kutsal mekanlar keşfedilmiştir. Bunlardan biri kentin Kuzey terasında bulunan Tapınak I'dir. Diğeri ise kentin güneydoğusunda Fırtına Tanrısına adandığı düşünülen C binasıdır.

Kuzey Terasında bulunan Tapınak I, 2250 m²'lik bir alan üzerinde konumlandırılmıştır. (Levha 10) Burada Hitit İmparatorluk Dönemine ait duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Bu bina 36 m genişliğinde, 54 m uzunluğunda olup alt katlarda 51 mekan açığa çıkarılmıştır. Odalar büyük revaklı avlunun çevresini kuşatmıştır. 17x16 m boyutlarında kare şeklinde olan bu avlunun üstünün açık olduğu düşünülmektedir.⁸³⁵Avluda biriken yağmur sularını akıtmak için 20 cm genişliğinde bir

⁸³² Müller-Karpe, A. Müller-Karpe, V, (2013). Kuşaklı-Şarişsa, Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu", (Ed. Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul: YKY, 221-222.

⁸³³ Müller-Karpe 2002, 442.

⁸³⁴ Müller Karpe 2002, 470; Müller Karpe- Müller Karpe 2013, 221.

⁸³⁵ Müller-Karpe 1999b, 445.

deliği olan monolit adı verilen bir oluk taşı bulunmuştur. Bu buluntu, kirli suyu akıtmak için kullanılan bir kanalizasyon sisteminin varlığına işaret etmektedir.⁸³⁶

Kuzey akropolde bulunan C binası (Tapınak) Hititlerin bilinen en büyük tapınağıdır. (Levha 11) Eski Hitit Dönemine tarihlendirilen bu tapınak kentin en büyük yapısıdır.⁸³⁷ 1995 yılında kazı çalışmalarına başlanılan C binası, 76 m uzunluğunda; 62 m genişliğinde; 4660 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Başka bir ifadeyle, C binası surlarla çevrili olan alanın %2,5'lük bir bölümünü içermektedir.⁸³⁸ Güneydoğu cephesinin aşağı yamaç bölümünde odaların içi birkaç metre doldurularak ortalama 3,2 m daha derinde yer almaktadır. Örneğin; Akropolün kuzeybatı kanadındaki (57-65) no'lu odalar yaklaşık 3 m kadar derine oyularak inşa edilmiştir. Böylece bina, orta avluyla aynı yükseklikte inşa edilmiştir. Binanın Hititler zamanında kaç katlı olduğunu kesin olarak belirlemek zordur. Yamaca inşa edilmiş güneydoğu kanadının en az iki katlı olduğu açıkça görülmektedir. Buna göre odaların sayısının en az 110 olduğu düşünülmektedir. Özellikle 4-6 nolu odaların şeması "*kült odaları grubu*" olarak nitelendirilebilir.⁸³⁹ Orta avlunun kuzeydoğuda ve güneydoğuda iç cephesi, direkli galerilerle çevrilidir. Revaklı kısımdan geçilerek ön odaya oradan da 210 m²'lik adytona (kutsal oda) geçilebilmektedir. Bodrum katında iki mekânın üzerini kaplayan 16 direkli kült odası bulunmaktadır. Bu kadar büyük kült odasının varlığı, Šarišša dışında hiçbir Hitit kentinde görülmemektedir.⁸⁴⁰ Bu binanın inşasının uzun yıllar sürdüğü, belirgin ve kurallı mimarisinden anlaşılmaktadır. Dıştan 61,5 m genişliğinde, 76 m uzunluğunda bir dikdörtgen görünümünde olan bu tapınak, öne doğru çıkmalar ve nişlerle süslenmiştir. Yapının içerisinde 34x43 m boyutunda orta avlu ve onun etrafında da odalar bulunmaktadır. Bu tapınağın Hattuša'da bulunan I nolu Tapınak ile benzerlikleri açıkça görülmektedir. Bu tapınağın da tıpkı I nolu Tapınak gibi "Fırtına Tanrısı'na adandığı" düşünülmektedir.⁸⁴¹ C binasına ana girişler, tapınağın geniş cephesinin üst kısmından sağlanmaktadır. Tapınağa girmek için önce uzun dış duvar boyunca yürünmekte sonra yana dönerek girişe ulaşılmaktadır. Bu yol eksenini, Hattuša'daki

⁸³⁶ Müller-Karpe 1999b, 445.

⁸³⁷ Müller-Karpe, A. (2009). "The Rise and Fall of the Hittite Empire in the Light of Dendroarchaeological Research", *In Tree-rings and Old World Archaeology and Environment: Papers Presented in Honor of Peter Ian Kuniholm*, ed, Sturtu W. Manning and Mary Jaye Bruce, Oxford: Oxbow Books, 5.

⁸³⁸ Eski Hitit döneminde Hattuša'da kurulan I nolu Tapınak, Kuşaklı- Šarišša'da bulunan C binası, Nerik'te bulunan 40x40 boyutlarında tapınak kentin önemli bir unsuru olan tapınakların yüzölçümüne bakılarak yapılmadığını göstermektedir.

⁸³⁹ Müller Karpe 2002, 472.

⁸⁴⁰ Müller- Karpe 2005,556.

⁸⁴¹ Müller-Karpe 2002, 438; Müller Karpe 2013, 338-339; Müller-Karpe-Müller-Karpe 2013, 223.

5 nolu Tapınak dışında diğer tapınaklarda da görülmektedir. C binasının bodrum katında çift boğa heykelleri bulunmuştur.⁸⁴²

Kuşaklı-Şarišša'da bulunan tapınaklar astronomi açısından da ilginç veriler sunmuştur. Bu tapınaklarda yılın sadece bir günü (21 Haziran), güneşin ilk ışınlarının tapınağın dış duvarlarıyla tamamen paralel doğrultuda geldiği gözlemlenmiştir. Sadece 21 Haziran'da kuzey duvarının gölgesi yoktur. Benzer bir durum kış gün dönümünün (23 Eylül) yaşandığı yıl ortasında da gerçekleşmektedir. Yılın bu günü tapınağın güney tarafı, güneşin batışına kadar güneş ışınlarını almaktadır. Yılın geri kalanında olduğu gibi öğleden sonraya kadar gölge oluşumu meydana gelmemektedir. Tapınağın uzun kenarlarına bakarak yıl içindeki bu iki önemli gün dönümüne göre bilinçli bir şekilde planlandığını söylemek mümkündür. Kentin tapınaklarının düz dam şeklinde yapıldığı ve Hititlerin bu tür gözlemleri bu dama çıkararak yaptığı düşünülmektedir. İç avluda veya güneşin pencereden düştüğü noktaları referans alarak bu tipte gözlemler yapma imkanı da bulunmaktadır. Dik açılardan oluşan zemin planı, yapıların bütün duvarlarının gün dönümü ile ilişkisi bulunduğunu yani duvarların bu eksene dik açı ile birleştiği anlaşılmaktadır.⁸⁴³

Hititlerin gün dönümüne göre yapılarını yapması sadece bu kente özgü bir durumdur. Ancak kentin hafirleri, Hititlerin bunu yapabilecek kabiliyette olduklarını düşünmektedir. Kuşaklı-Şarišša'da kullanılan bu mimari yöntemin, Hitit tapınaklarında sembolik olarak inşa edildiğini göstermektedir.

Fırtına Tanrısı için düzenlenen bayram törenleri sırasında: “*Kral kente yaklaştığında önce yukarı yoldan Fırtına Tanrısı'nın huwasi- taşına gider.*”⁸⁴⁴ şeklinde bir ibare bulunmaktadır. Kuşaklı-Şarišša'da kutsal gölün yakınında *huwasi-* taşının olduğu yer tespit edilmiştir: Deniz seviyesinden 1900 m yükseklikte yer alan ve etkileyici konuma sahip olan bu kutsal alanın önünde, tüm vadiye ve kente hakim noktada doğal bir teras uzanır. Jeofizik araştırmalarında bu düzlüğün duvarla çevrili olduğu ve *huwasi-* taşının bu alanın ortasında yer aldığı anlaşılmıştır.⁸⁴⁵

⁸⁴² Müller-Karpe 2002, 438.

⁸⁴³ Müller-Karpe, A. Müller-Karpe V. Schimpf A., (2009). “Geometrie und Astronomie im Stadtplan des hethitischen Šarišša” *MDOG* 141, 45-48.

⁸⁴⁴ Müller-Karpe 1999b, 448; Müller-Karpe Müller-Karpe 2013, 221.

⁸⁴⁵ Müller Karpe 1999c, 311; Müller Karpe 2013, 342; Schachner 2018b.

4.3.3. Diğer Binalar

Kuşaklı-Şarišša'da B, D, E olarak nitelendirilen yapılar ortaya çıkarılmıştır. Bu yapıların kullanım amaçları tam olarak bilinmemekle birlikte yapılar, kent içinde C binasının yakınına konumlandırılmıştır. (Kent Planı 4)

4.3.3.1. D Binası

B binasının yakınında olan D binasında Hitit dönemine ait kalıntılar ele geçmiştir. Söz konusu yapı, Demir Çağı'nda büyük bir tahribata uğramıştır. Yapının en iyi korunmuş yeri, batı köşesinde bulunan kuzeybatı dış duvarıdır. Bu duvarın yamaç tarafında yer alan iyi işlenmiş büyük kireç taşı bloklarının, aşırı basınca maruz kalacağı göz önüne alınarak yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yapının diğer kısımlarında olduğu gibi burada da temelde tek sıra halinde taşlara rastlanmıştır. Binanın doğusunda bulunan taşlar ise Demir Çağında inşa edilen yapılar için kullanılmıştır. Bu yüzden Hitit Dönemi duvar kalıntılarına az rastlanılmıştır. Eldeki bulgulara göre bu duvarlar; 19.2 m uzunluğunda, 15.2 m genişliğindedir. Alanın 293 m² olduğu göz önünde bulundurularak A binası 290 m², B binası 490 m² boyutlarındadır. Güneyde yer alan D binasının daha büyük olduğu ve ilavelerle genişletildiği anlaşılmaktadır. Güneydoğu cephesinde tam 14,10 m uzaklıktan bakıldığında kayaya paralel, oyularak oluşturulmuş bir yarık bulunmuştur. Duvar genişliği çıkarıldıktan sonra D binasının güneydoğu cephesine uzaklığı, 13.2 m olarak ölçülmüştür. Bu yapının içerisinde 8 ayrı mekan tespit edilmiştir. Batı kısmında 60 m² büyüklüğünde bir merkezi sofa yer almaktadır. Bunun ortasında da 0,56x0,81 m boyutlarında kireç taşından bir kaide durmaktadır. Bu sofanın iki tarafında ufak odalar yer almakta ve özellikle doğu tarafındakilerin çok dar oldukları anlaşılmaktadır.⁸⁴⁶

4.3.3.2. E Binası

Kuşaklı-Şarišša akropolünün kuzey kısmında yer alan ve C binasıyla aynı yönde olan E binası tespit edilmiştir. Binanın duvarlarına ait taşlar Demir Çağında kullanılmasına rağmen binanın tamamı açığa çıkarılmıştır. E binası, duvarları dik açılarla kesişen 41 m uzunluğunda, 12 m genişliğinde, dikdörtgen planlı bir yapıdır. C ve E binalarının Eski

⁸⁴⁶ Müller-Karpe 2002, 441-442.

Hitit Döneminde, kuruluş döneminde, yapıldığını düşündürmektedir. Başka bir deyişle kentin ilk yapıları, C ve E olarak adlandırılan binalardır. Çeşitli tamirat ve eklemelerin olduğu E binasının, uzun süre kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁴⁷

4.3.5. Ev

1993 yılında kentin batı yamacında yapılan çalışmalarda, kent halkının yaşadığı evler ve bunların oluşturduğu bir mahalle tespit edilmiştir. Mimari kalıntıların, yamacın üst kısmında yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Bu alanın erozyon ve tarım makineleri tarafından tahribata uğradığı anlaşılmıştır. Ancak burada yapılan araştırmalarda evlerin seyrek biçimde konumlanmış olduğu anlaşılmıştır. Arazinin eğimli bölümünde 60-80 cm genişliğinde basit evlerin varlığı tespit edilmiştir. Yamacın alt kısmında ise daha az hasarlı mimari bulgular elde edilmiştir. İmparatorluk Dönemine tarihlenen 2 tabakada 9 farklı eve ait kalıntılar bulunmuştur. Bu evlerin koridorlu (sofalı ev) oldukları anlaşılmıştır.⁸⁴⁸ Šarišša'da merkezi planlı evlerin olmadığı bilinmektedir. Bu durum, Hititlerin daha kullanışlı buldukları koridorlu evi tercih ettiklerini düşündürmektedir.

A Binası'nda bulunan çivi yazılı belgelerin dini metin ve fal metinlerinden oluşması, bu yapının kültürel bir işleve sahip olduğunu düşündürmektedir. Ancak söz konusu yapının tapınak mimarisi planına uygun yapılmadığı da açıkça görülmektedir. Bu yapının, Šarišša rahibinin oturduğu ev olduğu düşünülmektedir. A binasına, doğu tarafından dar bir mekanla giriş yapılmakta oradan orta sofaya ulaşılmakta ve holün iki tarafında küçük odalar bulunmaktadır. Bu binanın yanında bulunan B binası da aynı özellikleri yansıtmaktadır.⁸⁴⁹

4.3.6. Erzak Depoları

Kuşaklı-Šarišša kentinde başkent Hattuša ile karşılaştırılabilecek biçimde bir depolama sistemi uygulanmıştır. Merkezden uzak bir kent olan Kuşaklı-Šarišša'nın, hem kentin ihtiyacını karşılayacak hem de depolanacak ölçekte artı ürünün saklanacağı bir depolama sistemine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

⁸⁴⁷ Müller-Karpe 2002, 442-443.

⁸⁴⁸ Müller-Karpe 1999b, 447; Müller-Karpe 2002, 472.

⁸⁴⁹ Müller-Karpe- Müller-Karpe 2013, 223.

Kente iki şekilde depolama yapılmıştır. Birincisi; günlük kullanıma yönelik olarak yapılan depolama sistemidir. Kentin kuzey girişinde bulunan Tapınak C yapısının 58 nolu odanın içerisinde *in situ* halde çanak çömlek ve derin kase bulunmuştur. Bazı kapların içerisine bulunan kömürleşmiş tahılın, arkeobotanik incelemeler sonucunda arpa olduğu tespit edilmiştir.⁸⁵⁰ Bazı arpa tanelerinin çimlenmiş olarak bulunması, bunların bira yapımı için kullanıldığını düşündürmüştür.⁸⁵¹ Bira yapabilmek için arpanın çimlenmesi ve bir depoda saklanması gerekmektedir. Bu yüzden bu yapının bira imalathanesi olabileceği de düşünülmüştür. Burada ikisi büyük boy, ikisi orta boy, ikisi de küçük boylarda altı farklı testi bulunmuştur. Bu tip testilerin benzerleri Hattuša'da (7 nolu adytonun bodrum katında), Šapinuva (B binasında) ve Tapikka'da (saray yapısında) bulunmuştur.⁸⁵² Ayrıca kazı çalışmaları sırasında iki çömleğin üzerinde kral işaretinin yazılı olduğu tespit edilmiştir.⁸⁵³ İçi arpa dolu olan bir çömleğin ise depolama veya tahılın depolardan alınması için kullanılan bir kap olduğu düşünülmektedir.⁸⁵⁴ İkinci depolama biçimine dair veri ise Kuşaklı-Šarišša akropolünün güney ucunda açığa çıkarılan D biçimli yeraltı silosudur.⁸⁵⁵ (Levha 12) Kent surunun hemen yanında inşa edilen bu silo 1400 m²'lik bir alanda, ana kaya üzerinde yığma taşlarla örülmüştür. 50x30 m büyüklüğünde olan bu silo, 1200 m³ hacme sahiptir. Başka bir ifadeyle söz konusu silo, 720 ton⁸⁵⁶ tahıl kapasitesine sahip bir yapıdır. Kişi başına günlük 500 g ölçüt alınarak hesaplandığında 144000; yıllık kişi başına ise 3954 kişiye yetebilecek ölçektedir. Bu depoların dolması için ise 1800 ha'lık bir alana ihtiyaç vardır.⁸⁵⁷ (Tablo 8) Kuşaklı-Šarišša'nın bu deposunda çok miktarda karbonlaşmış tahıl kalıntısı ele geçmiştir.

Kuşaklı-Šarišša'da arkeolojik verilerde 5 çeşit buğday türü tespit edilmiştir: einkorn buğdayı, emmer buğdayı, sanduri buğdayı, ekmeklik /sert buğday ve arpa. Bunlardan "sanduri buğdayı", sadece Kuşaklı-Šarišša kentinde bulunmuştur. Ayrıca filolojik

⁸⁵⁰ Müller-Karpe 2002, 439.

⁸⁵¹ Hititler bira yapımında arpayı ham madde olarak kullanmıştır. Bu arpanın kalite bakımından iyi olması bira yapımı için önemlidir. Özkara 1997.

⁸⁵² Müller-Karpe- Müller-Karpe 2015, 223-225.

⁸⁵³ Müller-Karpe 1995, 16-17; Müller-Karpe 2002a, 187.

⁸⁵⁴ Müller-Karpe 2005, 559; Mielke, D. P. (2001). "Die Grabungen an der Südspitze," In A.Müller-Karpe Untersuchungen In Kuşaklı 2000, *Mitteilungen der Deutschen Orient- Gesellschaft* 133, 241.

⁸⁵⁵ Müller Karpe 2002, 471.

⁸⁵⁶ Detaylı bilgi için bkz. Müller-Karpe 2005.

⁸⁵⁷ Greaves-Helwing 2003, 87.

belgelerde de: foxtail millet, mercimek, burçak, mürdümlük, bezelye ve ketenin de varlığı tespit edilmiştir.⁸⁵⁸ (Tablo 9)

Kuşaklı- Şarişsa'da M.Ö. 16. yy'a tarihlenen⁸⁵⁹ merkezden uzakta bir depolama sisteminin varlığını göstermektedir. Hititlerin kutsal kentlerinden biri olan Kuşaklı-Şarişsa'nın, depo yapılarının ve LÚAGRIG listesinde yer alan kentler arasında adı bulunmamaktadır.⁸⁶⁰ Kentte bu kadar büyük bir silo yapısının varlığına rağmen kent adına dair bir verinin bulunmayışı şaşırtıcıdır. Kuşaklı- Şarişsa'da bulunan D şeklindeki silo ile Hattuşa'da Büyükkaya mevkiindeki yeraltı silosu ve Kaman-Kalehöyük'te bulunan yeraltı siloları ile fonksiyonel ve mimari açıdan benzerlikler söz konusudur.⁸⁶¹ Ayrıca Kuşaklı-Şarişsa'da bulunan yeraltı silosu, incelememize konu olan kentler içinde üçüncü büyük yeraltı silosunu oluşturmaktadır.(Tablo 8)

5.3.7. Su Yapıları

Kuşaklı-Şarişsa'nın su ihtiyacını karşılamak için kentin topografyasının en iyi biçimde değerlendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kuşaklı- Şarişsa'nın *extra muros* olarak adlandırılan bölgesinde üç baraj yapısı tespit edilmiştir.⁸⁶² M.Ö. 16. yy'nin son 30 yılı içerisinde inşa edilen bu barajların,⁸⁶³ kentin ilk kurulduğu dönemde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Bu barajlar kuraklığa karşı simetrik olarak kentin etrafında konumlandırılmış ve belirli bir mimari teknik uygulanarak inşa edilmiştir. Bu barajlar, yeraltı suları ve mevsimsel döngüler hesaplanarak dağlardan gelen kar sularıyla dolmaktadır.⁸⁶⁴ Kentin kuruluşundan itibaren var olduğunu düşündüğümüz bu su yapıları, kentin su ihtiyacını karşılamış olmalıdır. Bu durum, kentin yüksek yaşam kalitesine sahip olduğunu ve akılcı yöntemlerle suyu *intra mural* bölgelere getirildiğinin göstergesidir. Bu su yapıları, detaylı incelendiğinde şöyledir:

⁸⁵⁸ Dörfler- Herking –Neef- Pasternak-Von Den Driesch. 2011, 106-107;Müller-Karpe 2002, 471-472.

⁸⁵⁹ Müller-Karpe 2009,6.

⁸⁶⁰ Singer 1984; Hoffmann 1984, 41-45.

⁸⁶¹Müller-Karpe, A. (2003).”1999-2001 Yıllarında Kuşaklı-Şarişsa'da Yapılan Kazı ve Araştırmalar”, Ankara: 24. Kazı Sonuçları Toplantısı, C. 1, 443.

⁸⁶² Müller-Karpe 2009, 4.

⁸⁶³ Müller-Karpe 2009, 5.

⁸⁶⁴ Schachner 2018b.

Birinci baraj kentin güney batısında surların dışında, diğerleri ise kentin güneydoğu ve kuzeybatısındadır. Kent kapılarının önündeki barajlar ve kuzeybatı barajı, kentin en önemli yapılarını oluşturmaktadır. Kuzeybatı kapısının önündeki baraj, M.Ö. 16.yy sonlarına tarihlendirilmiş olup bilinen en eski barajdır.⁸⁶⁵ Bu rezervuarların tortu dolgusu, yüzeyde gözlemlenebilirken barajların toprak altındaki bölümü üzerindeki incelemeler ise jeofizik çalışmalarıyla yapılmıştır. Bunlara ek olarak barajların yapısını anlayabilmek için sondaj çalışması yapılmıştır.⁸⁶⁶ Kuşaklı-Şarišša'da kuzeybatı baraj; 60x15 m boyutlarında, 5 m yüksekliğindedir. Yapılan çalışmada barajın su haznesi veya havuz kısmının, 4300 m³ su depolama kapasitesine sahip olduğu anlaşılmıştır.⁸⁶⁷ Güneybatı havuzu, 10 m taban genişliğinde, 3 m yüksekliğindedir. Su depolama kapasitesi 1500 m³ olarak hesaplanmıştır.⁸⁶⁸ Güneydoğu havuzu ise 180 m uzunluğunda, 40 m genişliğindedir. Bu havuzun da su depolama kapasitesi 7500 m³ olarak hesaplanmıştır.⁸⁶⁹ (Tablo 11)

Hititlerin mimarideki ustalıklarını yansıtan Şarišša'daki havuzların tabanında suyun geçirgenliğini önlemek için kil kullanılmıştır. Ayrıca havuzların önüne taş kaplama ile şev yükseltilmiştir. Hattuša'daki yapılarla aralarında benzerlik kurulan bu barajların, kent yapısında önemli bir yeri vardır. Zira kurak dönemlerde sulu tarım yapabilmek ve kentteki su ihtiyacını karşılamak için suyun depolanması şarttır. Nitekim Hititlerin yaptığı bu havuzlarla kentte yaklaşık 13.300 m³ su depolanmıştır.

Kuşaklı-Şarišša'da yapılan barajlar küçük çaplı da olsa bahçe ve tarlaların sulanmasında da kullanılmış olmalıdır. Kuşaklı-Şarišša'nın doğusunda bir dağ üzerinde yer alan Šuppitaššu Göleti diğer önemli su kaynağıdır. Ayrıca kentin iki yanında bulunan barajlar, hem su rezervi sağlamak hem de savunma amacı taşımış olmalıdır.⁸⁷⁰ *Huwasi* -

⁸⁶⁵ Müller-Karpe Müller-Karpe 2013,225.

⁸⁶⁶ Kiel Üniversitesi H.Stümpel başkanlığında bir ekibin çalışmaları sonucunda barajların yapısı ve mimari yapıları ortaya çıkarılmıştır. Erkul, E. Hüser, A. Stümpel, H. Wunderlich, T. (2007). "Combiened Geopgsial Survey of an Ancient Hittite Dam: New and Old High-Tech", Geophysical Prospecting, CAA, s. 1-5.

⁸⁶⁷ Hüser, A. (2006). Wasser für Šarišša, Mit Grossem Technischen Wissen Errichteten Hethitische Ingenieure Im 2. Jt v. Chr. Bauten zur Wasserversorgung *Antike Welf*,S. 37, Heft 5 95.

⁸⁶⁸ Hüser, A. (2007). *Hethitische Anlagen zur Wasserversorgung und Entsorgung Kuşaklı-Şarišša* 3 Rahden/Westf 41-49.

⁸⁶⁹ Hüser 2007, 113.

⁸⁷⁰Hüser 2007, 131-133

kutsal alanı ve çevresinde yapılan çalışmalarda su seviyesi alçak olduğu için yuvarlak göletin kıyısında su oluğu veya savak sisteminin yapılmış olduğu tespit edilmiştir.⁸⁷¹

Kentin Kuzey terasında yer alan Tapınak I'in avlusunun üstünün açık olduğu anlaşılmıştır. Avluda biriken yağmur sularını akıtmak için 20 cm genişliğinde bir deliği olan monolit oluk taş bulunmuştur. Bu kirli suyun tahliyesi (kanalizasyon sistemi), yaklaşık 1 m uzunluğunda 0,15 ile 0,185 m çapında koni biçimli iç içe geçirilmiş toprak borularla sağlanmaktadır. Bunların üst kısımlarında temizlenme delikleri bulunmaktadır.⁸⁷²

4.3.8. Savunma Yapıları

Kuşaklı-Şarišša, 18.2 ha'lık bir alanı kaplayan orta büyüklükte bir Hitit kentidir. Kent, 1,5 km'lik uzunluğunda, 3,5 m genişliğindeki oval biçimli bir sur duvarıyla çevrelenmiştir. Kent suru, düzenli aralıklarla yerleştirilmiş iki paralel duvardan oluşmaktadır. Hititlerin diğer kentlerinden bildiğimiz sandık duvar tekniği ve kazemathlı duvar tekniği, Şarišša'da da kullanılmıştır. Bu duvarların temelini kireç taşından, üst kısmının ise kerpiçten yapıldığı ve her 25 metrede bir, öne doğru çıkan kulelerin yer aldığı sur sistemine sahip olduğu tespit edilmiştir.⁸⁷³

Şarišša'da bulunan kil model, savunma sisteminde kulelerin nasıl olduğuna dair ipucu veren önemli bir veridir.⁸⁷⁴ Bu kentte yapılan arkeolojik çalışmalar, sur duvarının yapay bir toprak yığıntısı üzerinde yapıldığını ve üstlerinin kulelerle desteklendiğini göstermiştir. Bu sistemdeki bir sur duvarı inşası için büyük bir işgücü ve ekonomik güce ihtiyaç duyulduğuna şüphe yoktur. Fakat Şarišša'nın açık bir alanda kurulmuş olması, güçlü bir savunma sistemi yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu savunma sisteminin, koçbaşı gibi çeşitli araçlarla olası düşman saldırılarına karşı bilinçli olarak yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Şarišša'da "potern" yapısına dair herhangi bir kalıntı ele geçmemiştir. Bu durum Hitit İmparatorluğunun sınırlarının genişlemesi ve bu kentin kuruluşunda potern yapılarına

⁸⁷¹ Müller-Karpe 1999b, 450.

⁸⁷² Müller-Karpe 1999b, 445.

⁸⁷³ Müller-Karpe 1999b, 450; Müller Karpe 2002, 470.

⁸⁷⁴ Müller-Karpe, V., 2003, Eine Kutvase aus Kuşaklı-Sarissa, M.Özdoğan –H. Haptmann N.Başgelen. İstanbul From Villages to Town Studies, 307-312; Seeher 2007, 23

ihtiyaç duyulmaması ile açıklanmaktadır.⁸⁷⁵ Bu kentin güvenliğinin, farklı açılardan sağlanmış olması, savunma sisteminin bir parçası olan poternin yapılmasına olan ihtiyacı önlemiş olmalıdır.

Šarišša'da kuzeydoğu, kuzeybatı, güneydoğu ve güneybatı olmak üzere dört adet kent kapısı tespit edilmiştir. Bu kapıların Hitit dönemindeki isimleri tespit edilemediği için yönlere göre bir adlandırma yapılmıştır. Sur duvarına eşit aralıklarla yapılan bu kapılarda belirli bir geometrik düzenin olduğu anlaşılmıştır. Kapıların ucu birbirlerini dik açıyla kesecek şekilde konumlandırılmıştır. Kuzeydoğu kapısı, kuzeybatı kapısının tam doğusunda, kuzeybatı kapısı güneybatı kapısının tam kuzeyinde, güneybatı kapısı ile güneydoğu kapısının tam batısında yer alır. Ancak kuzeydoğu ve güneydoğu kapıları topoğrafyadan dolayı kuzey-güney doğrultusunda yapılamamıştır. Özetle kent kapıları, belirli bir düzende ve çaprazlama olarak yerleştirilmiştir.⁸⁷⁶ Bu kapılardan iki tanesi tam olarak açılmıştır. Bunlardan güneydoğu kapısının iki kulesi bulunmaktadır ve 3.20 m. genişliğindedir. (Resim 48) Kapının yanında iki odanın varlığına ilişkin izler tespit edilmiştir. Burası nöbetçilerin barındığı yerler olmalıdır. Kentin güneydoğu kapısı üzerinde bir mühür baskısı tespit edilmekle birlikte kapının açılıp kapatılması sırasında da kullanılan mühürler ele geçmiştir.⁸⁷⁷ Bu kapı üzerinde yapılan dendrokronolojik çalışmalar, kapının M.Ö. 1530 yılına tarihlendirildiğini göstermiştir.⁸⁷⁸

Kentte yapılan jeofizik çalışmaları sırasında sur duvarlarının dışında(*extra muros*) yerleşimlerin olduğu görülmüştür. Ayrıca sur duvarının önünde baraj yapıları tespit edilmiştir. Bu barajlar kentin su ihtiyacını karşılamasının yanı sıra hayvanların ve tarlaların sulanmasında da kullanılmış olmalıdır. Diğer taraftan bu su yapılarının, hendek olarak nitelendirilmemesine rağmen kentin savunması içinde önemli bir yere sahip oldukları düşünülmektedir.⁸⁷⁹

⁸⁷⁵ Schachner 2018b.

⁸⁷⁶ Müller Karpe 2002, 470-471.

⁸⁷⁷ Müller Karpe 1999c, 311;Müller- Karpe 1999b, 446;Müller-Karpe 2000, 311-312; Müller-Karpe 2002, 471.

⁸⁷⁸ Müller Karpe 2009a, 5.

⁸⁷⁹ Müller Karpe 1999c, 312; Mielke 2018, 75.

4.3.9. Yol Sistemi

Kuşaklı-Šarišša'da kent kapılarının konumu, kentin *intra mural* alanındaki yol sistemi hakkında bilgi vermektedir. Hem kuzey terasta yer alan Tapınak I hem de C binası yakınlarında yapılan jeofizik çalışmalar sonucunda yol izine rastlanmıştır. Kent kapıları ile aynı doğrultuda uzanan yollar tespit edilmiştir. Kuzey terasta yer alan Tapınak I ve kuzeydoğu kapısında yer alan yolu C binası güneydoğu girişinden akropole giden yolun kenarında bulunmaktadır. Bu girişlerin her ikisi de anıtsal tapınak kapılarıdır. C binasının öne doğru çıkmalarla süslü dış cephesi, güneydoğu kapısından kente gelenleri ihtişamlı olarak karşılama amacı taşımış olmalıdır. Kent yolunun üst kısmında, zirvenin yakınlarında, binanın batı köşesinin hemen önünde ise giriş bulunmaktadır. Kentin güneyinde de bir kapı girişi olduğundan dolayı bu bir yol güzergahı olmalıdır.⁸⁸⁰ Kent kapıları, kentin yol güzergahlarının çizilmesi konusunda ipucu vermesine rağmen yollar detaylı olarak çalışılmamıştır. Kentin yolları konusunda veriler bunlarla sınırlıdır. Kuşaklı-Šarišša'nın kazısının sürdürülüyor olması, eldeki mevcut verilerin artmasına ve güncellenmesine olanak vermemektedir.

⁸⁸⁰ Müller-Karpe 2002, 438.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MAŞATHÖYÜK-TAPIKKA

5.1. Kazı Tarihçesi

Hitit Devleti'nin sınır kenti olan Maşathöyük, 1943 yılında bir tabletin bulunmasıyla araştırılmaya başlanmıştır.⁸⁸¹ Küçük ölçekte yapılan test kazısının ardından, Tahsin Özgüç başkanlığındaki kazı çalışmaları başlamıştır.⁸⁸² Türk Tarih Kurumu ve Anıtlar Müzeler Genel Müdürlüğü'nün denetiminde 1973 yılından 1984 yılına kadar kazı çalışmaları devam etmiştir.⁸⁸³ Kent, Erken Tunç Çağından Demir Çağına kadar kesintisiz yerleşimin olduğu höyük tipi bir yerleşimdir. Demir Çağı ve Frig dönemi yerleşimleri, Hitit Dönemi kalıntılarına büyük ölçüde zarar vermiştir. Özellikle sitadel alanında, Demir Çağına ait büyük bir tahribat tespit edilmiştir. Maşathöyük'ün IV. III. ve II. tabakaları, Hitit dönemine aittir. Kentte büyük ölçüde yangın izleri bulunmaktadır. Hafirler, bu yangın izlerinin Kaşka saldırıları sonucunda gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte kentin yeniden inşa edildiğine dair veriler mevcuttur. Asur Ticaret Koloni Dönemine ait V no'lu tabaka da Hitit yerleşim evreleri içerisinde sayılmıştır.⁸⁸⁴ (Stratigrafi 5) Ancak arkeolojik veriler, kentin gelişimine ilişkin çok az bilgi vermektedir. Kent hakkındaki verilerin çoğu, filolojik belgelerden elde edilmiştir.

5.2. Maşathöyük- Tapikka'nın Coğrafyası

Maşathöyük-Tapikka Orta Karadeniz bölümünde yer alan, Tokat İl'inin 20 km güneybatısında, (eski) Maşat köyünün 1 km güney ve güneybatı ucunda yer almaktadır.⁸⁸⁵ Hititlerin merkezi olan Hattuşa'ya 150 km (3 günlük), Şapinuva'ya 80 km (2 günlük) uzaklıktadır. Tapikka, 450x 225 m ve 886 m yüksekliğinde, oval biçimli bir höyüğün batı

⁸⁸¹ Güterbock, H. G. (1944). "Zile Yakınında Maşat'ta Gelme Bir Eti Mektubu", Ein Hetitische Brief aus Maşat bei Zile, Ankara:Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.

⁸⁸² Emre, K. (1979). "Maşathöyük'te Eski Tunç Çağı", Ankara: *TTK Belleten*, XLIII, S. 169, 1.

⁸⁸³ Mielke, D. P. (2013b). "Maşathöyük ve İnandıktepe", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Ed. Meltem Doğan Alparslan - Metin Alparslan, İstanbul: YKY, 208-219.

⁸⁸⁴ Özgüç, T. (1978). *Maşathöyük Kazıları Ve Çevresindeki Araştırmalar*, Ankara: TTKY

⁸⁸⁵ Alp, S. (1977). "Hitit Kenti Hanhana'nın Yeri" *Belleten*, 164, 639-642; Alp, S. 1999, 8.

ucunda, verimli bir arazi üzerinde kurulmuştur. Kentin, ovadan 30 m daha yüksekte, mermerleşmiş kalker bloklar üzerindeki kayalık bir arazide konumlandığı belirlenmiştir.⁸⁸⁶

Tapikka'nın kuzey ve kuzeybatısında yer alan Karadağ, Buzluk Dağı, Emir Dağı ve Yapraklı Tepe, çivi yazılı belgelerde geçen Şakadduduwa, Şişpunuwa, Şarpunwa ve Hapidduini dağları ile eşleşmektedir. Hititçe metinlerde geçen Zuliya Irmağı ise Çekerek Irmağı ile özdeşleştirilmektedir. Kentin su kaynaklarına yakın bir bölgede kurulduğu ve Çekerek ırmağının sularından faydalandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, kentin verimli tarım arazilerinin yakınında kurulduğu tespit edilmiştir.⁸⁸⁷

Kentin iklimi, Karadeniz bölgesi ve İç Anadolu Bölgesi iklim kuşağı arasında geçiş özellikleri gösterir. Tapikka, her mevsim yağış almaktadır ancak kış aylarındaki yağış oranı çok daha fazladır. Sulak arazilere sahip bu kentin, hasat verimi yüksek olmalıdır.

Maşathöyük-Tapikka'nın jeopolitik konumu, ülkenin ve başkent Hattuša'nın güvenliği için son derece önemlidir. Kentin, Kaška tehlikesine karşı bilinçli olarak kurulduğu ve düşmanın adeta giriş kapısını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Alp, Tapikka'yı, Yeşilirmak vadisinde yer alan ve geniş bir bölgeyi Kaška tehlikesine karşı koruyan "askeri bir üs" olarak tanımlamaktadır.⁸⁸⁸

Hitit Devletinin sınır karakolu olan Tapikka, Kaşkalıların gücünü kıran ve Hatti sınırlarına girmesini engelleyen bir bölgede konumlanmıştır. Şüphesiz ki Hititler, Tapikka'yı Kaška saldırılarına karşı bilinçli inşa etmiştir. Zira Tapikka kentinde alınan güvenlik önlemleri bir nevi Hatti Ülkesi'nin güvenliğini sağlamaya yöneliktir. Kentin II. Muwattali döneminde tahkim edildiği çivi yazılı belgelerde de vurgulanmaktadır:⁸⁸⁹

Piřhuru kenti düşmanı istila ettiği zaman Karahna ve Marišta [] sınır oldu. O taraftan Taggašta sınır oldu. Bu taraftan ise ona Talmaliya kenti sınırdı. (Kaşkalı düşman cephesinde) 800 koşulu at ve çok sayıda birlik vardı. Kardeşim Muwatalli ise beni gönderdiğinde sadece 120 koşulu at verdi. Yaya birliklerden bir asker bile yoktu. Hakimem İstar burada da yardım etti. Böylece kendi gücümle yendim. Düşmanın başı olan (ve onları) yöneten adamı öldürdüğüm zaman düşman dağıldı.

⁸⁸⁶ Özgüç, T. (1980). Excavation at the Site, Maşathöyük: Palace, Archives, Mycenaean Pottery, *Amerikan Journal of Archaeology* Vol 84. No 3, *Archaeological Institute of America*, 305.

⁸⁸⁷ Süel-Süel Sipahi-Weeden 2017,53-54.

⁸⁸⁸ Alp 1991,298-301.

⁸⁸⁹ CTH 81;Otten 1981,12-15.

Hatti Ülkesinin zapt edilmiş olan kentleri de serbest kaldılar. Düşmanla savaşmaya başladılar. Wištawanta'da bir anıt inşa ettim. O zaman Hakimem İstarın lütfunu gösterdiği için savaşta kullandığım silahı ise çerçevelettim. Onu hakimem tanrıçanın huzuruna koydum. Arkamdan kardeşim Muwatalli gelerek Anziliya ve Tapikka kentlerini tahkim etti. Geri döndü benim yakınımaya gelmedi. Hatti Ülkesinin yaya ve atlı birliklerini geri çekti.

Tapikka II.(III.) Tuthaliya döneminde Kaşkalılar tarafından saldırıya uğrayıp yıkılmıştır. Kentte, Kaşka saldırılarıyla ilgili çok sayıda yazışma bulunmuştur. Fakat Tapikka'nın yıkılışı ülkenin sınırlarındaki güvenliğin yok edilmesi demektir. Bu yüzden I. Şuppiluliuma döneminde kent tekrar inşa edilmiştir.⁸⁹⁰ Nitekim Tapikka jeopolitik konumu itibariyle Kaşka saldırılarının hızını kesmek ve ülkenin güvenliği açısından önemli bir yerleşimdir. Ayrıca Maşathöyük-Tapikka'nın kayalık ovadaki stratejik konumu, ovanın bereketli olması, ağaç temininin kolay olması, Hattuşa'ya giden yollar üzerinde yer alması, bu kentin Hitit Devleti için önemini açıkça göstermektedir.

5.3. Kent Yapıları

Maşathöyük-Tapikka'nın kent yapılarından sitadelde bulunan saray, arşiv, sunaklı bina, bir istinat duvarı ve erzak depoları ortaya çıkarılmıştır.⁸⁹¹ Arkeolojik veriler, kent ve kentin kuruluşu konusunda çok az bilgi vermektedir. Bu yüzden kent hakkındaki bilgilerin çoğu filolojik belgelerden elde edilmektedir. Bu kentin iki kez inşa edildiği ve sürekli Kaşkalılar tarafından tehdit altında olduğu bilinmektedir. Kentin yakılıp yıkıldığı ve yeniden inşa edildiğine ilişkin bilgiler, arkeolojik ve filolojik belgelerden edinilmektedir. Kentin tam büyüklüğü ve sınırı konusunda bilgi yoktur. Bu yerleşimin höyük olması, kentin gerçek boyutlarının tam tespitinin sağlanmasını zorlaştırmıştır. Kent sınırları, birikmiş toprağın altında kalmış olmalıdır. Ancak sadece sitadel büyük ölçüde kazılmış ve güneydoğu yamacında arkeolojik olarak incelenmiştir. (Plan 5) Kentte arkeolojik kazı çalışmalarının çok az sürmesi ve araştırmacıların çalışmalarının tabletler üzerinde yoğunlaşması, kente dair pek çok sorunun cevapsız kalmasına neden olmuştur.

⁸⁹⁰Mielke 2013b, 212.

⁸⁹¹ Dinçol 1982, 77.

5.3.1. İdari Yapılar

Hitit Devleti'nin sınır kenti olan Maşathöyük – Tapikka 'da; *BĒL MADGALTI* “askeri vali”⁸⁹², *LÚ AGRIG* “vekilharç, yönetici”⁸⁹³, adlı görevliler bulunmaktadır.⁸⁹⁴ Hitit Devleti'nde farklı kurumlar arasındaki ilişkiler, henüz tespit edilememiştir. Ancak Tapikka kentinde farklı fonksiyonlarda iki görevlinin varlığı görülmektedir (*BĒL MADGALTI* ve *LÚ AGRIG*). Ayrıca kentin depolarından sorumlu olan *LÚ AGRIG*'in bulunmasına rağmen silo kapasitesinin bu kadar az olması ilginç bir durumdur. Kentin Hitit sınır kenti olmasıyla ilgili olarak söz konusu görevlinin, burada olması gerekmiş olabilir. Kentte yer altı siloları bulunmamasına rağmen depolamasının yıllık planlanması için de bu görevlinin burada bulunması muhtemeldir.

Hititçe çivi yazılı belgelerde tek arşivinin olduğuna dair bilgilerin olduğu bu kentte bir katibin varlığı aşıkardır. Günümüzde Maşat mektupları olarak bilinen bu tabletler, *LÚ tuppāš /LÚ DUB.SAR* “katip” tarafından yazılmıştır. Ayrıca *BĒL MADGALTI*'ye gönderilen direktiflerde bu kentte, (nöbetçi) birlikler (*ÉRIN^{MEŠ}*), gözcüler (*LÚ.MEŠ NÍ.ZU*) ve nöbetçilerin (*LÚ haliatalla= LÚ EN.NU.UN*) de görevli olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁹⁵ Ayrıca *UGULA NIMGIR ERÍN^{MEŠ}* “ordu muhafızlarının başı”⁸⁹⁶, Maşathöyük tabletlerinde *DUMU SANGA* “küçük, acemi rahip”⁸⁹⁷, *LÚ SANGA* “rahip”, *LÚ MUHALDIM* “aşçı”, *LÚ APIN.LÁ* “çiftçi” gibi görevli isimleri de sayılmaktadır.⁸⁹⁸

Tapikka, güvenlik ve denetimin çok titiz bir şekilde yürütüldüğü bir sınır kentidir. Bu kentte çok sayıda asker olması beklenmektedir. Ancak filolojik veriler bize sadece yukarıdaki görevlilerin listesini vermektedir.

⁸⁹²(CTH 261), S. Koşak, hethiter.net/: hetkonk (v.1.97)hethiter.net/: hetkonk (v.1.97); CTH 261, Bo 7103, Bo 8471, Bo 9562, KBo 65.235, KBo 68.9; CTH 261. I Bibl. von Schuler, 1957, 36-59; Salazar, 1999, 105-127; Miller, 2013, 216-237; CTH 261.II KUB 26.17; CTH 259 KUB 26.11. Alp, S. (1947). “Hitit Kralı IV. (?) Tuthaliya'nın Askeri Ferman”, *Bulleten*, XI/43, *TTKY*, 383-402.

⁸⁹³ HW, 264; HZL, 235; Ünal, 2007, 6.

⁸⁹⁴ Pecchioli Daddi, 1982, 438-440.

⁸⁹⁵ Detaylı bilgi için bkz. von Schuler 1965.

⁸⁹⁶ Alp 1980,3.

⁸⁹⁷CHD-S 1, 181; Alp 1991, 228.

⁸⁹⁸ Alp 1991, 329.

5.3.1.1. Saray

Maşathöyük-Tapikka'da yaklaşık olarak M.Ö. 15 ve 14. yy'nin ikinci yarısına tarihlenen Orta Hitit Döneminin III. katında bir saray bulunmuştur. Bu sarayın derin temellerinin olduğu ve altta bulunan Eski Tunç Çağı yapılarının bozularak kaldırılmış olduğu anlaşılmıştır.⁸⁹⁹ Bu yapı üzerinde uzun yıllar çalışılmamış olmasına rağmen sarayın, 72x62 m (3300 m²) bir alana yayıldığı tespit edilmiştir.⁹⁰⁰ Hitit saraylarına ait mimari özellikler, burada da görülmektedir. İki anıtsal sitadelde inşa edilen sarayın, sadece kuzey ve doğu kanadı iyi korunmuştur. Sarayın iki katlı olduğu, direkli galerilerle çevrili bir avlu ve etrafında oda gruplarının var olduğu tespit edilmiştir. Sarayın zemin katında ve bodrum katında 45 oda açığa çıkarılmıştır. Sarayın içerisinde arşiv ve erzak depoları da bulunmuştur.⁹⁰¹ (Çizim 27)

Tapikka'da, kentin yönetiminden sorumlu olan *BĒL MADGALTI* “askeri vali”nin de ikamet ettiği düşünülmektedir.⁹⁰² Bu yapının içerisinde kraldan gelen idari içerikli pek çok mektup ele geçmiştir. Hitit krallarının önemli bir yerleşimi olan Tapikka'da kralın konakladığına veya bulunduğuna ilişkin veri yoktur. Ancak kent, idari bir yerleşim olmasından dolayı burada yerel bir sarayın olduğu aşikardır.

Saray kompleksini içeren sitadeli, güneyden koruyan bir istinat duvarı vardır. İstinat duvarının sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. İstinat duvarına ilaveten yapı kalıntılarının yer aldığı ikinci bir kazı alanı açığa çıkarılmıştır. Kazı hafirleri, çalışmalarını Aşağı Şehir olarak adlandırdıkları yamaç üzerinde yoğunlaştırdıkça istinat duvarı konusunda pek çok soru cevaplanamamıştır.⁹⁰³

⁸⁹⁹ Özgüç 1978,3; Emre 1979,1.

⁹⁰⁰ Schirmer 2002, 483; Özgüç, 1978, 2-3, 12.

⁹⁰¹ Özgüç, T. (2002a). Maşathöyük: Kaşka Sınır Bölgesinde Bir İdari Merkez, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn,s. 466-467.

⁹⁰² Alp 1947.

⁹⁰³ Mielke 2013b, 212.

5.3.1.2. Arşiv

Maşathöyük-Tapikka'nın tek bir "katıplık ofisi", "arşivi" olduğu tespit edilmiştir. *"Orada senin idari bölgede tek bir katıplık ofisi vardır."*⁹⁰⁴

Arşivi oluşturan belgeler arasında bulunan mektuplar, kentin uzaktan yönetilen bir merkez olduğunun anlaşılmasını sağlamıştır.

Maşathöyük-Tapikka'da, saray ve yakın çevresinde Hititler'e ait III. yapı katında 116 adet kil tablet⁹⁰⁵ ele geçmiştir. (Çizim 28) Bu arşivin 8 ve 9 no'lu odalarında 100 adet çivi yazılı tablet ve birkaç bulla ele geçmiştir. Bu tabletlerin tahta bir raf üzerinde olduğu ve yangın sırasında pişerek korunduğu anlaşılmaktadır. Orta Hitit dönemine, M.Ö. 1400'lü yıllara tarihlenen bu tabletler, başkent Hattuşa ve Tapikka arasındaki majeste ve görevlilerin mektuplarından oluşmaktadır.⁹⁰⁶

Bu arşiv, Kaşşu isimli "UGULA NIMGİR.ÉRİN^{MES}" "ordu müfettişi" ve diğer kent görevlilerinin Büyük kral ile yazışmalarını içermektedir. II. Tuthaliya dönemine tarihlenen bu belgelerin 45 tanesi kral tarafından; 16 tanesi ise görevlilerden krala giden mektupları oluşturmaktadır. Bu arşivdeki 23 adet mektup ise Tapikka'daki görevliler tarafından başkent Hattuşa'daki görevlilere gönderilmiş, görevliler arasındaki yazışmalardır. Arşivde şahıs listeleri, ekin listeleri, fal metni ve kaybolan tanrı efsanesine ait metin fragmanları bulunmuştur.⁹⁰⁷

Çivi yazılı belgeler, ordunun güvenli olması, teslim olanlar, sürgün edilenler, esirler, görevliler, tarla listeleri, depolar, değerli eşyalar, yiyecek ve içecekler hakkında

⁹⁰⁴HKM 52:10-11; HBM 214 vd.; Beckman, StMed 9:26.

⁹⁰⁵ Maşathöyük-Tapikka kenti arşivinde bulunan tabletler H.G. Güterbock Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisinde 1944 yılında yayınlanmıştır. ABoT No, 63; L, Rost Die außerhalb von Boğazköy gefundenen hethitischen Briefe MIO IV 1956 yılında yayınlanmıştır. 1975 yılında Sedat Alp Maşathöyük'te Keşfedilen Çivi Yazılı Hitit Tabletleri VIII TTK 1978; Die Tontafelentdeckungen auf dem Maşathöyük Belleten XLIV S. 1731980; Reallexion der Assyriologie RIA c. 7 1987-1990; Floriegium Anatoicum , Remarques sur la géographie de la region du haut Yeşilirmak d'après les tablettes Hitittes de Maşathöyük 1979, Bieträge Altertumskunde Kleinasien , Die Lage der hethitischen Kultstand Karahna im Lichte der Maşat-Texte 1983, Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat-Höyük TTK Yayınları 1991, Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük TTK 1991.

⁹⁰⁶ Özgüç 1980,307.

⁹⁰⁷ Alp 1991, 8-13.

bilgi vermektedir. Tapikka'da ele geçen iki tablet üzerinde II. Tuthaliya ve kraliçeye ait mühür baskısının olduğu görülmüştür.⁹⁰⁸

5.3.2. Ev

Maşathöyük-Tapikka'daki kazı çalışmaları uzun sürmediği için kentin evleri açığa çıkarılamamıştır. Hititçe çivi yazılı belgelerde ev ile ilgili ibareler bulunmaktadır. Bu evlere ait olan bazı malların dokunulmazlığı; “*Bazı mallar (ev ve üzüm bağı) asla ondan alamazsın*” biçiminde ifade edilmiştir.⁹⁰⁹ Maşathöyük mektuplarında evin güvenliğinin sağlanması ve olası tehlikelerden üst düzey yöneticilerin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum bir yazılı belgede: “*Ey efendi, lütfen, efendim, bir gözün evimin üstünde olsun ve onlar ona zarar vermesin*” şeklinde ifade edilmektedir.⁹¹⁰

Kentteki idari görevlilerin ve çiftlikte çalışanların evlerinin olması gerekir. Fakat bu konuda uzun bir çalışma yapılması gerekmektedir.

5.3.3. Erzak Depoları

Maşathöyük-Tapikka'da, III. kültür katında yer alan sarayın kuzeydoğu köşesinde, depo odaları tespit edilmiştir. Yapının bu katı, hem Demir çağında hem de Hitit döneminde yoğun olarak kullanılarak tahrip edilmiştir. G-H/1-3 plan karelerinde bulunan üç odadan ikisinin içerisinde hiçbir veri bulunamamıştır. Ancak diğer oda, 2.50 m yüksekliğinde kerpiçten yapılmış bir yapıdır. 17 no'lu olarak adlandırılan bu yapının içerisinde bullalar ele geçmiştir. Doğuya bakan odalardan biri, 10x3.20 m çapındadır ve 2 m'yi aşan duvarları vardır. Bu odada *in situ* halde iri küpler (*pithos*) ortaya çıkarılmıştır.⁹¹¹ Bu küplerin benzerleri Hattuşa ve İnandıktepe'de de bulunmuştur.

Tapikka'da uzun, dar olarak inşa edilen erzak depoları, tek sıra halinde dizilmiştir. Bu odaların genişlikleri, ikinci bir pithosun konulmasına imkân vermemektedir. Hatta bu küplerin binanın inşası sırasında yerleştirilmiş oldukları ve bir daha da çıkarılmadıkları

⁹⁰⁸ Özgüç 1982, 152.

⁹⁰⁹ HKM 73.10 97, 17-19; Alp 1991.

⁹¹⁰ HKM 525-28; Alp 1991.

⁹¹¹ Özgüç 1978,7; Özgüç 1982,5; Mielke 2013b, 211.

düşünülmektedir. Bazı küplerin içerisinde ürünün cinsini, miktarını gösteren izler bulunmaktadır. Bu izler, Hattuša'da bulunan erzak silosunda da tespit edilmiştir.⁹¹²

Maşathöyük-Tapikka'ya dair arkeolojik ve filolojik veriler, Hitit kentleri içinde en az tahıl depolama kapasitesine sahip kent olduğunu göstermektedir. Bu kentin ismi, LÚAGRIG'in yer aldığı listede ve deposu bulunan kentler arasında geçmektedir. Kentin silosunun varlığı bilinmesine rağmen arkeolojik verinin az olması şaşırtıcıdır. Kente yönelik sürekli Kaška saldırıları düşünüldüğünde ekonomik zenginlik ifadesi olan silonun güvenliği, daima tehdit altında olacağı için büyük yeraltı silolarının olmaması anlaşılır bir durumdur. Hattuša ve Šarišša kentlerinde siloların yapıldığı mevki için korunaklı alanların seçilmiş olması, bu yorumumuzu güçlendirmektedir. Bu yüzden Tapikka'da diğer Hitit kentlerinden farklı bir silo sistemi oluşturulmuş olmalıdır.

Maşat mektuplarında, Hitit krallının Tapikka kentinde görevli olan Kaššu'ya gönderdiği bir belgede Kaşkalıların tahıllara zarar verdiği kaydedilmiştir. Kaššu'ya cevap niteliğinde olan bu mektupta, kraliçenin mallarının yağmalandığına dair bilgi de yer almaktadır.⁹¹³

“Majeste şöyle söyledi: Kaššu'ya söyle! Bana yazmış olduğun meseleler, düşmanın ürünlere nasıl zarar verdiği, Kappuşiya'ya nasıl girdiği, kraliçenin tapınağının/evinin (mallarına) nasıl saldırdığı, bir happutri- Kraliçenin tapınağının sığırı fakir insanların ve on adamın otuz sığırı uzaklaştırdığına dair bilgim oldu. Düşman böyle ansızın toprağa girdiğinden dolayı herhangi bir yerde gördüğünde, onu vurabilirsin. Düşmandan dolayı çok dikkatli ol”.

Bir diğer Maşat mektubunda ise kralın, görevlilere tahılın zayi olmaması konusunda uyarısı yer almaktadır. Bu belgede, tahılın olgunlaşmasına rağmen toplanmamış olduğu ve çekirge sürülerinin tahılı yedikleri anlatılmaktadır. O dönemde önlenemeyen bir çekirge istilasının, devleti ekonomik olarak büyük zarara uğrattığı anlaşılmaktadır.⁹¹⁴

⁹¹² Özgüç 1978,11;Özgüç 2002a, 447.

⁹¹³ HKM 8 1-19, Alp 1991,130-133.

⁹¹⁴HKM 19 1-10, Alp 1991, 148-153.

“Majeste şöyle söyler: Kaşu ve Pulli’ye söyle! < Bu konuda > bana şöyle yazmışsın: “Bakınız, Ürün çoktan olgunlaşmış. Kaşka bölgesindeki çekirgeler ürünü yiyip bitirmişler. Sizin elinizdeki Gaşşipura’nın ürünlerine saldıracaklar.”

Maşathöyük- Tapikka kentinin Kaşka sınırında yer alması, “ekonomik güvenliğin” de daima tehdit altında olmasına neden olmuştur. Bu yüzden tahıl, bu kente yetecek ölçüde verilmiş ve depolanmış olmalıdır. Çünkü sürekli olarak Kaşka tehdidi altında olan ve çekirge sürülerinin saldırılarına maruz kalan bu kentte büyük siloları bulundurmak mantıklı değildir. Hitit kralı bu konuda titiz davranıp farklı bir strateji uygulamış olmalıdır.

ALTINCI BÖLÜM

ALACAHÖYÜK

6.1. Kazı Tarihçesi

Alacahöyük, 1835 yılında ilk kez W.G. Hamilton tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. W.G. Hamilton, 1842 yılında yazdığı kitabında, o dönemdeki adı İmathöyük olan Alacahöyük'e yer vermiştir. Bu tarihten itibaren sayısız bilim adamı, Alacahöyük'ü yakından incelemek istemiştir. 1861 yılında G. Perrot, Sfenksli Kapı önündeki açık koridoru; 1893-94 yıllarında da W. Ramsey ve E. Chantre, Sfenksli Kapı ve ikinci kapı arasındaki dehlizi açmıştır.⁹¹⁵

Kentte ilk bilimsel kazı çalışmaları, 1907 yılında Theodor Makridi tarafından başlatılmıştır. Theodor Makridi, alanda yaklaşık 15 gün çalışmış ve kazı faaliyetlerini ağırlıklı olarak Sfenksli Kapı yakınlarında sürdürerek buradaki kabartmaları ortaya çıkarmıştır. Atatürk 1931 yılında, Türk Tarih Kurumu'nu kurduktan sonra, Alacahöyük'te kazı yapılmasını istemiştir. Mustafa Kemal Atatürk, kendi bütçesinden 3000 lirayı, Afet İnan'a vererek kazı giderlerinin karşılanmasını istemiştir.

1935 yılında Remzi Oğuz Arık, Alacahöyük'te ilk sistemli kazılara başlamış ve Eski Tunç Çağına ait mezarlar bulmuştur. Bu mezarlardan güneş kursları çıkarılmıştır. 1935 yılında Hitit dönemi sfenksleri, sfenkslerle ilişkili kapı kuleleri ve orthostatların bulunmasıyla Alacahöyük, ilk *Milli Kazı* unvanını almıştır.

1936 yılında kazıyı devralan Prof. Dr. Hamit Zübeyir Koşay, bölgede uzun yıllar çalışmıştır. Prof. Dr. Hamit Zübeyir Koşay kazı başkanı olarak 1949 yılına kadar Alacahöyük'te çalışmaları yürütmüştür.⁹¹⁶

⁹¹⁵ Koşay, H. Z. (1965). Alacahöyük Kılavuzu. Ankara: TTK Basımevi, 6-7. Koşay, H. Z., Akok, M. (1966). Alacahöyük Kazısı 1940-1948 de Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor/ Ausgrabungen con Alaca Höyük Vorbericht die Forschungen und Entdeckungen von 1940-1948, Ankara. TTKY.

⁹¹⁶ Çınaroğlu, A. (2017). Alacahöyük Kazılarında İlk Yıllar. The Discovery of an Anatolian Empire Bir Anadolu İmparatorluğunun Keşfi, İstanbul: YKY, 255-268.

Sonraki yıllarda kazı ekibine katılan mimar ve arkeolog Mahmut Akok, 1983 yılına kadar Hitit Tapınak-Saray yapısını onarmıştır. Üçüncü dönem kazıları ise 1997 yılından günümüze kadar Prof. Dr. Aykut Çınaroğlu başkanlığında yürütülmektedir. 2018 yılında kazı çalışmaları yapılmamıştır. Alacahöyük'te; Kalkolitik, Erken Tunç Çağı, Hitit ve Frig dönemleri olmak üzere toplam 4 kültür katı ortaya çıkarılmıştır. (Statigrafi 2)

6.2. Alacahöyük'ün Coğrafyası

Alacahöyük, Çorum İl'inin 48 km güneyinde, Alaca İlçesinin 15 km kuzeybatısında, başkent Hattuša'ya ise 36 km mesafede bulunmaktadır. (Harita 5) Hititlerin önemli bir kutsal kenti olan Alacahöyük, Budaközü deresinin kollarından biri olan Horam Özü vadisinde, verimli ve geniş topraklar üzerinde konumlanmıştır. Kent, yapılan lokalizasyon çalışmaları sonucunda Arinna ile özdeşleştirilmiştir.⁹¹⁷ Alacahöyük (Arinna) Hitit metinlerinde pınar ve su kaynaklarıyla ünlü bir kent olarak bilinmektedir. Hititçe metinlerde Arinna, ^{URU} TÙL/PU –na “Pınar Kent” olarak ifade edilmektedir.⁹¹⁸

Antik kent yaklaşık 5 ha'lık bir alana yayılarak incelediğimiz kentler içinde en küçük yüzölçümüne sahiptir. Başka bir deyişle Alacahöyük başkente bir günlük yürüme mesafesinde, 62.500 m²lik bir alanda, 14 m yüksekliğindeki bir höyük üzerine konumlanmıştır.⁹¹⁹ Geniş ve verimli topraklar üzerinde kurulan Alacahöyük, eski doğu-batı, kuzey-güney yollarını bağlayan güzergâh üzerindedir. Bu durum tarihin ilk dönemlerinden itibaren tercih edilen bir yerleşim yeri olmasına neden olmuştur.

İç Anadolu ve Karadeniz iklimi arasında geçiş bölgesinde yer alan kentte, yazlar sıcak ve kurak; kışlar soğuk ve yağışlıdır. Bazı dönemlerde yaşanan yoğun yağışlardan dolayı sel vakaları da yaşanmıştır. Kent, su kaynakları bakımından zengin ve verimli bir

⁹¹⁷ Erkut 1992,159-165.

Haas 1994, 585 Haas, V. (1994). *Geschichte Der Hetitischen Religion*, Leiden: *Handbuck Der Orientalistik*, 69-71. Gorny, R. L. (1997). *Zippalanda and Ankuwa: The Geography of Central Anatolia in the Second Millenium, B.C.* JAOS 117, 556. Alp,2001,38. Forlanini, M. (2008). *The Central Province of Hatti:an Updating*, in K.Strobel ed. *New Perspectives on Historical Geographical and Topography of Anatolia in the II and I Millennium B.C.* EOTHEN 16, 153-154. Alacahöyük Hititlerin önemli bir kült merkezi olan Zippalanda ile eşitlenmiştir. Zippalanda Ein Kult zentrum im Hethitishen Kleinasien, *Universitätverlag: Heidelberg*. Zippalanda kenti hakkında pek çok verinin değerlendirmesinden sonra, araştırmacılar Zippalanda= Alacahöyük eşitliği kabul etmemiştir.

⁹¹⁸ del Monte Tischler 1978,33.

⁹¹⁹ Akok, M. (1980). “Alacahöyük 1979 Çalışmaları”, Ankara: II.Kazı Sonuçları Toplantısı,81.

bölgede kurulmuştur. Kente hayat veren Horam Özü deresi, Budaközü deresiyle karışarak Kızılırmak'a dökülmektedir.⁹²⁰

Hititçe çiviyazılı belgelerde, Arinna kentinde Hulla Dağı'nın bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Bu dağ kentin kuzeyinde yer alan Kalehisar Tepesi ile eşleştirilmektedir.⁹²¹ Bu lokalizasyona göre kent ve kutsal dağın arasındaki mesafe, 4 km olarak hesaplanmıştır.⁹²²

Alacahöyük kentinde taş kullanımının yoğun olduğu görülmektedir. Kentte bulunan (orthostat) ve çift başlı kartal, andezit taşından yapılmıştır. Eosen, yaşlı kumtaşı ve çakıl taşı, kentteki yapılarda yoğun olarak kullanılmıştır. Kalınkaya taş ocağında yapılan çoğu kabartma, kentte yer almaktadır.⁹²³

6.3. Kent Yapıları

Alacahöyük, Hititlerde kutsal kent kimliğine sahip bir yerleşimdir. Bu kent, Hatti uygarlığına ait kalıntıların olduğu, 5 ha'lık bir alan üzerine kurulmuştur. Kentte; tapınak-saray yapısı, erzak depoları, su yapıları, savunma yapıları ve kanalizasyon sistemi tespit edilmiştir. Hitit kent anlayışını yansıtan bu yerleşimin, topografyaya uygun, bilinçli bir kent planı dahilinde kurulduğu anlaşılmaktadır. Düzenli aralıklarla yapıları çevreleyen yol ve sokak sistemi ile kentin alt yapı tesisatı, Hitit kent planı karakteristiğini yansıtmaktadır. (Plan 2) Hititlerin en küçük kutsal kent özelliğini taşıyan bu yerleşim yerinde de kent planlama konusundaki ustalık, açıkça görülmektedir. Kentin yüzölçümü küçük olmasına rağmen yaşam alanları ve yapılar, ayrı ayrı konumlanmıştır. Buradaki tüm yapıların ve boş alanların bilinçli olarak hesaplanarak kentin yapıldığı anlaşılmaktadır.⁹²⁴

⁹²⁰ Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2010). Atatürk ve Alacahöyük, Ankara: Ekici Form Ofset Matbaacılık, 86-87.

⁹²¹ Gorny 1997,556; Blasweiler, J. (2017). The Kalehisar Mountain and the Deities of Arinna, The City Of The Sun Goddess, Arnhem 1,1-2.Hulla dağı Arinna'nın Güneş Tanrıçası Mezulla ile birlikte geçmektedir. KBo 55.26; *Mezulla tapınağındaki kült seremonisinden sonra kral Hulla tapınağını ziyaret eder.*"

⁹²² Bahar-Murat- Küçük 2018,410.

⁹²³ Kazancı 2008, 38.

⁹²⁴ Akok, M. (1979). "Alacahöyük'te Son Dönem Arkeolojik Çalışmalarla Açığa Kavuşturulan Yapı Teknikleri ve Mimari Gerçekler". Ankara: VIII. Türk Tarih Kongresi, 110.

6.3.1. İdari ve Dini Yapı

Arinna'nın filolojik belgelerde geçen kent görevlileri şunlardır: LÚGUDU “rahip”⁹²⁵, LÚSANGA “rahip”⁹²⁶, UGULA É.GAL” saray oğlanları,⁹²⁷ LÚUKKIE “tapınak görevlisi”,⁹²⁸ LÚ (GIŞ)zuppari- “meşale adamı, meşale taşıyan”,⁹²⁹ DUMU MEŠ É.GAL “saray oğlanları”,⁹³⁰ MUNUS ŠU.GI “büyücü kadın”,⁹³¹ LÚ SILA.SU DU₈ (A) “saki”,⁹³² “LÚ E.DE.(A) “demirci”.⁹³³ Arinna, Hattuša'ya 36 km uzağında yer alması ve kutsal kent kimliğine olmasından dolayı daha çok dini görevlilerin kentte bulunduğu kanısındayız. Üst düzey idari görevlilerin ise kentte bulunmasına gerek duyulmamış olmalıdır.

6.3.1.1. Tapınak- Saray Yapısı

Hitit Devleti'nin önemli bir kutsal kenti olan Alacahöyük'te, tapınak-saray yapısı tespit edilmiştir. Bu yapı kompleksi, Sfenksli Kapının 24 m kuzeyinde yer almaktadır. Hitit III a tabakasına tarihlenen bu yapı, II. Tuthaliya döneminden itibaren tapınak-saray olarak kullanılmıştır. (Resim 28)

Hitit dönemine tarihlendirilen saray, yaklaşık 3600 m²'lik bir alana sahiptir.⁹³⁴ Alacahöyük'ün resmi binasında, ön avludan girildikten sonra sağdaki 12x12 m büyüklüğündeki alanın, bir kabul salonu olduğu düşünülmektedir. Kral, resmi işleri bu odadan yürütüyor olmalıdır. Tapınağın ise yapının kuzeybatı köşesinde bulunan oda olduğu düşünülmektedir. Yapının kuzeyinde, dar kenarında bulunan küçük oda topluluğu, kendine özgü duvar döşemesi ile ilgi çekmiştir. Kuzeybatı odada, ortası yarım çember şeklinde oyulmuş 2x2x0.50 boyutlarında bir taş bulunmaktadır. Koşay, bu odayı tapınağın en kutsal odası olarak nitelendirerek yapının, Tapınak-Saray olduğunu ifade etmiştir.⁹³⁵ Duvarları düzgün ve dikdörtgen olmayan girintili-çıkıntılı bu kompleks yapı, 54 odadan

⁹²⁵ Pecchioli Daddi 1982,304-311.

⁹²⁶ Pecchioli Daddi 1982, 343-358.

⁹²⁷ Pecchioli Daddi 1982,105.

⁹²⁸ Pecchioli Daddi 1982,380.

⁹²⁹ Pecchioli Daddi 1982,285.

⁹³⁰ Pecchioli Daddi 1982,529-533.

⁹³¹ Pecchioli Daddi 1982,581-589.

⁹³² Pecchioli Daddi 1982,181-190; Ünal 2016,814.

⁹³³ Pecchioli Daddi 1982,37-39.

⁹³⁴ Mielke 2011,165.

⁹³⁵ Naumann 1975,410.

oluşmaktadır. Ön avlunun kuzeyindeki dört odanın, binaya sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Bu odalardan üçünün içinde at eyeri ve gemlerin bulunması, bu odaların at ahır olarak kullanılmış olduğunu düşündürmektedir.⁹³⁶

Alacahöyük'te bulunan Saray-Tapınak yapısı, yapının ikili bir işlevi olmasından dolayı Hattuša'daki I no'lu Tapınağa benzetilmiştir.⁹³⁷ Hattuša'da bulunan V no'lu tapınak ise başlangıçta tapınak-saray olarak nitelendirilmesine rağmen araştırmacılar, tapınak olduğu konusunda mutabık kalmıştır. Ayrıca V no'lu Tapınak ile Alacahöyük'te yer alan tapınak-saray yapısı, çok odalı olmaları ve duvarlarının girintili çıkıntılı olması dışında aralarında başka benzerlik yoktur.⁹³⁸

6.3.2. Erzak Depoları

Alacahöyük'te 1997-2007 yılları arasında yürütülen kazılarda, tahıl depoları açığa çıkarılmıştır. II. kültür katına tarihlenen bu yapılarda ikisi, tapınak-saray yapısının doğu girişinde; biri de sur yapısında olmak üzere 4 adet tahıl deposu açığa çıkarılmıştır.⁹³⁹ Tahıl depoları, I No'lu silo, bunun içindeki yuvarlak silo, II No'lu silo ve III No'lu silo olarak tanımlanmaktadır. Bu tahıl depoları –yuvarlak silo hariç- kuzey güney doğrultusunda inşa edilmiştir. Bu depoların işlevi bittikten sonra üzerine şev veya istinat duvarı inşa edilmiştir. Bu depoların taş temel yüksekliği yer yer 2 m olarak ölçülmüştür. Taş temellerin üzerine ağaç hatıllar konulduktan sonra, kerpiçe yükseltilmiş olduğu düşünülmektedir.⁹⁴⁰

I No'lu Tahıl Silosu

Alacahöyük arkeolojik kazı çalışmaları sırasında, LIX-LXII/39-42 plan karelerinde tahıl silosu bulunmuştur. Dikdörtgen planlı olan bu yapı 12.6 m uzunluğunda, 4,5 m yüksekliğindedir. Odanın kuzey duvarı hariç 2.5 m'si 50x30 cm yukarı çıkıldıkça 20x20

⁹³⁶ Naumann 1975,411;Bittel 1970,76.

⁹³⁷ Çınaroğlu, A. Çevik, D. (2013). "Alaca Höyük". Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu, (Ed. Meltem Alparslan- Metin Alparslan), İstanbul: YKY,199.

⁹³⁸ Baltacıoğlu, H. (2008). Alacahöyük Geç Tunç Çağı Yapı Kompleksinin (Tapınak/Tapınak-Saray/ Saray) Tanımı. Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları 35.

⁹³⁹ Çınaroğlu, A. Çelik, D. (2007). "2005 Alacahöyük Kazısı". 28. Kazı Sonuçları Toplantısı (29 Mayıs-2 Haziran 2006), C.II, 308. Çelik, D. (2014). "Yeni Dönem Alacahöyük Kazılarında Hitit Kültür Katı Mimari Buluntuları",4. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu, Çorum: Çorum İl Kültür ve Turizm Yayınları,128.

⁹⁴⁰ Çelik 2014,129.

m genişliğinde kireç taşı ile örülmüştür. Bu silonun kerpiç ile örülen kısımlarında ise 48x40 cm uzunluğunda 20 cm yüksekliğinde kerpiçler kullanılmıştır. Deponun kuzey duvarı, kerpiçlerin hizasından tabana kadar çamur yığını ile desteklenmiştir. Deponun tabanı ve duvarı saman ve çamur ile sıvanmıştır.⁹⁴¹ Silonun tabanına ise yetişkin bir insanın yumruğu büyüklüğünde taşlar döşenmiştir. Silonun içerisinde, kerpiç hizasına kadar genişleyen eğimli bir çamur yığını bulunmuştur. Bu eğimli kısmın, tahıl doldurma işlemi sırasında içeriye boşalan tahılın rahatlıkla ortaya sürüklenmesi için yapıldığı düşünülmektedir.⁹⁴²

I No'lu tahıl silosunun içerisinde batı duvarına yakın bir noktada, çamurdan yapılmış yuvarlak bir silo bulunmaktadır. I. No'lunun silonun içerisinde yer alan "yuvarlak silo", diğer kentlerde de görülmüştür.⁹⁴³ (Resim 29) 1 m derinliğinde, 4 m çapında olan bu yapı, Frig Döneminde tahrip edilmiştir.⁹⁴⁴ I. No'lu silonun içerisinde yer alan Yuvarlak Silonun yapımında farklı teknikler kullanılmıştır. Bu silonun, I No'lu silonun içinde, sonradan inşa edildiği tahmin edilmektedir. İçerisinde hiçbir tahıl kalıntısı bulunmamasına rağmen farklı bir cins tahılın depolandığı veya silonun zamanla işlevini yitirdiği düşünülmektedir.⁹⁴⁵

II. No'lu Tahıl Silosu

Dikdörtgen planlı yapılan II. No'lu tahıl silosu, 24x11 m boyutlarındadır. Silonun duvarları doğu-batı, kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Bu odanın korunan duvarları 3,5 m yüksekliğinde olup 2.5 m taş duvar ve 1 m kerpiç duvar ile örülmüştür. Oda, 4.90 m genişliğindedir. Tabanın tamamı yumruk büyüklüğünde taşlarla kaplanmıştır. Odanın duvar kenarıyla merkez noktası arasında, 70 cm yükselti farkı tespit edilmiştir.⁹⁴⁶ Deponun doğu ve batı kenarında birbirine paralel iki çöküntünün varlığı dikkat

⁹⁴¹ Çınaroğlu- Genç 2010,142-143.

⁹⁴² Çelik 2014,129.

⁹⁴³ Kaman- Kalehöyük ve Ortaköy-Şapinuwa'da bulunan yeraltı siloları yuvarlak şekildedir.

⁹⁴⁴ Çınaroğlu, A. Genç, E. (2004). "Alaca Höyük ve Alaca Höyük Hitit Barajı Kazıları", 25. Kazı Sonuçları Toplantısı (26-31 Mayıs- 2003), C.I, 281. Çınaroğlu-Çelik 2010,145.

⁹⁴⁵ Çınaroğlu- Genç 2010, 144; Çınaroğlu, A. Genç, E. (2003). "Alaca Höyük 2001 Yılı Kazı Çalışmaları", 24. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 2002), C.I,512.

⁹⁴⁶ Çelik 2014,130.

çekmektedir. Bunun, depoda tahılı doldurma sürecinde, kaymayı kolaylaştırmak amacıyla bilinçli olarak yapıldığı düşünülmektedir.⁹⁴⁷

III. No'lu Tahıl Silosu

Alacahöyük'ün en küçük tahıl deposu, III nolu tahıl silosudur. Bu silonun etrafı, 6.50 x 9.70m ölçülerinde küçük taşlar ile çevrilmiştir. Duvar tekniği ve taban özellikleri bakımından diğer depolardan farklıdır. Bu tahıl silosunun duvarının yüksekliği, 1,40 cm; taş temelinin boyu ise 1 m olarak ölçülmüştür.⁹⁴⁸ Bu depoda da tahıl ele geçmemiştir. Bu siloların yapılış tekniği ve amacı, I ve II No'lu tahıl silosuyla aynıdır. Bu silonun duvarları, küçük taşlarla örülmüş ve tabanı II No'lu siloya göre 70 cm daha yukarıdadır. Bu özelliğinden dolayı III No'lu siloda, diğer silolardan farklı bir ürünün depolandığı düşünülmektedir.⁹⁴⁹ (Resim 30)

Alacahöyük kentinin tahıl depolama kapasitesi, 2300 m³ olup 2.208 tona karşılık gelmektedir. Depoların tahıl alma kapasitesinden yola çıkılarak kişi başına günlük oran (500 g ölçüt alındığında) ve kişi başına düşen yıllık tahıl oranı, tarafımızca hesaplanmış olup günlük kişi başına düşen iaaşe oranının 276.000; yıllık oranın ise 12.130 olduğu belirlenmiştir. Bu hesaplamalara göre silonun dolması için 3.450 ha büyüklüğünde bir arazinin olması gerekmektedir. (Tablo 8) Alacahöyük'te bulunan siloların içerisinde hiçbir tahıl kalıntısının bulunmaması, tarihlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır.⁹⁵⁰

Hattuša siloları ile Alacahöyük siloları, kullanım ve depolama sistemi açısından benzerlik göstermesine rağmen aralarında yapısal farklılıklar da mevcuttur. Hattuša'da tahıl depolarının duvarları, çamur yığınının yapılmış olmasına rağmen Alacahöyük depoları, sağlam taş temel üzerine kerpiçlerin yığılmasından oluşmaktadır. Bu farklılık, siloların yapılış zamanının birbirinden farklı olduğunu düşündürmektedir. Coğrafi farklılıklar da siloların yapılış biçimi üzerinde etkili olmuştur.⁹⁵¹ Örneğin; Hattuša'dan

⁹⁴⁷ Çınaroğlu- Genç 2010,146.

⁹⁴⁸ Çelik 2014,130.

⁹⁴⁹ Çınaroğlu-Çelik 2010,147.

⁹⁵⁰ Çınaroğlu- Genç 2007,198;Çınaroğlu- Genç 2010,147.

⁹⁵¹ Çınaroğlu- Genç 2010,141.

daha ılıman bir havaya sahip olan Alacahöyük'te, nem oranının daha yüksek olması, siloların yapılış biçimlerini etkilemiş olmalıdır.⁹⁵²

Hititçe çivi yazılı belgelerde filolojik, Arinna'nın çeşitli bitkiler hakkında bilgi vermektedir. Bunlar; arpa, burçak, fiğ, maydanoz, karanfil, mürdümlük ve zambak olarak tespit edilmiştir.⁹⁵³ (Tablo 9) Filolojik belgeler, bu verileri sunmaktadır ancak daha önce ifade ettiğimiz gibi kentte bulunan siloların içerisinde hiçbir tahıl kalıntısının ele geçmemiştir.

6.3.3. Su Yapıları

Alacahöyük, su kaynakları açısından zengin bir yerleşim yeridir. Arinna kenti ile özdeşleştirilen Alacahöyük, belgelerde URU TÛL/PU “pınar kent” olarak geçmektedir.⁹⁵⁴ Kentte kazı çalışmaları sırasında; pınarlar, su künkleri ve bir baraj ortaya çıkarılmıştır.

Alacahöyük'te üç mevkiide pınar bulunmaktadır. Bunlardan biri, Poternli Kapı'nın yakınında; ikincisi, Sfenksli Kapı'nın doğu kulesi önündeki eski yunağın yanında; üçüncüsü ise Sfenksli Kapı'nın güneyindedir.⁹⁵⁵

Alacahöyük'te temiz su yapıları 2. ve 3 a-b tabakalarında ortaya çıkarılmıştır. Kirli su yapıları da 2 ve 3 a-b katlarında ortaya çıkarılmıştır. Hitit tabakasında, kil borular ile lağım borularının birleşerek oluşturdukları bir su döşemi bulunmuştur. Oval temizleme delikleri olan iç içe geçirilmiş koni biçimli kil borular; kirli suyu biriktirme çukurundan alıp altı adet borunun içinden geçirerek kent kapısı içindeki, büyük taşlarla örülü lağıma ulaştırmaktadır.⁹⁵⁶ Tapınak-Saray avlusu altından, Sfenksli Kapının bulunduğu yere kadar devam eden bu kanalizasyon sistemi, Hitit uygarlığının 3. katındadır.

Tapınak-Saray alanındaki kazılar, üst üste iki kanalizasyon döşeminin olduğunu göstermiştir. Alt seviyedeki kanal, üç taş dizisinden oluşan bindirme tonozludur. Üstteki ise beş taş dizisi ile örülmüştür. Üst bölüm, yassı taş dilimleri ile örtülü ve dikdörtgen

⁹⁵² Çınaroğlu- Genç 2010,142.

⁹⁵³ Dörfler- Herking –Neef- Pasternak-Von Den Driesch, 2011,106-107.

⁹⁵⁴ del Monte Tischler 1978,33.

⁹⁵⁵ Baltacıoğlu, H., (2005). Arinna Kentinin Suları, Su Yapıları ve Alacahöyük”, Ankara: *Archivum Anatolicum (ArAn)* 8/1, 9-10.

⁹⁵⁶ Naumann,1975, 2208.

kesitlidir. Alacahöyük'ün hafirleri, üstteki kanalı daha yeni; alttaki tonozlu kanal sistemini ise daha eski olarak değerlendirmiştir. Alacahöyük'ün Hitit dönemi 2 ve 3a-b katlarında, düzenli kanalizasyon döşemeleri tespit edilmiştir. Bu kanalizasyon döşemelerinin ana yapısına, kentin doğu ve batısından gelen ikincil kanalların bağlanmasıyla kirli su, Sfenksli Kapıdan dışarı çıkarılmaktadır. Alacahöyük'ün ortasında, genel kanalların ulaşmadığı yerlerde ise kirli suyun birikmesi için yapılan kuyular tespit edilmiştir.⁹⁵⁷

Alt yapı sisteminin hem Hattuša'da hem de Alacahöyük'te planlandığını anlaşılmıştır. Alacahöyük'teki bu sistem, Hititlerin "kent olgusunda" alt yapının varlığını yansıtmaktadır. Ancak diğer Hitit kentlerinde bu sistemin henüz tespit edilmemiş olması, ilginç bir durumdur.

İç Anadolu'nun bozkır ikliminde, kurak geçen mevsimler için suyun kentlerde depolanması kaçınılmaz olmuştur. Bu yüzden Hititler, Alacahöyük'te Gölpınar Barajı'nı inşa etmiştir. Bu barajın, III. Hattuşili döneminde inşa edildiği düşünülmektedir.⁹⁵⁸

Gölpınar Barajı, kentin 500 m güneydoğusunda, düz bir arazi üzerine konumlandırılmıştır. Bu baraj, birkaç kaynak suyundan beslenerek günümüze kadar kurumadan varlığını sürdürmüştür. Ana gövdesinde andezit ve konglomera kayaçlarının oyulmasıyla oluşturulan barajın, dikdörtgen şeklinde, derinliği 2.5 m; su toplama havzası ise 100x110 m'dir. Taş dolgu setle birlikte üç yönde taş duvarlarla çevrili olan baraj, yumruk büyüklüğünde taşlarla oluşturulmuştur. Bendin altındaki taşların daha büyük olduğu ve geçirimsizliği en aza indirmek amacıyla kil ile doldurulduğu anlaşılmaktadır. Bendin yüzeyden yüksekliği 2 m, taş setin uzunluğu 130 m, doğu batı kalınlığı ise 15 m olarak ölçülmüştür. Gölpınar Barajı, günümüzde de kullanılan savak sisteminin Hititlere dayandığını ortaya koymaktadır. Hattuša'nın havuz yapılarında tespit edilemeyen savak sisteminin, Alacahöyük'te kullanılması, ilginçtir. Gölpınar barajının, 25.000 m³ suyu

⁹⁵⁷ Darga, 1985, 162-163.

⁹⁵⁸ Gölpınar barajının içerisinde bir stel parçası ve hiyeroglif yazıt bulunması barajın tarihlendirilmesine yardımcı olmuştur. Stel parçasının üzerinde "Tanrıça ve Hepatu" ifadelerinin okunmuştur. Bu durum barajın IV. Tuthaliya'dan önce III. Hattuşili döneminde yapıldığı düşündürmüştür. Ayrıca barajın III. Hattuşili'nin eşi Puduhepa'nın baş tanrıçası tanrıça Hepat'a atfen yapıldığı tahmin edilmektedir. Dinçol 2008, 171. Çınaroglu - Genç, 2013, 205; Çınaroglu- Genç, 2010, 173.

depolayabildiği anlaşılmaktadır.⁹⁵⁹ (Resim 31) Hitit döneminde, hem tarım hem de içme suyu sağlamak amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir.⁹⁶⁰

6.3.4. Savunma Yapıları

Hititlerin kutsal kenti olan Alacahöyük, 5 ha'lık bir alanı kapladığı için büyük bir savunma sistemine ihtiyaç duyulmamıştır. Kent, 250 m çapında bir sur yapısıyla çevrelenmiştir. Hitit dönemine ait II. yapı katında, savunma sisteminin kurulduğu anlaşılmıştır. Hatta kentin dışından toprak getirilerek sur duvarının, daha düz ve yüksek bir alanda yapıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁶¹ Savunma yapılarını daha yüksek bir noktaya kurmanın amacı, sıkı bir güvenlik tedbiri olmalıdır. Toprak setlerinin üzerinde, sandık biçimli taş temellerin üzerine, içi toprak ile doldurulmuş kerpiç surlar inşa edilmiştir.⁹⁶² Alacahöyük'te sur duvarlarının kalınlığı 10-11 m olarak tespit edilmiştir.⁹⁶³

Alacahöyük'te iki kapı bulunmaktadır. Bunlardan biri, höyüğün batısında bulunan poternli kapı; diğeri ise kentin güneyinde yer alan Sfenksli Kapı'dır. (Resim 27) Bu kapılar, derin taş temel üzerine oturtulmuş, 4-6 m yükseklikteki bazalt bloklarla işlenmiştir. Bunlardan biri olan Sfenksli Kapı, Hitit devletinin son dönemlerinde yapıldığı ve bu kapının tamamlanmadığı, yarım kaldığı, tespit edilmiştir. Bu kapının genişliğinin yaklaşık 10 m olduğu anlaşılmıştır. Kentin dışına bakan bu kapının, sfenkslerinin başlarındaki sivri konik başlık ve başlarından aşağı sarkan örtüden dolayı dişi bir sfenksi simgelediği düşünülmektedir. Araştırmacılar, kentin kutsal olmasından dolayı bu sfenkslerin, kötülüklerden koruma amacıyla yapıldığını ileri sürmektedir.⁹⁶⁴

Alacahöyük'teki potern yapısı, Hattuša'da bulunan 8 poternden farklı olup L şeklindedir. Tepenin kuzey yamacındaki yığma toprak duvarın altından geçmektedir. Bu poternin bir insanın yürüyebileceği kadar yüksek olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁶⁵

⁹⁵⁹ Çınaroğlu- Genç, 2010, 172.

⁹⁶⁰ Çelik, 2008, 89-90.

⁹⁶¹ Koşay, 1966,10.

⁹⁶² Koşay 1966,12.

⁹⁶³ Koşay 1966, 11.

⁹⁶⁴ Makridy, T. (1908). "La porte des sphinx à Euyuk. Fouilles du Musée Impérial Ottoman", Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft 13.3 1-29. Koşay- Akok 1966, 124-125.

⁹⁶⁵ Naumann 1975, 314.

SONUÇ

Hititçe çiviyazılı belgelerde 2000 yerleşimin adı geçmesine rağmen çok az kentin kazısı yapılabilmektedir. Hititlerde kentsel yapı: “Hattuša, Šapinuva, Šarišša, Tapikka ve Alacahöyük” başlıklı doktora çalışmasındaki inceleme, arkeolojik, filolojik ve coğrafi açıdan en çok verinin elde edildiği kentler üzerine yapılmıştır. Çalışmanın girişinde belirtilen sorulara bulunan yanıtlar şöyledir:

Hititlerde kent, surlarla çevrili bir alan olmaktan ziyade geniş sınırlara sahip bir yerleşim yeridir. Başka bir deyişle kent, *intra mural* ve *extra muros* yerleşimden oluşan bir bütündür. Kentin gelişim ve büyümesine paralel olarak kent yapıları, sur dışına taşmıştır. Bu durum Hattuša ve Šarišša’da tespit edilmiştir. Hititçe çiviyazılı belgelerde kentlerin sınırları veya kent görevlilerinin sorumlu olduğu yerler hakkında çok az ipucu bulunmaktadır. Ayrıca kutsal olarak nitelendirilen dağların kentlerle arasındaki mesafe, 5 km olarak hesaplanmıştır. Bu durum kentin yönetim sınırının 4,5-5 km gibi bir mesafeyi kapsadığını göstermektedir. Çiviyazılı belgelerin verdiği bilgi ölçüsünde bu mesafeler ortaya çıkmaktadır. Ancak bu ölçütün değişebileceği de unutulmamalıdır. Bu rakamın artması durumunda kentlerin ve kent çevresinin denetim ve güvenliğinin sağlanması zordur. Kentlerin yakınında çalışan rençberlerin ise uzak mesafelere gitmesi durumunda ekonomik kayıp ve zaman kaybı ortaya çıkacaktır. Ayrıca tarlalarda çalışan rençberlerin, hava kararmadan kente dönmeleri gerekmektedir. Bu durum, kente ait arazilerin çok uzakta olmadığını, denetim ve güvenliğin sağlanabildiği yerler olması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Hitit kentleri, birbirinden farklı mimari yapılarda ve kendine has özelliklerde kurulmuştur. Bu kentlerin hem yönetiminde hem de görevlilerinde farklılıklar görülmektedir. Arkeolojik ve filolojik veriler, kentlerin kendine has özelliklerini, “kimliklerini” açıkça yansıtmaktadır. Araştırmacılar kentleri başkent ve kült kenti–kutsal kent olarak ayırmaktadır.

Ülkenin bütün yasama, yürütme, yargı organlarının toplandığı, kralın ikamet ettiği, yönetim merkezi başkent kimliğine sahiptir: Hattuša ve Tarhuntašša. Bu kentler ülkenin siyasi, idari ve dini işlerinin yapıldığı ana merkezlerdir. Diğer taraftan bazı kentlerin

bölgesel olarak idari merkez olduğu görülmektedir. Bu statüdeki kentlerin saraylarının, diğer saraylardan rütbe olarak üstte olduğu ve bölgesel yönetim merkezi oldukları anlaşılmıştır. Bunlar: Şapinuva, Tapikka, Şamuha, Şulupaşsi. Hitit Devleti'nin yönetim sistemi, teokratik-monarşi olduğundan hemen hemen her kentin temelinde dini yapılar barınmaktadır. Arkeolojik ve filolojik verilere bakıldığında bazı kentlerin sadece dini amaçlı kurulduğu görülmektedir. Araştırmamızda bu kentlerin bir veya birden fazla tanrıya sahip olduğu, dağlarının ve nehirlerinin kutsal olduğu, çeşitli kült faaliyetlerinin yapıldığı ve dini görevlilerin yoğunlukta olduğu görülmüştür. Ancak araştırmacılar bu kentleri, kutsal kent- kült kenti olarak ifade etmelerine rağmen kavramlar arasında bir seçim yapmamaktadır. Bu kavramların iç içe girmiş halkalar olduğu ve birbirinden ayrılması zor olmasına rağmen kült kenti nitelemesi, kutsal kentlerin tam karşılığı değildir. Kült kavramının daha kapsayıcı bir kelime olması, kutsal kent ve kült kenti ilişkisinde önemli bir rol oynamaktadır.

Hititlerin kutsal kentleri: Hattuşa, Arinna, Nerik, Şamuha, Şapinuva, Şarişsa. Bu kentlerden “Kutsal kent Nerik”, Hititlerin kontrolünde olmadığı dönemlerde bile “kutsal kent kimliğini” korumuştur. Hitit başkentinin Hattuşa'dan Tarhuntaşsa'ya taşınmasıyla Hattuşa'da (Yukarı Şehir), kutsal kent kimliğini kaybetmiştir. Fakat Nerik, Kaşkalıların elinde olduğu süre zarfında da “kutsal kent” kimliğini korumuştur. Diğer taraftan araştırmacıların “askeri kent” olarak nitelendirdikleri yerleşimler de bulunmaktadır: Şapinuva, Şamuha. Bu kentlerde, askeri birliklerin kısa süreli olarak konakladıkları anlaşılmıştır. Hititçe çiviyazılı belgelerde, askerlerin daimi olarak konakladığı, çeşitli eğitimlerin yapıldığı, askeri görevlilerin yoğunlukta bulunduğu kentler hakkında henüz bir bilgi tespit edilememiştir. Bununla birlikte, askeri görevlilerin olduğu, güvenlik tedbirlerinin üst düzeyde olduğu veya askerlerin konakladığı yerleşimlerin varlığı bilinmektedir.

Hititler, birden fazla kültür katının üst üste birikmesinden meydana gelen, üstü düz suni tepeler (höyük) üzerine yerleşmişlerdir. Alacahöyük, Maşathöyük-Tapikka, Oymağaç-Nerik, Kayalıpınar-Şamuha, Eskiypar, Kaman-Kalehöyük, Büklükale vb. Bu yerleşim yerleri, tarih boyunca insanlar tarafından tercih edildiği için Hititlerin de yerleşime açması, şaşırtıcı değildir.

Hititler, bazı kentlerini bakir topraklar üzerinde kuran, belirli bölgeleri ilk kez yerleşime açan uygarlık olmuştur. Bu kentler “*ex nihilo* veya *ex novo*” yerleşimler olarak nitelendirilmektedir. Araştırmacılar düz yerleşim olarak adlandırmalarına rağmen bu ifadenin bu yerleşim tarzını karşılamadığı kanısındayız. *Ex novo* veya *ex nihilo* yerleşim tarzı Hattuša, Šarišša, Šapinuva’da açıkça görülmektedir. Bu kentlerden M.Ö. 16. yy’da Hattuša’nın kutsal kenti olarak adlandırdığımız bölge (Yukarı Şehir), M.Ö. 16. yy’da kurulan Šarišša ve M.Ö.14. yy’da kurulan Šapinuva, bu yerleşim tarzına örnektir. Bu durum, Hititlerin M.Ö. 16. yy’dan itibaren yerleşim modelinin höyüklerden ziyade “*ex nihilo* veya *ex novo*” yerleşimlerini tercih ettiğini göstermektedir. Bu kentlerin kronolojik olarak gelişim ve büyümesinin en iyi gözlemlendiği kent, Hattuša ve Šarišša’dır. Bu kentlerin yapılarının büyük bir kısmının ortaya çıkarılmış olması, çeşitli tarihlendirme metotlarının yapılması, kronolojik değerlendirmenin yapılmasını sağlamıştır. Diğer kentlerde yapılan çalışmalarda, kronolojik değerlendirmeyi yapacak verilerin ele geçmemesi, modern yöntemlerin kullanılmaması, tarihlendirme yapılması konusunda önemli sıkıntılara neden olmuştur.

Hititlerin kent modelini en iyi yansıtan kent, “Šarišša”dır. Šarišša, bu durumu Hititlerin kurduğu bir yerleşim yeri olması, geometrik şekilde inşa edilen yapıları, düzenli mimarisi, tapınakları, konutları, kapıları, erzak depoları ve savunma yapılarıyla yansıtmaktadır. Ayrıca Hitit kentleri arasında orta büyüklükte (*intra mural* 18.2) bir yerleşim yeri olarak kurulması da bunu ortaya koymaktadır. Hititlerin kent modelini yansıtan diğer bir kent ise “Hattuša”dır. Araştırmalarda Hattuša’da bulunan yapılar ile diğer kentlerdeki yapılar arasında mimari benzerlik olması, diğer kentlerin anlamlandırılmasını sağlamıştır.

Surlarla çevrili bir alana inşa edilen Hitit kentlerinin yüzölçümleri şöyledir: Boğazkale-Hattuša 186 ha (*intra mural*), Alacahöyük 5 ha, Kuşaklı-Šarišša 18.2 ha (*intra mural*), Kayalıpınar-Šamuha 20 ha, Maşathöyük-Tapikka 8 ha, Alışar Höyük 14 ha’dır. Hitit kentlerinin yüzölçümü yerleşiminin hiyerarşisini göstermesi bakımından da önemlidir. Ancak birçok kentin %10’unun bile kazılmamış olması, belirli değerlendirmeleri yapmayı zorlaştırmaktadır. Ayrıca Hititlerin en büyük yüzölçümüne sahip Hattuša’da 150 ha alanında anıtsal binaların yer aldığı, sadece 30 ha’lık bir alanın yaşam alanı olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Ortaköy-Šapinuva’nın kentin boyutunu Gates

8.5 ha olarak hesaplamış fakat Süel, kentin yayılım alanını 900 ha olarak ifade etmektedir. Ancak başkent Hattuša'dan yaklaşık 5 kat büyük bir kenti kurmak için çok fazla zaman ve güce ihtiyaç olduğunu söylemeliyiz. Diğer taraftan Hitit kentlerinin genellikle 10-20 ha eşiğinde bir yüzölçümüne sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca kutsal kentlerin çok büyük yüzölçümüne sahip olmadıkları görülmektedir. Çalışmamızda yer alan kutsal kentlerden *intra mural* alanlarının Alacahöyük 5 ha, Şamuha 20 ha, Şarišša 18.2 olması, bu kanıyı doğrulamıştır. Diğer taraftan bu kentlerin sınırlarının tahkimat yapılarına bakılarak belirlenemeyeceğini gösteren veriler de mevcuttur. Örneğin; Boğazkale-Hattuša'da ve Kuşaklı-Şarišša'da yapılan jeofizik araştırmalarda kent surunun dışında yerleşim alanları da bulunmuştur. Bu durum, sadece kent suruna bakılarak yerleşimin sınırlarının belirlenemeyeceğinin de bir kanıtıdır. Muhtemeldir ki kentin denetim ve güvenliğinin sağlandığı “koronası” daha büyük alanları kapsamaktadır.

Hitit kent yönetiminde olan görevliler, EN KUR^{TI} “ülkenin beyi” sadece Tiliura”, LÚMAŠKIM.URUKI “kent müfettişi”, “BĒL MADGALTI “askeri vali”, Şapinuva, Tapikka kentlerinde” LÚHAZANNU “belediye başkanı”, Hattuša, Şapinuva, Şarišša, kentlerinde, LÚAGRIG “depo, silo, ambarlardan görevli olan, vekilharç” Hattuša, Tapikka, Nerik” vb. ve (LÚ)DUB.SAR “katip” Hattuša, Şapinuva, Şarišša kentlerde bulunmaktadır. Şarišša'da kral unvanına sahip bir yöneticinin olması da önemlidir. Çalışmamızda Hattuša'yı merkez olarak Şapinuva, Şarišša, Tapikka ve Alacahöyük kentlerinin kent yönetiminde yer alan görevleri listeledik. Hitit kralları merkezden uzak kentlerin yönetimini merkezden atadığı görevlilerle sağlamıştır. Bu görevliler sadakat ve bağlılıkları üzerine krala yemin etmektedir. Ancak kentlerin kimliklerine bağlı olarak kent görevlilerin değiştiğini söylemek isteriz. İdari kentlerde daha çok idari işleri icra eden görevlilerin; kutsal kentlerde ise dini görevlilerin bulunmuş olması muhtemeldir.

Hitit kentlerinde yapılan arkeolojik çalışmalarda: saray, tapınak, kutsal yapı, arşiv, ev, erzak depoları, su yapıları, savunma yapıları tespit edilmiştir. Her kentin büyük ve küçük ölçekte idari bir yapıya, dini yapıya, erzak deposuna, su yapısına ve savunma yapısına ihtiyacı vardır. Diğer taraftan Hititlerin, bir kenti inşa ederken ilk hangi yapının yapıldığı sorusuna cevap vermek zordur. Ancak Anitta, başkent Neša'yı kurarken ilk önce surları; sonra tanrılara ait tapınakları inşa ettirdiğini ifade etmektedir. Diğer bir veri ise BĒL MADGALTI direktiflerindeki, Tapikka'nın yeniden inşasında, bir avlu nasıl

kapatılırsa kentin de etrafının öyle ivedilikle çevrilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Hitit Devleti'nde güvenlik endişesinin olduğu kentlerin kurulumunda, savunma yapılarına öncelik verilmiş olması muhtemeldir. Ayrıca kentlerin kurulumunda sur duvarlarının öncelikle yapılması hem kentin güvenliğini sağlamak hem de denetim ve kontrolünü sağlamak için gerekli bir girişimdir.

Hitit kentlerinin ana unsurları üzerinde yaptığımız çalışmamızda, “idari yapı” olan saray ise kentin yönetim merkezidir. Hititler kentlerinin yönetimini iyi bir şekilde organize ettikleri “saray ağıyla” sağlamışlardır. Bu sarayların başında başkentte bulunan “È. GAL Hattuša” (Büyükkale) bulunmaktadır. Büyükkale 31,185m² büyüklüğünde, hiyerarşik olarak da kentlerin en üstünde bulunan, içerisinde pek çok yapıyı barındıran merkez saraydır. Diğer kentlerin yönetiminde ise yerel saraylar olarak nitelendirdiğimiz idari yapılar bulunmaktadır. Alacahöyük'ün tapınak-sarayı 3600 m² boyutundadır. Ayrıca başka hiçbir Hitit kentinde tapınak-saray yapısı tespit edilememiştir. Şapinuva'da ise saray olarak adlandırılan A binası, 2500 m² boyutundadır. Tapikka'da 3300 m² boyutunda bir yerel saray bulunmaktadır. Filolojik verilerde ise Şarišša'nın *halentuwa* yapısından bahsedilmektedir. Ancak kentte saray olarak nitelendirebileceğimiz bir yapı henüz bulunamamıştır. Filolojik verilerde ise Şamuha'da, Şulupašši, Hupišna, Şukziia, Nenašša, Tuwanuwa, Zallara, Kaštama, Karaḥna, Kašaia, É É.GAL^{URU}Ḫariiaša, É.GAL^{URU}Gazzimar(a) / Kiz(zi)mara'da saraylarının isimleri geçmektedir. Hitit idari sisteminde bu sarayların birbirleriyle örgütlenmiş bir şekilde kurulduğu ve aralarında hiyerarşik bir düzenin olduğu anlaşılmıştır. Bu yerel sarayların başında kralın direktifleriyle kentin yönetim ve idaresini sağlayan kent görevlileri bulunmaktadır. Bu sarayların merkezdeki saraya karşı belirli yükümlülüklerinin olduğu bilinmektedir. Kentlerde saraylar, vergilerin toplanması ve yeniden dağıtım işlevine sahip, kent sınırları içinde gündelik hayata büyük ölçüde yön veren, gerektiğinde askeri destek veren, eğitim, kültür ve idarenin odak noktasıdır. Diğer taraftan yerel saraylar arasında hiyerarşik düzenin olduğu filolojik verilerde açıkça görülmektedir. Şapinuva'da bulunan È. GAL “saray” Tapikka sarayından daha üst düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Benzer bir durum Şulupašši'de bulunan sarayla Şarišša'da bulunan saray arasında da tespit edilmiştir.

Hitit kentlerinde arşiv bulunan arşivler; başkent Hattuša' da yaklaşık 30.000, Ortaköy-Şapinuva 4000, Maşathöyük – Tapikka sarayında 116, Kuşaklı – Şarišša 50 adet

tablet ve tablet parçası açığa çıkarılmıştır. Hitit kentlerinde (arşiv dışında) münfetit olarak ele geçen tabletler ise Alacahöyük, Kayalıpınar-Şamuha, Inandıktepe, Eskiypar, Oymağaç-Nerik, Büklükale, Uşaklıhöyük, Tarsus, Oylum Höyük kazıları sırasında bulunmuştur.

Hitit kentlerinin hemen hepsinin temelinde din olgusunun yattığı bilinmektedir. Hitit kent ideolojisinde tapınaklar son derece önemlidir. Bu yüzden tapınakların yapıldığı arazi, tapınağın boyutu, en kutsal odası, mimarisindeki ayrıcalık dikkat çekmektedir. Hititler tanrıları için özel olarak seçtikleri anlaşılabilir, bakir topraklar üzerine tapınakları inşa etmişlerdir. Özellikle “kutsal kent“ olarak nitelendirdiğimiz kentlerde, tanrılara özel ve büyük tapınaklar inşa edilmiştir. Bunlardan biri Hattuşa’da Eski Hitit Dönemine tarihlenen ve Fırtına Tanrısına adandığı düşünülen I. Nolu Tapınak, 14.500 m²(kompleks) boyutlarındadır. M.Ö. 16.yy’da Hattuşa’da Yukarı Şehir’de yeni bir “kutsal kent” inşa edilmiştir. Bu bölgede 30 adet tapınak yapılmıştır. Bu tapınaklardan sadece I. No’lu Tapınak’ın Fırtına Tanrısına adandığı tahmin edilmektedir. Diğer tapınakların hangi tanrıya adandığı konusunda bilgimiz yoktur. Bu tapınaklar araştırmacılar tarafından kronolojik sırasına, boyutuna ve mimari özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. 2, 3, 5 No’lu tapınakların en eski tapınaklar olduğu tespit edilmiştir. Büyüklükleri bakımından kentin I. No’lu tapınağı ve V. No’lu tapınağı yaklaşık olarak aynıdır. Bu tapınakların içerisinde iki kült odasının bulunması, iki tanrıya adanmış olduğunu düşündürmektedir. Hattuşa’nın en küçük tapınağı ise 27 numaralıdır. Genç tarihli tapınaklar ise Tapınak 26 ve Tapınak 22 olarak belirlenmiştir. Hititlerin *extra muros* yerleşiminde Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı bulunmaktadır. Bu tapınak kentin diğer bölgelerinden 1,5 km uzaklıkta ve 81 tanrı veya tanrıçanın betimlendiği kaya kabartmalarına sahiptir. Şapinuva’nın iki tane Fırtına tanrısının olduğu bilinmektedir. Ancak bu tanrılara ait tapınaklar henüz tespit edilememiştir. Kentte C, D ve Ağılönü olarak adlandırılan alanlarda ritüellerin yapıldığı kutsal binalar bulunmaktadır. Kentin diğer yapılarından topoğrafya olarak ayrılan Ağılönü mevkiinde bulunmaktadır. Kanımızca kentin *extra muros* bölgesi olduğu ve içerisinde kente girmemesi gereken ve tapınaktan uzak tutulması istenen domuz ve diğer hayvanların kurban edildiği yerler bulunmaktadır. Şarişsa’da ise Fırtına tanrısına adandığı düşünülen, çalışmamda ele alınan kentler içinde en büyük tapınak olan C binası bulunmaktadır. M.Ö. 16. yy’nin ikinci yarısına tarihlenen C binası, 4660 m² boyutlarındadır. Kentin kuzeyinde bulunan Tapınak I ise daha küçük ölçekte ve gün dönümüne göre inşa edilen bir yapıdır.

Kentin bu yapısı, astronomik bir özelliği yansıtması bakımından önemlidir. Nerik kentinde ise Fırtına Tanrısına adandığı düşünülen 40x40 boyutlarında bir tapınak bulunmuştur. Ancak kazı çalışmaları devam ettiğinden dolayı tapınağın net boyutu henüz tespit edilememiştir.

Hitit kentlerinde arkeolojik kazı çalışmalarında evler ortaya çıkarılmıştır. Mimari üsluplarına göre “Merkezi Mekanlı Evler“, “Koridorlu Evler“, olarak nitelendirilen bu evlerin, Hattuša’da I. No’lu Tapınak’ın çevresinde, Büyükkale’de, Yukarı Şehir’de-Tapınaklar Mahallesinde dağınık bir düzende olduğu görülmüştür: E 17, E 21, E 18, E 20, E 16, E 4-6, E 22, E1, E 2 E 3,E 7, E 8, E 16, E 2E, 3E şeklinde numaralandırılmıştır. Bu evlerin sahibine dair veriler henüz tespit edilememiştir. Bu evlerin kazısının yapıldığı dönemde modern metotların kullanılmamasından dolayı tarihlendirmeleri yapılamamaktadır. Diğer taraftan kentin Orta Platosunda, GAL ^{LÜ}MEŠEDİ’ e ait bir ev bulunmuştur. GAL ^{LÜ}MEŠEDİ ‘e ait olan bu ev, M.Ö. 15. yy’a tarihlenmektedir. Kuşaklı-Şarišša’da “Koridorlu Evler“ olarak nitelendirebileceğimiz 9 ev ortaya çıkarılmıştır. Bu evlerden sadece A olarak nitelendirilen yapının, rahibin evi olduğu tahmin edilmektedir. Diğer Hitit kentlerinden Alacahöyük’ün Eski Tunç Çağında 2-6 odalı evlere sahip olduğu bilinmektedir.

Hitit kentlerinde bulunan yapıların çoğu asimetric olarak inşa edilmiştir. Bunun sebebi arazinin kullanımı, nüfusun artması, kentin genişlemesi vb. sebepler olabilir. Ancak M.Ö. 16. yy’dan itibaren simetrik yapıların yapıldığı görülmektedir. Bu yapıların genellikle üst düzey kişilerin yaşadığı alanlar olduğu anlaşılmıştır. Şapinuva’da A binası (M.Ö. 14. yy) simetrik olarak inşa edilmiştir. Hattuša’da GAL ^{LÜ}MEŠEDİ’ e ait olan evin ise simetrik olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Şarišša’da bulunan su havuzları, *extra muros* bölgede simetrik olarak inşa edilmiştir. Yazılıkaya’da bulunan kaya anıtlarındaki hiyeroglif ve kabartmalarda simetrik düzen görülmektedir. Hitit tapınaklarının belirli bir simetrik düzende inşa edilme çabası da gözlenmektedir. Hitit ustalarının belirli yapıları deneyimlemesinden sonra simetrik olarak yapıları yapma ihtiyacı doğmuş olmalıdır. Kent planlayıcıları tarafından bilinçli olarak yapılan bu durum, sadece bu yapılarla sınırlıdır. Diğer taraftan simetrik yapılar Hititlilerin ustalıklarını yansıtan önemli bir göstergedir.

Hitit kentlerinin ekonomik zenginliği olan erzak depoları her kentte tespit edilmiştir. Hitit kentlerinde günlük, yıllık ve daha uzun süreli kullanmak için hububatın depolanması gerekmektedir. Kentlerde *pithos* ve yer altı silolarının boyutları ve miktarı son derece şaşırtıcıdır. Bu durum, kentlerde yapılan siloların sadece kent halkının beslenmesi için değil tohumluk ve kıtlık zamanlarında kullanılmak için gerekli olduğunu göstermektedir. Arkeolojik kazı çalışmaları sırasında, Hattuša'nın I No'lu Tapınağını çevreleyen magazinlerin içinde yarıya kadar zemine gömülü düzinelerce *pithos* açığa çıkarılmıştır. Büyükkale'de, Tapınak Mahallesi'nde de çok sayıda *pithos* bulunmuştur. Alacahöyük'te ise tapınak- saray yapısında çok sayıda *pithos* ele geçmiştir. Buranın kutsal kent niteliğinde olması, kült törenlerinde kullanılmak için taze hububatın bulunmasını zorunlu hale getirmiştir. Ortaköy-Şapinuva'da B binası olarak adlandırılan yerde yarısı toprağa gömülü 70'i aşkın erzak küpü ele geçmiştir. Buranın da bir kutsal kent olması taze ve kısa süreli hububatın saklanması zorunlu hale getirmektedir. Şapinuva'da kült törenleri sırasında hububatın saklanması için kullanılan bu deponun var olması gereklidir. Kentte yapılan kült törenlerinde taze hububatın buradan sağlanması, her daim taze hububatın saklanmasına şaşılmaması gereklidir. Elbette sadece dini törenler sırasında kullanılmayan bu depo, tohumluk ve ticaret vb. amaçlar için de depolamaya uygundur. Kuşaklı-Şarišša'da Tapınak C'nin içerisinde *in situ* halde çanak, çömlek, derin kaseler ve küpler ele geçmiştir. Maşathöyük-Tapikka'da sayısı belli olmayan ancak *in situ* halde büyük küpler ele geçmiştir. Kentin sürekli Kaşkalılar tarafından tehdit altında olması, çekirgeler veya haşeratin tahıla zarar vermesi gibi etkenler, bu depolama şeklinin kullanılmasını gerektirmiş olmalıdır. Çünkü Hititlerin ekonomik zenginlik kaynağı olan hububatın yağmalanması büyük bir ekonomik kayıptır. Hitit kralları Tapikka'nın ihtiyacı ölçüsünde tahılın depolanmasına müsaade etmiş olmalıdır. Daha büyük depoların kentte inşasının devletin ekonomik kaybına neden olacağı aşikar.

Hitit kentlerinde yeraltı siloları aynı amaç veya fonksiyonu icra etmek için yapılmıştır. Ancak iklimsel ve kronolojik farklılıklar, farklı ürünlerin depolanması, artı ürüne ihtiyaç, kent hiyerarşisi vb. sebepler, siloların inşa faaliyetlerinde değişikliklere sebep olmuştur. Hattuša'da bulunan depoların duvarları çamur yığınının yapılmış olmasına rağmen Alacahöyük'te taş temel üzerine kerpiç yığılmasından oluşmuştur. Bu silolardan, Hattuša'daki silolar dikdörtgen şeklinde ve derin inşa ediliyorken Kaman-Kalehöyük'te ve Alacahöyük'te yuvarlak biçimli silolar tespit edilmiştir. Kuşaklı-

Šarišša'da ise D şeklinde silo bulunmuştur. Bu deponun, Hattuša'da olduğu gibi odalar halinde yapıldığı düşünülmesine rağmen sondaj çalışmalarında tek oda olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Hattuša ve Šarišša kentleri arasında coğrafi farklılıkların ve iklimsel değişikliklerin olması, tahılın çukur içine konulmasından ziyade toprak set oluşturma yoluyla erzak deposu inşa edilmiştir. Ortaköy-Šapinuva ve Oymağaç-Nerik'te çukur şeklinde silolar tespit edilmiştir. Bu farklılıkların sebebi; topoğrafya, kronoloji, iklim vb. değişiklikler olmalıdır.

Bu silolara kronolojik olarak baktığımızda ise Hattuša'da en erken M.Ö. 17. yy ve M.Ö. 16. yy'a tarihlenen 2 nolu havuzun altında bulunan silodur. Bu silonun su tehlikesine maruz kaldığı ve buradan kaldırıldığı düşüncesindeyiz. M.Ö. 16.yy'a tarihlenen Poternli Surun yakınlarında, büyük erzak silosu bulunmaktadır. Bu silonun güneybatı odalarında yanma olduğundan dolayı sadece M.Ö.13. yy'a kadar diğer kısımların kullanıldığı tespit edilmiştir. M.Ö.16. yy'ın ikinci yarısına tarihlenen Büyükkaya'da, aşağı ve orta platoda bulunan büyük tahıl silosu bulunmaktadır. Alacahöyük'te bulunan silolardan, yuvarlak biçimli silo, erken dönemlere tarihlendirilmektedir. Alacahöyük'te bulunan siloların içerisinde hiçbir tahıl kalıntısının bulunmamasından dolayı tarihlendirme yapılması güçtür. Kuşaklı-Šarišša, M.Ö. 16. yy tarihlendirilen bir yeraltı silosuna sahiptir. Ortaköy-Šapinuva'da bulunan silonun içerisinde Anadolu durum buğdayı çıkmasına rağmen bir tarihlendirme henüz yapılmamıştır. Ancak kentin M.Ö.14. yy'da yoğun olarak iskan edilmesi, bu zaman aralığına işaret etmektedir.

Hititlerin, kentlerinde inşa ettiği bu siloları, kent yakınlarında bulunan yerleşimlerin artı ürünlerinin depolandığı, merkezden uzak yerleşimlerde de tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Her ne kadar ekonomik güvenlik, Hattuša'da sağlanmak istense de diğer kentlerde de yeraltı siloları tespit edilmiştir. Bu silolardan Poternli Surun yakınlarında bulunan silo, 7000- 9800 m³ bu da 4200- 5880 tona tekabül etmektedir. Sadece bu silodan bulunan hububat, 23.000- 32.000 insana yetecek ölçektir. Büyükkaya yakınlarındaki silo aşağı platoda 128-192 m³ hacme sahiptir. Bu silo da 76.8 tona tekabül ederek 420-630 kişinin yıllık ihtiyacını karşılamaktadır. Orta platoda yer alan 432-648 m³ boyutlarındaki silo 260-388 tona tekabül etmektedir. Sadece bu silo 1424-2130 kişinin yıllık ihtiyacını karşılayacak ölçektir. Kuşaklı- Šarišša'da bulunan D şeklindeki silo 1200 m hacimde 720 ton hububatı almaktadır. Bu da 3945 insanın yıllık ihtiyacını karşılayacak bir

hububatın depolandığını göstermektedir. Kaman-Kalehöyük'te bulunan silo ise 300- 400 m hacme sahip olduğu bu da 180- 240 tona tekabül ettiği anlaşılmıştır. Bu deponun da yıllık 989-1315 kişinin yıllık ihtiyacını karşılayacak ölçekte olduğu anlaşılmıştır. (Tablo 8) Araştırmacılar Alacahöyük'te bulunan siloların sadece 2300 m³ olduğunu ifade etmektedir. Diğer kentlerde yapılan hesaplama tarafımızca bu kentte de uygulanarak 2.208 ton hububatın depolandığı görülmüştür. Bu da 12.130 kişinin yıllık ihtiyacını karşılayacak ölçektedir. İncelememiz altında Alacahöyük büyüklük bakımından en büyük ikinci yeraltı silosuna sahip olduğunu söylemeliyiz. Diğer taraftan Hititler merkezden uzak kentlerinde büyük siloları inşa etmesi şaşırtıcı değildir. Çünkü hububatın Hattuša'ya taşınması, saklanması mümkün değildir. Bu durum pek çok kentin ürünlerin denetimini ve kontrolü yapan idari kentlere dönüşmesinin de başlıca sebebidir.

Hitit kentlerinde bulunan çeşitli kalıntıların üzerinde arkeobotanik incelemeler yapılmıştır. Bu incelemeler, kentlerde yapılan tahılın cinsini, verimliliğini gösteren başlıca ipuçlarıdır. Hitit kentlerinde, iklim koşullarına uygun olması ve veriminin fazla olmasından dolayı en çok arpanın depolandığını anlaşılmıştır. Arkeolojik ve filolojik veriler birlikte değerlendirildiğinde ise şöyledir:

Boğazkale- Hattuša' da şu bitki türleri tespit edilmiştir; emmer buğdayı, einkorn buğdayı, ekmeklik /sert buğday, arpa, mercimek, darı, burçak, mürdümlük, bezelye keten, fındık, incir, bulunmuştur. Alacahöyük silolarında hububat kalıntıları bulunmamasına rağmen filolojik verilerde kentte; arpa, burçak, fiğ, maydonoz, karanfil, mürdümlük, zambak olarak sınıflandırılan bitkilerin yetiştirildiği bilinmektedir. Ortaköy- Şapinuva'da erzak depolarında Anadolu durum buğdayı tespit edilmiştir. Kuşaklı- Şarišša'da einkorn buğdayı, emmer buğdayı, sanduri buğdayı, ekmeklik /sert buğday, arpa, foxtail millet, mercimek, burçak, mürdümlük, bezelye keten bulunmuştur. Bunlardan, "sanduri buğdayı" sadece Kuşaklı- Şarišša kentinde bulunmuştur. Bu kentin erzak depolarında en çok arpa tespit edilmiştir. Hatta bu arpaların bira yapımında kullanıldığı tahmin edilmektedir. Hitit kentlerinde bulunan ekmeklik buğday, einkorn buğdayı, emmer buğdayı, sanduri buğdayı, Anadolu durum buğdayının birbirinden farklı olduğu ve aralarında ciddi kalite farklı olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde besin değeri bakımından en kaliteli ve en pahalı buğday türü Anadolu durum buğdayıdır. Ekmeklik/sert buğday ise kalitesi Anadolu durum buğdayına göre daha düşüktür. Bu durum, kentlerin toprağının verimi, dönemin kıtlık veya

kuraklık gibi durumlardaki ürünün kalitesine dair ipuçları vermektedir. Çünkü kentlerde yaşayan insanın gıda ihtiyacının karşılanması gereklidir. (Tablo 8) Hititler kent yönetiminde bunu göz ardı etmeyip daha düzenli ve verimli tarım yapmaya ihtiyacı duymuş olmalıdır. Hitit kentlerinde suyun depolanmasının bir sebebi de bu olmalıdır.

Hitit kentleri, kaynaklarının bol olduğu ve suyun kentin içine rahatlıkla taşınabileceği yerlere kurulmuştur: Hattuša, Budaközü çayının yakınında kurulurken etrafında 7 büyük akarsuya sahiptir. Alacahöyük Horam suyunun yakınında bulunması ve 3 büyük pınarının olması, Şapinuva'nın yakınında olan 7 büyük kutsal su kaynağına sahip olması, Tapikka'da bulunan pınarların olması.

Anadolu coğrafyası üzerinde kuraklığa karşı suyun depolanması insanlar, hayvanlar ve tarım için son derece önemlidir. Hititler kentlerinde yaşam kalitesini artırmak için çeşitli yollara başvurmuştur. Bunlardan biri hiç şüphesiz suyun kent içine taşınmasıdır. Hitit kentlerinde arkeolojik ve filolojik verilerden öğrendiğimiz su yapıları bulunmaktadır. Başkent Hattuša ve Alacahöyük'te inşa edilen, baraj, su künkleri, kanalizasyon sistemi, Hattuša ve Şarišša kentlerindeki havuz, Hattuša'da bulunan sarnıç, su yolu, su kanalı-arkı bulunmaktadır. Hititlerin kutsal kenti olan Şapinuva'da, suyun daimi bulunması gerekmektedir. Ancak arkeolojik çalışmalarda henüz hiçbir su yapısı tespit edilememiştir. Tapikka kentinde ise suyun tedarikinin nasıl gerçekleştiği konusunda bilgi yoktur. Ancak su yapılarının bulunması ve kentin alt yapı tesisatının olması, kentin su sistemine dair önemli bir veridir. Diğer taraftan Hitit kentlerinden sadece Hattuša ve Alacahöyük'ün alt yapı tesisatı-kanalizasyonu- tespit edilmiştir. Şarišša'da ise Tapınak I yapısında kanalizasyon sistemi tespit edilmiştir. Diğer kentlerin atık sularının kent dışına nasıl taşındığına ilişkin bir bilgi yoktur.

Hattuša'da Eski Kent/Aşağı Şehir, Budaközü çayına çok yakındır. Bu dönemde kentte büyük ölçekte suyun taşınmasına ilişkin bir veri yoktur. Ancak M.Ö. 16. yy'da Hititlerin kuraklıkla baş etmesi suyun kentte suni yollarla getirilme çabasının olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Hattuša'da güney havuzları M.Ö.15.yy'a tarihlendirilmektedir. Doğu havuzların M.Ö. 13.yy'da kullanımda olduğunu söylemek mümkündür. Şarišša kentinde bulunan su yapıları, M.Ö. 16. yy'a tarihlendirilmektedir. Hatta Şarišša'nın *extra muros* bölgesinde simetrik olarak yapılan havuzların M.Ö. 16.

yy'nin son 30 yılında kurulduğu anlaşılmıştır. Alacahöyük'te bulunan Gölpınar barajının ise M.Ö.1267-1237 yıllarında hüküm süren III. Hattuşili zamanında yapıldığı düşünülmektedir. Nitekim Hititlerin kentlere su taşınması, *extra muros* bölgelerde suyun rezervi, havuzlardaki rezervler büyük bir su ihtiyacının olduğunu göstermektedir. Ancak bu yapıların belirli bir tarihten sonra yapılmaya başlandığı görülmektedir. Hititlerin M.Ö. 16. yy itibaren gösterdikleri bu çaba, devletin yıkılışına kadar sürdüğü aşıkardır. Diğer taraftan Hititler için suyun kentlere taşınması, daimi olarak bulunması ve alt yapı tesisatlarının kurulması, yerleşimlerin kuruluşundan itibaren önemli bir sorunu oluşturmaktadır.

Kentlerde bulunan su rezervlerinin kapasitesine baktığımızda ise Hattuşa'da bulunan doğu havuzları, 36.000 m³; güney havuzlarının, 20.000 m³ hacme sahip olduğu görülmüştür. Šarišša'da sistematik olarak *extra muros* bölgede yapılan havuzun ise güneybatıda bulunan havuz, 1500 m³; güneydoğu havuz 7500 m³; kuzeybatı havuzun ise 4300 m³ depolama kapasitesine sahip olduğu anlaşılmıştır. Başka bir deyişle M.Ö. 16. yy'da kentte 13.300 m³ su depolama haznesi bulunmaktadır. Alacahöyük kentinde inşa edilen Gölpınar barajı ise 25.000 m³ su depolama kapasitesine sahiptir. Bu verilere bakılarak bile kentlerin büyük miktarda su ihtiyacının olduğu ve kuraklığa karşı her kentin belirli önlemler aldığı görülmektedir. Diğer taraftan bu hacme sahip su yapılarının kentin yaşam kalitesini arttırdığı, tarla ve bahçe sulamasında kullanıldığında verimi arttırdığı aşıkardır. Bu durum, yaşam döngüsünün temelini oluşturan su yapıların inşasının kentleri doğrudan etkilediğini göstermektedir. Örneğin Erken Tunç Çağı ve Asur Ticaret Kolonileri döneminde, yerleşimler için daha çok akarsu kaynaklarındaki alanlar seçilirken M.Ö. 16. yy'dan sonra yeni kentsel yerleşimler seçilerek *ex novo* dağlık alanlardaki düzlük bölgeler tercih edilmiştir.

Hitit kentlerindeki diğer yapılarda olduğu gibi su yapılarında da coğrafi ve kronolojik farklılıklar, yapıların mimari özelliklerini doğrudan etkilemiştir. Örneğin: Su yapıları, Hattuşa ve Šarišša'da yamaçlardaki düzlükler üzerine yapılmıştır. Hititler *extra muros* bölgelerde havuzlar inşa etmiştir. Bu durum, Hititlerin sur dışında suyun kolaylıkla tedarik edilmesi için yaptığı bir girişim olmalıdır. Böylece tarla ve bahçeler kolaylıkla sulanacak veya su kent içine rahatlıkla taşınacaktır.

Hititler, havuzların ve barajların tabanına suyun sızmasını engellemek amacıyla kil dolgu ve kama şeklinde havuzun zeminine yatay olarak ikinci bir kil dolgu yapılmışlardır. Bu havuzların, yeraltı suları ve yağmur sularıyla da beslendikleri gözlenmiştir. Havuzların kentin temiz su ihtiyacını karşıladığı, altında kalan kumlu suyun ise hayvanların ve tarlaların sulanmasında kullanıldığı düşünülmektedir. Diğer taraftan suyun havuzlardan nasıl tahliye edildiği sorusu hala cevaplanmamıştır. Bu konuda, Alacahöyük Gölpınar barajında ve Kuşaklı-Şarişsa havuzlarında savak sistemin kullanıldığı anlaşılmıştır. Bunların set duvarındaki taşkınları önlemek amacıyla savak yapılmıştır. Hititlerin kullandığı savak sistemi günümüzde de kullanılmaktadır.

Hitit kentlerinde çeşitli savunma yapıları ortaya çıkarılmıştır. Bunlar: sur, kule, potern, kapı. M.Ö. II. bin yılında kazematlı duvar ve sandık şeklinde sur sistemi inşa edilmiştir. Boğazkale-Hattuşa, Alacahöyük, Ortaköy-Şapınuva, Büklükale, Konya-Karahöyük, Kuşaklı-Şarişsa, birbirlerine paralel iki duvar arasına enine yerleştirilen duvarlara sahiptirler. Bu duvarlar kazematlı duvar sistemi içinde değerlendirilmektedir. Bunların içi moloz veya başka bir şeyle doldurulmamaktadır. Hitit kentlerinde kullanılan diğer bir duvar türü ise sandık duvardır. Bu duvarın sandık şeklinde ve içerisinde taş, toprak vb. dolgu malzemeleriyle doldurulmaktadır. Boğazkale-Hattuşa, Alacahöyük ve Kuşaklı-Şarişsa'nın duvarları bu şekildedir. Diğer taraftan kentlerin sur duvarlarının boyutu, kentlerin yüzölçümüne göre değişmektedir. Ancak sur duvarlarının kalınlığındaki farklılık dikkat çekmektedir. Alacahöyük'ün sur duvarının kalınlığı, 11-12 m iken Hattuşa'da Poternli Sur duvarının kalınlığı, 1,5-2,5 m; Şarişsa'nın sur duvarının kalınlığı ise 3,5 m olarak hesaplanmıştır. Bu durumun kronolojik farklılıklar, sur yapımının maliyeti ve kentin güvenlik ihtiyacı vb. sebeplerden kaynaklandığı kanısındayız.

Hitit kentlerinde yalancı tonoz tekniğiyle yapılan tünelimsi geçitler olan "potern" yapısı, Hattuşa'da ve Alacahöyük'te tespit edilmiştir. Hattuşa'da Büyükkale ve Büyük Tapınak arasında tam 8 adet poternli geçiş vardır. Bir diğer potern de kentin tacı şeklinde görülen Yerkapı rampasının altındadır. Hattuşa'daki poternler, düz bir çizgide inşa edilmişken Alacahöyük'tekiler "L" şeklinde inşa edilmiştir. Şüphesiz ki bu değişiklikte topoğrafyanın etkisi büyüktür. M.Ö. 16. yy'da kurulan Kuşaklı-Şarişsa'da potern yapılmamış olması da devletin artık savunma yapılarında poterne ihtiyaç duymadığını göstermektedir.

Savunma sisteminin en zayıf halkaları olan kapıların ise Hititler dönemindeki adı bilinmemektedir. Bu yüzden hafirlerin veya günümüzde yerleşimde yaşayanların verdiği isimlerle anılmaktadır. Hitit kentlerinden başkent Hattuša'da; Aslanlı Kapı, Yerkapı, Sfenksli Kapı, Kral Kapı ve Aşağıda kentin ana girişlerinden biri olan Doğu-Batı Kapı bulunmaktadır. Alacahöyük'te Sfenksli Kapı, Kuşaklı-Šarišša'nın güneyinde iki kapı, kuzey ve batı yönlerinde olmak üzere 4 tane kent kapısı, Alişarhöyük'ün güneyinde bulunan kapı, Ortaköy-Šapinuva'da D binasının girişinde ortostat bulunmuştur.

Hattuša'da sadece Aşağı Şehir'de yer alan Poternli Sur, M.Ö. 17 yy sonlarına tarihlendirilmektedir. Yukarı Şehir'de yer alan surların tarihlendirmesi yapılamamaktadır. Ancak günümüzde belirli izlerin varlığı ve M.Ö. 16. yy'da yoğun bir şekilde kullanıldığından dolayı burada da büyük bir sur sisteminin kullanıldığı düşünülmektedir. Alacahöyük'te yer alan savunma yapılarının Eski Tunç Çağında oluşturulmaya başlandığını söylemek mümkündür. Ancak kent surları Hitit İmparatorluk Döneminde yapılmıştır. Ortaköy-Šapinuva'da yer alan koruma duvarı olarak adlandırdıkları yapının tarihlendirmesi yapılmamıştır. Kuşaklı-Šarišša'da bulunan sur duvarı ise M.Ö.16. yy'a tarihlendirilmektedir.

Hitit kentlerinde yapılan bu sur sistemi, M.Ö. 17. yy'da güvenlik tedbiriyle yapılmasına rağmen M.Ö. 14 yy'dan itibaren ve M.Ö. 13. yy'da sembolik bir hal almıştır. Hititler, kent çevresinde aldıkları güvenlik tedbirlerinden dolayı bu yapı belli bir müddet sonra sembol niteliği kazanmıştır. Bunun en önemli göstergesi, savunma yapılarında büyük pencereler yapılması, mimari farklılıklar ve surların yapısındaki zayıflıklardır. Ayrıca Hititlerin kent kapılarının bazıları işlevsel olmaktan çok sembolik olarak yapıldıkları görülmektedir: Hattuša 'da, Kral Kapı. Sfenksli Kapı.

Hitit kentlerinde *intra mural* yerleşimde yol izleri, Hattuša ve Šarišša kentlerinde tespit edilmiştir. Arkeolojik veriler, sadece Hattuša ve Šarišša'nın kent içindeki yol ve sokakları hakkında bilgi verirken Šapinuva'da (*extra mural*) kent dışında da yol izleri tespit edilmiştir. Hititlerin, kentlerin birbirinin güvenliğini sağlayacak şekilde, "kuşaklama yöntemiyle" yollarını yaptıkları ve denetimi sağladıkları anlaşılmıştır. Ayrıca yol güvenliği için Hattuša ve Šapinuva'da karakolların varlığı tespit edilmiştir.

Hititlerde kentsel yapı: “Hattuša, Šapinuva, Šarišša, Tapikka ve Alacahöyük” başlıklı çalışmamızda kentler hususunda vardığımız kanıları şöyle sıralayabiliriz; Hit kentlerinin:

- Hattuša’ya olan uzaklıklarına göre kentlerin” bölgesel idare merkezleri” olmaya başladığı,
 - Ağırlıklı olarak kent kimliklerine göre mimari unsurların olduğu,
 - Kent yapılarının yüzölçümüne göre yapılmadığı,
 - Kutsal kentlerin yüzölçümünün küçük olduğu,
 - Kent görevlilerinin kent kimliğine göre değişebileceği,
 - Tehdit ve tehlikeler göre güvenlik tedbirlerinin alındığı,
- ve bütün bu özelliklerin kentlerin sahip olduğu arşivlerdeki bilgilerle desteklendiği

görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Adams, R.M. (1972). “Patterns of Urbanization in Early Southern Mesopotamia”, *Man Settement and Urbanism*, ed. P.J.Ucko-R.Tringham- G.W.Dimbleby, 735-749.
- Akdeniz, H. Keskin B. Yılmaz İ. Oral E. (2004). “Bazı Arpa Çeşitlerinin Verim ve Verim Unsurları İle Kalite Özellikleri Üzerine Bir Araştırma”, *YYÜ Ziraat Fakültesi, Tarla Bitkileri Dergisi*, 14(2), 119-125.
- Akok, M. (1979). *Alacahöyük'te Son Dönem Arkeolojik Çalışmalarla Açığa Kavuşturulan Yapı Teknikleri ve Mimari Gerçekler*. VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 103-113.
- Akok, M. (1980). *Alacahöyük 1979 Çalışmaları*, II.Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 81-83.
- Aktüre, S. (1997). *Anadolu Bronz Çağı Kentleri*, 2. Basım. Ankara: Türk Tarih Vakfı Yayınları.
- Alaura S. (2006). “Nach Boghazköi!” *Sendschriften der Deutschen Orient Gesellschaft* 13, Wiesbaden.
- Alp, S. (1940). *Untersuchungen zu den Beamtennamen im Hethitischen Festzeremoniell*, Leipzig.
- Alp, S. (1947). “Hitit Kralı IV. (?) Tuthaliya'nın Askeri Ferman”, *Belleten*, XI/43, TTKY, 383-402.
- Alp, S. (1949). “Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA'lar ve İdeogramının Hititçe Karşılığı”, *Belleten*, XIII//50, 245-270.
- Alp, S. (1952). *Hitit Devletinin İç Bünyesi*, IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 38-45.
- Alp S. (1963). “Kaniş=Anişa=Nişa Erken Hitit Çağının Bir Başkenti”, *Belleten*, C.27 S. 107, 367-376.
- Alp, S. (1968). *Zylinder und Stempelsiegel aus Karahöyük bei, Konya*, 5/26, Ankara: TTKY
- Alp, S. (1977). “Hitit Kenti Hanhana'nın Yeri” *Belleten*, 164, 649-652.

- Alp, S. (1979). *Maşathöyük'te Keşfedilen Çivi Yazılı Hitit Tabletleri*. VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976 Ankara) I, *TTKY* 9/3, 165-196.
- Alp, S. (1986). "Maşathöyük Tabletinin Eski Anadolu Coğrafyasına Katkıları" *XI TTKK*, Ankara, 227-233.
- Alp, S. (1983). *Beiträge Zur Erforschung des Hethitischen Tempels*. Kultanlagen Im Lichte Der Keilschrifttexte Neue Deutungen, Ankara.
- Alp, S. (1990). "Die Verpflichtungen šahhan und luzzi in einem Maşat-Brief", *OrNS*, Vol.59, Fasc.2, 107-113.
- Alp, S. (1991). *Maşat-Höyük'te Bulunan Çivi Yazılı Hitit Tabletleri Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Ankara: TTKY.
- Alp, S. (1993). *Beitrage zur Erforschung des Hethitischen Tempels, Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, (2.Baskı), VI. Dizi, Ankara: TTKY.
- Alp, S. (1998). "Zur Datierung des Ulmiteşup-Vertrages." *Altorientalische Forschungen* 25, 54-60.
- Alp, S. (1999). *Hititlerde Şarkı Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları.
- Alp, S. (2001). *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Alparıslan, M. (2007). *II. Muwattali ve Dönemi*.Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Bölümü, İstanbul.
- Alparıslan, M. (2011). "Anadolu'nun Kayıp Başkenti Tarhuntaşşa", *Aktüel Arkeoloji*, 21, 46-57.
- Alparıslan, M. (2012). *Hitit Kralı II.Muwatalli: Kişiliği ve İcraatı Filolojik Belgeler Işığında*, SOA- 1, İstanbul: TEBE.
- Alparıslan, M. (2017). *The Upper Land: Borders of a Political and Geographical Landscape, Places and Spaces in Hititte Anatolia I*. Hatti and East Proceedings of an International Workshop on Hititte Historical Geography ed. M.Alparıslan. İstanbul: TEBE, 177-184.
- Altman, A. (2004). *The Historical Prologue of The Hittite Vassal Treaties*, Ramat-Gan.

- Archi, A. (1971). "The Propaganda of Hattuşili III", *SME*, 14 185-215.
- Archi, A. (1979). "L'humanité des Hittites", *Fs Laroche*, 37-48.
- Archi, A. (2012). The Cuneiform Tablets, *Orientalia*, 81/1, 32-55.
- Archi, A. (2015). "Hitite Religious Landscapes", Sacred Landscapes of Hitites and Luwians, *Proceeding of the International Conference in Honour of F. Pecchioli Daddi*, Florence, (February 6th-8th 2014), *StAs* 9, 11- 25.
- Aslantürk, N. (2013)..*Hitit Belgelerinde Hurri Tanrıları ve Onların Kültürleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bahar, H. Koçak Ö. (2004). *Eskiçağ Konya Araştırmaları 2*. Konya: Kömen Yayınevi.
- Bahar, H. Turgut, M. Küçük, B. (2018). *Hititlerde Yerleşim Yeri – Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi*, *SEFAD* 39, 403-424.
- Baltacıoğlu, H. (2016). *É halentiu-/halentuwa Alacahöyük 2. Hitit Yapı Katı Ve Boğazköy Büyükkale Sarayı*. Ahmet Ünal'a Armağan. Ed. Sedat Erkut- Özlem Sir Gavaz, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 49-68.
- Baltacıoğlu, H. (2005). "Arinna Kentinin Suları, Su Yapıları ve Alacahöyük", *Archivum Anatolicum (ArAn)* 8/1, 1-46.
- Baltacıoğlu, H. (2008). *Alacahöyük Geç Tunç Çağı Yapı Kompleksinin (Tapınak/Tapınak-Saray/ Saray) Tanımı*", *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 23-39.
- Bayram, S. (1997). "New and Some Rare Geographical Names in The Kültepe Text", *Archivum Anatolicum* 3, 41-66.
- Beal, R. H. (1992). *The Organisation of the Hitite Military*, Theth 20, Heidelberg.
- Beal, R. H. (1986). "The History of Kizzuwatna and the Date of Šunaššura Treaty", *Oriental* 55, 424-445.
- Beckman, G. (1982). "The Anatolian Myth of Illuianka", *JANES*, XIV, 1-25.
- Becmagn, G. (1984). "Reviews of Books: Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte, by Sedat Alp pp XXXIV+ 383+13 plates, Ankara : TTK, 1983, *JAOS* 104, 583-584.

- Beckman, G. (1995a). *Royal Ideology and state administration in Hititte Anatolia*. in *CANE I*, (Ed. Jack M. Sasson), 529-543.
- Beckmann, G. (1995). The siege of Uršu text and Old Hititte historiography. *Journal of Cuneiform Studies* 47, 23–34.
- Beckman, G. (1999a). *Hititte Diplomatic Texts*. Atlanta: Scholars Press.
- Beckman, G. (1999b). “The City And Country In Hatti”, In H. Klengel And J. Renger (eds). *Landwirtschaft im alten Orient: ausgewählte Vorträge der XLI. Rencontre Assyriologique Internationale*, Berlin, (4-8.07.1994). *Berliner Beiträge zum Vorderen Orient* 18. Berlin, Dietrich Reimer, 161-169.
- Beckman, G. (2010). “Temple Building among the Hittites”, From the foundations to the crenellations: essay on Temple building in the ancient Near East and Hebrew Bible, *Alter Orient und Altes Testament*, 366, 71-89.
- Beckman, G. (2013). “Intrinsic and Constructed Sacred Space in Hititte Anatolia”. *Heaven on Earth Temples, Ritual and Cosmic Symbolism in the Ancient World*. ed. Deena Ragavan. Chicago: The Oriental Institute of Chicago, 153 – 173.
- Bittel, K. (1933). “B. Die Bauwerke” *MDOG* 72 (4), 12-17.
- Bittel, K. (1937). “C. Das Magazin in I-q/12-16 und der große Siegelfund”, *MDOG* 75, 27-31.
- Bittel, K. (1950). *Bullen zum Teil Anhängsel an Holztafeln, Jahrbuch für Kleinasiatische Forhung*, Heidelberg .
- Bittel, K. (1958). “Untersuchungen auf Büyükkale, a. Das Archiv im Gebäude K”, *MDOG* 91, 57-61.
- Bittel, K. (1969). “Boğazköy IV: Funde aus den den Grabungen 1967 und 1968”, *Abhandlungen der Deutschen Orient Gesellschaft*, Berlin.
- Bittel, K. (1976). *Die Hethiter Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. Bis zum Anfang des 1. Jahrtausends vor Christus* München.
- Bittel, N. Nauman, R. (1952). Boğazköy-Hattusa I, *WVDOG* 63, 48-57.
- Black, J. George, A. Postgate, N. (1999). *A Concise Dictionary of Akkadian*. Wiesbaden: Harrassowitz, (Santag 5), Verlag.

- Blasweiler, J. (2017). "The Kalehisar Mountain and the Deities of Arinna, The City Of The Sun Goddess, *Arnhem* 1, 1-36.
- Brandenstein, C.G. von (1940). Zum Churritischen Lexikon, *ZA* 46, 83-115.
- Bozgun, S. (2017). CTH 89: Çiviyazılı Belgelerde Hitit Sınır Kenti Tiliura (I), *Archivum Anatolicum (ArAn)* 11/1, 29-74.
- Boysan-Dietrich N., (1987). *Das Hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen*, TH 12.
- Brandau, B. (2003). *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Bryce, T. (1974). Some Geographical and Political Aspects of Musilis' Arzawan Campaign, *Anatolian Studies*, 24, 103-116.
- Bryce T. (1982). *The Major Historical Texts of Early Hittite History*. Asian Studies Monograph 1. Queensland, University of Queensland.
- Bryce, T. (1986). "The Bondaries of Hatti and Hittite Border Policy", *Tel Aviv* 13-14, 85-102.
- Bryce, T. (1998). *The Kingdom of The Hittites*. Oxford: Oxford University Press.
- Bryce, T. (2002). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Burgin J.M. (2016). *Aspects Of Religious Administration In The Hititte Late New Kingdom*, The University Of Chicago, Chicago.
- Childe, V. G. (1979). "The Urban Revolution", *Ancient Cities of Indus*, ed. G.L. Possehl, 12-17.
- Childe, V. G. (1979). "The Urban Revolution", *Ancient Cities of the Indus*, ed. G.L. Possehl, 12-17.
- Collins, B. J. (2002). *A History of The Animal Word in The Ancient Near East*, Handbook of Riental Studies /Handbuck Der Orientalistik Leiden, Boston.
- Cornelius, F. (1958). "Geographie des Hethiterreiches", *OrNs* 27, 225-251.
- Cornelius, F. (1964). "Zur Hethitischen Landeskunde", *Bi Or* XXI/1-2, 11-15.
- Cornelius, F. (1967). "Neue Arbeiten zur Hethitischen Geographie", *Anatolica I*, 62-77

- Cornelius, F. (1973). *Geschichte Der Hethiter, Mit Besonderer Berücksichtigung Der Geographischen, Verhältnisse un der Rechtsgeschichte*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Christiansen, B. (2014). "Tiliura", *RIA* 14, 44-45.
- Czichon, R. M. (2010). "Zur Lage von Nerik", 7. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Ankara, 157-162.
- Czichon, R. M. (2013). "Oymaağaç Höyük/Nerik", İstanbul: YKY, (Ed.). Meltem Alparslan / Metin Alparslan, 298-313.
- Çelik, D. (2014). *Yeni Dönem Alacahöyük Kazılarında Hitit Kültür Katı Mimari Buluntuları*, 4. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu, Çorum: Çorum İl Kültür ve Turizm Yayınları, 127-160.
- Çevik, Ö. (2004). *Anadolu'da Kentleşme Süreci*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Çınaroğlu, A. Genç, E. (2000). *Alaca Höyük 1998 Yılı Kazı Çalışmaları*. 21. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1999), I. Cilt, 327-334.
- Çınaroğlu, A. Genç, E. (2002). *Alaca Höyük 1999-2000 Yılı Kazı Çalışmaları*. 23. Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2001), C.I, 427-434.
- Çınaroğlu, A. Genç, E. (2003). *Alaca Höyük 2001 Yılı Kazı Çalışmaları*. 24. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 2002), C.I, 509-518.
- Çınaroğlu, A. Genç, E. (2004). *Alaca Höyük ve Alaca Höyük Hitit Barajı Kazıları*, 25. Kazı Sonuçları Toplantısı (26-31 Mayıs- 2003), C.I, 279-288.
- Çınaroğlu, A. Çelik, D. (2006). *2004 Yılı Kastamonu- Kınık Kazısı*. 27. Kazı Sonuçları Toplantısı (30 Mayıs-3 Haziran 2005), C.I, 7-18.
- Çınaroğlu, A. Çelik, D. (2007). *2005 Alacahöyük Kazısı*. 28. Kazı Sonuçları Toplantısı (29 Mayıs-2 Haziran 2006), C.II, 305-316.
- Çınaroğlu, A. Çelik, D. (2010). *Atatürk ve Alacahöyük*, Ankara: Ekici Form Ofset Matbaacılık.
- Çınaroğlu, A. Çevik, D. (2013). *Alaca Höyük. Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, (Ed. Meltem Alparslan- Metin Alparslan), İstanbul: YKY, 196-207.

- Çınaroğlu, A. (2017). “*Alacahöyük Kazılarında İlk Yıllar*”, The Discovery of an Anatolian Empire Bir Anadolu İmparatorluğunun Keşfi, İstanbul: YKY, 255-268.
- Darga, M. (1973). *Karahna Şehri Kült Envanteri (Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXXVIII 12)*, İstanbul.
- Darga, M. (1974). “Puduhepa= An Anaolian Queen of The Thirteenth Century B.C.” *Fs. Mansel*, 939-961.
- Darga, M. (1985). *Hitit Mimarlığı, 1- Yapı Sanatı: Arkeolojik ve Filolojik Veriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Darga, M. (1992). *Hitit Sanatı*, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Yayınları.
- Darga M., (2011). “Rubatum-Beyçe/Şehir Kraliçeleri”, *Anadolu’da Kadın: On Bin Yıldır Eş*, Anne, Tüccar, Kraliçe, YKY, İstanbul, 85-88.
- de Martino, S., (2006). *Hitite*, Ankara: Dost kitapevi.
- de Martino S., Giorgieri M., 2008, *Literatur zum Hurritischen Lexikon (LHL) Band 1*. A. Firenze.
- del Monte, G. F. Tischler, J. (1978). *Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte, RGTC VI/I*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- del Monte, G. F. (1992). *Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte, RGTC VII/II*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- del Monte, G. F. (1981). “Note sui trattati fra Hattusa Kizzuwatna” in *OA 20*, 203-221.
- de Roos J. (1984) *Hittitische geloften. Een teksteditie van Hettitische geloften met inleiding*, vertaling en cristische noten Dissertation an der Universität bon Amsterdam.
- Demirdelen, H. (2002). “2000 Yılı Külhöyük Kazısı”, Ankara: MKKS 12, 113-118.
- Demirel, S. (2013). *Hitit İnanç Sistemi ve Ekonomi İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Demirel, S. (2017). “A Contribution to Localization of Azzi Hayaşa, Mentioned in Hittite Cuneiform Text”, *Archivum Anatolicum(ArAn) S.11*, Ankara, 97-110.

- Dinçol, M. A. (2006). “Hititler”, Anadolu Uygarlıkları Hititler, *National Geographic Türkiye*.
- Dinçol, M.A. (1996). “Eski Anadolu Dillerinde “Yerleşim” ve “Konut” Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme”, *Tarih Vakfı Yayınları*, İstanbul, 116-121.
- Dinçol, M.A. (2002). “Maşathöyük Kaşka Sınır Bölgesinde Bir idare Merkezi”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 446-447.
- Dinçol, M. A. (1982). “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınlar Ansiklopedisi, 17-120.
- Dinçol, A. M. Yakar, J. - Dinçol, B, - Taffet, A., (2000). “The Borders of the Appanage Kingdom of Tarhuntašša- A Geographical and Archaeological Assessment”, *Anatolica* 26, 1-29.
- Dörfler, W. Herking, C. Neef, R. Pasternak, R. Von Den Driesch, A. (2011). “Environment and Economy in Hittite Anatolia”, *Insights into Hittite History and Archaeology*. eds. Hermnn Genz -Dirk Paul Mielke. Leuven -Paris-Walpole. MA, 99-124.
- Dörfler, W. Neef, R. Pasternak, R. (2000). “Untersuchungen zur Umweltgeschichte und Agrarökonomie im Einzugsbereich hethitischer Städte” *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 132, 367-380.
- Duru M., 1993, Ortaköy (SE Çorum) *Yöresinin Jeolojik İncelmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Dürr, M. (2014). “Hattuša Virtual Environment”. *Eine interaktive virtuelle Rekonstruktion des zentralen Tempelviertels als Produkt und Medium archäologischer Forschung*, Dissertation Universität Freiburg, Freiburg.
- Dündar, P. (2009).Morphological analyses in Hattusha Boğazkale/Turkey, *Middle East Technical University*, In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Science in geological Engineering, Ankara.
- Emre, K. (1979). “Maşathöyük’te Eski Tunç Çağı”, *TTK Belleten*, XLIII, S. 169, 1-20

- Emre, K. (2010), “Kaniş’in Keşfinin Hikayesi”, Anadolu’nun Önsözü Kültepe Kaniş Karumu Asurlular İstanbul’da, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Erkul, E. Hüser, A. Stümpel, H, Wunderlich, T. (2007). “Combiened Geopgsial Survey of an Ancient Hittite Dam: New and Old High-Tech”, *Geophysical Prospecting, CAA*, 1-5.
- Erkut, S. (1977). “Çiviyazılı Hitit Tabletleri”, *Belleten*, LXII/232, 495-498.
- Erkut, S. (1990). Hititlerde Tuz Kullanımı, *Belleten*, C.LIV, S. 209, 1-7.
- Erkut, S. (1992). Hitit Çağının Önemli Kült Kenti Arinna’nın Yeri, *Fs*, Ankara, 159-165.
- Ertem, H. (1975). *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Forlani, M. (1977). L’Anatolia nordoccidentale nell’impero eteo”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, Roma, 197-225.
- Forlani M – Marazzi M.. (1986). *Anatolia Atlante storico dei Vicino Oriente Antica 4.3: a L’impero Hittia*, Roma.
- Forlanini, M. (1986). Liverani M.,Milano L., Palmieri A., hrgg., “Anatolia: L’impero Hittita” *Atlante Storica del Vicino Oriente Antico 4/3*, Roma.
- Forlanini, M. 2008, The Central Province of Hatti: an Updating”, in K.Strobel ed. New Perspectives on Historical Geographical and Topography of Anatolia in the II and I Millennium B.C. *EOTHEN* 16, 145-188.
- Forrer, E. (1931). Hajaša- Azzi, *Caucasia* 9, 1-24.
- Friedrich, J. (1950). “Churristische Märchen und Sagen in hethitischer Spache”, *ZA* 49, 213-255.
- Friedrich, J. (1991). *Kurzgefaßtes Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- Friedrich, J- Kammenhuber A. (1991). *Hethitisches Wörterbuch*, 2 nd ed. III. Lieferung 11, Heidelberg.
- Friedrich, J. Kammenhuber, A. (1952). *Hethitisches Wörterbuch*, Band I, A. Heidelberg, Carl Winter-Universitätsverlag.

- Friedrich J., Kammenhuber A., Hoffmann I (2000); *Hethitishces Wörterbuch* 2nd ed.III. Lieferung 14, Heidelberg, 233-251
- Garstang, J. Gurney, O. R. (1959). *The Geography Of The Hittite Empire*, London Bristish Institute of Archaeology at Ankara.
- Garstang J. (1943). *Hittite Military Roads in Asia Minor*. A Study in Imperial Strategy, *AJA* 47, 37.
- Garstang, J. (1953). *Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey; The Neilson Expedition in Cilicia*, Oxford Clarendon Press, Oxford.
- Gates, M. H. (1996). Archaeology in Turkey, *American Jorunal of Archaeology* 100, 277-335.
- Genç E. (2008). Kastomonu-Kınık Kazıları ve Yerleşimin Çevre Kültür Bölgeleri ile İlişkiler, Prof. Dr. Aykut Çınaroğlu'na Armağan, İstanbul: Ege Yayınları, 105-134.
- Girbal, C. (1986). *Beitraege zur Grammatik des Hattischen*, Frankurt-Berlin- Newyork.
- Glatz, C. (2009). "Empire as Network: Spheres of material interaction in Late Bronze Age Anatolia." *Journal of Anthropological Archaeology* 28, 127-141.
- Glatz, C. (2011). "The Hititte State and Empire from Archaeological Evidence." *In The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, ed. Sharon Steadman and Gregory McMahon, Oxford: Oxford University Press, 877-899.
- Glatz, C. (2013). "Contact, İnteraction, Control The Archaeology of Inter Regional Relations in Late Bronze Age Anatolia," University College London, United Stated: The Degree Of Doctor Of Philosophy.
- Glatz, C. Plourde, A. (2011). "Landscape Monument and Polical Competition in Late Bronze Age Anatolia", *An İntestigation of Costly Signaling Theory BASOR* 361 33-66.
- Glatz, C. Roger M. (2005). "Anthropology of a Frontier Zone: Hititte-Kaska Relations in Late Bronze Age North-Central Anatolia". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 339, 47-65.
- Glatz, C. Roger, M. (2009). "The Historical Geography of North-Central Anatolia in the Hititte Period: Texts and Archaeology in Concert", *Anatolian Studies*, 59, 51-72.

- Goetze, A. (1995). *Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish*, History of the Middle East and Aegean Region c. 1380-1000 B.C. ed. Albert H. Goetze). Cambridge.
- Goetze, A. (1924a). "Kleinasien Zur Hethiter Zeit", *OAI* Heidelberg, 1-32.
- Goetze A. (1924b). "Das Hethische Fragment des Šunaššura-Vertrags", in *ZA* 36, 11-18.
- Goetze, A. (1925). Hattušiliš, *MVAG* 29-3, Leipzig.
- Goetze, A. (1928). Das Hethiter Reich *AO* 27/2, 24-45.
- Goetze, A. (1940). "Kizzuwatna and the Problem of Geography", *Yale Oriental Series*, Vol XXII, New Haven: Yale University Press, 1-86.
- Goetze, A. (1957). *Kulturgeschichte des Alten Orients*, München: Kleinasien.
- González Salazar, J. M. (1994). "Tiliura Un Ejemplo De La Política Fronteriza Durante El Imperio Hitita CTH 89", *AuOr Orientalis* 12, 159-176.
- Gorny, R. L. (1997). "Zippalanda and Ankuwa: The Geography of Central Anatolia in the Second Millennium, B.C. *JAOS* 117, 549-557.
- Gordin, S., (2010). "Scriptoria in Late Empire Period Hattuša: The Case of the É GIŠ.KIN.TI", *Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, *StBoT* 51, Herausgegeben von der Kommission für den Alten Orient der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 58-176.
- Greave, A. Helwing B. (2003). *Archaeology in Turkey: The Stone and Iron Ages 2001*, TÜBA-AR, 125-157.
- Gurney, O.R. (1940). "Hittite Prayers of Muršili II, *AAA* 27, 1-63.
- Gurney, O. R. (2001). *Hittiter*, (Çev. P. Arpaçay), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Gurney, O.R. (2003). "The Upper Land, *mātum elītum*", *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. On the Occasion of His 65th Birthday* (Ed. G. Beckman, R. Beal, G. McMahon), Winona Lake, Eisenbrauns, 119-126.
- Gümüşçü, O. (1994). *Boğazkale İlçesi Çorum Coğrafyası*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara.

- Günbattu, C. (2012). *Kültepe – Kaniş Anadolu’da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Güterbock, H. G. (1933). “D.Die Texte” *MDOG* 72, 37-53.
- Güterbock, H. G. (1937). 3. Schiffurkunden, A die siegel, *MDOG* 75, 52-60.
- Güterbock, H.G., (1940). *Siegel aus Boğazköy, I. Teil*, AfO 5, Berlin.
- Güterbock, H. G. (1942). Siegel aus Boğazköy II, *AfO* Beih7.
- Güterbock, H. G. (1944). “Zile Yakınında Maşat’ta Gelme Bir Eti Mektubu”, Ein Hetitischer Brief aus Maşat bei Zile, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2, 389-405.
- Güterbock, H.G. (1954). “Authority and Law in Hititte Kingdom”, *JAOS* 17, 16-24.
- Güterbock, H. G. (1956). “The Deeds Of Suppiluliuma As Told By His Son, Mursili II”, *Journal of Cuneiform Studies* 10: 41-68, 75-98, 101-130.
- Güterbock H.G. (1960). “ An Outline of Hittite AN.TAH.ŠUM Festival”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol 19, No.2, 80-89.
- Güterbock, H.G. (1974a). “The Hititte Palace”, (Ed. P.Garelli), *Le palais et la royauté (Archeologie et Civilisation) XIXe Rencontre Assyriologique Internationale organisée par le groupe François Thureau-Dangin Paris, 29 juin-2 juillet 1971*, Paris, 305-314.
- Güterbock, H.G. (1974b). “ Hittite Parallels”, *JNES* 33, 323-327.
- Güterbock, H. G. (1975) “The Hittite Tempel According to Written Sources”, in : *Le temple et le culte Compte rendu de la vingtieme Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden 3-7 juillet 1972, uitgaven van het Nederlands Historisch archaeologisch Instituut te İstanbul/Publications de I, Institut Historique Archeologique Neederlandais de Tamboul 37, İstanbul, 122-132.*
- Güterbock, H. G. (1991-1992). “Bemerkungen über die im Gebäude A auf Büyükkale gefundenen Tontafeln”, *AfO* 38-39, 132-137.
- Güterbock, H.G. -van den Hout, P. J., (1991). “*The Hititte Instructions for the Royal Bodyguard*, AS 24, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- Haas, V. (1998). *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext* ChS I/9.

- Haas, V. Wilhem, G. (1974). *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna*, Alter Orient und Testament: Sonderreihe Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients 3, Kevelaer.
- Haas, V. (1984). "Die Serien itkahi und itkalzi des AZU Priesters", Rituale für Tasmisarri und Taduhepa sowie weitere Tecte mit Bezug auf Tasmisarri, *Corpus der Hurritischen Spachdenkmäle* I, Band 1, Roma.
- Haas, V. (1994). *Geschichte Der Hetitischen Religion*, Handbuck Der Orientalistik, Leiden.
- Haas, V. - Wäfler M., 1973, "Bermerkungen zu halentuwa, 1st. *Mitt.* 23/24, 1-31.
- Haase, R. (1962). "Über neue Vorschläge zur Erkarung der hethitischen Formel Parna ššeja suwaizzi", *BiOr* XIX ¾, 114-116.
- Hawkins, J. D. (1998). "Tarkasnawa King og Mira" Tarkondemos', Boğazköy Sealing and Karabel", *Anatolian Studies*, Vol. 48, 1-31.
- Heffner, E. H. Bonner C. (1930). Archaeological Discussions, *American Journal of Archaeology*, Vol 34, No. 4, 480-510.
- Hoffmann, I. (1984). *Der Erlass Telipinus*, TH 11, Heidelberg.
- Hoffner, H. Beckman (2009). *Writings ancient World Letters form the Hittite Kingdom*, Society of Biblical Literature, Atlanta.
- Hoffner, H. A. (1974). *Alimenta Hethaeorum, Food Production in Hittite Asia Minor*, New Haven.
- Hoffner, H.A. (1975). "Hittite Mythological Texts: A survey," in *Unity and Diversity: Essays in the History, Literature and Religion of the Ancient Near East*, ed. Hans Goedicke and J.J. M. Roberts Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Hoffner, H.A. (1987a). "Hititte Note on MEŠEDI", *MEŠETTU(M)*, RA 81, 188-189.
- Hoffner, H.A. (1987b) . "Paskuwatti's ritual against sexual impotence CTH 406, in *AuOr* 5, 271-287.
- Hoffner, H. A. Jr. (1990). *Hittite Myths*, Atlanta, Georgia.
- Holton, R. J. (1999). *Kent Kapitalizm ve Uygarlık*, çev. Ruşen Keleş, Ankara: İmge Yayınevi.

- Hout, J.L. Thaltman J.P., Dominique V. (2000). *Kentlerin Doğuşu*, çev. Ali Pektaş Girgin, İstanbul: İmge Kitapevi.
- Houwink ten Cate, P.H.J. (1974). “Contact Between The Aegean Region And Anatolia In The Second Millenim B.C”. *Anatolian Evidence For Relations With The West In The Late Bronze Age*, ed. R.A. Crossland- A. Birchall, Bronze Age Migrations in the Aegean London, 141-161.
- Houwink ten Cate, P.H.J. (1970). *The Records of Early Hittite Empire (c. 1450-1380*, PIHANS 26, İstanbul.
- Hüser, A. (2006). Wasser für Şarişşa, Mit Grossem Technischen Wissen Errichteten Hethitische Ingenieure İm 2. Jt v. Chr. Bauten zur Wasserversorgung *Antike Welt*, S. 37, Heft 5, 93-97.
- Hüser, A. (2007). *Hethitische Anlagen zur Wasserversorgung und Entsorgung Kuşaklı-Şarişşa 3 Rahden/Westf.*
- HW: Friedrich, J. (1952). *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- HW²: Friedrich, J. Kammenhuber, A. (1975). *Hethitisches Wörterbuch 2nd edition*, Heidelberg.
- HZL: C. Rüster, E. Neu, (1989). *Hethitischen Zeichenlexion*, Wiesbaden.
- Imparati F. Saporetti C. (1965). “L’autobiografia di Hattuşili I”, *SCO*, 40-45.
- Imparati F. (1974). “Una concessione di terre da parte di Tudhaliya IV”, *RHA* 32.
- Imparati, F. (1992). *Hitit Yasaları*, Ankara: İtalyan Kültür Heyeti, (Çev. E. Özbayoğlu).
- Jablonka, P. (2011). “Troy in Regional and International Context”, *Oxford Handbook of Ancient Anatolia*.
- Josephson, F. (1972). *The Function of the Sentence Particles in Old and Middle Hittite*. Uppsala.
- Kammenhuber, A. (1962). Hattische Studien 1, *RHA*, 20/70, 1-29.
- Kammenhuber, A. (1972). Keilschrifttexte aus Boğazköy (KBo XVII), *OrNS* 41, 292-302.
- Karaman, Z. T. (1998). *Kent Yönetimi ve Politikası*, İzmir: Anadolu Matbacılık.
- Karauğuz, G. (2001). *Hitit Mitolojisi*, Konya: Çizgi Kitabevi.

- Karauğuz, G. (2002). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları,
- Karauğuz, G. (2005). *Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında M.Ö. 2. Binde Orta Anadolu'nun Güney Kesimi*, Konya: Çizgi Kitapevi.
- Karauğuz, G. (2013). "Tarhuntašša ve Konya-Karaman Araştırmaları Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.30, Konya, 41-54.
- Kazancı, N. (2008). *Boğazköy-Alacahöyük (Çorum) Tarihi Milli Parkı ve Çevresi Jeositleri*, Ankara:Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü Jeolojik Mirası Koruma Derneği.
- Kempinski, A.-Koşak, S. (1970). "Der Išmeriga-Vertrag", *WdO*, 191-127.
- Kellerman, G. (1980). *Recherches sur les rituels de fondation hittites*, Thèse présentée à l'université de Paris-I en vue du doctorat de 3e cycle.
- Keleş R. (1998). *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: İmge Kitapevi.
- Klengel, H. (1975). "Zur Ökonomischen Funktion Der Hethitischen Tempel", *Studi Micenei Ed. Egeo Anatolici, Fascicolo XVI*, 181-2000.
- Klengel, H. (1999). *Geschichte des Hethitischen Reiches, Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, der Nahe und der Mittlere Osten, Band 34*, Köln: Brill.
- Klengel, H. (2002). "Hitit Büyük İmparatorluk Dönemi'nde Kargamış", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 464-465.
- Koşak, S. (1995). The Palace Library "Building A on Büyükkale, *Fs Houwink ten Cate*, 173-179.
- Koşay, H. Z. (1938). *Alacahöyük Hafriyatı 1936*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koşay, H. Z. (1964). "Pulur ve Güzelova", *Erzurum Araştırmaları, Atatürk Konferansları I*, Ankara, 91-94.
- Koşay, H. Z. (1965). *Alacahöyük Kulavuzu*", Ankara: TTK Basımevi.
- Koşay, H. Z. (1966). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük Kazısı, 1940-1948'deki Çalışmalar Dair İlk Rapor*, TTKY, Ankara.

- Koşay, H. Z. Akok, M. (1966). Alacahöyük Kazısı 1940-1948 de Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor/ Ausgrabungen con Alaca Höyük Vorbericht dic Forschungen und Entdeckungen von 1940-1948, Ankara: TTKY.
- Koşay, H. Z. Akok, M. (1973). Alacahöyük Kazısı 1963-1967 Çalışmaları ve Keşiflerine ait ilk rapor/Alaca Höyük Excavations. Preliminary Reportt on Research and Discoveries 1963-1967, Ankara: TTKY v.28.
- Kramer, S. N. (1998). *Tarih Sümer'de Başlar*, çev: Muazzez İlmiye Çığ, Ankara:TTKY, X. Dizi S. 11.
- Kulakoğlu, F. (2009). “Eski Anadolu'nun İlk Uluslararası Ticaret Merkezi: Kültepe”, G.Yıldız vd. *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, C.1, Kayseri, 21-26.
- Kulakoğlu, F. (2010). “Kültepe Kaniş-Karumu Anadolu'nun En Eski Uluslararası Ticaret Merkezi, Anadolu'nun Önsözü Kültepe Kaniş Karumu Asurlular İstanbul'da, *Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları*, Kayseri.
- Kümmel, R. H. (1976-1980). Kizzuvatna, *RIA* 5, Berlin, 627-631.
- Laroche, E. (1959). *Dictionnaire de la langue louvite*, Paris.
- Laroche, E. (1966). *Les noms des Hitittes*, Paris.
- Laroche, E. (1968), Textes de Ras Shamra en langue hittite”,in *Ugaritica* 5, s. 769-784.
- Laroche, E. (1979). *Dictionnaire De La Langue Hourrite* II, 206-207.
- Laroche E. (1954) .Rev of : Friedrich J 1952-1954 in *RA* 48, (1954) 45-49,219-220.
- Larsen, M. T. (1976). “*Old Assyrian City-State and Its Colonies*”, *Akademisk Forlag*, Copenhagen, 234-235.
- Lamante, S. (2009). *II Ruolo di Nerik nel Periodo Imperiale Ittita II Ruolo di Nerik nel Periodo Imperiale Ittita*. Tesi di dottorato, Firenze: Università di Firenze.
- Lebrun, R. (1976). *Samuha Foyer Religieux De l'empire Hittite*, Louvain. La Neuve.
- Lebrun, R. (1980). *Hymnes et prieres Hittites*, Louvain- Neuve.
- Lombardi, A. (1997). *II Culto Delle Montagne All'epoca di Tudhaliya IV: Continuità innovazione Studi Micenei ed Egeo- Anatolici* 39 1, 85-110.

- Lorenz, J. Schrakamp, I. (2011). *Hititte Military And Warfare*, In H. Genz D.P.Mielke Insight Into Hititte History And Archaeology Colloquia Antiqua 2, Leuven Paris 125-151.
- Lynch, K. (1960). *The Image of the City*, Cambridge, M.A: The MIT Press.
- Macqueen, J. G. (1968). "Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millenium B.C", *AnatSt* 18, 169-185.
- Makridy, T. (1908). "La porte des sphinx à Euyuk. Fouilles du Musée Impérial Ottoman", *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft* 13.3, 1-29.
- Marazzi, M. (1982). "Costruiamo la reggia fondiamo'la regalita", Note intorno ad un rituale antico-ittita CTH 414", *VO* 5, 117-169.
- Matsurmura, K. (2016). "Büklükale Kazıları 2009-2014, Kırşehir Arkeolojik Ve Paleoantropolojik Çalışmalar," *Tasarım Baskı*, Ankara, 55-84.
- Melaart, J. (1968). "Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age", *AnatSt* 18, 187-202.
- Mermerci, D. (1994). *Külhöyük 1992 Kazıları*. 1993 yılı Anadolu Medeniyetler Müzesi Konferansları, Ankara, 58-85.
- Mielke, D. P. (1998). "Die Nachuntersuchungen Am Westhang. İn A. Müller-Karpe, Untersuchungen in Kuşaklı 1997". *Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft* 130, 120-129.
- Mielke, D. P. (2001). "Die Grabungen an der Südspitze," In A.Müller-Karpe Untersuchungen İn Kuşaklı 2000, *Mitteilungen der Deutschen Orient- Gesellschaft* 133, 237-243.
- Mielke, D. P. (2011). "Hittite Cities: Looking For A Concept", *In H. Genz and D.P.Mielke (eds) Insights Into Hittite History And Archaeology*, Ancient East and West Special Edition Paris, 153-194.
- Mielke, D. P. (2012). "Fortifications And Fortification Strategies Of Mega Cities In The Ancient Near East", Proceeding of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East 12-16 April 2010, The British Museum And UCL London Vol. 1. Mega-Cities Mega Sites, *The Archaeology Of Consumption Disposal Landscape*, Transport Communication, Wiesbaden, 74-91

- Mielke, D.P. (2013a). “Şehirler ve Yerleşim Düzeni”, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Ed. Meltem Doğan Alparslan - Metin Alparslan, YKY, İstanbul, 36-150.
- Mielke, D. P. (2013b). “Maşathöyük ve İnandıktepe”, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Ed. Meltem Doğan Alparslan - Metin Alparslan, YKY, İstanbul, 208-219.
- Mielke, D. P. (2017). “Hititte Settlement Policy”, *Places and Spaces in Hititte Anatolia I: Hatti and East Proceedings of an International Workshop on Hititte Historical Geography*, (Ed. M.Alparaslan) İstanbul, TEBE, 13-27.
- Mielke, D. P. (2018). “Hititte Fortifications Between Function and Symbolism, Understanding” *Ancient Fortifications Between Regionality And Connectivity*, (Ed. Ariane Ballmer, Manuel Fernández-Götz and Dirk Paul Mielke), United Kingdom, 63-82.
- Miller, J. (2013). *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, *Society of Biblical Literature, Writing from the Ancient World*, (Ed. M.Giorgieri), Atlanta.
- Miller J. (2014). Hitit Döneminde Anadolu’da Halklar ve Diller, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu* YKY, İstanbul, 120-135.
- Mora, C. (1977). “Saggio per uno studio sulla popolazione urbana nell’Anatolica antica” *Stui Micenei ed Egeo Anatolici* 18, 277-241.
- Murat, L. (1998a). “Hitit Dünyasında Gaşgaların Yeri”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara, 435-445.
- Murat, L. (1998b). “Hitit Coğrafyasında Yukarı Ülke ve Tarihi Önemi”, *AÜDTF*, Ankara, 175-188.
- Murat, L. (2012a). Hititlerde Su Kültü. Ankara: *TAD*, 125-158.
- Murat, L. (2012b). *Hititlerde Kutsal Su*, 2. Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu, Çorum, 131-142.
- Murat, L. (2012c). ”Hitit Yaşamında Yağmur”, Ömer Çapar’a Armağan. Ankara: Hel Yayıncılık , 203-220.
- Murat, L. (2016). *Anadolu’da Kaşkalar*. Ankara: Hel Yayınları,
- Müller-Karpe, A. (1988). Hethitische Töpferei der Oberstadt von Hattuša Ein Beitrag zur Kenntnis Spät- großreichszeitlicher Keramik und Töpferbetriebe unter

Zugrundelegung der Grabungsergebnisse Bonn 1978-82 in Boğazköy, *Marburger Studien zur Vor und Frühgeschichte* 10 Marburg.

- Müller Karpe, A. (1993). “Yeni Bir Hitit Merkezi: Kuşaklı (Başören/Sivas), 1992 Yılı Yüze Araştırması”, *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 259-265.
- Müller-Karpe, A. (1995). *Ausgrabungen in Kuşaklı 1994*, Orient Express.
- Müller-Karpe, A. (1999a). “Untersuchungen in Kuşaklı 1998”, *MDOG* 131, 57-113.
- Müller Karpe, A. (1999b). *Kuşaklı-Şarişsa 1993-1997 Kazılarına Toplu Bakış*. XX Kazı Sonuçları Toplantısı, C. 1, Ankara, 445-466.
- Müller- Karpe, A. (2000). “*Kuşaklı 1998 yılı VI. Kazı Çalışmaları Hakkında Ön Rapor*, XXI Kazı Sonuçları Toplantısı 1”, Ankara, 309-320.
- Müller-Karpe, A. (2002). “Kuşaklı-Şarişsa Yukarı Ülke’de Bir Kült Merkezi, Maşathöyük Kaşka Sınır Bölgesinde Bir idare Merkezi”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanırlı Halk*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 470-474.
- Müller-Karpe, A. (2003). *1999-2001 Yıllarında Kuşaklı-Şarişsa’da Yapılan Kazı ve Araştırmalar*, 24. Kazı Sonuçları Toplantısı, C. 1, Ankara, 437-488.
- Müller-Karpe, A. (2004). Untersuchungen in Kuşaklı 2002, *MDOG* 136: 103-135.
- Müller-Karpe, A. (2009). “The Rise and Fall of the Hittite Empire in the Light of Dendroarchaeological Research”, *In Tree-rings and Old World Archaeology and Environment: Papers Presented in Honor of Peter Ian Kuniholm*, ed, Sturtu W. Manning and Mary Jaye Bruce, Oxford: Oxbow Books, 1-9.
- Müller-Karpe, A. (2013). “Einige archäologische sowie archäoastronomische Aspekte hethitischer Sakralbauten, Tempel im alten Orient”, *Colloquien der Deutschen Orient- Gesellschaft* Band 7, Germany, 335-354.
- Müller-Karpe, A. (2015). “Planning a sacred landscape examples from Şarişsa and a Hattusa”, *Sacred Landscapes of Hitittes and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi Florence*, February 6 th- 8th 2014, ed. Anacleto D’agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri, Firenze University Press, 83-93.

- Müller-Karpe, A. (2017). *Sarissa Die Wiederentdeckung einer hethitischen Königsstadt*, Germany: Philipp von Zabern.
- Müller-Karpe, A. Müller-Karpe V. Schrimpf A., (2009). "Geometrie und Astronomie im Stadtplan des hethitischen Šarišša" *MDOG* 141, 45-64.
- Müller-Karpe, A. Müller-Karpe, V, (2013). "Kuşaklı-Šarišša", *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu*, (Ed. Meltem Doğan Alparlan, Metin Alparlan), İstanbul: *YKY*, 220-225.
- Müller-Karpe, V. (2003). Eine Kutvase aus Kuşaklı-Sarissa, M.Özdoğan –H. Haptmann N.Başgelen. *From Villages to Town Studies Presented to Ufuk Esin*, İstanbul, 307-312.
- Müller-Karpe, V. (2005). "Kuşaklı-Sarissa'da Büyük Tapınağın Bira İmalathanesi". *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 555-574.
- Naumann, R. (1975). *Eski Anadolu Mimarlığı*, (çev. B. Madra), Ankara: TTK Basımevi.
- Neu, E. (1974). *Der Anitta – Text*, *StBoT* 18, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Neu, E.(1988). "Zur Grammatik des Hurritischen auf der Grundlage der hurritischhethitischen Bilingue aus der Boğazköy-Grabungskampagne 1983", *Hurriter und Hrurritish Xenia* 21, 95-115.
- Neve, P. (1969). "Der Große Tempel und die Magazine." In *Boğazköy IV: Funde aus den Grabungen 1967 und 1968*, ed. Kurt Bittel, 9-19. Berlin, Gebr. Mann.
- Neve, P.(1973). Die Kultraume in den Hethitischen Tempeln Hattusa, *Festschrift Heinrich Otten*, 253-272.
- Neve, P.(1975). "Der Grosse Tempel in Boğazköy-Hattusa", *Le Temple Et Le Culte; Compte Rendu de La Vingtieme Recontre Assyriologique Internationale*, 73-79.
- Neve, P. (1982). *Büyükkale Die Bauwerke Grabungen 1954- 1966*, Boğazköy –Hattuša 12, Berlin.
- Neve, P.(1984). Die Ausgrabungen von Boğazköy-Hattuša 1983, *Archäologischer Anzeiger*, 329-381.
- Neve P. (1986). Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 1985, *ArAnz*, 365-406, 795-796.

- Neve P. (1987). Boğazköy-Hattusa 1986 Kazıları, IX Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 6-10 Nisan 1987, C. I. 249-297.
- Neve, P. (1990). “Tapınaklar ve Tanrılar Kenti Hattuša”, *Anadolu Araştırmaları XII Ayır Basım*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İstanbul, 22-40.
- Neve, P. (1991). Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 1990, *Archäologischer Anzeiger*, 299-348.
- Neve, P. (1992). *Šuppiluliuma I* oder II, FS.
- Neve, P. (1993), *Hattusha City of the God an Tempel: Results of the Excavations in the Upper City*, British Academi.
- Neve, P. (1996). “Hitit Krallığının Başkenti Hattuša’da Konut”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut Ve Yerleşme, Housing And Settlement İn Anatolia A Historical Perspective* , Tarih Vakfı Yayınları İstanbul, 99-115.
- Neve, P. (1999). Die Oberstadt von Hattuša, *Die Bauwerke I Die Bebauung İm Zentralen Tempelviertel*, Boğazköy-Hattuša Berlin.
- Neve, P. (2000). “The Great Tempel in Boğazköy-Hattuša”, *The annual of the American Schools of Oriental Research, Acroos the Anatolian Plateau: Reading in the Archaeology of Ancient Turkey*, Vol 57, 77-97.
- Norberg-Schulz, C. (1980). *Genius Loci: Towards a Phenomology of Architecture*, New York Rizzoli.
- Nossov, K.S. (2008). *Hititte Fortifications c.1650-1700 BC.*, Westminster, Osprey Publishing.
- Omura, S. (2013). “Kaman Kalehöyük’teki M.Ö. II. Binyıl Yuvarlak Siloları”, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, (Ed. Meltem Doğan Alparslan-Metin Alparslan), İstanbul, 290-295.
- Oppenheim, A. L. (1969). *Mesopotamia- Land Of Many Cities*, In L.Lapidus ed. Middle eastern Cities A Symposium on Ancient, Islamic and Contemporary Middle Eastern Urbanism 3-18 Berkle, University of California Press.
- Otten, H. (1958). “Keilschrifttexte”, *MDOG* 91, S. 73-83.
- Otten, H. (1964). “Aufgaben Eines Bürgermeisters İn Hattuša”, *BagM*, Band 3, 91-95.

- Otten, H. (1971). "Die Genealogie Hattušiliš II", *KBo VI 28, ZA 61*, 233-238.
- Otten, H. (1981). *Die Apologie Hattušiliš III. Das Bild der Überlieferung*, StBoT 24, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Otten, H. (1983). "Der Anfang der HAZANNU-Instruktion", *Or.* 52, 134-137.
- Otten, H. (1984). "Die Tontafelfunda aus Haus 16," *Archäologischer Anzeiger*, 372-375.
- Otten, H. (1988). "Die Bronzetafel aus Boğazköy, Ein Staatsvertrag Tuthaliya I" *StBoT 5*, Beiheft 1, Wiesbaden.
- Ökse, T. (2000). Neue hethitische Siedlungen zwischen Maşathöyük and Kuşaklı, *İstanbul Mitteilungen* 50, 87-111.
- Ökse, T. (2001). Hethitisches Territorium Am Oberen Maraşsantia. Ein Rekonstruktionsversuch. In G. Wilhelm. Akten Des IV. Internationalen Kongresses Für Hethitologie Würzburg 4-8 Oktober 1999, 499.510.45, *StBoT* Wiesbaden, Harrassowitz.
- Ökse, T. (2005). "Kızılırmak ve Fırat Havzasını Birbirlerine Bağlayan Eski Kervan Yolları", *Bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.34, 15-32.
- Özgüç, T. 1950, Türk Tarih kurumu tarafından yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1948, *TTKY* Ankara.
- Özgüç, T. (1978). *Maşathöyük Kazıları Ve Çevresindeki Araştırmalar* TTKY, Ankara.
- Özgüç, T. (1980). Excavation at the Site, Maşathöyük: Palace, Archives, Mycenaean Pottery, *Amerikan Journal of Archaeology Vol 84. No 3, Archaeological Institute of America*, 305-309.
- Özgüç, T. (1982). "Maşathöyük II, Boğazköy'ün Kuzeydoğusundaki Bir Hitit Merkezi", *TTKY*, 38, Ankara.
- Özgüç, T. (1988). *İnandıktepe- Eski Hitit Çağında Önemli bir Kült Merkezi*, TTKY, Ankara.
- Özgüç, T. (1999). *Kültepe-Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabetleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTKY, V.Dizi-Sa.46, Ankara.

- Özgüç, T. (2002a). Maşathöyük: Kaşka Sınır Bölgesinde Bir İdari Merkezi, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 466-467.
- Özgüç, T. (2002b). Alacahöyük, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 468-469.
- Özgüç, T. (2002c). *Neşa Bir Şehrin Gelişim Öyküsü*, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 459-460.
- Özkara, R. (1997). *Arpada Beta Glukan İçeriği Ve Malt Kalitesi Üzerine Etkileri*, Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Özkan, S. (2017). “Türkiye’de Müzelerinde Korunan Çivi Yazılı Tabletler”, Prof. Dr. Recep Yıldırım’a Armağan, *Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları*, Ankara.
- Paroussis, M. (1985). Les listes de champs de pylos et Hattuša et le régime foncier mycénien et Hititte. *Rechtsphilosophische und Rechtshistorische Studien 2* Köln, Böhlau.
- Petschow, H. (1963). “Zur Nexalhaftung im hethitischen Recht”, in *ZA 55*, 237-250.
- Pecchioli Daddi, F. (1975). “II HAZAN(N)U nei testi di Hattuša”, *OA 14*, 93-136.
- Pecchioli Daddi, F. (1982). *Mestieri, Professioni e Dignita Nell’anatolia Ittita*, Roma.
- Pehlivan, M. (1991). Hayaşa (M.Ö. XV-XIII. yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu). *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları*, Erzurum.
- Popko, M. (1978). Kultobjekte in der hethitischen Religion (nach keilschriftlichen Quellen), Warszawa.
- Popko, M. (1994). *Zippalanda Ein Kult zentrum im Hethitischen Kleinasien*, Heidelberg, Universitätverlag.
- Puchstein, O. (1912). “Boghasköi: Die Bauweke” *WVDOG 19*, 93-135.
- Puchstein, O. (1953). “Boghasköi: Die Bauweke” *MDOG 86*, 56-57.
- Puhvel, J. (1984). *Hititte Etymological Dictionary Vol I: Words beginning with A; Vol 2: Words beginning with E and I*, Berlin –New York –Amsterdam.

- Puhvel, J. (1991). *Hitite Etymological Dictionary Vol. 3 Words beginning with H*, Trends in Linguistics , Mouton De Gruyter, Berlin New York.
- Renfrew, C. Bahn P. (1996). *Archaeology: Theories, Methods and Practise*, Thames and Hudson, London.
- Reyhan, E. (2008). “Ortaköy/Şapinuva Arşivinde Geçen Yeni Kruban Terimleri Hakkında”, VI Congresso Internazionale di Ittitologia Roma 5-9 settembre 2005, *Studi Micenei ed. Egeo-Anatolici SMEA* , Volume L-Parte II, Roma, 625-636.
- Reyhan, E. (2009). “Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım”, *Gazi Akademik Bakış* 157, C.2 S.4, 157-174.
- Reyhan E. (2014). “Şapinuwa Şehrinin Yol Güvenliği Üzerine Bir İnceleme”, 4. *Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu*, Çorum, 77-103.
- Reyhan, E. (2017a). *Hitit Devletinde Yönetim ve Siyaset Direktif, Yemin ve Sadakat*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Reyhan, E. (2017b). “Hititlerde Yol Güvenliği Üzerine Bir İnceleme: Şapinuwa Kenti Örneği”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S.155, 35-50.
- Reyhan, E. Ozulu, M. Tombuş, E. (2012). ”Ortaköy- Şapinuwa’ Hitit Yolu”, 2. *Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu*, Çorum, 143-154.
- Richter, J. (2016). Spätbronzezeitliche Bebauung: das Silo, Archäologische Forschungen am Oymağaç Höyük/Nerik 2011-2015, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin*, S.148, 38-41.
- Rost, L. (1956). “Die ausserhalb von Boğazköy gefundenen hethitischen Briefe”, in *MIO* 4, 328-350.
- Sanır F., (2000). *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Gazi Kitapevi.
- Saltuk S. (2007). *Arkeoloji Sözlüğü*, Ankara: İnkılap Yayınevi.
- Sayce, A. H. (1992). “Society The Geographical Position of Arzawa”, *The Journal of Egyptian Archaeology* Vol 8, N03/4, 233-234.
- Schachner, A. (1999a). *Von der Rundhütte zum Kaufmannshaus: Kulturhistorische Untersuchungen zur Entwicklung prähistorischer Wohnhäuser in Zentral-, Ost- und Südostanatolien*. Oxford: Oxford University Press.

- Schachner, A. (1999b). "Grabungen Am Südost-Tor", In A. Müller-Karpe, *Untersucungen In Kuşaklı 1998, Mitteilungen der Deutshen Orient-Gesellshaft* 131, 69-79.
- Schachner, A. (2008). "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 2007", *AA* 1, 131-161.
- Schachner, A. (2010a). "M. Ö 16. yy Hitit Anadolu'sunda Bir Dönüm Noktası", *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, C. II.* Ankara, 661-693.
- Schachner, A. (2010b). "Boğazköy- Hattuşa 2009 Yılı Çalışmaları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı, C.4,* İstanbul, 212-233.
- Schachner, A. (2011a). *Hattuscha, Auf Der Suche Nach Dem Sagenhaften Grobreich Der Hethiter,* C.H.Beck, Munich.
- Schachner, A. (2011b). "Hattuşa Kayalardan Şekillendirilmiş Bir Şehir", (Ed., Ö. Ipek), *I. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu,* Çorum, 111-136.
- Schachner, A. (2012a). "Hititler Öncesi Boğazköy", *2. Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu,* Ankara, 83-102.
- Schachner, A. (2012b). "Orta Anadolu'da Coğrafya ve Ekonomi: Hititlerin Bıçak Sırtındaki İmparatorluğu", *TEBE, Colloquium Anatolicum Anadolu Sohbetleri XI,* Ayrı Basım, İstanbul, 25-54
- Schachner, A. (2013a). "Hattuşa ve Hitit İmparatorluğunun Başkenti", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu,* Ed. Meltem Doğan - Metin Alparslan, YKY, İstanbul, 150-177.
- Schachner, A. (2013b). "*The Hattuşa: The Hititte Capital Unesco World Heritage In Turkey*", İstanbul, 109-127.
- Schachner, A. (2014). "Hitit Başkenti Hattuşa'nın Yakın Çevresiyle İlişkisi", *4. Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu,* Ed: Önder İpek, Çorum, 11-44.
- Schachner, A. (2015), Die Ausgrabungen in der Unterstadt von Hattusa 2009-2014: erste Ergebnisse, in: J. Torri, *Sacred Places In Hittite and Luwian Anatolia, Documenta Asia* 9, Florenz, 67-83.
- Schachner A. (2017a). The Historical Development of the Urban Geography of Hattuşa the Hititte Capital City and Beyond. Place and Spaces in Hititte Anatolia I: *Hatti I: Hatti and East Proceedings of an International Workshop on Hititte Historical Geography* ed. M.Alparaslan İstanbul, TEBE, 29-51.

- Schachner, A. (2017b). “Die Nutzungsgeschichte und Datierung des GAL MEŠEDĪ hauses, Ausgrabungen und forshungen in der westlichen oberstadt von Hattuša II”, Eds. Andreas Schachner, *Ausgrabungen auf dem Mittleren Plateau zwischen Sarıkale und Yenicekale (2006-2009)*, Deutsches Archaologisches Institut und Walter de Gruyter GmbH Berlin, 299-301, 361-363.
- Schachner, A. (2017c). Die Stellung des GAL MEŠEDĪ hauses in der hethitischen Architektur und Kulturgeschichte, Ausgrabungen und forshungen in der westlichen oberstadt von Hattuša II, Eds. Andreas Schachner, *Ausgrabungen auf dem Mittleren Plateau zwischen Sarıkale und Yenicekale (2006-2009)*, Deutsches Archaologisches Institut und Walter de Gruyter GmbH Berlin, 302-314- 363-365.
- Schachner, A. (2018a). Hattusha and its Environs”, *Hittite Landscape and Geography*, (Ed. M. Weeden – L. Ullmann), Leiden 37-49.
- Schachner, A. (2018b). Hattuša Efsanevi Hitit İmparatorluğu’nun İzinde, İstanbul: Homer Kitapevi. (Basım aşamasında)
- Schachner, A. (2018c). “Zu Hause beim GAL MEŠEDĪ in Hattuša” , A. Müller-Karpe, E. Rieken, W. Sommerfeld (Hrsg.), *Saeculum. Gedenkschrift für Heinrich Otten Anlässlich seines 100. Geburtstags StBoT 58(Wiesbaden 2015)* 189-209.
- Schachner, A. Seeher J. (2018). “Ausgrabungen und forshungen in der westlichen oberstadt von Hattuša I, Boğazköy –Hattuša”, *ergebnisse der Ausgrabungen 24*, Berlin.
- Schachner, A. Wittenberg, H. (2013). “Hattuša’daki Su Havuzlarının Kullanımı ve Toplumsal Önemi”, *3. Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu*, Ed: Önder İpek, Çorum, 19-37.
- Schimer, W. (1969). *Die Bebauung Am Unteren Büyükkale –Nordwesthang İn Boğazköy, Boğazköy-Hattusa VI*, WVOG 81.
- Schimer, W. (1982). *Hitit Mimarlığı*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Schirmer W. (2002). “ Şehir, Saray, Tapınak: M.Ö. 2 ve 1. Bin Hitit Mimarisinin Özellikleri”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, s. 481-486.

- Schoop, U. F. (2011). "Çamlıbel Tarlası ve Kuzey-Orta Anadolu'da Geç Kalkolitik Dönem", 1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu, Ankara, 137-160.
- Schwartz B. (1947). "A Hittite Ritual Text (KUB 29,1= 1780, in *OrNS*, 23-55.
- Seeher J. (2000). "Boğazköy-Hattusa 1998 Yılı Çalışmaları", 21 Kazı Sonuçları toplantısı, 299-308.
- Seeher, J. (2001a) "*Boğazköy-Hattuša 1999 Yılı Çalışmaları*", 22. Kazı Sonuçları Toplantısı (22-26 Mayıs 2000 İzmir), C.I, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 303-314.
- Seeher, J. (2001b). "Die Zerstörung der Stadt Hattuša." In Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie. Würzburg, 4.-8. Oktober 1999. Ed. Gernot Wilhelm, Wiesbaden: Harrassowitz, 623-634.
- Seeher, J. (2002a). "Büyük Kral'ın Sarayı-Resmi Yaşamın Odak Noktasında, Kentin Gelişimi ve İmparatorluk Metropolü Oluşu", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk, Die Hethiter und Ihr Reich das Volk der 1000 Götter*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 434-437.
- Seeher, J. (2002b). "Kutsal Alanlar- Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar, Hitit Başkenti Hattuša'da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 450-452.
- Seeher, J. (2002c). "Hattuša-Boğazköy, Hitit Devletinin Başkenti, Kentin Gelişimi ve İmparatorluk Metropolü Oluşu", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn s. 460-463.
- Seeher J. (2004). "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 2003", *ArAnz*, 59-76.
- Seeher, J. (2006). *Hattuša Rehberi Hitit Başkentinde Bir Gün*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Seeher, J. (2007). *Hattuša Kerpiç Kent Suru Bir Rekonstrüksiyon Çalışması*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Seeher, J. (2009). "Wie Viele Türme Braucht Eine Stadt? Überlegungen Zum Aufwand Der Hethitischen Befestigungsanlagen In Der Späten Bronzezeit, *Neue Forschungen Zu Antiken Stadtbefestigungen Im Östlichen Mittelmeerraum Und Im Vorderen Orient BYZAS 10*, J.Lorentzen, F.Pirson, P. Schneider Und U. Wulf Rheidt, S. 1-16.

- Seeher, J. (2011). The plateau: The Hitittes, F. Mc Mahon – S. Steadman ed *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10.000-323 BCE*, Oxford, 376-392.
- Seeher, J. (2013). “Hitit Mimarlığı”, *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu*, (Ed. Meltem Doğan Alparlan, Metin Alparlan), *YKY*, İstanbul, 314-335.
- Seeher, J. (2015). “Hitit Krallarının Ambarları: Devlet Hazinesi ve Güç Kaynağı Olarak Tahıl Depolama”, *CollAn* 14/2015, 189-203.
- Seeher, J. (2017). Büyükkaya II Bauwerke und Befunde der Grabungskampagnen 1952-1955 und 1933-1998, *Boğazköy –Hattuša ergebnisse der Ausgrabungen 27*, Berlin.
- Sever, H., (1992). “Kültepe Tabletlerinin Anadolu Tarihi ve Kültür Tarihi Bakımından Önemi”, *AÜDTCFD*, XXXV/ 2, 247-256.
- Siegelová, J. (2001). “Der Regionalpalast in der Verwaltung des Hethitischen Staates”, *AoF* 28, 2, s.193-208.
- Singer, I. (1984). “The AGRIG in the Hititte Texts”, *AS* 34, 97-127.
- Singer, I. (1986). “The Huwaši of The Storm-God in Hattusa”, *IX . Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, (21-25 Eylül 1981), Ankara, 245-253.
- Sipahi, T. (2010). “ Erken Hitit Çağında Hüseyinde ve Çevresi”, *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)*, C. 4, 287-300.
- Sipahi, T. (2013). “Hitit Çağında Eskişehir”, *3. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Çorum, 61-74.
- Sir Gavaz, Ö. (2008). Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I.Şuppiluliuma Dönemi Anadolu, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Çorum, C. 1, S. 1, 21-39.
- Sir Gavaz, Ö. (2012). *Hitit Krallarının Kült Gezileri*, Çorum:Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.
- Sommer, F. Falkenstein, A. (1938). *Die Hethitisch-akkadische Bilingue des Hatlusilis I (Labarna II)*, (Abhandlungen der Bayer. Akademie der Wissenschaften, ph.-h. Abt., Neue Folge, Heft 16), München.
- Souček, V. (1959). Die Hethitischen Feldertexte., *Archiv Orientalni* 27: 5-43; 379-395.

- Starke F., (1979). “Halmašuit im Anitta-Text und die Hethitische İdeologie vom Königtum”, ZA 69, 47-120.
- Strabon, *Antik Anadolu CoğraFYası Geographika: XII-XIII- XIV*, (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sturtevant, E. H. (1934). “A Hititte Text on the Duties of Priest and Temple Servants”, JAOS 54, 363-406.
- S el, A. (1985). *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara: AÜDTCFY.
- Süel, A. (1990). “Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?”, X. TTKY, IX. Dizi, Ankara, 515-522.
- Süel, A. (1992). “1990 Yılı Çorum-Ortaköy Kazı Çalışmaları”, 1991 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müze Konferansları”, Ankara, 89-98.
- Süel, A. (1995). Ortaköy’ n Hitit Çağındaki Adı, *Belleten LIX* 225, 276-283.
- Süel, A. (1998a). “Ortaköy-Şapinuwa: Bir Hitit Merkezi”, TÜBA-AR I, 37-61.
- Süel, A. (1998b). “Ortaköy-Şapinuwa Tabletlerinin Tarihlendirilmesi”, III.Hititoloji Kongresi Bildirileri (16-22 Eylül 1996) Ankara, 551-558.
- Süel, A. (2004). Ortaköy/Şapinuwa  ren Yerinde 2003 Yılı Çalışmaları, 26.Kazı Sonuçları Toplantısı C. 2, Ankara, 243, 250.
- Süel, A. (2005). “Ortaköy Tabletlerinde Geçen Bazı Yeni CoğraFYa İsimleri”, V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Kitabı, (Çorum 2-8 Eylül 2002), Ankara, 679-685.
- Süel, A. (2009). “Another Capital City of Hittite State: Şapinuwa”, *Central North Anatolia in the Hittite Period: Neew Perspectives in Light of Recent Research*, Acts of the International Conference Held at the University of Florence (7-9 Őubat 2007) Studia Asiana 5, Roma, 193-205.
- Süel, A. (2011). “Ortaköy-Şapinuwa Tabarna Mühürleri”, *Karadeniz’de Fırat’a Bilgi üretimleri  nder Bilgi’ye Armağın Yazıları*, ed. A. ztan –Ő. Dönmez, Ankara, 403-414.

- Süel, A. (2012). “Ortaköy-Şapinuva Arşivinde yer alan Hurrice Tabletlerin Değerlendirme Projesi”, *2.Çorum Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*, Çorum, 219-236.
- Süel, A. (2013). “Şapinuva'nın Kraliçesi: Taduhepa”, *Anadolu'da Kadın: On Bin Yıldır Eş*, Anne, Tüccar, Kraliçe, YKY, İstanbul, 137-145.
- Süel, A. (2015). The Religious Significance and Sacredness of the Hitite Capital city Şapinuwa, *Sacred Landscapes of Hitittes and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi. eds. Anacleto D'Agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri, Firenze, Firenze University Press* 101 – 111.
- Süel, M. (1998). “Ortaköy-Şapinuva Hitit Şehri”, *III.Hititoloji Kongresi Bildirileri* (16-22 Eylül 1996) Ankara, 559-572.
- Süel, M. (2001). “Ortaköy Şapinuva B Binası”, *In Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethiologie*, Würzburg, 4-8 Oktober 1999, ed G. Wilhem, STBoT 45, Wiesbaden: Harrasowitz, 679-684.
- Süel, M. (2005). “ Ortaköy-Şapinuva “D” Yapısı Hitit Dini Mimarisinde Değişik Bir Yorum, *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Kitabı*, (Çorum 2-8 Eylül 2002), Ankara, 687-700.
- Süel, M. (2008). *Bir Hitit Başkenti Ortaköy Şapinuva*, Ankara.
- Süel, M. (2010a). Ortaköy-Şapinuva Ağlönü Kutsal Alanı ve Kurban Çukurları, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, S.134, İstanbul, 31-52.
- Süel, M. (2010b). “Şapinuva Hitit Kenti, Ağlönü Kutsal Alanı”, *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (25-31 Ağustos 2008 Çorum), C.II, Ankara, 829-844.
- Süel, M. (2011). “Ortaköy-Şapinuva 'da Bulunan Bronz Bir Miğfer”, *Fırat'a Bilgi Üretimleri Önder Bilgi'ye Armağan Yazıları*, ed. A.Öztañ –Ş. Dönmez, Ankara, 415-423.
- Süel, M. (2012), “Şapinuva 2011 Kazı Çalışmalarından Bir Kesit”, *2.Çorum Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*, Çorum, 71-82.
- Süel, M. (2014), “2013 Yılı Ortaköy Kazı Çalışmaları”, *4. Çorum Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*, Çorum, 59-69.

- Süel, A. - Süel, M. (1999). “Ortaköy-Şapinuwa'nın Hitit Mimarisindeki Yeri ve Önemi, Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut”, Uluslararası Sempozyumu, (5-7 Haziran 1996), *Ege Yayınları/ Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü*, İstanbul, 425-436.
- Süel, A. Süel, M. (2001) “2000 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları”, 23.Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 413-418.
- Süel, A. Süel, M. (2005). Ortaköy/Şapinuwa 2004 Yılı Kazı Çalışmaları, 27.Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, C. 2, 1-8.
- Süel, A. Süel, M. (2006). “Ortaköy Araştırmaları”, *Arkeologlar Derneği Dergisi* 28, Ankara, 14-21.
- Süel, A. Süel M. (2010). “2007-2008 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları”, 31. Kazı Sonuçları Toplantısı, C. 4, Ankara, 23-40.
- Süel, A. Süel, M. (2011). “Başkent Şapinuwa: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi”, *I. Çorum Kazı ve Araştırma Sempozyumu, (02 Ekim 2010 Bildiriler Kitabı)*, Çorum, 93-110.
- Süel, A. Süel M. (2013). “Şapinuwa Hitit Devleti'nin Başka bir Başkenti”, *YKY*, ed. Meltem Alparslan-Metin Alparslan, İstanbul, 178-193.
- Süel, A. Süel, M. (2017). “The Discovery of a Hitite City Developments in Hitite Geography based on the Identification of Ortaköy- Şapinuwa” *Hitite Landscape and Geography*, Ed. Mard Weeden and Lee Z. Ulmann, Brill, Leiden/Boston, 28-36.
- Süel, A. Weeden, M. (2017). “Central East: Philology”, *Hitite Landscape and Geography*, Ed. Mard Weeden and Lee Z. Ulmann, Brill, Leiden/Boston, 37-49.
- Süel, M. Süel A. Sipahi, T. Weeden, M. (2017), “Central East: Archaeology Alacahöyük, Eskiyyapar, Ortaköy, Maşathöyük, *Hitite Landscape and Geography*, ed. Mard Weeden and Lee Z. Ulmann, Brill, Leiden/Boston, 50-57.
- Taş, İ. (2008). “Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C. 1, S.1, 73-90.
- Taş, İ. (2016). “ Anadolu'nun Kadim Uygarlığı Hititlerde Ölçü ve Ölçüleme”, *Kantarın Topuzu Teraziler, Ağırlıklar, Ölçü Aletleri, YKY*, Ankara, 59-68.

Tischler, J. (1994). *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Teil III, Lieferung 10, Innsbruck.

Tischler, J. (1977). *Hethitisches etymologisches Glossar*, Innsbruck.

Ünal, A. (1974). *Hattušili III, Teil I*, Hattušili bis zur seiner Thronbesteigung, Carl Winter, Universitatverlag, Heidelberg.

Ünal, A. (1985). “Beiträge zum Fleischverbrauch in der Hethitischen Küche: Philologische Anmerkungen zu einer Untersuchung von A. von den Driesch und J. Boessneck über die Tierknochenreste aus Boğazköy-Hattuša”. *Orientalia*. 54 Nova Series, 419 – 438.

Ünal, A. (1989). Orta ve Kuzey Anadolu'nun M.Ö. 2. Binyıl İskan Tarihiyle ilgili Sorunlar, *Anadolu* 22, 17-37.

Ünal, A. (2000). “Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası”, *Adana, Köprübaşı, Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne*, YKY, İstanbul, 18-41.

Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ünal, A. (2003). *. Hititler Devrinde Anadolu III*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ünal, A. (2005). *Hititler Devrinde Anadolu III*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ünal, A. (2006). “Eskiçağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı'nın Siyasi Tarihi”, *Ç.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C. 15, S. 3, 15-44.

Ünal, A. (2007). *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü, Hititçe, İngilizce, Almanca ve Türkçe Sözlük*, (Vol. I A-M, Vol. II N-Z), Hamburg.

Ünal, A. (2014). *Eskiçağ Anadolu Toplumlarında Kadın Anayanlı Bir Hitit Kraliçesi Puduhepa ve Zamanı*, Çorum: Hitit Üniversitesi Rektörlüğü Yayınevi.

Ünal, A. (2016). *Hititçe- Türkçe, Türkçe- Hititçe Büyük Sözlük*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Ünal, A. -Girginer K.S. (2007). *Kilikya- Çukurova, İlk Çağlardan Osmanlı Dönemine kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Tarih ve Arkeoloji.

van de Mieroop, M. (1999). *The Ancient Mesopotamian City*, Clarendon Press, Oxford.

- van den Hout, T. (1990). Maße und Gewichte. Bei den Hethitern in D.O Edzard (ed.) *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*, Berlin Gruyter, 517-527.
- van den Hout T.P.J. (2004). “Palast A. VII. Bei den Hethitern” . *RLAss X*, 227-229.
- van Gessel BHL. (1998). *Onomasticon of the Hittite Pantheon Part II*, Leiden Newyork-Köln.
- von Brandenstein, C. G. (1940). “Zum Churritischen Lexikon” *ZA* 46, 83-115.
- von der Osten, H. H. (1937). *The Alishar Höyük, Season of 1930-1932/I voll: VII*, Chicago.
- von der Osten-Woldenburg, H. (2011). Unsichtbares sichtbar machen: Geophysikalische Prospektion am Oymaağaç Höyük. In R. M. Czichon, J. Klinger, P. Breuer, J. Erbeek, S. Fox, E. Marinova-Wolff, H. Marquardt, H. von der Osten-Woldenburg, S. Reichmuth, S. Riehl & S. Johannsen, Archäologische Forschungen am Oymaağaç Höyük/Nerik (?) in den Jahren 2007–2010. *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 143, 187–190.
- von Schuler, E. (1965). *Die Kaskäer*, Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien, Untersuchungen zur Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 3, Berlin.
- Weber, M. (2016). *Spätbronzezeitliche Bebauung: das Ost-Tor*. In Czichon, R. M., J. Klinger, P. Hnila, D. P. Mielke, H. Böhm, C. Forster, C. Griggs, M. Kähler, G. K. Kunst, M. Lehmann, B. Lorentzen, S. Manning, K. Marklein, H. Marquardt, S. Reichmuth, J. Richter, C. Rössner, B. Sadıklar, K. Seufer, R. Sobott, I. Traub-Sobott, H. von der Osten-Woldenburg, M. Weber, H. Wolter & M. A. Yılmaz, Archäologische Forschungen am Oymaağaç Höyük/Nerik 2011–2015. *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 148, s. 28–31.
- Weeden, M. (2011). *Hittite Logograms and Hittite Scholarship*, SBoT 54, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- Wegner, I. (2002). *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen Teil II: Texte für Teššub*, Hebat und Weitere Gottheiten ChS I/ 3-2.
- Wilhelm, G. (2015). “The Sacred Landscape of Šarišša”. *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca*

- Pecchioli Daddi*. eds. Anacleto D'Agostino Valentina Orsi Giulia Torri, Firenze: Firenze University Press, 93-99.
- Wilhem, G. (1992). "Hurritische Lecikographie und Grammatik: Die hurritishhethitische Bilingue aus Boğazköy, *Orientalia* 61, 122-141.
- Wilhem, G. (2003). "Oberes Land" *RIA* 10,7-8.
- Wilhem, G. (1994). *The Hurrians*, Warminster.
- Wilhem, G. (1997). *Keilschrifttexte aus Gebäude A. Kuşaklı-Sarissa* 1, 1 Rahden, Westf.
- Wilhem, G. (1998). Zwei mittelhethitische Briefe aus dem Gebäude C in Kuşaklı, *MDOG* 130, 175-188.
- Wilhem, G. (2015). "The Sacred Landscape Šarišša, Sacred Landscapes of Hitittes and Luwians" *Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi Florence*, February 6 th- 8th 2014, ed. Anacleto D'agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri, Firenze University Press, 93-99.
- Wilhem, G. (2017). "Die Tezefunde Aus Dem Haus Des GAL MEŠEDĪ, Ausgrabungen Und Forshungen In Der Westlichen Oberstadt Von Hattuša II", Eds. Andreas Schachner, *Ausgrabungen Auf Dem Mittleren Plateau Zwischen Sarikale Und Yenicekale (2006-2009)*, Deutsches Archaologisches Institut Und Walter De Gruyter GmbH Berlin, 268-280- 359-360.
- Wittenberg, H. Schachner A. (2012a) "Grundvassernutzung in der Hauptstadt des Hethiter-Reichs 1600 v. Chr." *Korrespondenz Wasserwirtschaft*, S. 5, 485-489.
- Wittenberg, H. Schachner, A., (2012b). "The Ponds of Hattuša – Early Groundwater Manageent in Hititte Kingdom", *IWA Spelcialized Conference on Water& Wasterwater* 22-24 March 2012 İstanbul, 313-319.
- Yakar, J. (2008). The Archaeology of the Kaška VI Congresso Internazionale di Ittitologia Roma 5-9 settembre 2005Parte II, *SME* 50, 817-827.
- Yakar, J. (1980) "Recent Contributions to the Historical Geography of the Hittite Empire", *MDOG* 112, 75-94
- Yiğit, T. (1997). "M.Ö. Binyıl Anadolu kentlerinden Şamuha'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine", *TAD*, S.30, 273-287.

- Yiğit, T. (2006). “Urşu Kuşatması Metni’nin Yeniden Değerlendirilmesi”, *Anadolu/Anatolia* 31, s43-55.
- Yiğit, T. Özcan, A. Kıymet, K. (2016). *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, Ankara: Bilgin Kültür Yayınevi.
- Yıldırım, T. (2013). Hüseyindedede Kazısı ve Eski Hitit Sanatı’na Katkıları, *Çorum Kültür ve Sanat Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, S. 14, 76-90.
- Zimmer-Vorhaus C. (2011). *Hittite Tempel: Palaces of the Gods. Insights into Hittite History and Archaeology*. Eds. Hermnn Genz-Dirk Paul Mielke, Leuven Paris, Walpole: MA.195-218.

EKLER

EK-1. Hitit Kentlerinin Stratigrafisi

Yıl	Hattuša Stratigrafisi	Büyükkaya	Aşağı Şehir /Eski Kenti	Kuzeybatı Yamaç	Büyükkale	Yukarı Şehir / Yeni Kent
1834 1906	Osmanlı	Kentin Keşfi (C. Texier) Th. Makridi Ve H. Winkler Tarafından Gerçekleştirilen Kazılar				
17.yy-16. yy	Osmanlı	Yerleşim Yok				
15-16 yy.	Osmanlı	Yerleşim Yok				
12-14. yy	Selçuklu	Yerleşim Yok				
1100-400	Bizans			Kuzeybatı Yamaç'ın eteğinde ev kalıntıları	Yüzey buluntuları	Kilise, çiftlik ve mezarlık (yerleşim 11. yy'da sona erer)
400-0/100	Roma İmparatorluğu	Seyrek Mezarlar	Mihraplıkaya Yerleşimi Taş Ocağı Mezarlar	Seyrek Yapılar Mezarlar	Tahkimli Yerleşim	Seyrek Atölyeler
100-200			Galat Nekropolü	Galat Yerleşimi Tabaka I		
200-300	Helenistik Dönem	Seyrek Mezarlar Yüzey Buluntuları	Galat Nekropolü	Galat Yerleşimi Tabaka 2	Yüzey Buluntuları	
300-500	Pers Dönemi M.Ö. 330'a Kadar	Seyrek Buluntular – Bir Yerleşme Tespit Edilmedi				
500-600	Pers Dönemi	?			Bk 1a BKIb	
600-700	Geç Demir Çağı Orta Demir Çağı	?	?			Güney Kale ve Nişantepe
700-800	Orta Demir Çağı	Geç Demir çağ Buluntuları	Yerleşim ve Nekropoller (Urne Gömüleri)	Tabaka 3 Tabaka 4	BKIIa BKIIb	
800-900	Orta Demir Çağı	Büyükkaya	?	?	?	?
900-1000	Erken Demir Çağ	Son evreleri		?		

Yukarı Kentin Batı Bölümü	Yazılıkaya	Çevresi	Osmanlı-Bizans-Roma – Hitit	Mısır Hükümdarı Büyükkale	Suriye-Mezopotmya Mısır Hükümdarı
Th. Makridi Ve H. Winkler Tarafından Gerçekleştirilen Kazılar		Modern köy yerleşimi	II. Abdülhamit		
Yerleşim yok		Modern köy yerleşimi			
Yerleşim yok		Yekbas'ta Köy yerleşimi	Kanuni Sultan Süleyman		
Yerleşim yok			Selçuklu Hanedanlığı	Fatimi Hanedanlığı	
		Dağınık Yapılaşma	Komnenos Hanedanlığı Makedon Hanedanlığı Justinianus Theodosius	Abbasi Hanedanlığı Emevi Hanedanlığı	
		Osmankayası Yakınında Mezar Yapısı Tavium Amasia Arasında Roma Donemi Yolu	Konstantinos Septimius Severus Hadrianus Augustus		
		Galat Yerleşimi			
		Galat Yerleşimi			
Seyrek Buluntular, Bir Yerleşme Tespit Edilemedi	?	?	Akhamenid Hanedanlığı		
	Yuzey Buluntuları	?	Akhamenid Hanedanlığı		
	?	?			Aşurbanibal Senherib
	?				Sargon III. Tiglailisr
			Midas		III. Salmaneser Aşurnanirpal
	?				

Yıl	Hattuša Stratigrafisi	Büyükkaya	Aşağı Şehir /Eski Kenti	Kuzeybatı Yamaç	Büyükkale	Yukarı Şehir / Yeni Kent
1000 1100	Erken Demir Çağı	Çukur evler Orta evreleri		?	Yüzey buluntuları	7. nolu Tapınakta Yüzey buluntuları
1100 1200	Erken Demir Çağı Hitit İmparatorluk Donemi sonu	Erken Demir Çağı İlk Evleri		?	(IIIa) III	
1200 1300	Hitit İmparatorluk Dönemi'nin son Evreleri	Tahıl ambarları	Tabaka Ia Tabaka Ib	5	III	Yukarı Kent 2 (çömlekçi mahallesi) Yukarı Kent 3 Tapınak
1300 1400	Hitit İmparatorluk Dönemi'nin ilk evreleri	Tahıl ambarları Yukarı Plato'da Yapılaşma	Tabaka 2	5 6	III	Yukarı Kent 3 Tapınak
1400 1500	Orta Hitit Dönemi	Yukarı Plato'da Yapılaşma	Tabaka 3	6	IVa-b	Tapınak (?)
1500 1600	Orta Hitit Dönemi Eski Hitit Dönemi	Yukarı Platoda Yapılaşma	Tabaka 3	?	IVa-b	Sarıkale önündeki vadide yapılaşma Güney Havuzlar
1600 1700	Eski Hitit Dönemi Karum Dönemi	Doğu sur duvarı, platolarda yerleşim kalıntıları	? Tabaka 4	Poternli Sur ve Tahıl ambarı Tabaka 7	IVc	Tahıl ambarları
1700 1800	Karum Dönemi	Yukarı Plato'da Yapılaşma	Tabaka 4	8a	IVd	
1800-1900	Karum Dönemi	Yukarı Plato'da yapılaşma	Tabaka 4	8b	IVd	
1900-2000	Karum Dönemi		Tabaka 4	8c-d	IVd	
2000 2500	Erken Bronz Çağı Sonu	Yerleşim	Tabaka 5 Yerleşim	Tabaka 9	Tabaka V Yerleşim	
2500-3200	Erken Bronz Çağı	Yerleşim Yeri Yok				
3200	Cağı					
3200/3000 6000	Kalkolitik Donem	Yerleşim				

Yukarı Kentin Batı Bölümü	Yazılıkaya	Çevresi	Osmanlı-Bizans-Roma – Hitit	Mısır Hükümdarı Büyükkale	Suriye-Mezopotmya Mısır Hükümdarı
	?				Aşurbelkala
	Kutsal Alan				I.Tiglatpileser Aşurdan
Yapılaşma (M.Ö. yaklaşık 1250'ye kadar)	Kutsal Alan	Yerleşim	II. Şuppiluliuma III. Arnuwanda IV. Tuthaliya III. Hattuşili III.Murşili/Urhi-Teşup II.Muwattalli	Merenptah II.Ramses	I.Tukulti-Ninurta II.Kadaşman-Enlil I.Salmaneşer Kadaşman-Turgu I.Adad-nirari
Düzenli Yapılaşma	Kutsal Alan	Yerleşim? Osmankayası Ve Bağlarbaşı Nekropolleri	II. Murşili II. Arnuwanda I.Şuppiluliuma II. (=III.) Tuthaliya	Horemheb Tutankhamon IV. Amenofis (Akhenaton) III.Amenhotep	I.Aşuruballit
Atölyeler	Kutsal Alan	Osmankayası ve Bağlarbaşı Nekropolleri	I.Muwattalli II.Huzziya Tahurwaili(?) II.Zidanta II.Hantili Alluwamna Telepinu		
Dikdörtgen planlı yapılar (M.Ö. yaklaşık 1350'den itibaren)	?	Osmankayası ve Bağlarbaşı Nekropolleri	I.Huzziya Ammuna I.Zidanta I.Hantili		
Yerleşim ya da Nekropol			I. Murşili I. Hattuşili (1650 dolayları?)		Samsuditana Tuni-Teşup
			? Anitta (1750 dolayları) Pithana		Şamşi-Adad Hammurabi
					Şamşi-Adad
	Seyrek kullanım izleri		Pamba, Zipani		Naram-Sin
Yerleşim Yok					
		Yarıkkaya-Güney Yamacı Yarıkkaya Platosu	Çamlıbel Tarlası		

Stratigrafi 1: Hattuşa'nın Kültür Katları (Schachner 2011a)

Alacahöyük Stratigrafisi	Dönemi	Kültür Katı	Yapı Katı	Belirgin Yapılar		
1907	Osmanlı Selçuklu Bizans Roma Helenistik			Th. Makridi tarafından gerçekleştirilen kazı çalışması Kalıntıların Keşfi W.G. Hamilton)		
M.Ö. 725-625	Frig	I.				
M.Ö.1425-1300 M.Ö. 1350-1200	Orta Hitit Dönemi İmparatorluk Dönemi	II.	3a- b, 2	Tapınak-Saray Sfenksli Kapı Kanalizasyon Silolar Sur Atölyeler		
M.Ö. 1650-1425	Eski Hitit	II	4	Silo	Kanalizasyon	
M.Ö. 2500-2000	Eski Tunç Çağı	III.	5-8 7 5-6	13 Hatti Kral Mezarı - 2-6 odalı evler		
M.Ö. 3200/3000 6000	Kalkolitik	IV	9,10,11,12,13,14.			

Stratigrafisi 2: Alacahöyük Kültür Katları (1938)

Şapinuva 'nın Stratigrafisi	Dönemi	Belirgin Yapılar		
1988 1993		Aygül Süel -Mustafa Süel'in kenti keşfi (1989) Sitemli kazı çalışmaları (1993)		
M.Ö. 50- M.S.200	Roma	-		
IV. Tuthaliya M.Ö. 1250-1220	İmparatorluk Dönemi	Tarhuntašša Kralı Kurunta ve IV. Tuthaliya arasında imzalanan antlaşmada Şapinuva'nın iki tanrısının üzerine de yemin edilmektedir. "Kutsal kent kimliği"		
II. Muršili (M.Ö. 1343-1310)	İmparatorluk Dönemi	II.Muršili Şapinuva'da ordusu ise Hanzıwa'da konaklamıştır.		
I.Şuppiluliuma M.Ö. 1355-1330	İmparatorluk Dönemi			
III(II). Tuthaliya M.Ö. 1400-1380	Orta Hitit Dönemi		Bu dönemde Şapinuva kralın ikamet merkezi olmuştur. A binası(?)	

Stratigrafi 3: Şapinuva'nın Kültür Katları

Şarişsa Stratigrafisi	Dönemi	Belirgin Yapılar
1991 1994	Kentin keşfi Andreas Müller- Karpe (Kazı çalışmaları)	
600-700	Geç Demir Çağı	
M.Ö. 1200	Hitit İmparatorluk Döneminin sonu	Hititlerin yıkılışı ve kentin yakılarak sonlandırılması.
M.Ö. 14 yy	Orta Hitit Dönemi	Kent işgal edilip yakılıp yıkılmıştır.
M.Ö. 16 yy son 30 yılı	Orta Hitit Dönemi	Su yapıları (havuzlar)
M.Ö 16 yy	Orta Hitit Dönemi	Erzak Depoları
M.Ö. 1650-1425	Eski Hitit Dönemi	C binası E binası Akropol

Stratigrafi 4: Şarişsa Kültür Katları (Müller-Karpe 2013, Müller-Karpe 2009)

Tapikka Stratigrafisi	Dönemi	Kültür Katı	Belirgin Yapıları
1943 1973-84 1991			Kentin keşfi (Bir tabletin toprak üstünde bulunmasıyla) Tahsin Özgüç (Kazı çalışmaları) Sedat Alp (tabletlerin yayını)
(M.Ö.8.yy) (M.Ö. 3000-275)	Demir Çağı Frig	I.	Sadece citadel kullanılmış. Tapikka bu dönemde çok küçülmüştür.
M.Ö. 1300-1200	Hitit İmparatorluk Dönemi	II.	Kent büyük bir yangın geçirmiştir.
II.Muwattalli M.Ö. 1295-1272	Hitit İmparatorluk Dönemi		II.Muwattalli döneminde Tapikka tahkim edilmiştir.
I.Şuppiluliuma Dönemi M.Ö. 1355-1330	Hitit İmparatorluk Dönemi	II.	I.Şuppiluliuma döneminde kent yeniden kurulmuştur.
II.Tuthaliya	Hitit İmparatorluk Dönemi	III	II. Tuthaliya döneminde Kaşkalılar tarafından kent yıkılmıştır.
M.Ö. 15.yy	Hitit Dönemi	III.	Citadel , ev yapıları inşa edilmiştir.
M.Ö. 2500-2000	Eski Tunç Çağı	IV.	

Stratigrafi 5: Tapikka'nın Kültür Katları (Emre 1979, Özgüç 2002a)

EK-2. Tablolar

HİTİT KENT YAPILARI					
	Başkent	Hitit Kentleri			
Kent Yapıları	Hattuša	Alacahöyük	Şapinuva	Şarišša	Tapikka
Savunma Yapısı	✓	✓	✓	✓	
Saray	✓		✓		✓
İdari Bina	✓				
Arşiv	✓		✓	✓	✓
Tapınak-Saray		✓			
Tapınak	✓	✓		✓	
Kutsal Yapı			✓		
Koridorlu Ev	✓			✓	
Kayalar Üzerine Bina Yapımı	✓				
Simetrik Yapılar	✓		✓		
Erzak Deposu	✓	✓	✓	✓	✓
Su Yapısı	✓	✓		✓	
Kanalizasyon Sistemi	✓	✓		✓	
Sokak	✓	✓			
Yol	✓		✓	✓	
Sur dışı yerleşim	✓		✓	✓	

Tablo 1: Hitit Kent Unsurları ve Kent yapılarındaki Benzerlikler-Farklılıklar (Schachner 2017a çalışması temel alınarak tez çalışmamızda elde ettiğimiz sonuçlara göre yeniden düzenlenmiştir.)

Hitit Kentlerinin Yerleşim Şekli ve Kent kimliği		
Hitit Kentleri	Yerleşim Şekli	Kent Kimliği
Boğazkale-Hattuša	(<i>ex novo veya ex nihilo</i>)	“Başkent”
Alacahöyük	Höyük	“Kutsal Kent”
Ortaköy-Şapinuva	(<i>ex novo veya ex nihilo</i>)	“İdari Kent” “Kutsal Kent”
Kayalıpınar- Şamuha	Höyük	“İdari Kent- “Kutsal Kent”
Kuşaklı- Şarišša	(<i>ex novo veya ex nihilo</i>)	“Kutsal Kent”
Maşathöyük-Tapikka	Höyük	“İdari Kent”
Oymağaç-Nerik	Höyük	“Kutsal Kent”
Alişar höyük	Höyük	-

Tablo 2: Hitit Kentlerinin Yerleşim Şekli ve Kent Kimliği

Hitit Kentlerinin Yüzölçümü ve Kazı Yılları		
Hitit Kentleri	Boyut	Kazı Yılları
Boğazkale/Hattuša	186ha(<i>intra mural</i>)	1905
Alacahöyük	5 ha	1935~
Ortaköy/Şapinuva	8.5 ha (Gates 1996) Tepelerarası 13.5ha Ağılönü 5.40 ha 900 ha (Süel 1998)	1990~
Kayalıpınar/ Şamuha	20 ha	2005~
Kuşaklı/Şarišša	18.2 ha(<i>intra mural</i>)	1993-2001
Maşathöyük/Tapikka	8 ha 15-16 ha (ökse 2000)	1973-1984
Oymağaç/Nerik	220x190 m	2005~
Alişar höyük	18 ha	1927~
Gözlü kule – Tarsus	7 ha	1934~
Arslantepo	5 ha	1932~

Tablo 3: Hitit Kentlerinin Yüzölçümü ve Kazı Yılları

Hitit Kentleri	EN URU ^{LIM}	EN KUR ^{TI}	BĒL MADGALT I	LÚHAZANNU	LÚAGRIG	LÚDUB.SAR
Hattuša				✓	✓	✓
Arinna						-
Şapinuva			✓	✓		✓
Şarišša	✓			✓		✓
Tapikka			✓		✓	
Tiliura		✓				
Nerik ⁹⁶⁶	✓				✓	
Şamuha ⁹⁶⁷						

Tablo 4: Hitit Kentlerinde Bulunan Başlıca Görevliler

ARKEOLOJİK VE FİLOJİK VERİLERE GÖRE SARAY		
Hitit Kentleri	Filolojik Verilere Göre	Arkeolojik Verilere Göre
	Saray	Saray
Nenašša	É.GAL	
Hupišna	É.GAL	
Sukziya	É.GAL	
Şulupašši	É.GAL	
Hariyasa	É.GAL	
Gazzimar(a)/ Kiz(zi)mara	É.GAL	
Hattuša	É.GAL (Halentuwa-)	Büyükkale
Alacahöyük	(Halentuwa-)	Tapınak- Saray
Şapinuva	É.GAL	A binası
Şarišša	(Halentuwa-)	-
Tapikka		Saray

Tablo 5: Arkeolojik ve Filolojik veriler göre Saraylar (Siegelova 2011 yayımı temel alınarak tarafımızca tezimize uygun olarak oluşturulmuştur.)

⁹⁶⁶EN URU NERİK “Nerik Kentinin Beyi” LÚNINDA.DÚ.DÚ “ekmekçi- fırıncı”, LÚKISAL.LUH “Avlu Yıkayıcılar”, LÚGUDU₁₂ “merhemli rahip”, LÚ É ĞISKUR “Fırtına Tanrısının tapınağının görevlileri”, MUNUS.AMA.DINGIR^{LIM} “Tanrı anaları”, LÚAGRIG “vekilharç”, LÚSANGA “rahip”, LÚUKKIE “tapınak görevlisi”, “LÚhaliatalla=- LÚEN.NU.UN nöbetçiler. UGULA É.GAL” sarayın başı” Pecchioli Daddi 1982.
⁹⁶⁷(LÚ)DUB.SAR.GIŞ “tahta tablet katibi” Pecchioli Daddi 1982.

HİTİT KENTLERİNDE SARAYLARIN BOYUTLARI					
Başkent					
Hitit Kentleri	Hattuša	Alacahöyük	Şapinuva	Şarišša	Tapikka
Saray Ölçüleri	31,185 m ²	3600 m ²	2500 m ²	X (halentuwa)	3300 m ²

Tablo 6: Hitit Kentlerinde Bulunan Sarayların Boyutları

HİTİT KENTLERİNDE BULUNAN TAPINAKLARIN BOYUTLARI VE KRONOLOJİSİ						
Kent	Yapı	Dışarda (metre)	İçerde (metre)	Yapı Malzemesi	Boyutu (m ²)	Kronolojisi
Hattuša	1.Nolu Tapınak	4.30x4.80	1.80x 3.00	Granit Garbo Kireç Taşı	14.500	M.Ö. 17. yy
	2.Nolu Tapınak	-	-	Granit Gabro	-	M.Ö. 17 yy sonu
	3.Nolu Tapınak	-	-	Kesme Taş Blokler	-	M.Ö. 17 yy sonu
	5.Nolu Tapınak	5.20x 5.70	3.00x3.60	Kireç Taşı (Kapı Sövesi) Granit	-	M.Ö. 17. yy sonu
	Yazılıkaya	3.50 x 5.60	1.50 x 3.60	Kireç Taşı		M.Ö. 13. yy
Alacahöyük	Tapınak-Saray	-	-	-	?_3600	M.Ö.
Şarišša	C Bina	76 x62	-	-	4660	M.Ö. 16.yy

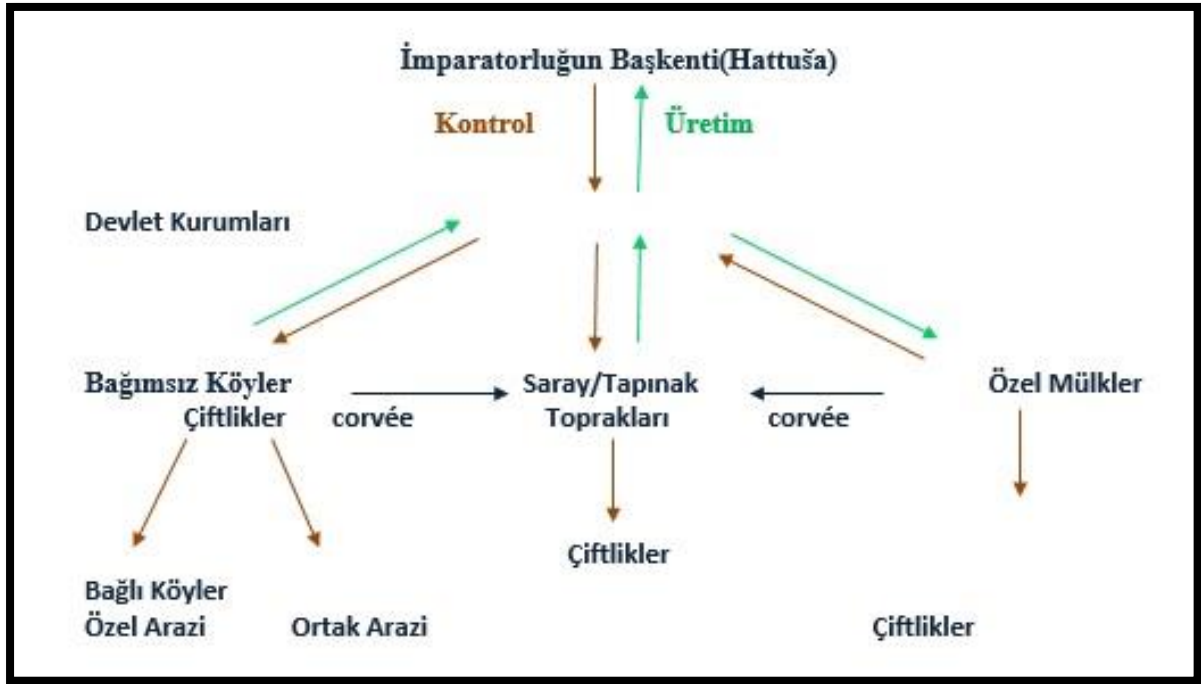
Tablo 7: Hitit Kentlerinde Bulunan Tapınakların Boyutları, Kronolojisi, Yapı Malzemesi

Hitit Kentlerinde Bulunan Erzak Depoları						
Hitit Kentleri	Silo tipi	Hacmi	Ton	Günlük Oranı (500g/p)	Yıllık kişi başınadüşen	Hektar (400 kg/ha)
Hattuša (Boğazkale)	Büyükkaya (Aşağı) (Yeraltı Silosu)	128	76.8	154.000	420	192ha
		192		230.000	630	(1.91 km ²) 288 ha (2.88 km ²)
	Büyükkaya (Orta)	432	260	520.000	1424	650 (6,5 km ²)
	Yeraltı Silosu	648	388.8	777.600	2130	971(9,71 km ²)
	Poternli Surun Arkasındaki Yeraltı Silosu	7000 9800	4200 5880	8400.000	23.000 32.000	10.500 105 km ² 14,700 147 km ²
	<i>Pithos</i> (I nolu Tapınak)	900 lt 1750 lt	Kentte pek çok küp bulunmasına rağmen sayısını vermek güçtür.			
Şarišša (Kuşaklı)	D şeklinde yeraltı silosu	1200m (3.15m)	720 t	144.000	3945	1800 (18 km ²)
	<i>Pithos</i> (C binası)	İçerisinde çimlenmiş arpa veya tahıl bulunan pek çok küp bulunmuştur.				
Kaman/ Kalehöyük	Büyük yeraltı silosu	~300	180 t	360000	989	450 (4,5 km ²)
		~400	240 t	480000	1315	600 (6 km ²)
Alacahöyük	<i>Pithos</i>	Kentte pek çok küp bulunmasına rağmen sayısını vermek güçtür.				
	Yeraltı silosu (I.II.III Nolu)	2300 m ³	2.208 t	276.000	12.130	34,5 km ²
Ortaköy/ Şapınuva	<i>Pithos</i> (B binası) 70 adet	?	1-1,5 t			
	Ağılönü mevkiinde Yeraltı silosu(2)	?	?			

Tablo 8: Hitit Kentlerinde Bulunan Erzak Depoları Mielke 2001 çalışması temel alınarak tez çalışmamıza uygun olarak yeniden düzenlenmiştir.

ARKEOLOJİK VE FİLOLOJİK VERİLERE GÖRE HİTİT KENTLERİNDEKİ BİTKİ TÜRLERİ					
Bitki türü	Hattuša (Boğazkale)	Alacahöyük	Şapinuva (Ortaköy)	Şarišša (Kuşaklı)	Boyalhöyük
Anadolu Durum Buğdayı			✓		
Arpa	✓	✓		✓	✓
Bezelye	✓			✓	✓
Burçak	✓	✓		✓	
Çavdar		✓			
Darı	✓				✓
Einkorn Buğdayı	✓			✓	
Ekmeklik /Sert buğday	✓			✓	
Emmer Buğdayı				✓	✓
Fığ		✓			
Fındık	✓				
Foxtail Millet				✓	
İncir	✓				
Karanfil		✓			
Keten	✓			✓	
Maydonoz		✓			
Mercimek	✓			✓	✓
Müdrümlük	✓	✓		✓	✓
Sanduri Buğdayı				✓	
Zambak		✓			

Tablo 9: Hitit Kentlerinde Bulunan Bitki Türleri: Dörfler, W. Herking, C. Neef, R. Pasternak, R. Von Den Driesch, A. (2011) yayını temel alınarak tez verilerimize göre yeniden düzenlenmiştir.

Tablo 10: Hitit Devletinin Arazi Yapılanması

Hitit Kentlerinde Bulunan Su Yapıları				
Hitit Kentleri	Su yapıları	Sayısı	Kronolojisi	Depolama Kapasitesi
Boğazkale/Hattuša	Doğu Havuzlar		M.Ö?- M.Ö.13yy	36.000 m ³
	Güney Havuzlar	5	M.Ö.15.yy	20.000 m ³
Kuşaklı- Şarišša	Güneybatı Havuz		M.Ö. 16. yy son 30 yılı	1500 m ³
	Güneydoğu Havuz		M.Ö. 16. yy son 30 yılı	7500 m ³
	Kuzeybatı Havuz		M.Ö.16.yy (en eski baraj)	4300 m ³
Alacahöyük	Gölpınar Barajı	1	M.Ö.1273-1245	25.000 m ³

Tablo 11: Hitit Kentlerinde Bulunan Su yapıları ve Kapasiteleri

É DETERMİNATİFİYLE BİRLİKTE GEÇEN YAPILARIN LİSTESİ ⁹⁶⁸	
É.GAL ⁹⁶⁹	“saray”
É.LUGAL ⁹⁷⁰	“kralın ailesi ile yaşadığı yer, ikametgâhı, kralın evi”
É.MUNUS.LUGAL ⁹⁷¹	“kraliçenin sarayı”
É.DINGIR ^{LIM972}	“tanrının evi”
Ékarimmi- ⁹⁷³	kutsal bina, yapı
Éhalentuwa-, ⁹⁷⁴	Éhalentuwa-, "tapınak alanında bir bina", "saray"
É.NAH.HE ⁹⁷⁵	“tapınakla ilgi bir sözcük”
É.DUB.BA.(A)=Étuppaš- ⁹⁷⁶	“tablet evi, arşiv, kütüphane, okul “
É (LÚ.MEŞ)DUB.SAR.GIŞ ⁹⁷⁷	“yazıhane, tahta tablet yazmanlarının(?) evi”
É.KUR.RA ⁹⁷⁸	“tapınak “
É DU ₁₀ .ÚS.SA ⁹⁷⁹	“ yıkanma evi” “ayinlerde yıkanılacak ev”
	“dokumacının evi”
[É] NAPTARI ⁹⁸⁰	“konuk evi”
É (LÚ)AD.KID ⁹⁸¹	“hasır işi yapanın dükkanı”
É (LÚ)MUHALDIM ⁹⁸²	“ mutfak”
É .EN .NU.UN ⁹⁸³	“hapishane, tutuk evi”
É GIŞ.KIN.TI ⁹⁸⁴	“zanaatkarların evi, iş evi, imalathane, atölye, işlik
É GIŞÜR.RA ⁹⁸⁵	“tavan arası”, “çatı katı”
É KISALLUHI ⁹⁸⁶	Avlu
É LÚÁZLAG ⁹⁸⁷	“terzi (?) dükkanı”
É LÚBÁĦAR ⁹⁸⁸	“çömleğinin dükkanı”
É LÚKUŞ ₇ ⁹⁸⁹	“ahır(?)”

⁹⁶⁸ Bu tablo çalışmamızda değindiğimiz bütün É determinatifli yapıların listesini içermektedir. Amacımız tezimizde yer verdiğimiz É determinatifli yapıları kategorize etmektir.

⁹⁶⁹ HZL, 314;CHD-P, 278; Ünal 2016,109.

⁹⁷⁰ HZL, 314; CHD-P, 278; Ünal 2016,110.

⁹⁷¹ HZL 199;Ünal 2016,110.

⁹⁷² HZL 199;CHD-P,280;Ünal 2016,109.

⁹⁷³ Ünal 2016,260, “tapınak”

⁹⁷⁴ HW, 46, tapınakla ilgili bir yapı olduğu düşünülürken HHw’de saray olarak ifade edilmektedir.

⁹⁷⁵ Ünal 2016,110.

⁹⁷⁶HZL, 199;Ünal 2016, 109.

⁹⁷⁷HZL, 199,Ünal 2016,109.

⁹⁷⁸HZL 199Ünal 2016,110.

⁹⁷⁹ CHD-P, 285;HZL 199.

⁹⁸⁰ KBo 30.27 i 12,

⁹⁸¹ KBo 12.34:11

⁹⁸² HZL 199;Ünal 2016,110.

⁹⁸³ HZL 199; Ünal 2016,109.

⁹⁸⁴HZL 199; CHD-P, 285;Gordin, 2010, 159'a göre É.GIŞ.KIN.TI'nin Akadca karşılığı *bū kiskatti* "esnaf, işçi evi"dir. Ünal 2016,110.

⁹⁸⁵ HZL 58.

⁹⁸⁶ CHD-P,284;Ünal 2016,283.

⁹⁸⁷ KBo 9.125 iv 3.

⁹⁸⁸KUB 36.41:12

⁹⁸⁹CHD-P,284.

É LÚSAGI ⁹⁹⁰	“kadeh taşıyıcının evi”
É ^L ÚSAGIA	“kiler”
É NAPTARI ⁹⁹¹	“ev sahibinin evi”, “misafirhane”
É NIM.LÀL ⁹⁹²	“arı kovanı”
É ŠURİPI ⁹⁹³	“buz evi (deposu)”
É TU ⁹⁹⁴	“aşevi”
É TU ₇ /UDUL ⁹⁹⁵	“mutfak”
É(.HİA) NA ₄ .ARA ₅	“öğütme evleri / odaları”;
É(LÚ)NINDA.DÙ.DÙ ⁹⁹⁶	“fırın”
É. ABUSSİ/ ABUSI ⁹⁹⁷	“depo evi magazin, ambar”
É. EN. SISKUR ⁹⁹⁸	“kurban sahibinin evi”
É. EZEN ⁹⁹⁹	“bayram, merasim evi “
É. GÚ.É.A ¹⁰⁰⁰	“elbise odası giyimevi, elbise dolabı”
É.GU ₄ ¹⁰⁰¹	“sığır ahır”
É. KILLI ¹⁰⁰²	“ hapishane, cezaevi “
E.GA	“süthane, mandıra”
É taštappa ¹⁰⁰³	“İçinde su bulunan avlu”, arınma yapılan yer”
É. GİŞÜR.RA ¹⁰⁰⁴	“baraka, kulübe”
É.HİA BĒLŪTIM ¹⁰⁰⁵	“idari veya kralî nitelikli yapı”
É.HİA TUR-TIM ¹⁰⁰⁶	“Tavan arası”
ÉGİŞPAN ¹⁰⁰⁷	yay evi
É.Hİ.ÚS.SA ^{3=É} tarnu ¹⁰⁰⁸	Harman
É.DU ₁₀ ¹⁰⁰⁹	Harman
É.IN.NU.DA ¹⁰¹⁰	“ağıl”, “samanlık”
É.MEŠ NA ₄ .HİA	?
É.NA ₄ ¹⁰¹¹	taş ev”
É.GA	Genelev

⁹⁹⁰KUB 13.2 ii 21

⁹⁹¹ HZL, 199; Ünal 2016,369.

⁹⁹² Ünal 2016,110.

⁹⁹³CHD-P,285.

⁹⁹⁴KUB 13.24:14

⁹⁹⁵HZL 199; Ünal 2016,110.

⁹⁹⁶HZL 199; Ünal 2016,110.

⁹⁹⁷ HZL, 199.

⁹⁹⁸ HZL,199; Ünal 2016,109.

⁹⁹⁹ Ünal 2016,109.

¹⁰⁰⁰ Ünal 2016,110.

¹⁰⁰¹ HZL, 199;CHD-P, 284;Ünal 2016,110.

¹⁰⁰² Ünal 2016, 110.

¹⁰⁰³ Popko 1994,152.

¹⁰⁰⁴ Ünal 2016,110.

¹⁰⁰⁵ CHD-P,284.

¹⁰⁰⁶ CHD-P,284.

¹⁰⁰⁷ HZL 199.

¹⁰⁰⁸ Ünal 2016,718.

¹⁰⁰⁹ HZL 199; Ünal 2016,718.

¹⁰¹⁰ CHD-P,285;Ünal 2016, 110.

¹⁰¹¹ Ünal 2016,110.

É.NA ₄ , É ABUSI, É apuzzi-, É halki- ¹⁰¹²	“depo evi, “mühür evleri”
É.ŠÀ (=tunnakkeššar) ¹⁰¹³	“kutsal iç oda”
É.ŠA. DINGIR ^{LIM1014}	“tanrının iç odası”
É.ŠA.KU.GA ¹⁰¹⁵	“kutsal iç ev”
É.ŠA.TAM ¹⁰¹⁶	“ hazine evi”
É arkiu- ¹⁰¹⁷	"tapınağın bir bölümü, giriş, hol, ara kapı"
É hešta- ¹⁰¹⁸	“kemik evi, mezarlık, anıt mezar”
É hilammar-, ¹⁰¹⁹	“sütunlu giriş ve "avlu”
É hila-, ¹⁰²⁰	“avlu”
É LÚZABAR.DAB ¹⁰²¹	“şarap mahzeni”
É NA ₄ KIŠIB ¹⁰²²	“mühür evi, magazin”
É luštani ¹⁰²³	“yan kapı, yan giriş, baskın tüneli (potern)”
GIŠTIR É-TUM KISLAH ¹⁰²⁴	“ağaçlık/koruluk, ev, harman yeri”
LU É. KAŠUTTU ¹⁰²⁵	“habercinin, koşan insanın evi”

Tablo 12: É Determinatifiyle Birlikte Geçen Yapıların Listesi

¹⁰¹² Ünal 2016, 825-817

¹⁰¹³ HZL 199; CHD-P, 276; Ünal 2016, 110.

¹⁰¹⁴ HZL 199; Ünal 2016, 110.

¹⁰¹⁵ Ünal 2016, 110.

¹⁰¹⁶ Ünal 2016, 110.

¹⁰¹⁷ Ünal 2016, 80.

¹⁰¹⁸ HZL 199; Tischler 1978, 200-237; Friedrich 1991, 68; Puhvel vd. 1991, 319; Kamenhuber 1972, 296-300; Ünal 2016, 185; Ünal 2007, 210.

¹⁰¹⁹ HW, 69; HHw, 49 sütunlu giriş”; Ünal 2016, 187.

¹⁰²⁰ HW, 69; HHw, 49

¹⁰²¹ KUB 2.6 i 11.

¹⁰²² HZL 199; CHD-P, 285; Ünal 2016, 110.

¹⁰²³ Ünal 2016, 328.

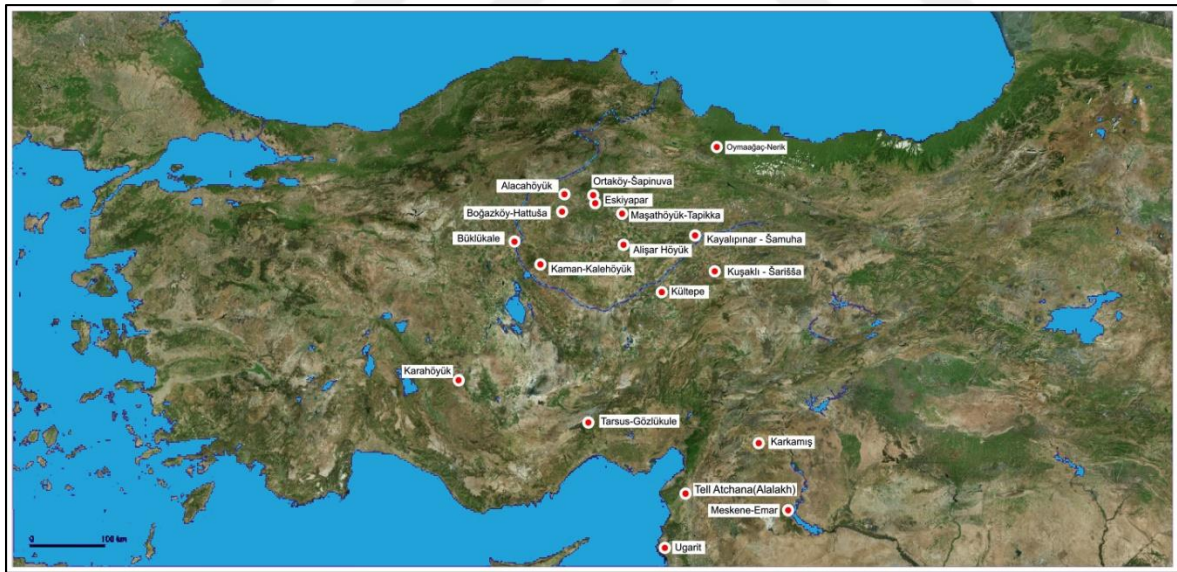
¹⁰²⁴ KBo 19.32:3

¹⁰²⁵ Ünal 2016, 110.

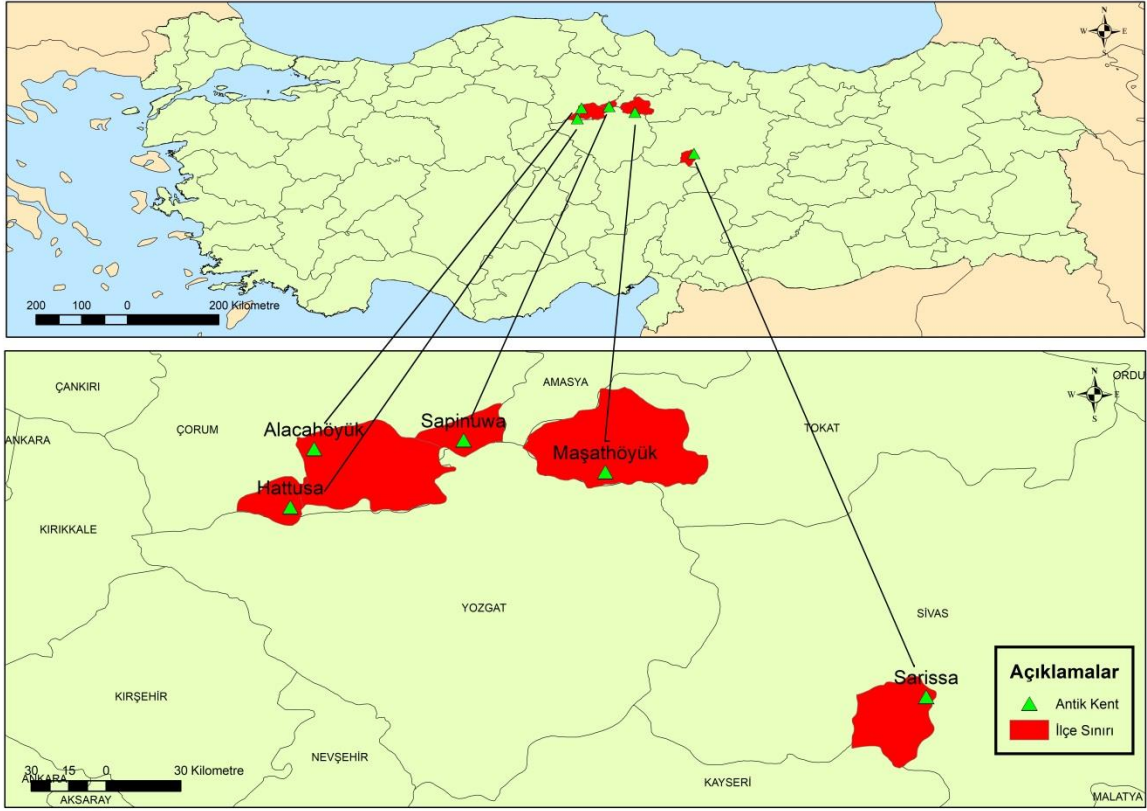
EK-3. Haritalar

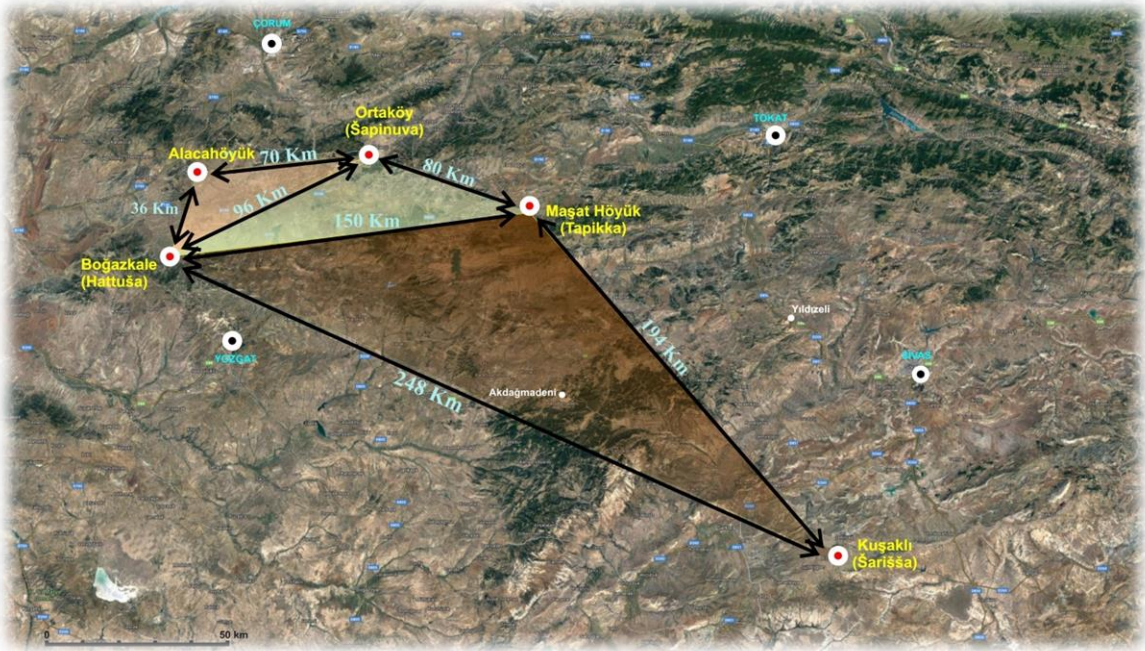
Harita 1: M.Ö. II. bin yılında Hititler ve Komşuları (Theo P.J. Van Den Hout 2014)

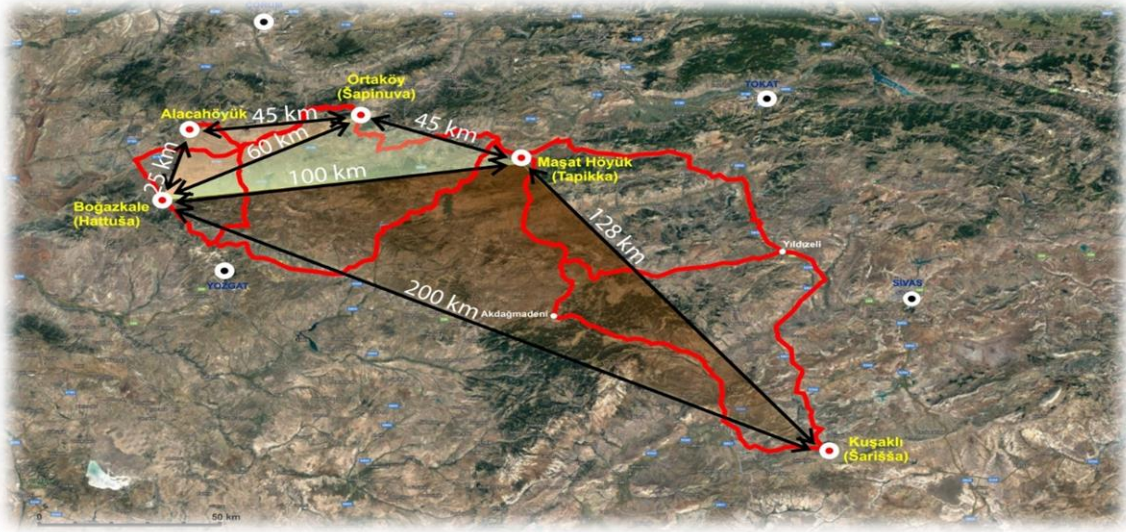
Harita 2: M.Ö.II.Bin Yılda Anadolu'da Bulunan Bazı Yerleşimler (Atila 2018)

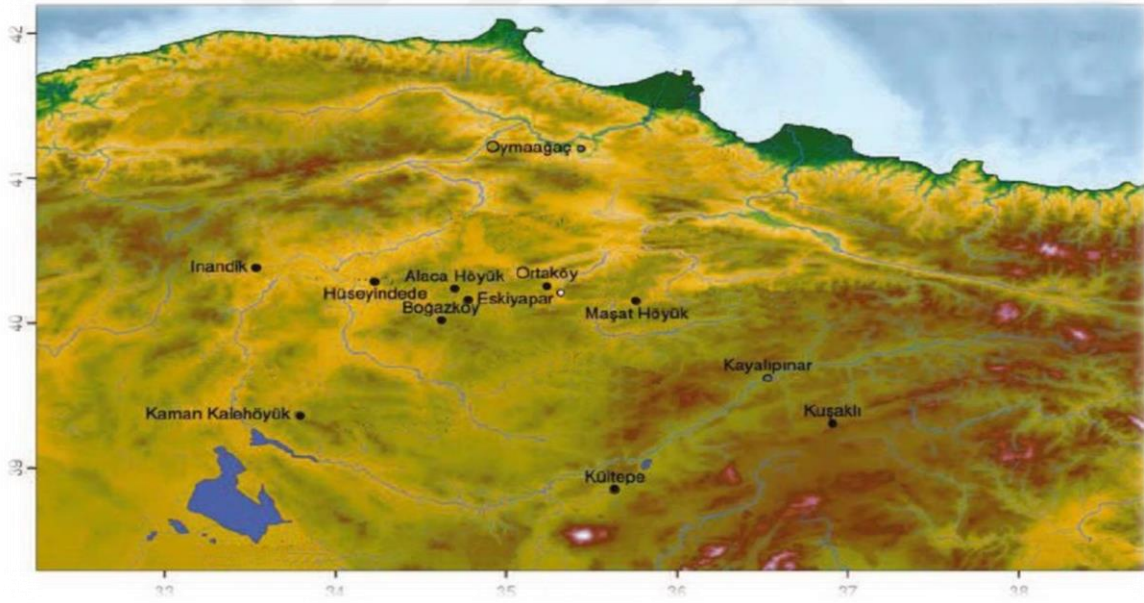
Harita 3: Hitit Kentlerinin Detaylı Gösterimi (Atila 2018)

Harita 4: Hitit Kentleri Arasındaki Uzaklık (Atila 2018)

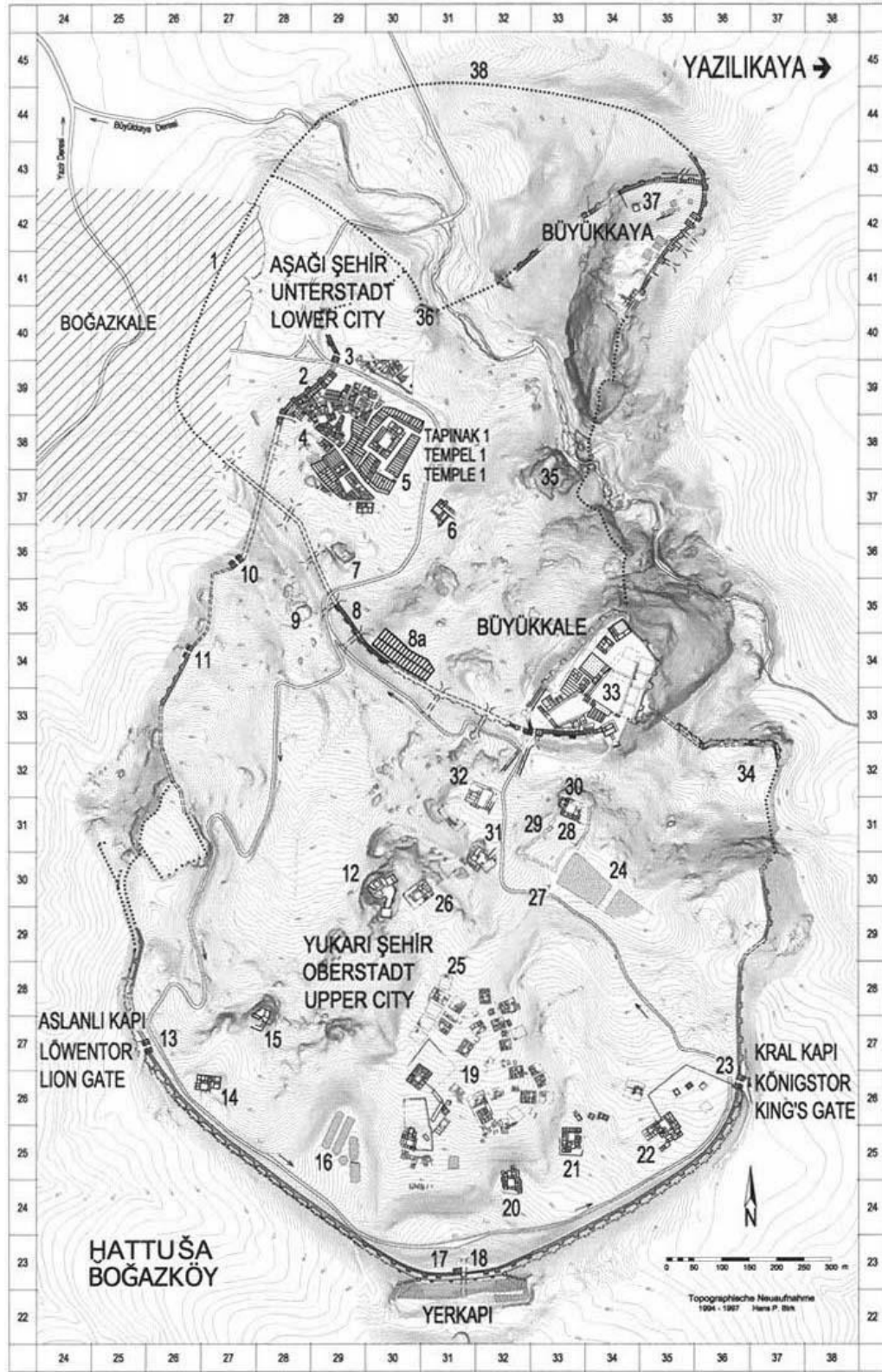

Harita 5: Hitit Kentleri Arasında Kuş Uçuşu Uzaklık ve Yol Güzergahları (Atila 2018)

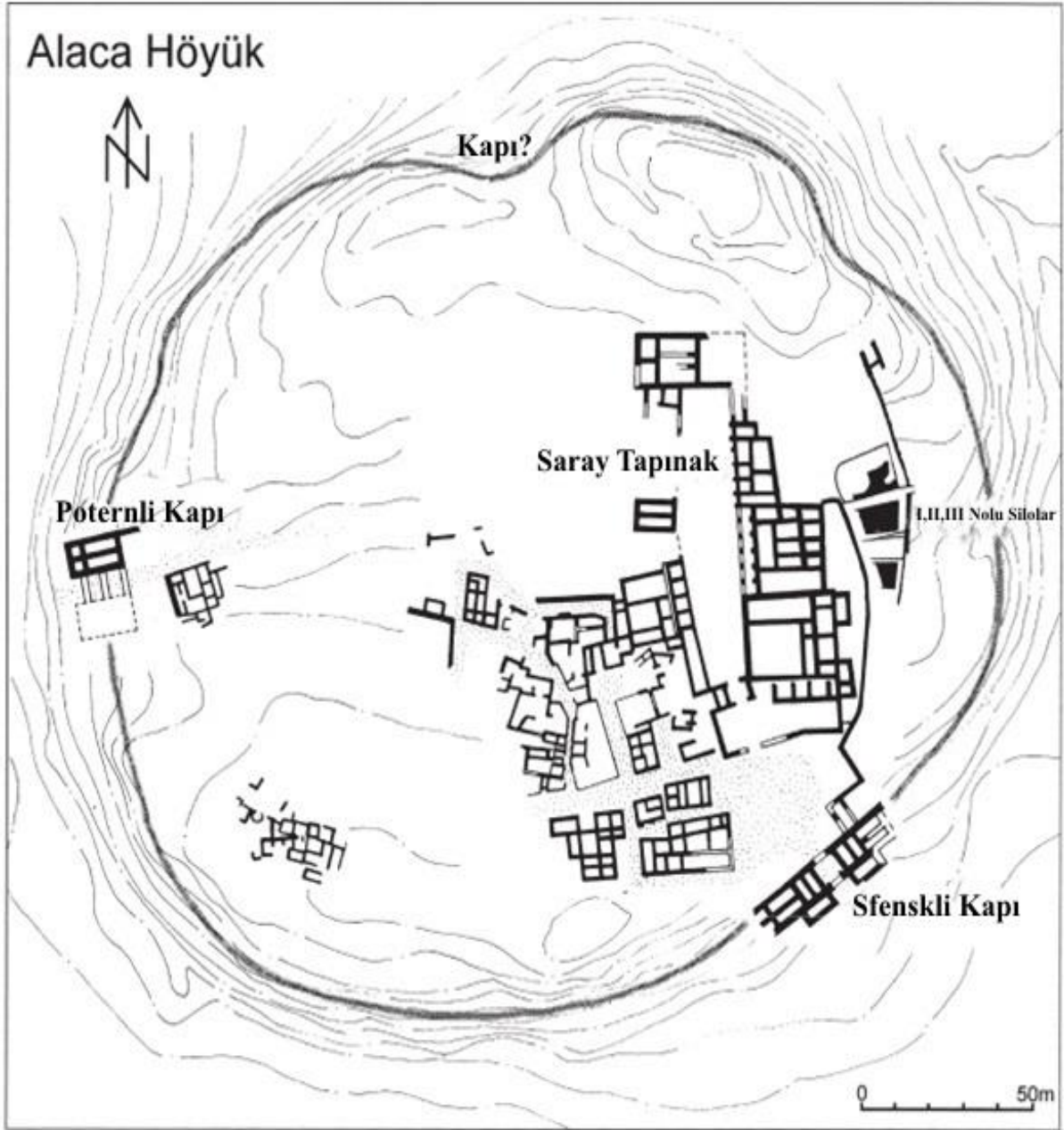

Harita 6: M.Ö. II. Bin Yıl Yerleşimlerinin Bölgesel Gösterimi

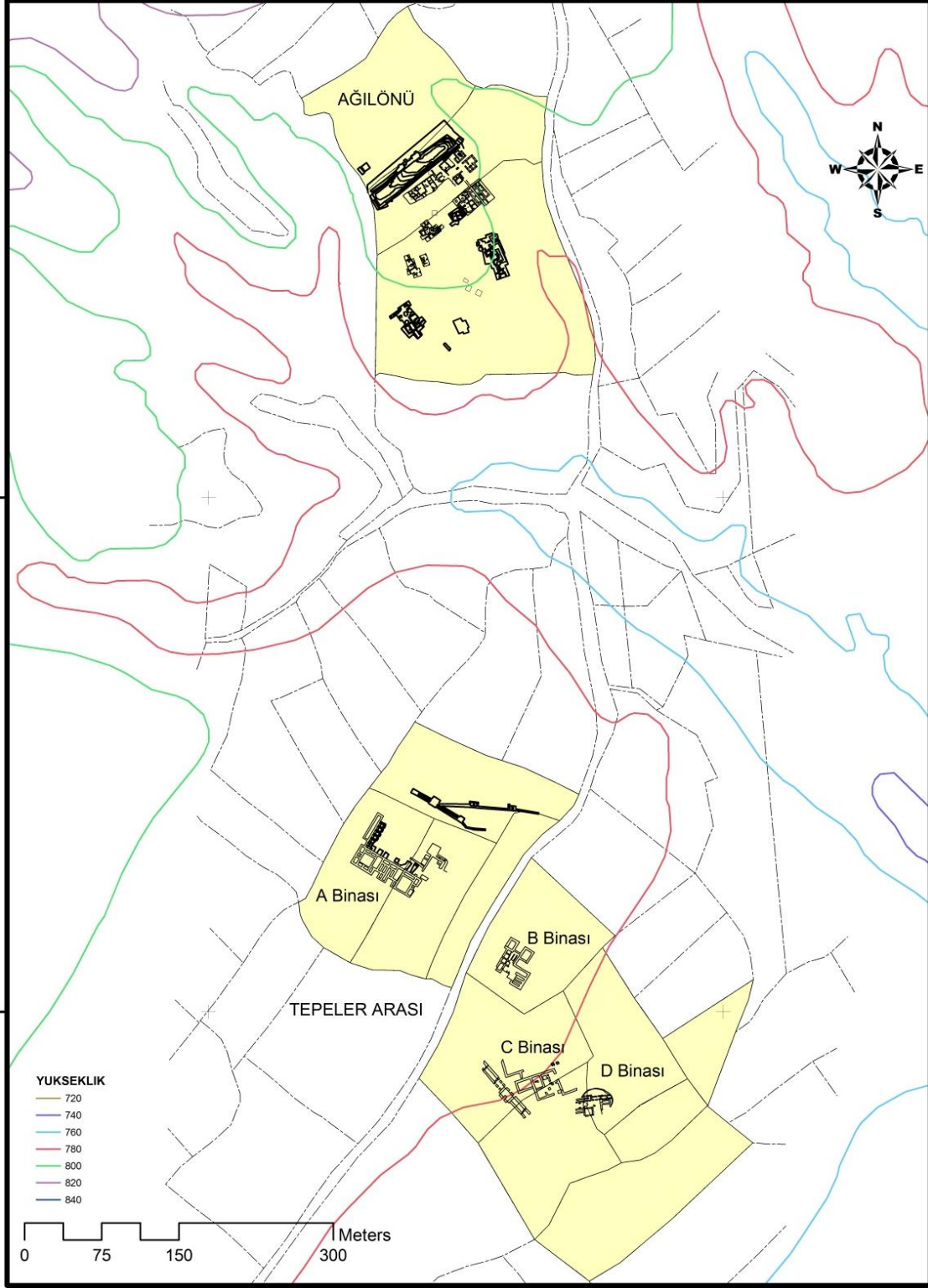
EK-4. Kent Planları

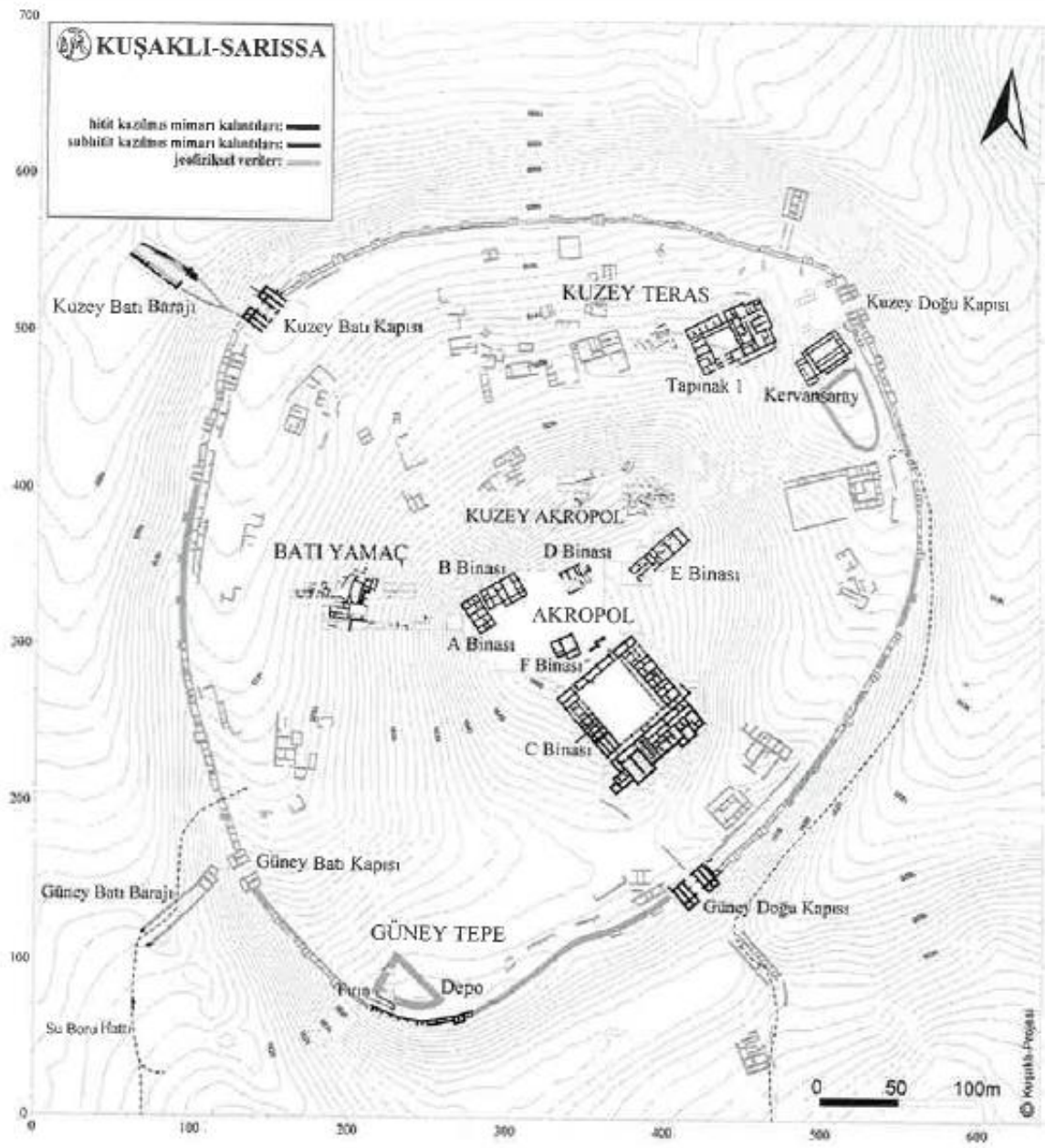
Plan 1: Hattuşa'nın Kent Planı (Schachner 2018b)

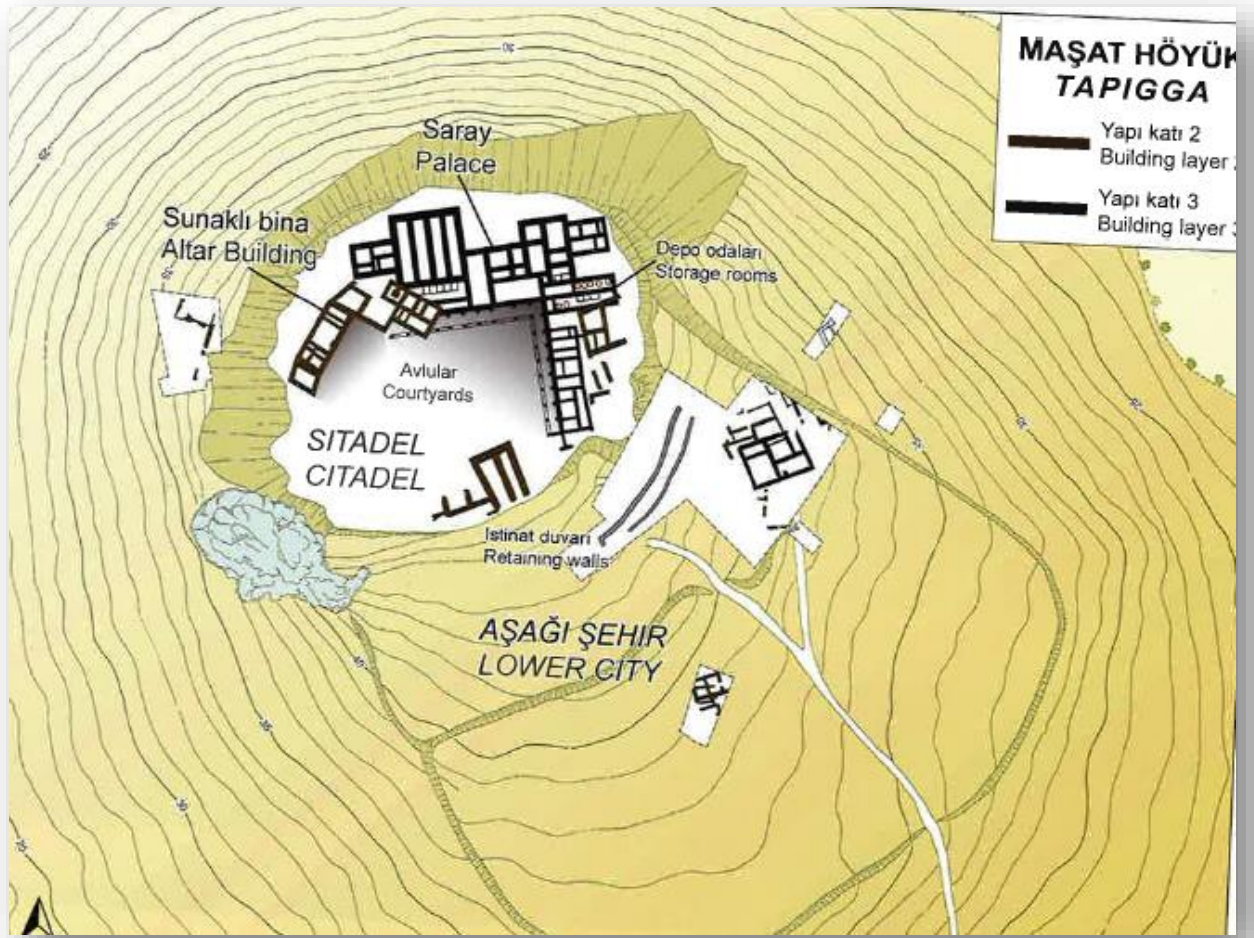
Plan 2: Alaca Höyük'ün Kent Planı (Mielke 2011)

Plan 5: Şapinuva'nın Kent Planı (Süel 2013)

Plan 6: Šarišša'nın Kent Planı (Müller Karpe- Müller Karpe 2013)

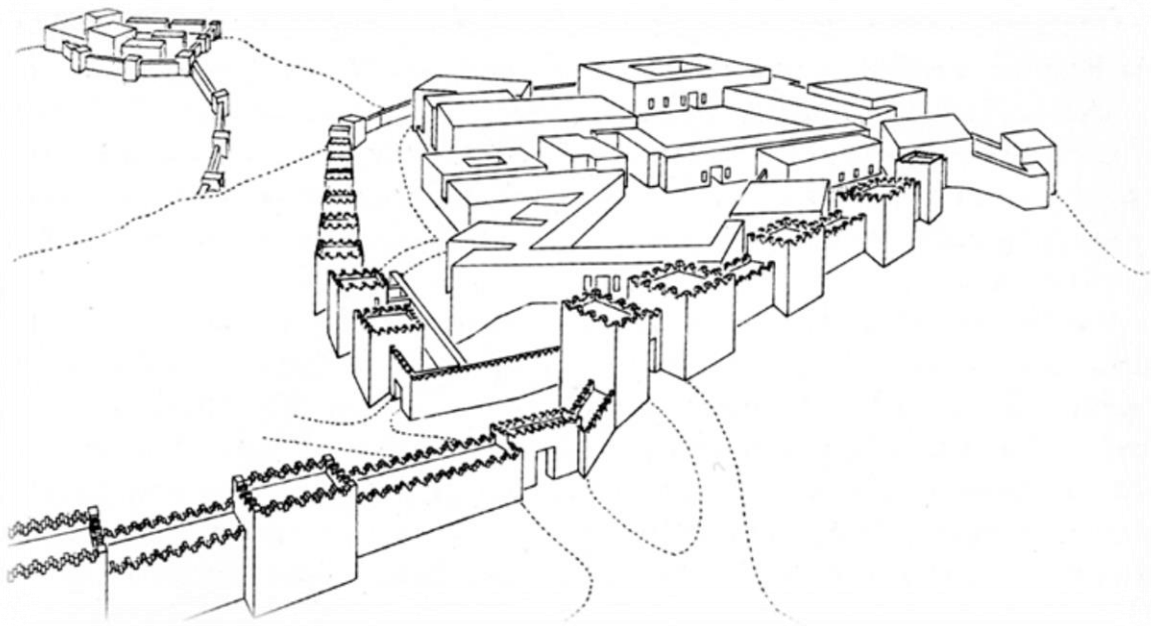

Plan 7: Tapikka'nın Kent Planı (Mielke 2013b)

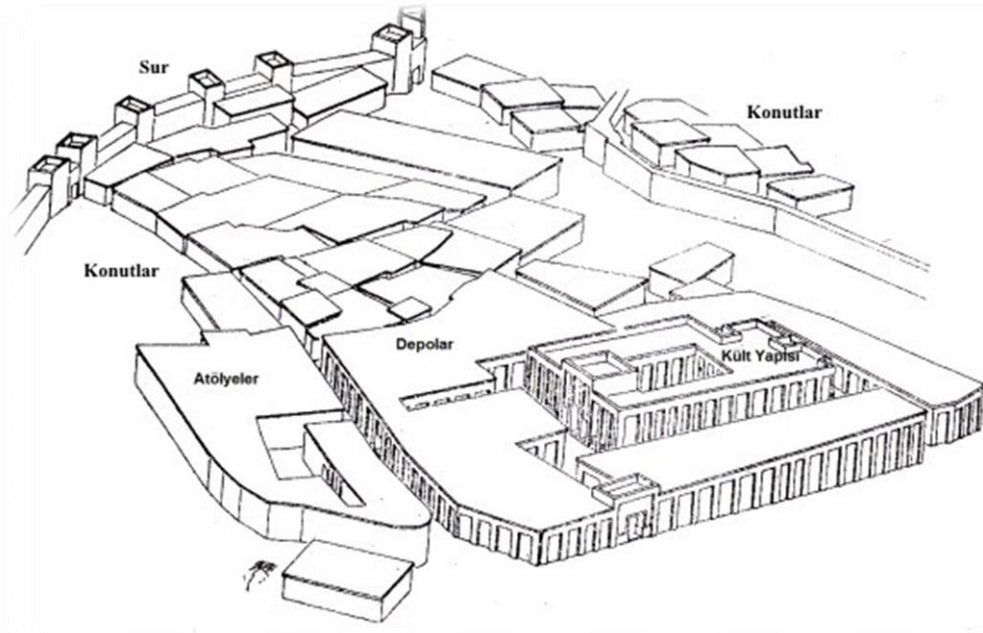
EK-5. Levhalar

Levha 1 : Hattuša'nın Rekonstrüksiyonu (Ağustos 2018)

Levha 2: Kraliyet- Sarayı Büyükkale'nin Rekonstrüksiyonu (Schachner 2018b)

Levha 3: I. Nolu Tapınak (Büyük Tapınak Neve 1986)

Levha 4: Hattuşa'nın Yukarı Şehrinde Bulunan Merkezi Tapınak Mahallesinin Rekonstrüksiyonu (Kuzeyden Bakış) (Dürr 2014)

Levha 5: Kentin Güneybatı Havuzlarının Rekonstrüksiyonu (Schachner 2018b)

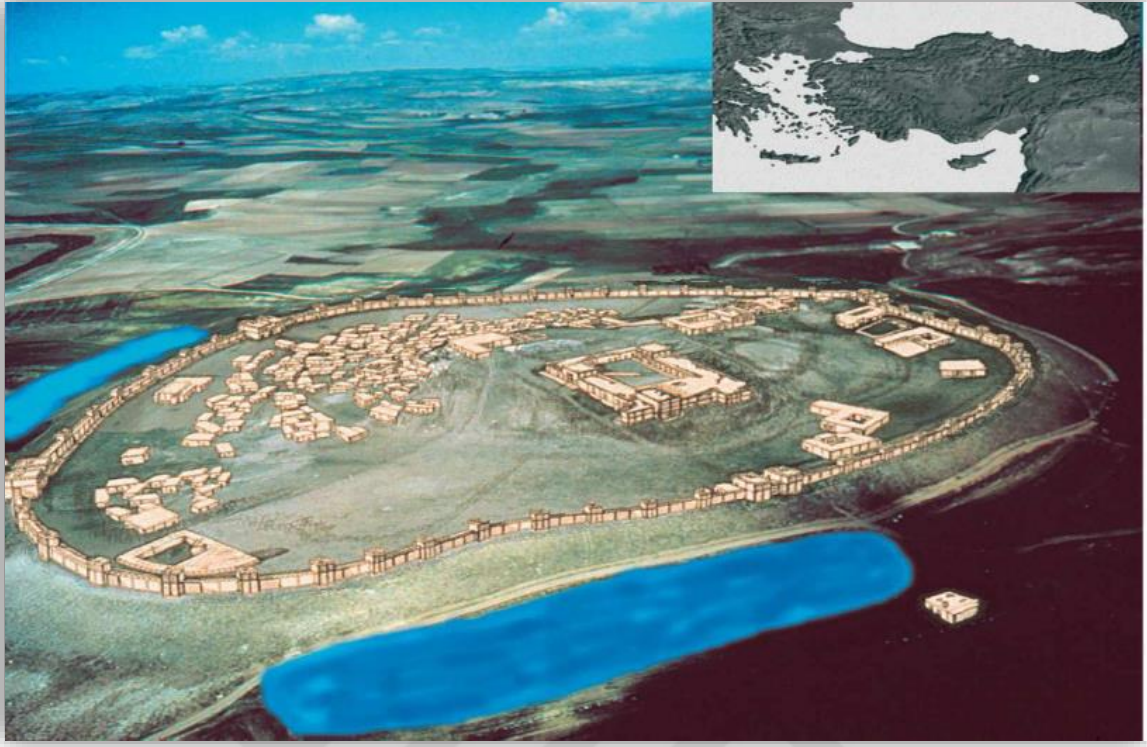
Levha 7: Poternli Sur Rekonstrüksiyonu (Schachner 2014)

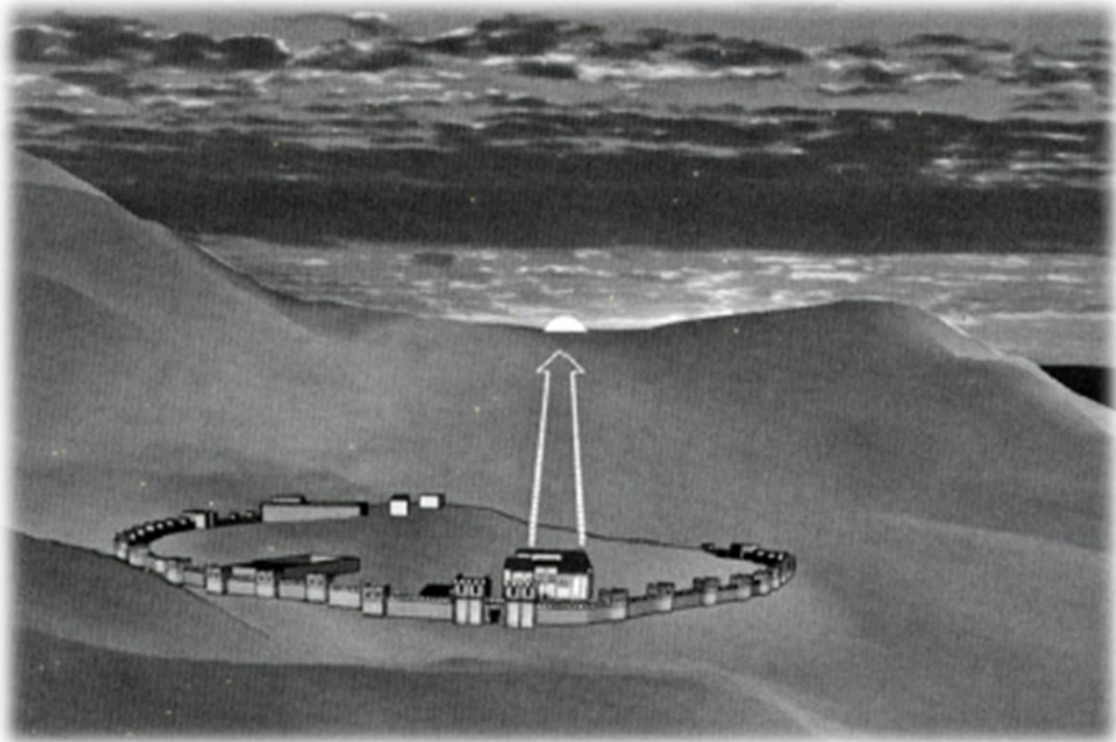
Levha 6: Kuşaklı-Şarišša'nın Geomanyetik Haritasi (Ercan Erkul- Andreas Hüser-Harald Stümpel-Tina Wunderlich 2007)

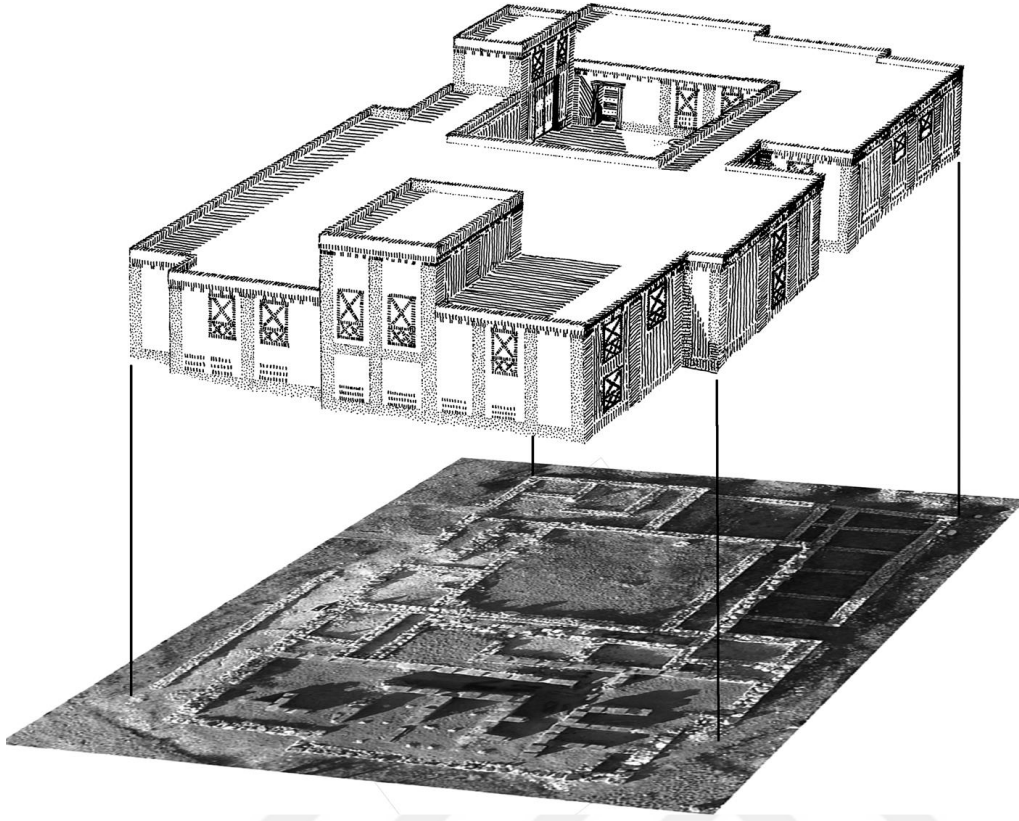
Levha 7: Kuşaklı-Şarišša Kent Rekonstrüksiyonu (Müller-Karpe, Müller-Karpe 2013)

Levha 7 : Kuşaklı- Šarišša'nın Rekonstrüksiyonu (Ercan Erkul- Andreas Hüser-Harald Stümpel-Tina Wunderlich 2007)

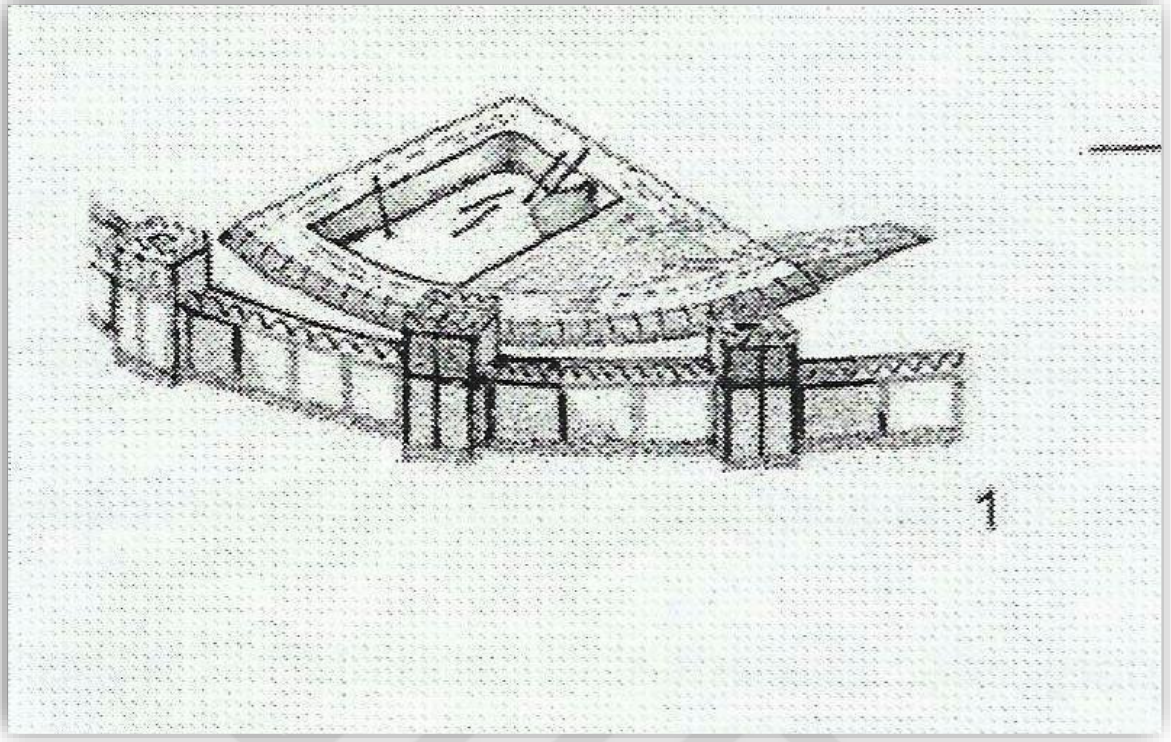
Levha 8: Kuşaklı-Šarišša'nın Tapınağının Açısal Yönleri (Müller Karpe - Müller Karpe-Schrimpf 2009)

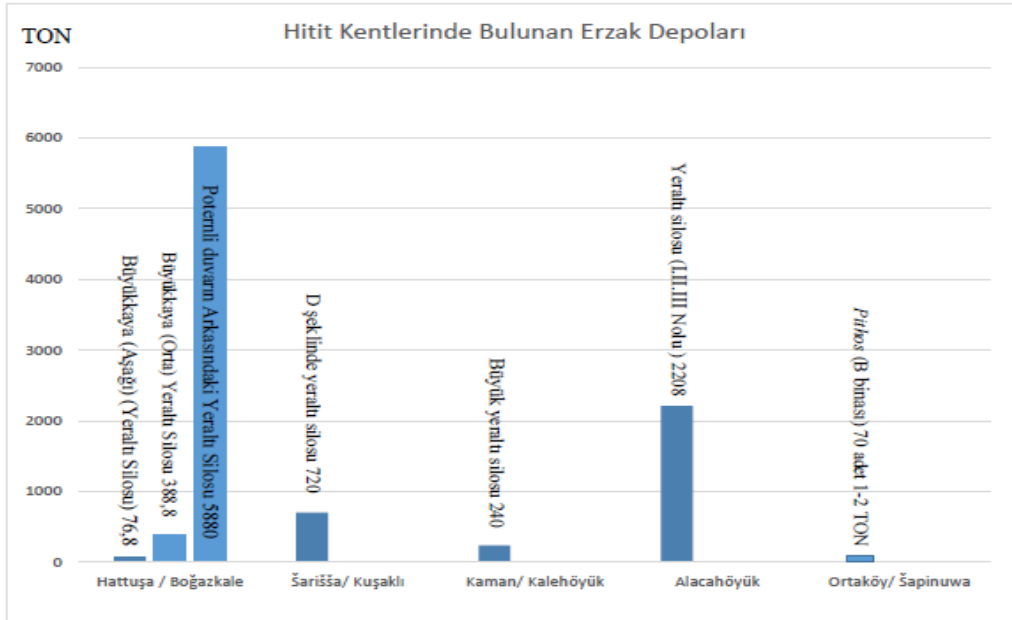
Levha 9: Kuşaklı-Şarišša Tapınak I Rekonstrüksiyonu (Müller Karpe 2013)

Levha 10: Kuşaklı-Şarišša C binası (Tapınak) (Müller Karpe 2013)

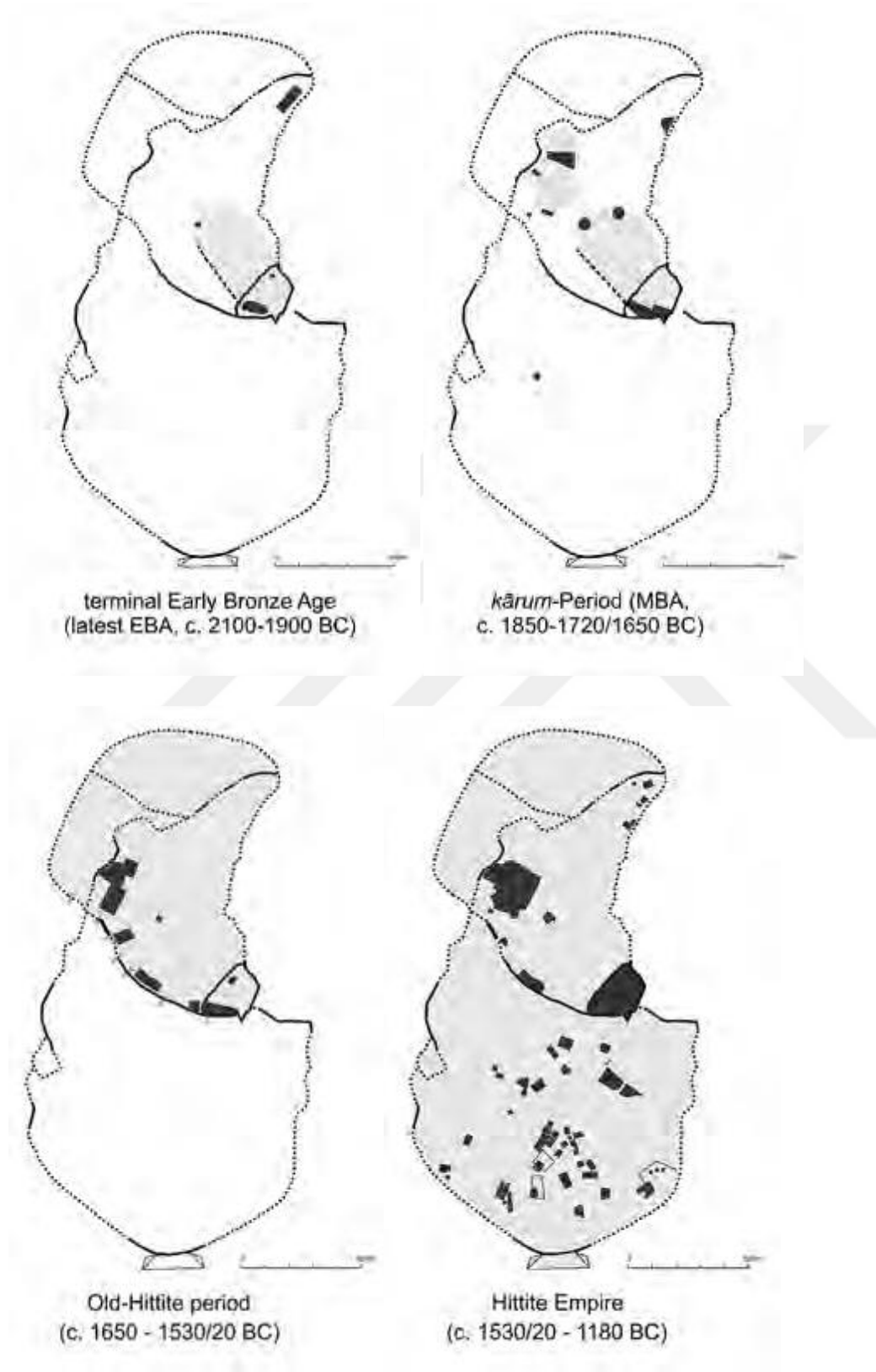

Levha 11: Kuşaklı'da Bulunan D Şeklinde Yeraltı Silosu (Mielke 2011)

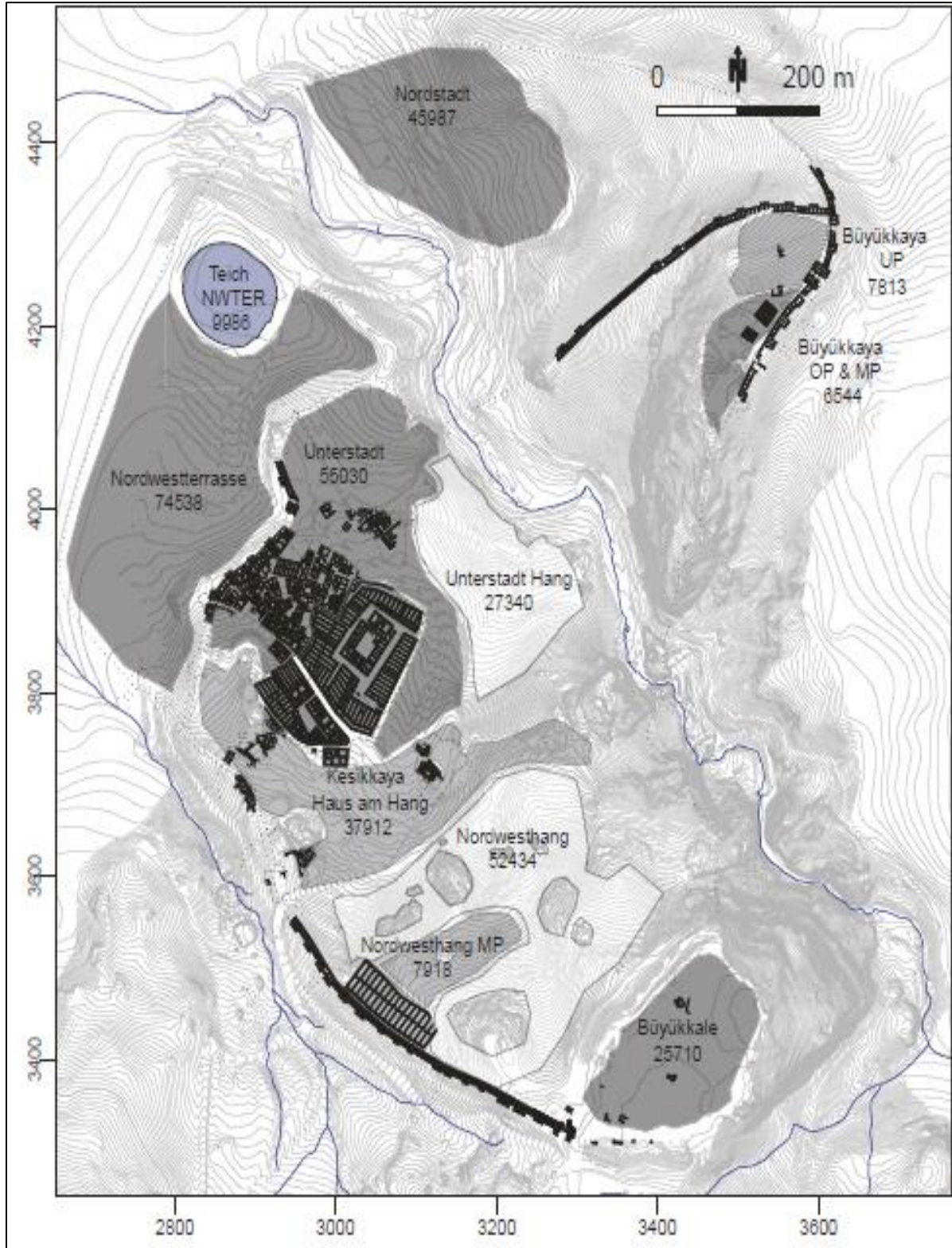

Levha 12: Hitit Kentlerinde Bulunan Erzak Depoları

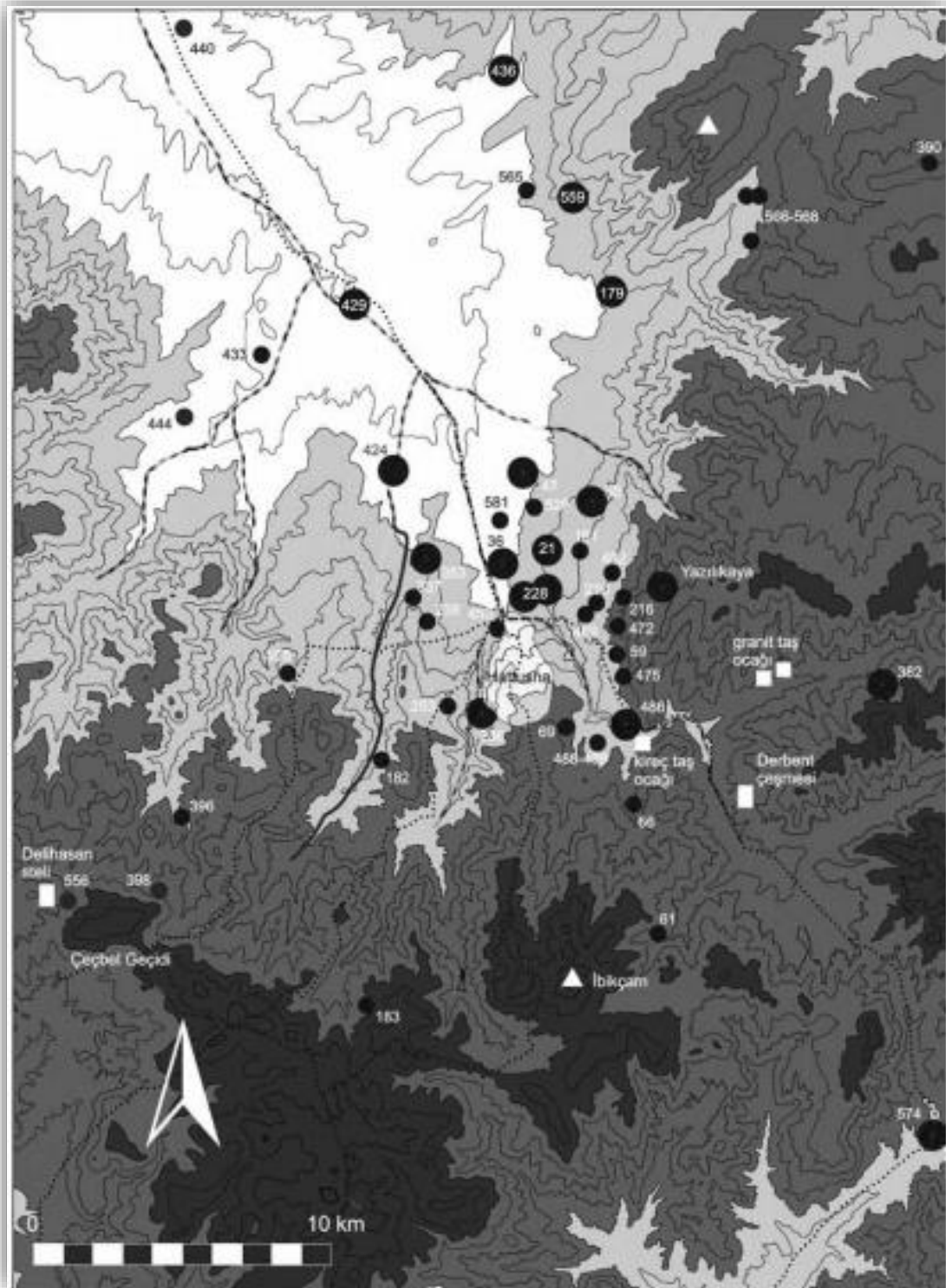
EK-6. Çizimler

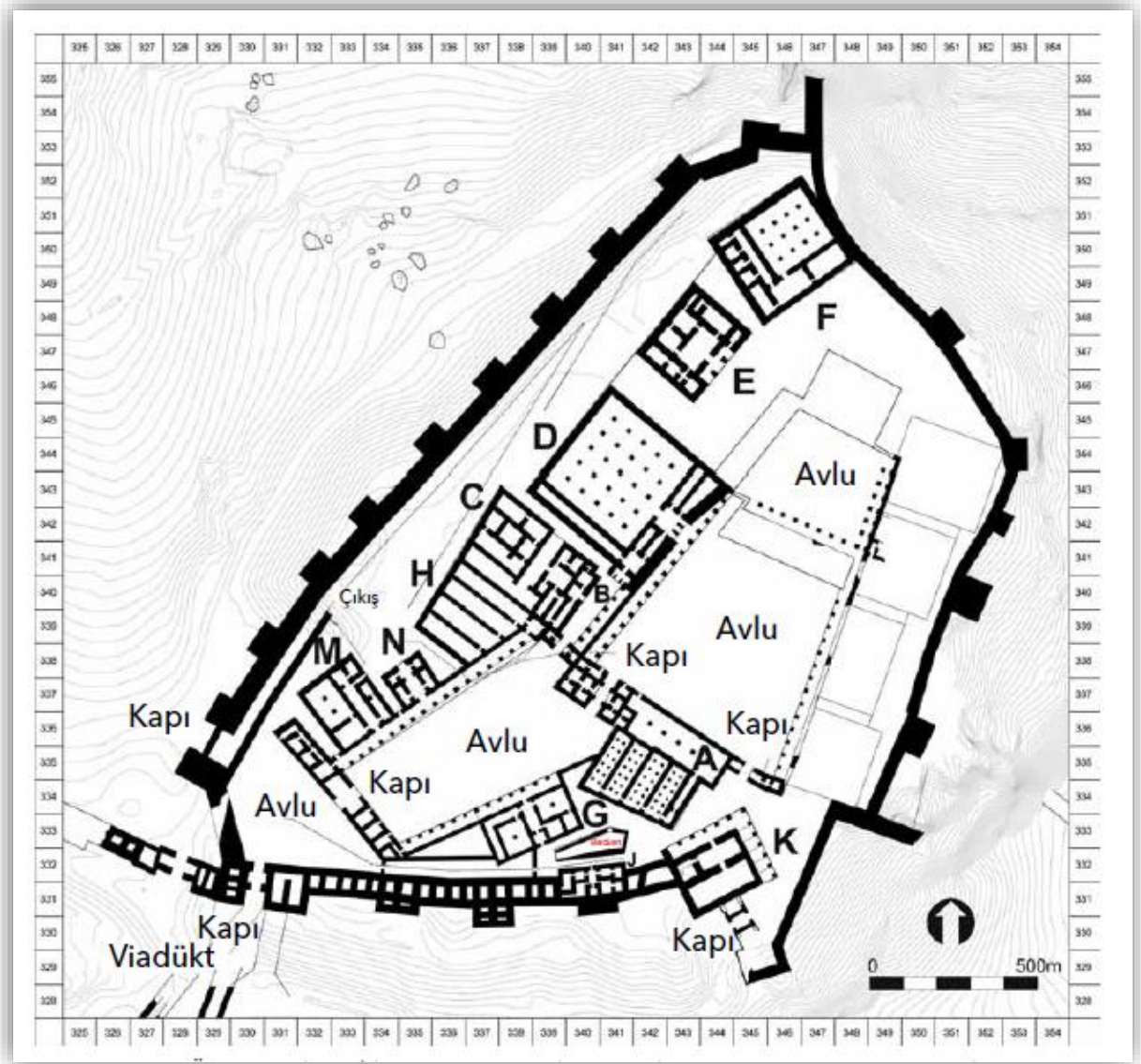
Çizim 1: Hattuša'nın Kent Gelişimi (Schachner 2018b)

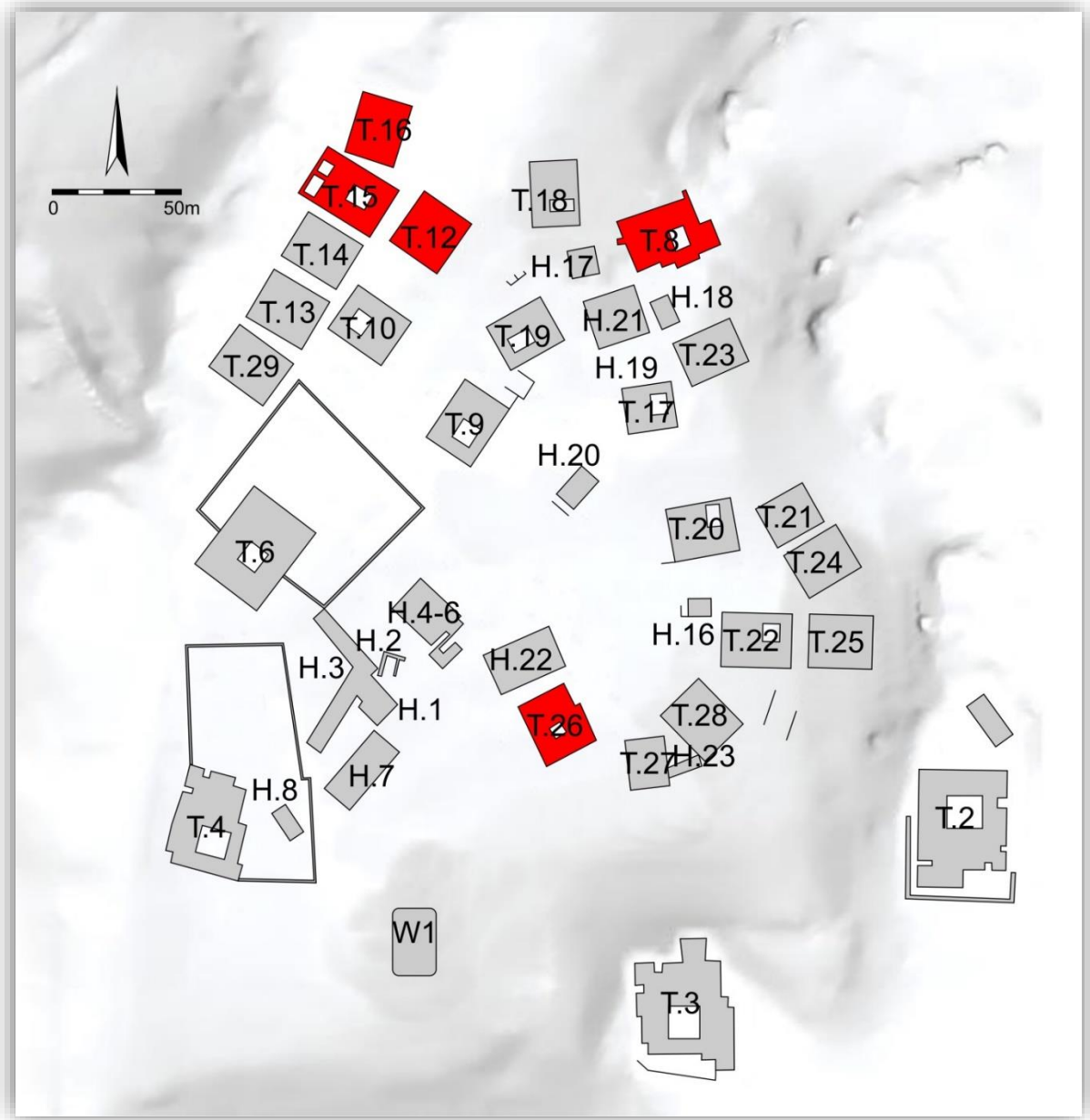
Çizim 2 : Hattuşa 'nın Aşağı Şehir nde bulunan I. Nolu Tapınak amaç Evi, Büyükkaya ve Büyükkale (Nehemie 2016)

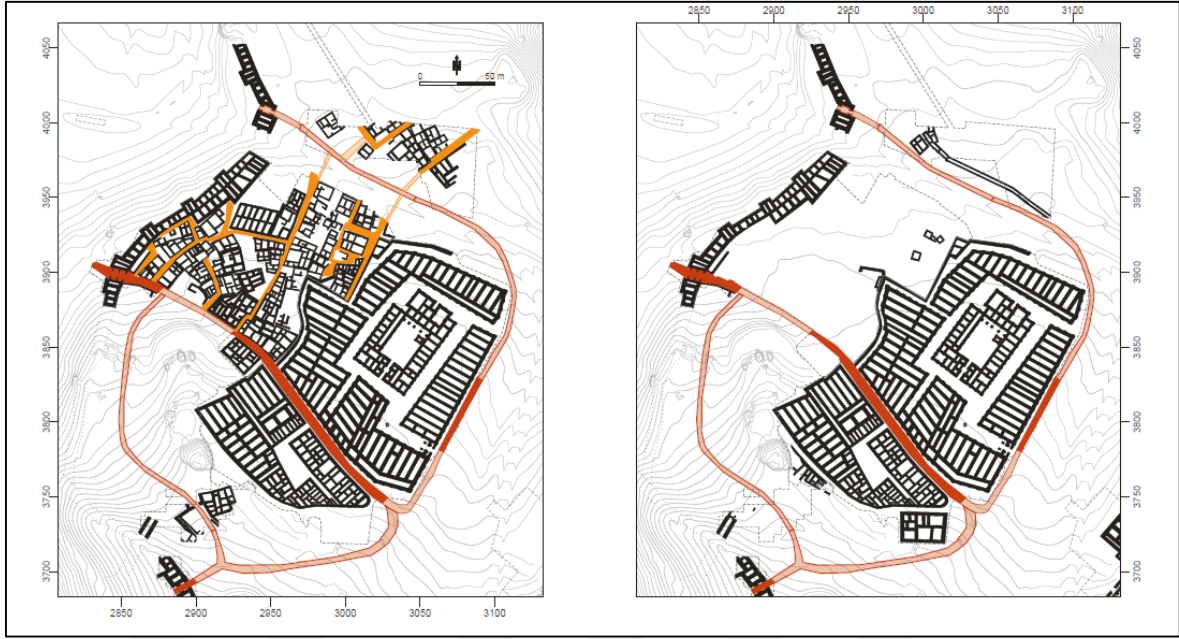
Çizim 3 : Hattuşa Ve Yakın Çevresi (Schachner 2018b) Haritada yer alan numaralar: 21: Gülçebağları Mvk; 36-37: Ahmet Can Tarlası= URU Tippuwa(?); 55: Kocakaya= HURSAG Tippuwa(?); 59-61: Kaleciktepe; 66;161;179: Emirler Kale; 182;Karakaya/Yazır; 183;210;216;228: Büyükkaya-North;236;238:Çoran Göl Mvk;253;Korumkaya;337:Sarı Taş Mvk;353:Tilki Tepe; 382;Çıradere-Sivirtepe;390:Sarıbaba/Sarı Tepe;396;Çamlı Tarla;398:Çeçbel;424;429:Çardak Tepe;436: Kulahtepe;440:Salmanköyü yakınlarında Höyüktepe;444;453:Mezarlık Mvk; 472;475:Cevizli Köm;486:Kayalı Boğaz;488-489:Göl Mvk; 429;529;556:Çeçbel'in batısı; 559;565;566-567;574;Bişek;581.

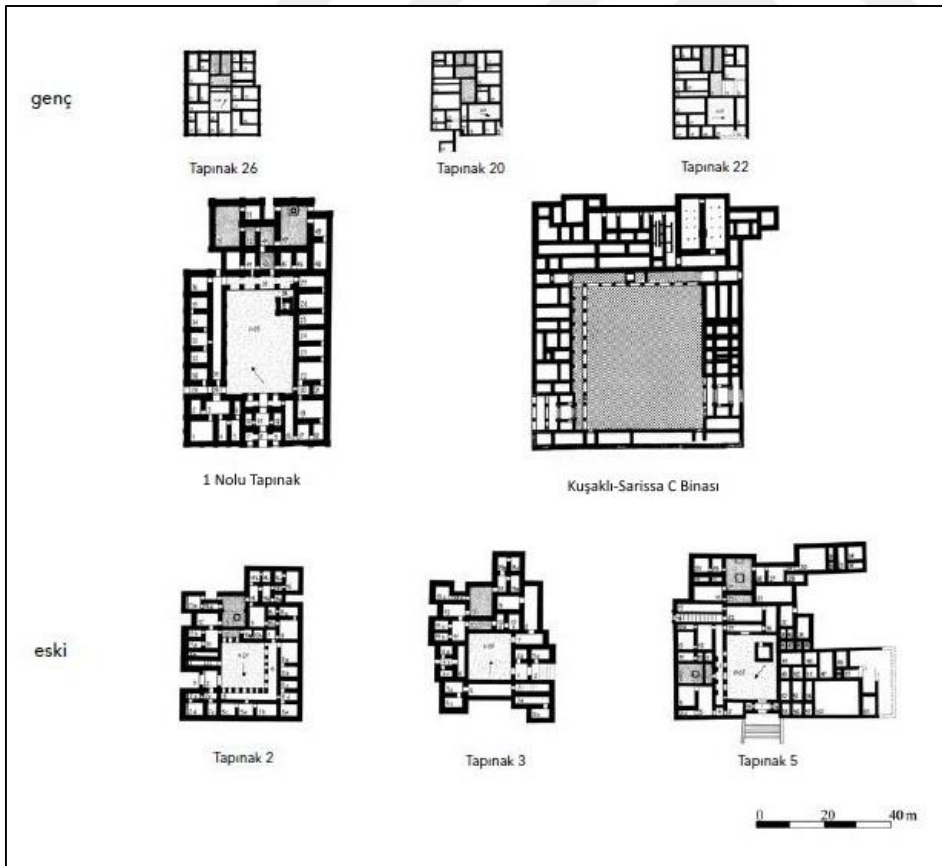
Çizim 4: M.Ö. 13. yy Tarihendirilen Kraliyet Sarayı-Büyükale (Schachner 2018b)

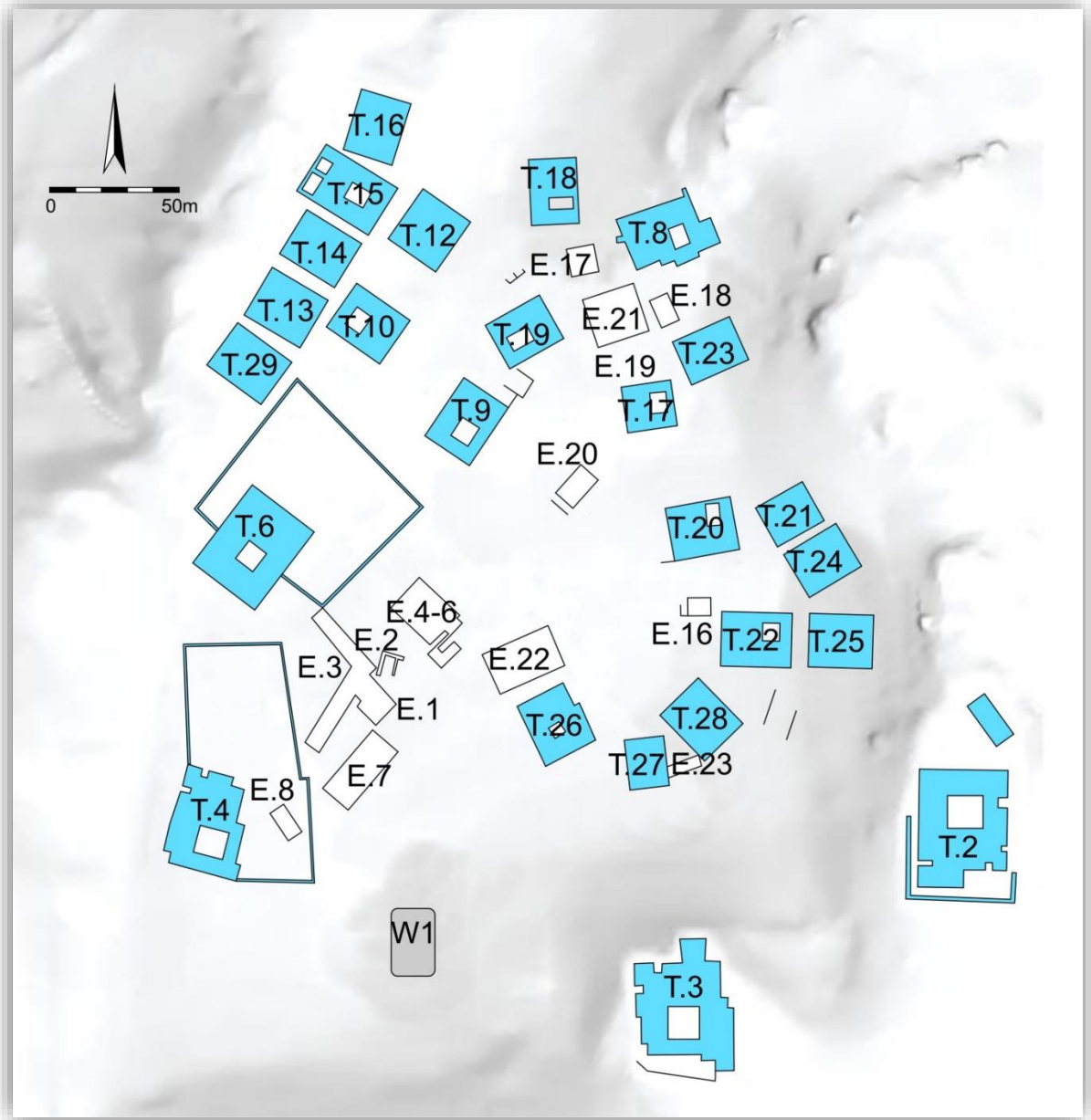
Çizim 5: Hattuşa'nın Yukarı Şehrinde Bulunan Arşivler (Dürr 2014)

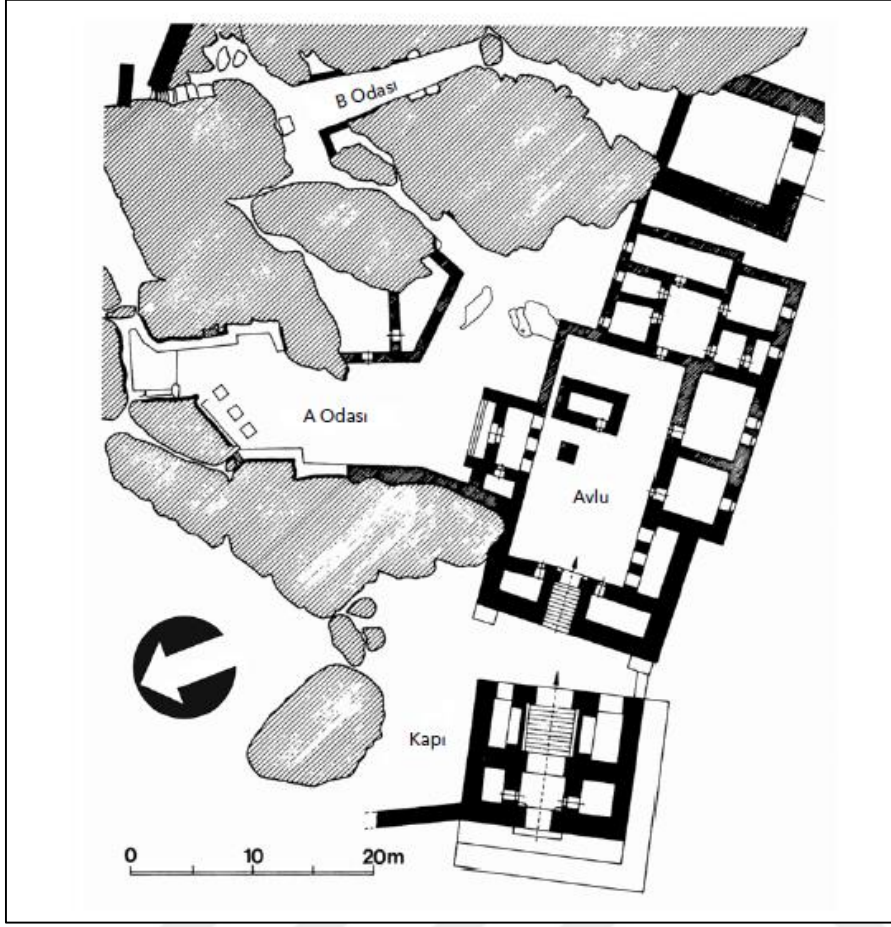
Çizim 6: I Nolu Tapınak (Büyük Tapınak) (Neheime 2016)

Çizim 7: Hattuša ve Šariša Tapınaklarının Karşılaştırmaları (Müller Karpe 2009)

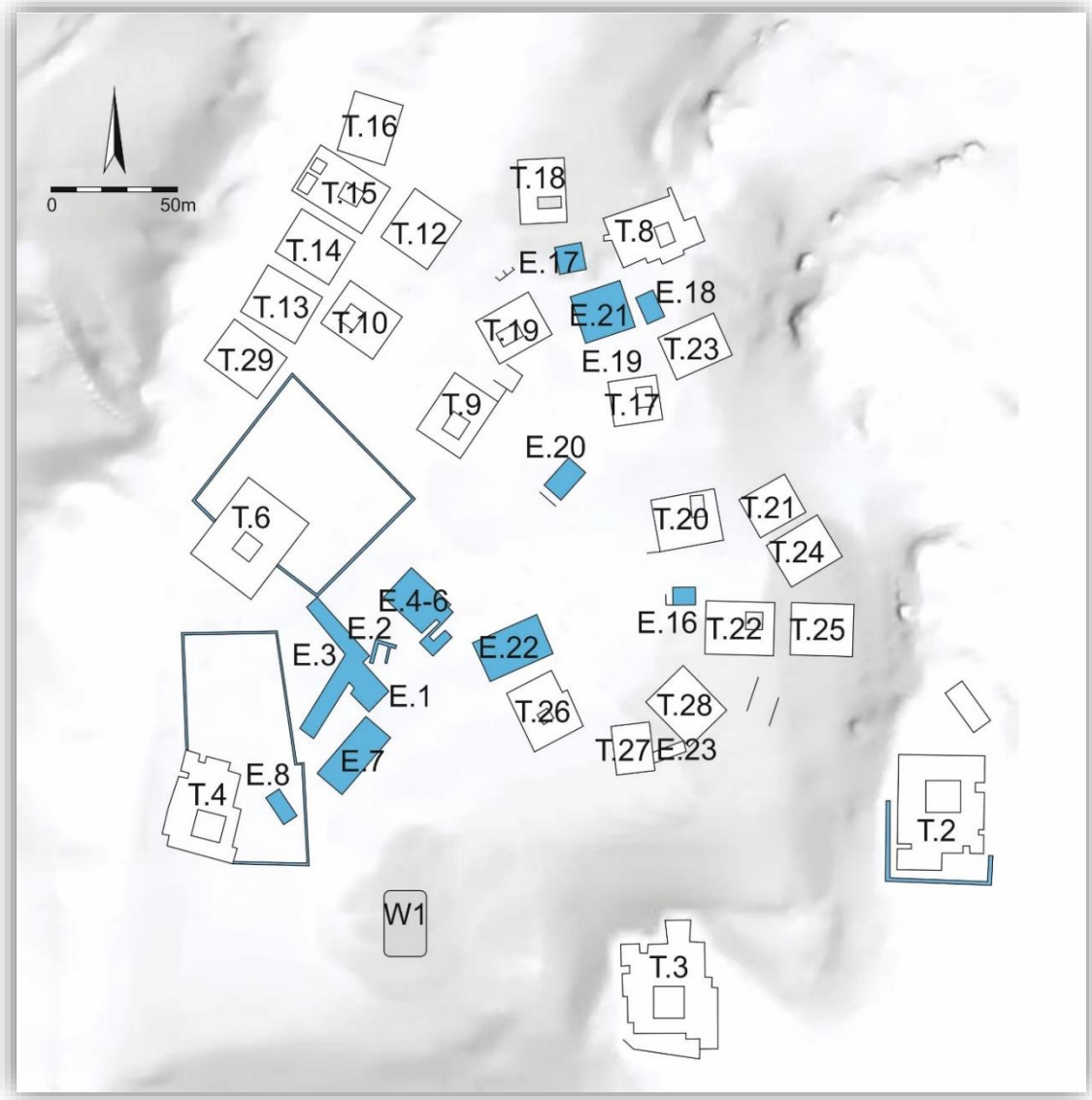
Çizim 8: Hattuša'nın Yukarı Şehrinde Bulunan Tapınaklar (Dürr 2014)

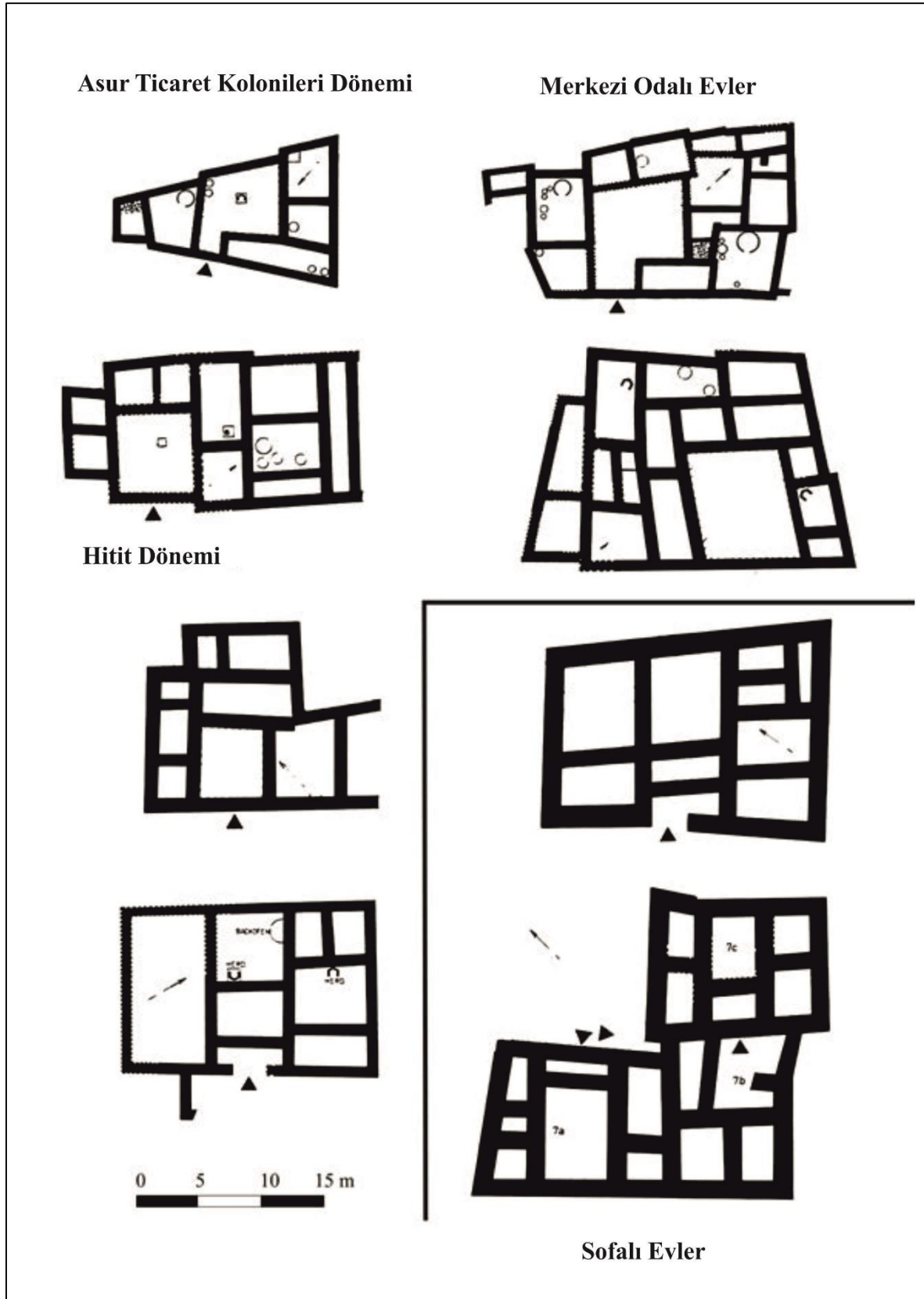
Çizim 9: Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı M.Ö. 13. yy planı (Marazzi 1986; Schachner 2018)

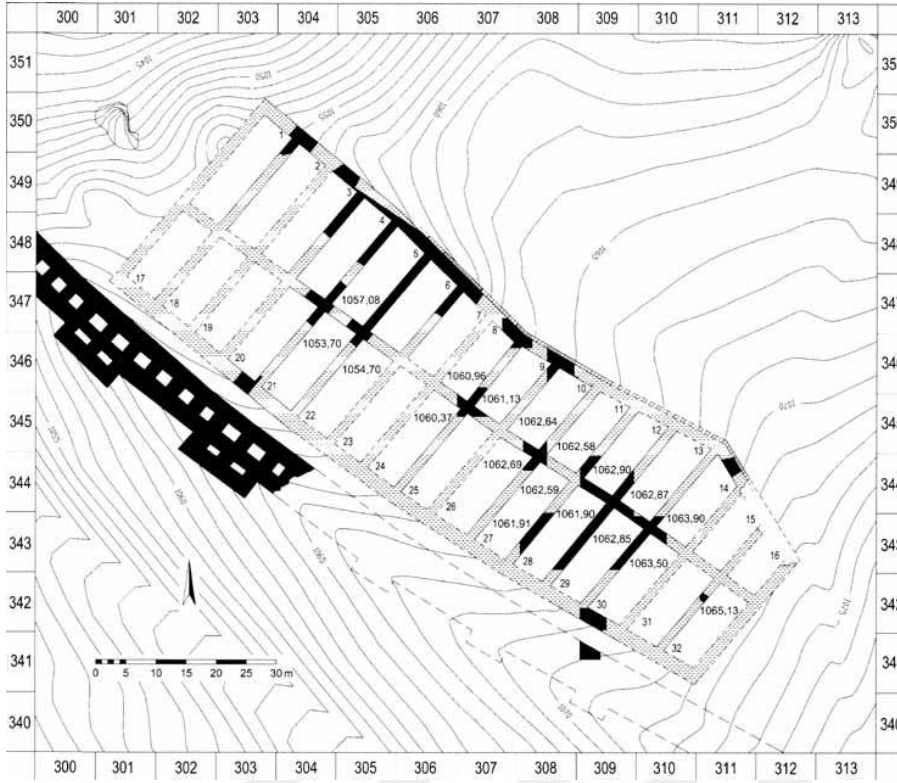
Çizim 10: Yazılıkaya A Odasında Tanrıların Karşılaşma Sahnesi (Seeher 2006)

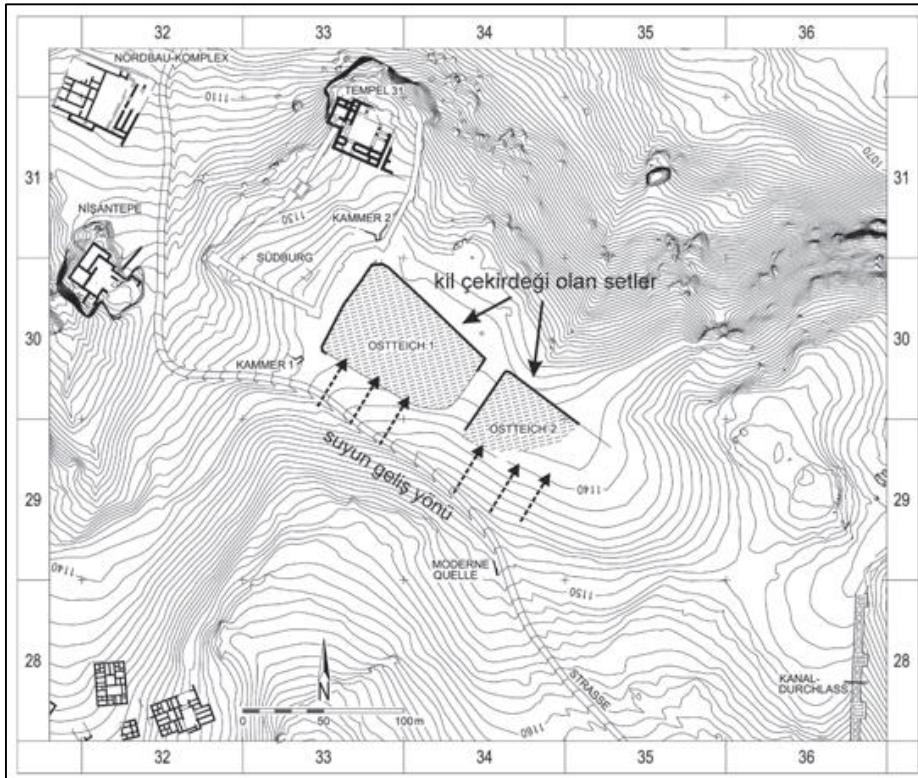
Çizim 11: Hattuşa'nın Yukarı Şehri'nde Bulunan Evler (Dürer 2014)

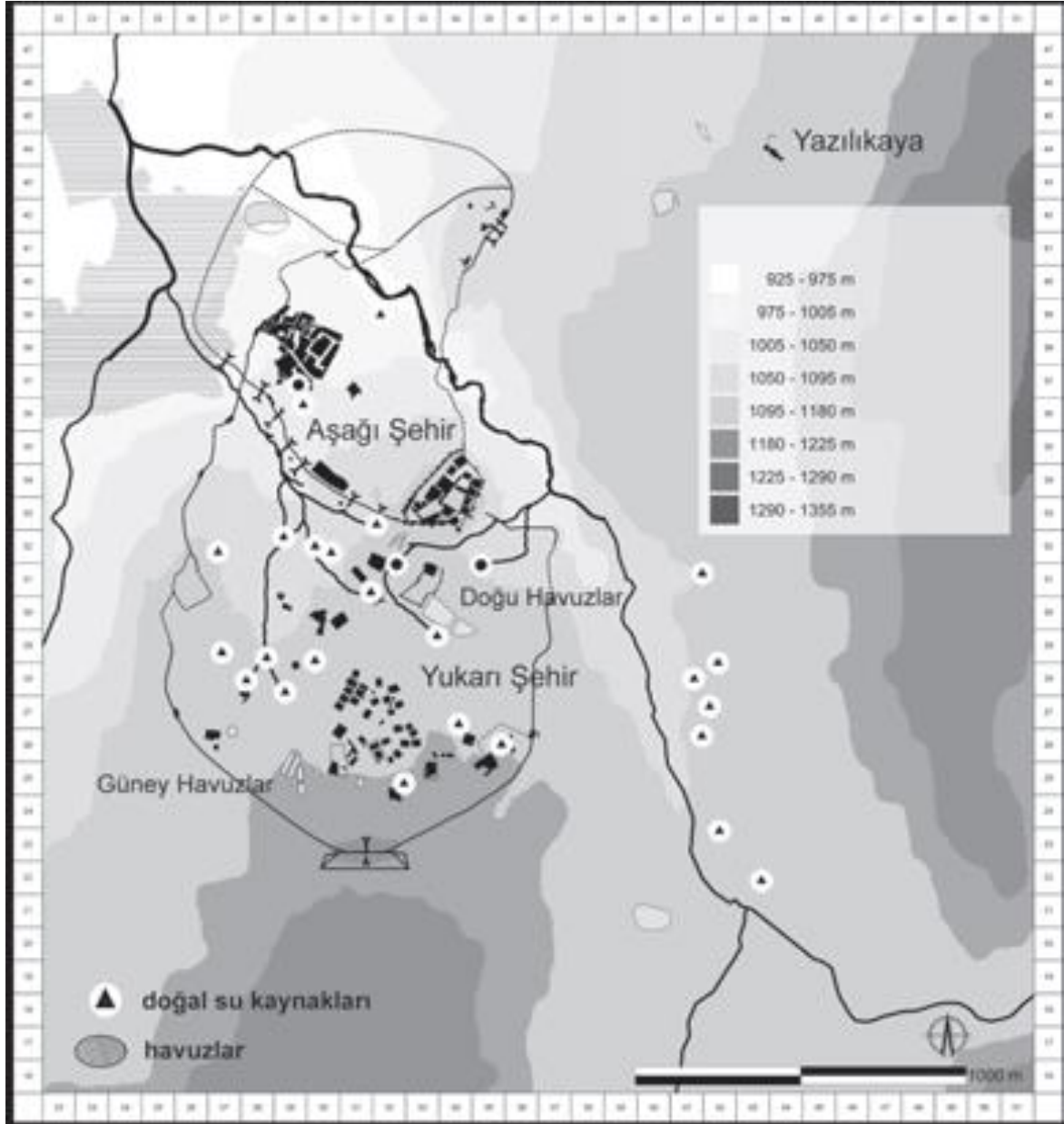
Çizim 12: Hattuşa'da Bulunan Evler (Schachner 2018b)

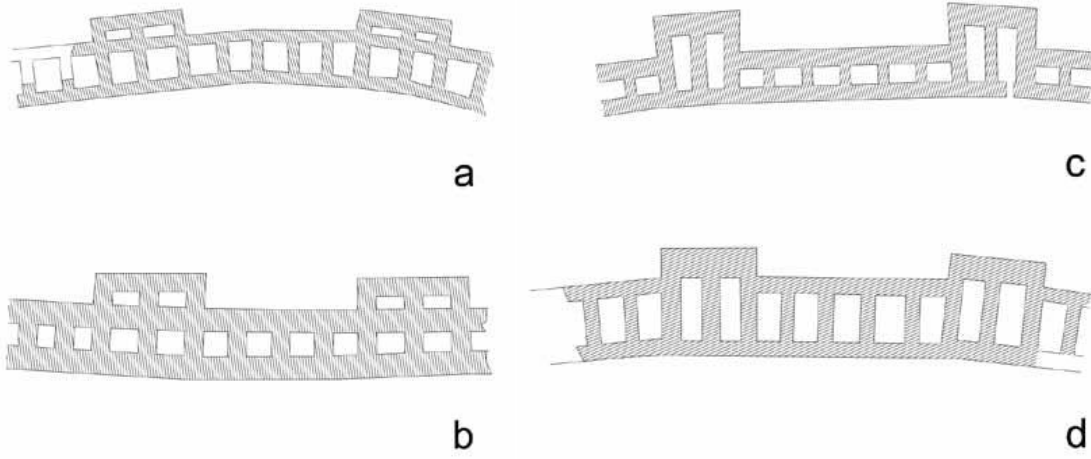
Çizim 13: Poternli Sur yakınlarında Ortaya Çıkarılan Büyük Tahıl Silosu. (Seeher 2018)

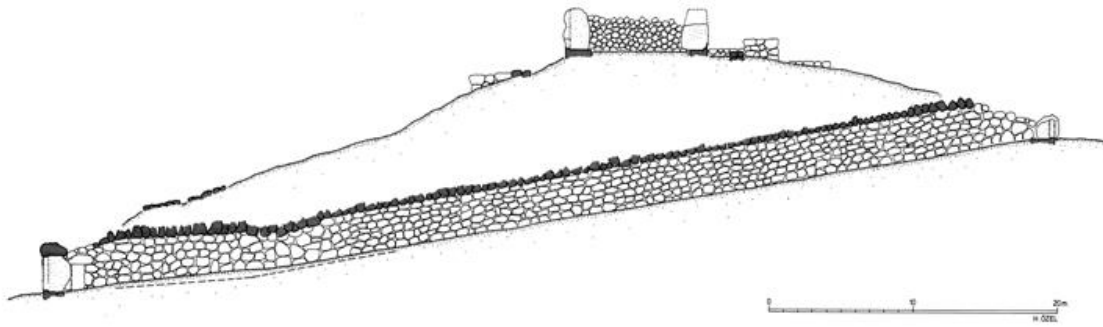
Çizim 14 : Hattuša'da Buluna Doğal Su Kaynakları Ve Havuzların Gösterimi (Schachner – Wittenberg 2012)

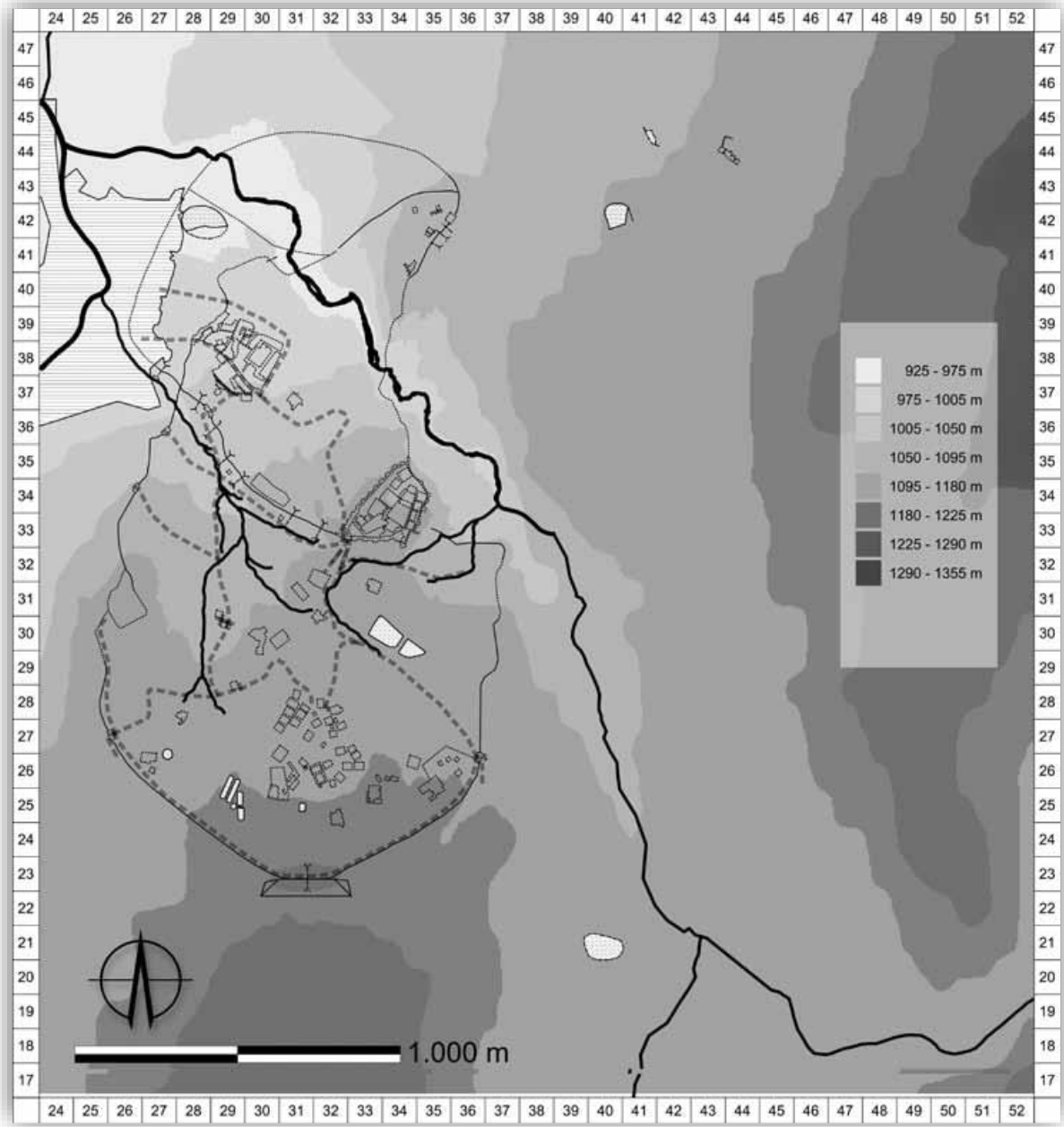
Çizim 15 : Hattuşa'da Buluna Doğal Su Kaynakları ve Havuzların Gösterimi (Schachner – Wittenberg 2012)

Çizim 16 :Hitit Surları a.) Büyükkaya, b.) Potern c.) Yerkapı d.) Büyükkaya (Seeher 2007)

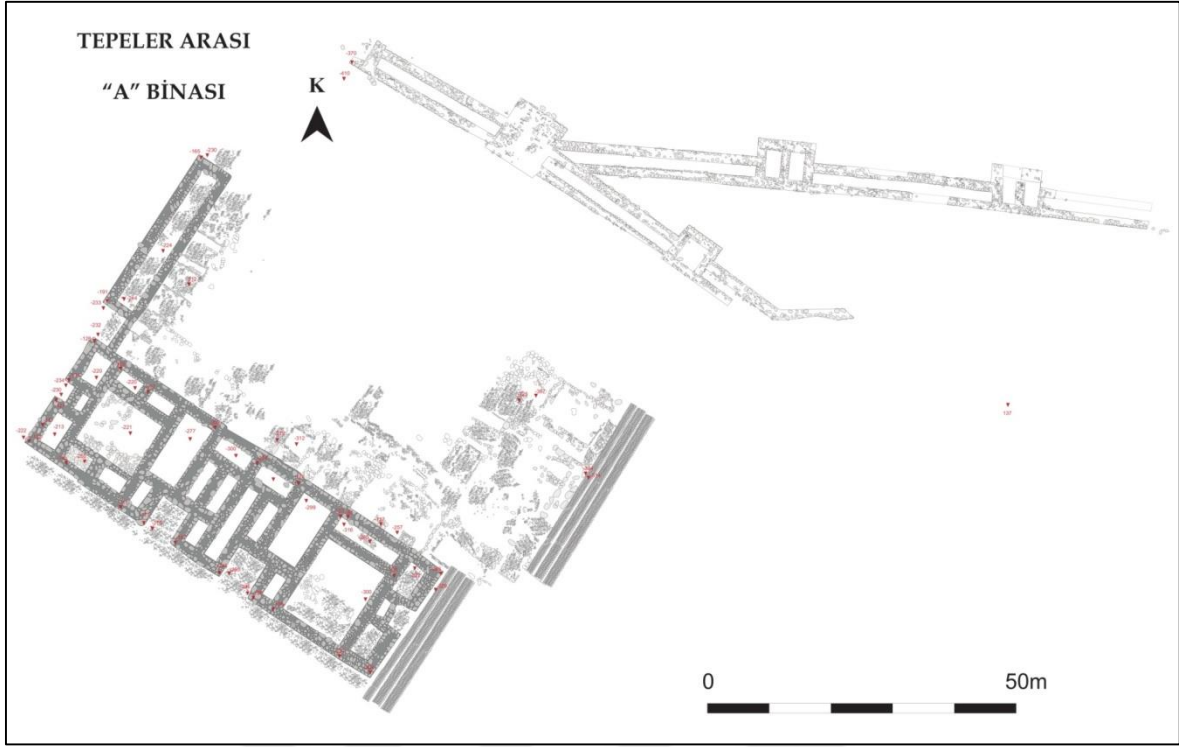
Çizim 17 : Yerkapı ve Poterni Gösteren Kesit Ve Sfenksli Kapı (Schachner 2018)

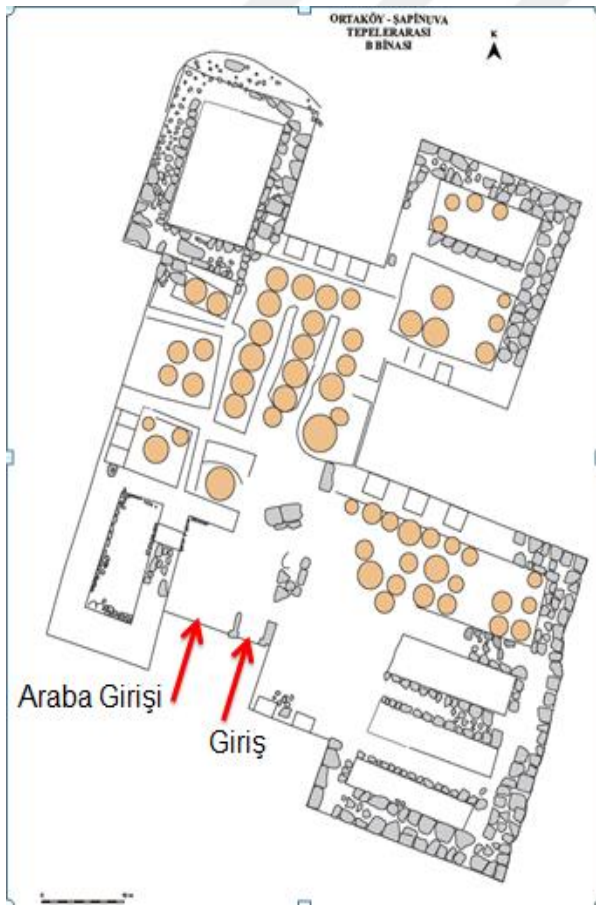
Çizim 18: Hitit İmparatorluk Döneminde Hattuşa'nın Yolları (Schachner 2018b)

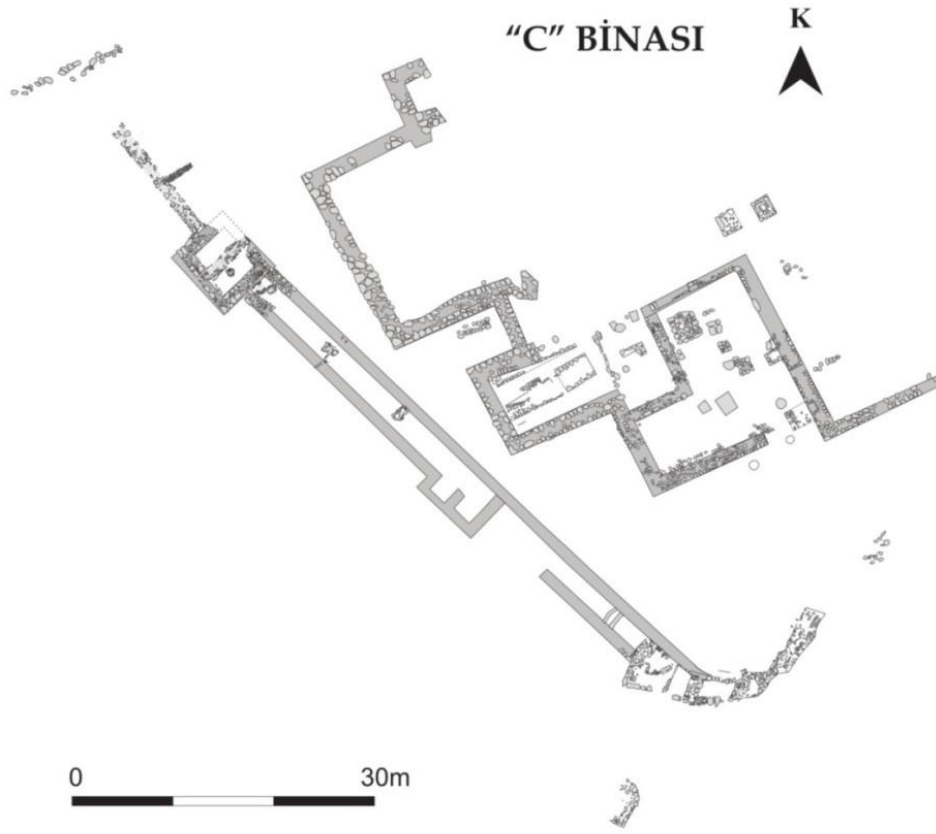
Çizim 19 : Şapinuva'nın Kent Yayılım Alanı (Süel –Süel 2017)

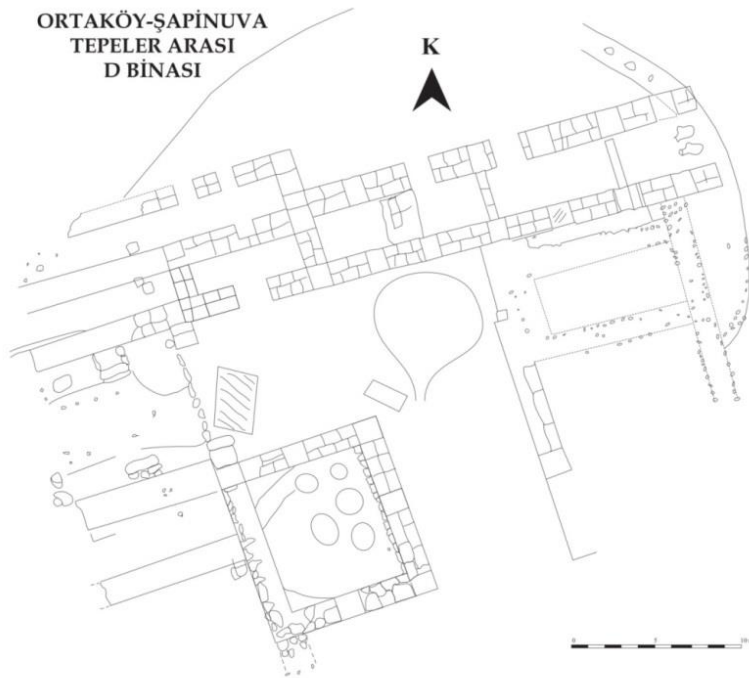
Çizim 20 : Şapınuva'da bulunan A binasının Çizimi (Süel 2015)

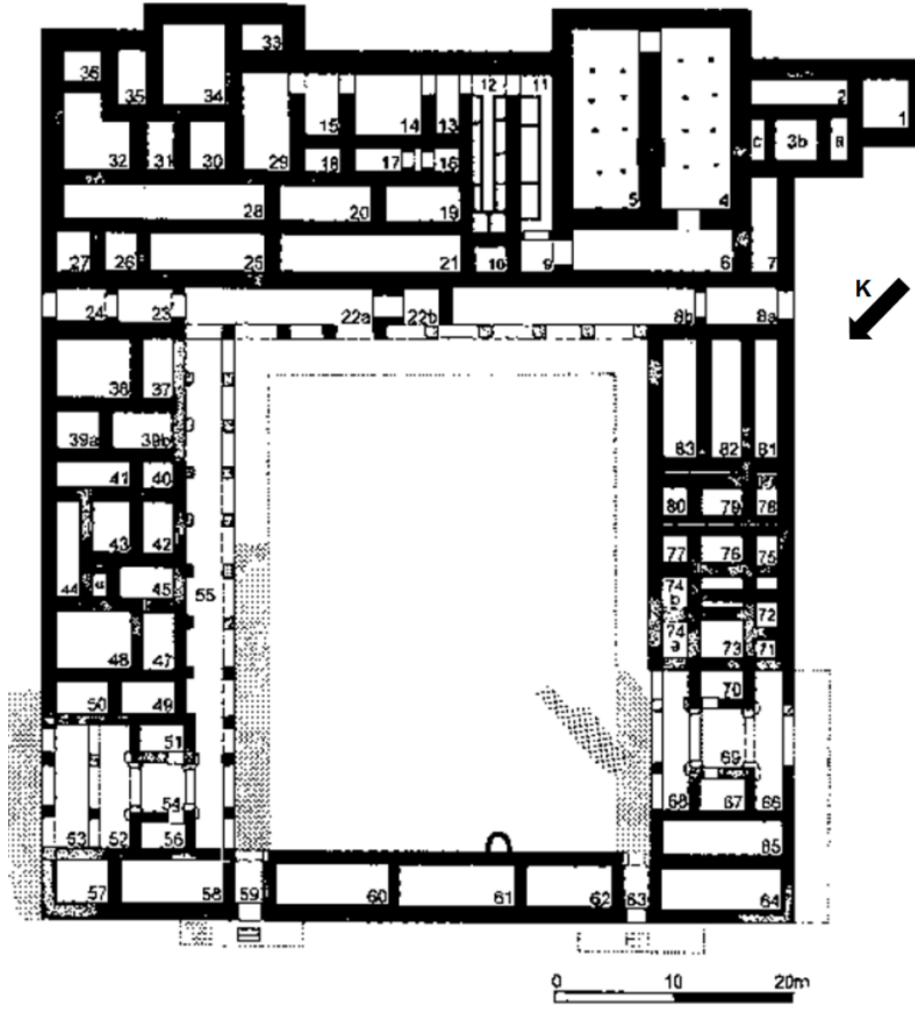
Çizim 21 : Şapınuva'da Bulunan B binasının Çizimi (Süel)

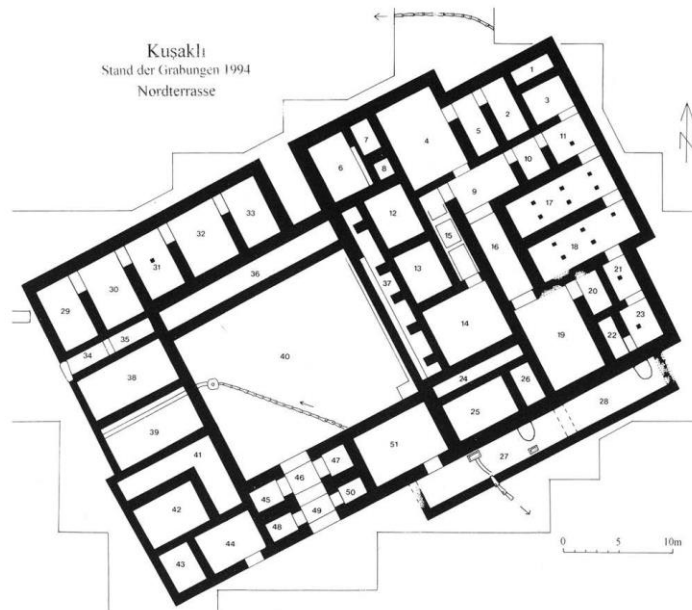
Çizim 22: Šapinuva'da bulunan C binasının Mimari Çizimi (Süel)

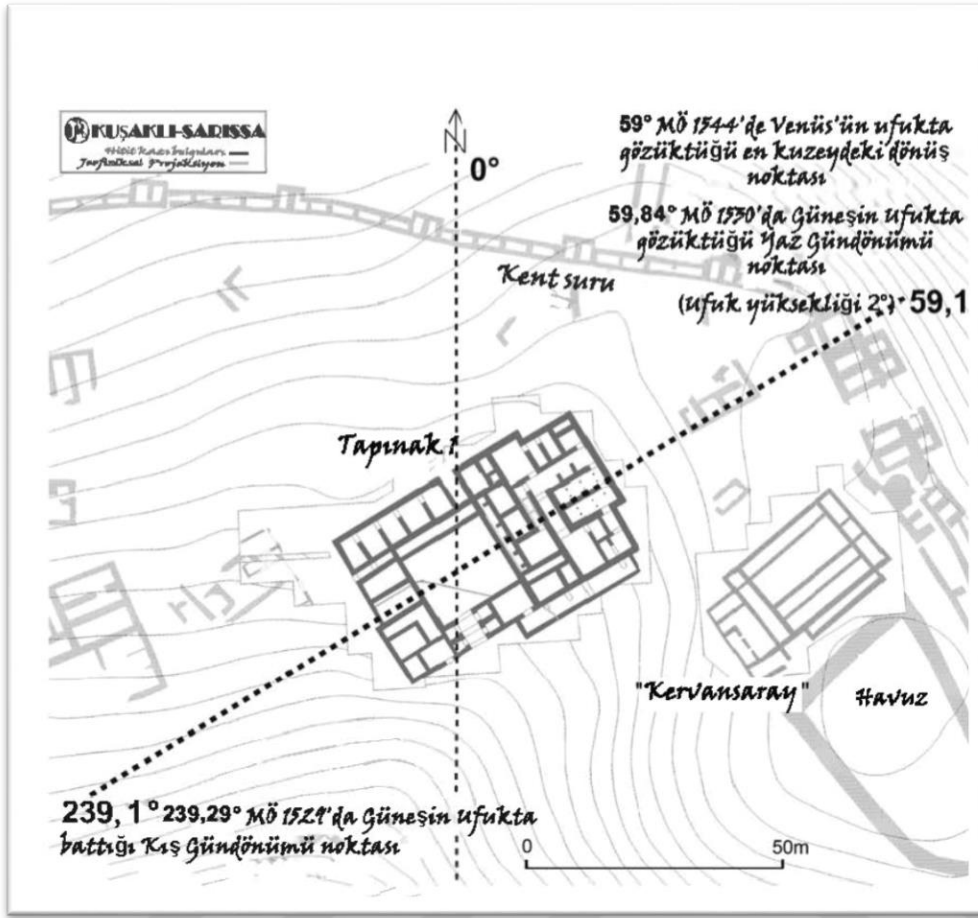
Çizim 23: Šapinuva'da bulunan D binasının Mimari Çizimi (Süel)

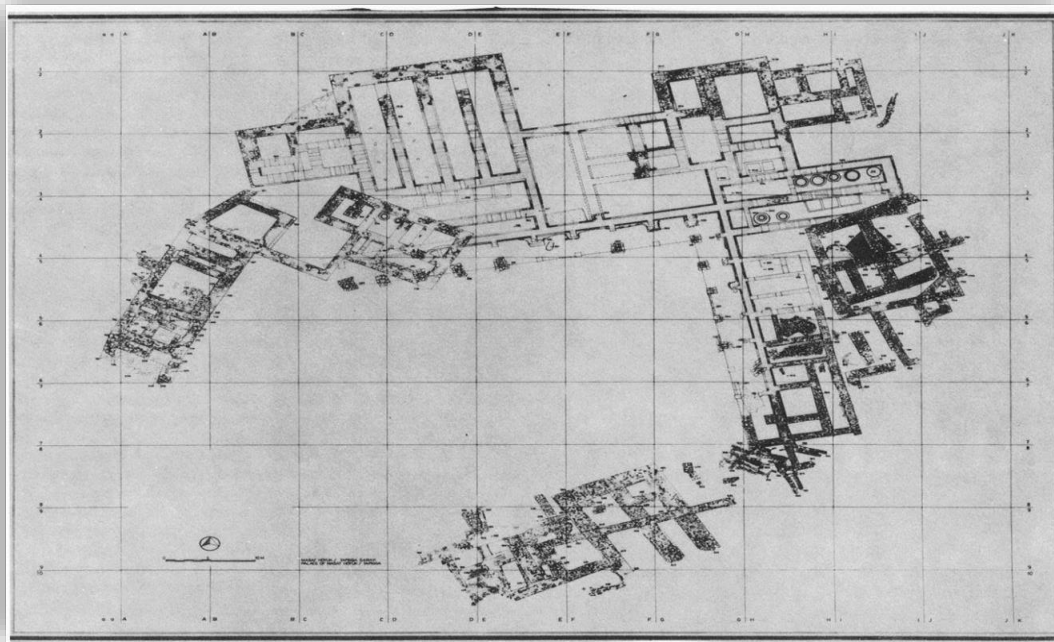
Çizim 24: Kuşaklı-Šarišša’da bulunan C Tapınağının Çizimi (Müller Karpe 2009)

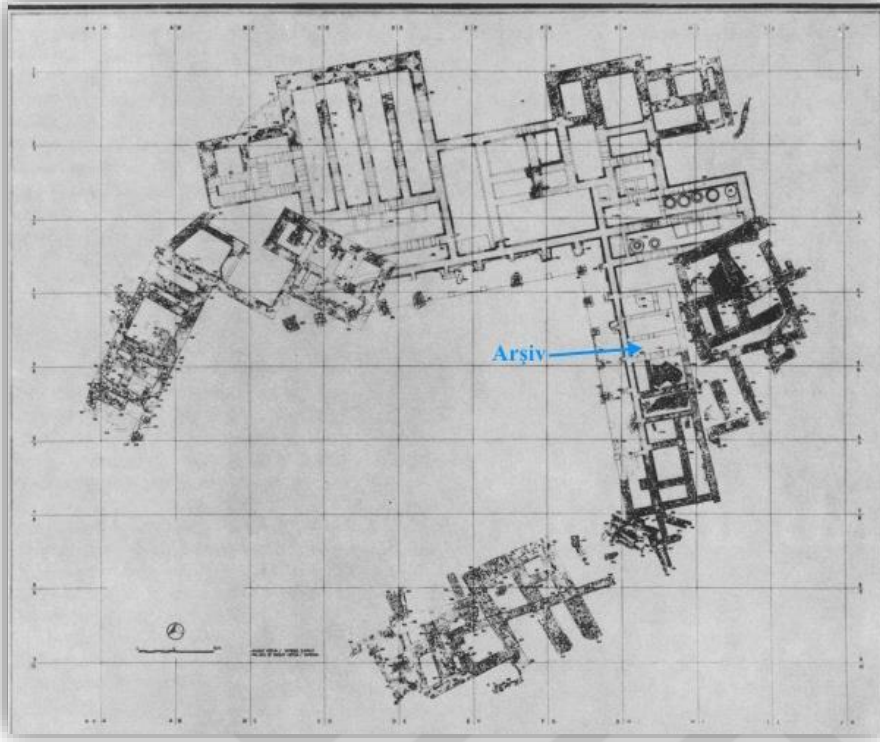
Çizim 25 : Kuşaklı- Šarišša’nın Kuzey Terasında Yer Alan Tapınak (Müller Karpe 2009)

Çizim 26: Kuşaklı-Şarişsa'nın Kuzey Terasında Yer Alan Tapınağın Gün Dönümü (Müller Karpe – Müller Karpe- Schrimpf 2009)

Çizim 27: Tapikka'nın Sarayı (Özgüç 1980)

Çizim 28: Maşathöyük-Tapikka'nın Arşivi (Özgüç 1980)

Çizim 29: Maşathöyük-Tapikka'nın N Magazini(Özgüç 1980)

EK-7. Resimler

Resim 1: Kraliyet Sarayı –Büyükkale'nin Hava Fotoğrafı (THK 2007)

Resim 2: Büyükkale'de Bulunan Arşivler (THK 2007)

Resim 3: I.Nolu Tapınak'ta Bulunan Arşivler (THK 2007)

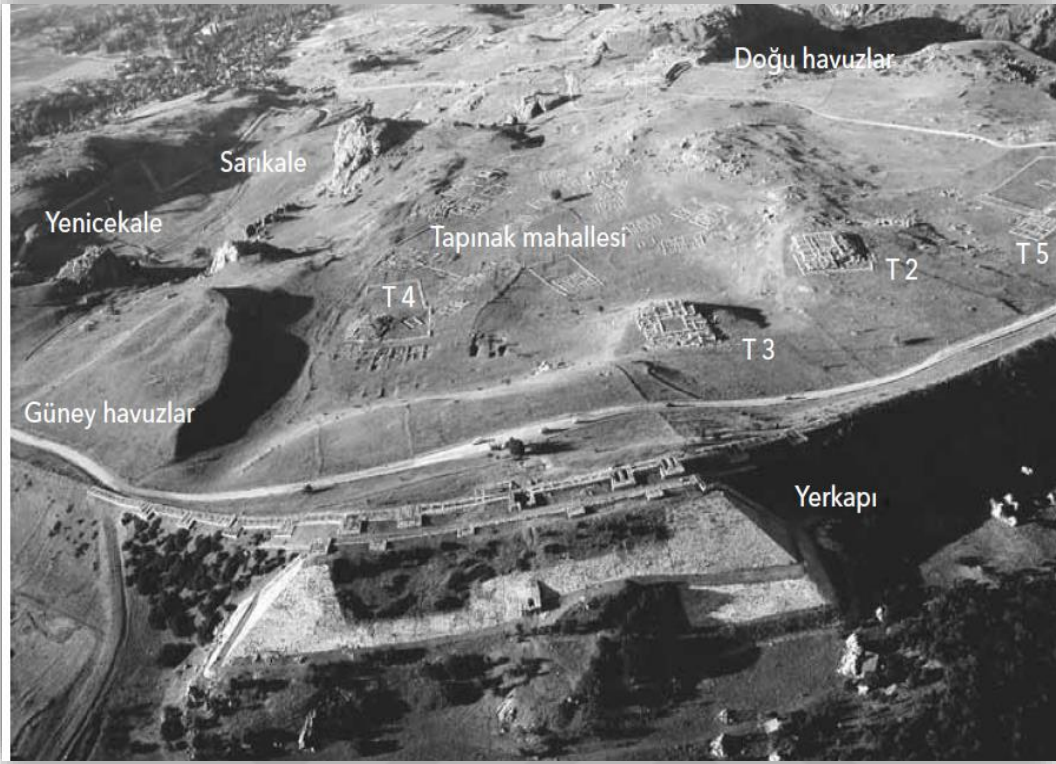
Resim 4: Yamaç Evi –Tablet Arşivi (Ağustos 2018)

Resim 5 : Hattuša'nın Aşağı Şehrinin Hava Fotoğrafı (Schachner 2018)

Resim 6 : Hattuša'nın Aşağı Şehrinde yer alan Yeşil Taş (Mayıs 2015)

Resim 7 : Yukarı Şehrin Hava Fotoğrafı (Schachner 2018b)

Resim 8 : Yukarı Şehir'de yer alan tapınakların hava fotoğrafı (THK 2007)

Resim 9 :Yazılıkaya B odasında, Tanrı Şarruma ve IV.Tuthaliya Kabartması (Mayıs 2015)

Resim 10: Yazılıkaya B Odasında Oniki Yeraltı Tanrısı (Mayıs 2015)

Resim 11: Yazılıkaya A odası , Büyük Kral Tuthaliya

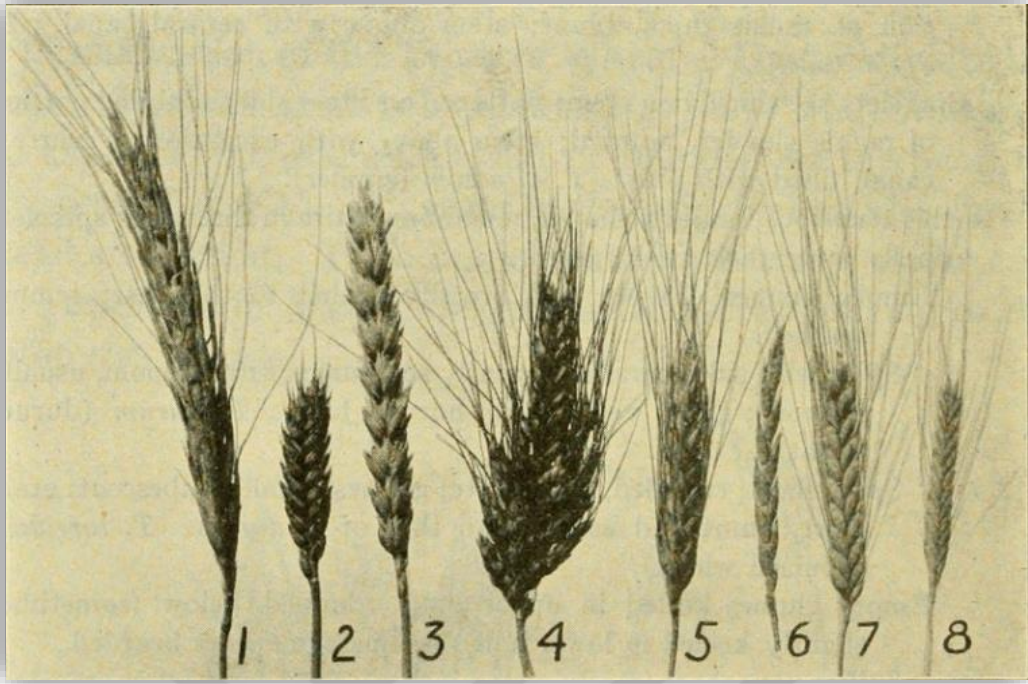
Resim 12: Hattuša'da Bulunan GAL ^{LÜ}MEŠEDI'nin Evi (Schachner 2018)

Resim 13: Hattuša'da bulunan Erzak Küpleri (Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivinden)

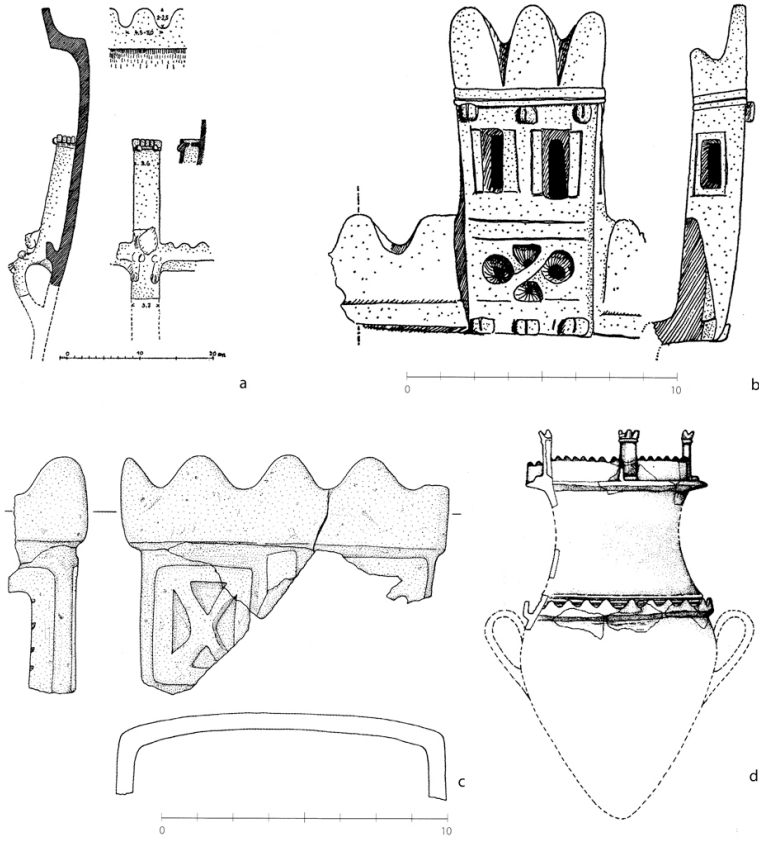
Resim 14 : I nolu Tapınakta bulunan Erzak Küpleri (Mayıs 2015)

Resim 15: Hitit Kentlerinde Bulunan Buğdayların Sınıflandırması 1) Polish buğdayı, 2)Clup Buğdayı 3) Ekmeklik Buğday 4) Polard buğday 5) Anadolu Duru Buğdayı 6) Spelt, Emmer Buğdayı 7) Einkorn buğdayı (Natalie Jacewicz 2016)

Resim 16: Hattuša'da Sur Rekonstrüksiyonu (Mayıs 2018)

Resim 17: Hitit Sur duvarının modeli (Seeher 2007)

Resim 18: Büyükkaya Üzerinde Bulunan Kuzey Surlarının Görünüşü(THK 2007)

Resim 19: Yerkapı'da Bulunan Potern (Ağustos 2018)

Resim 20 : Aslanlı Kapı (Ağustos 2018)

Resim 21 : Yerkapının Hava Fotoğrafi (THK 2007)

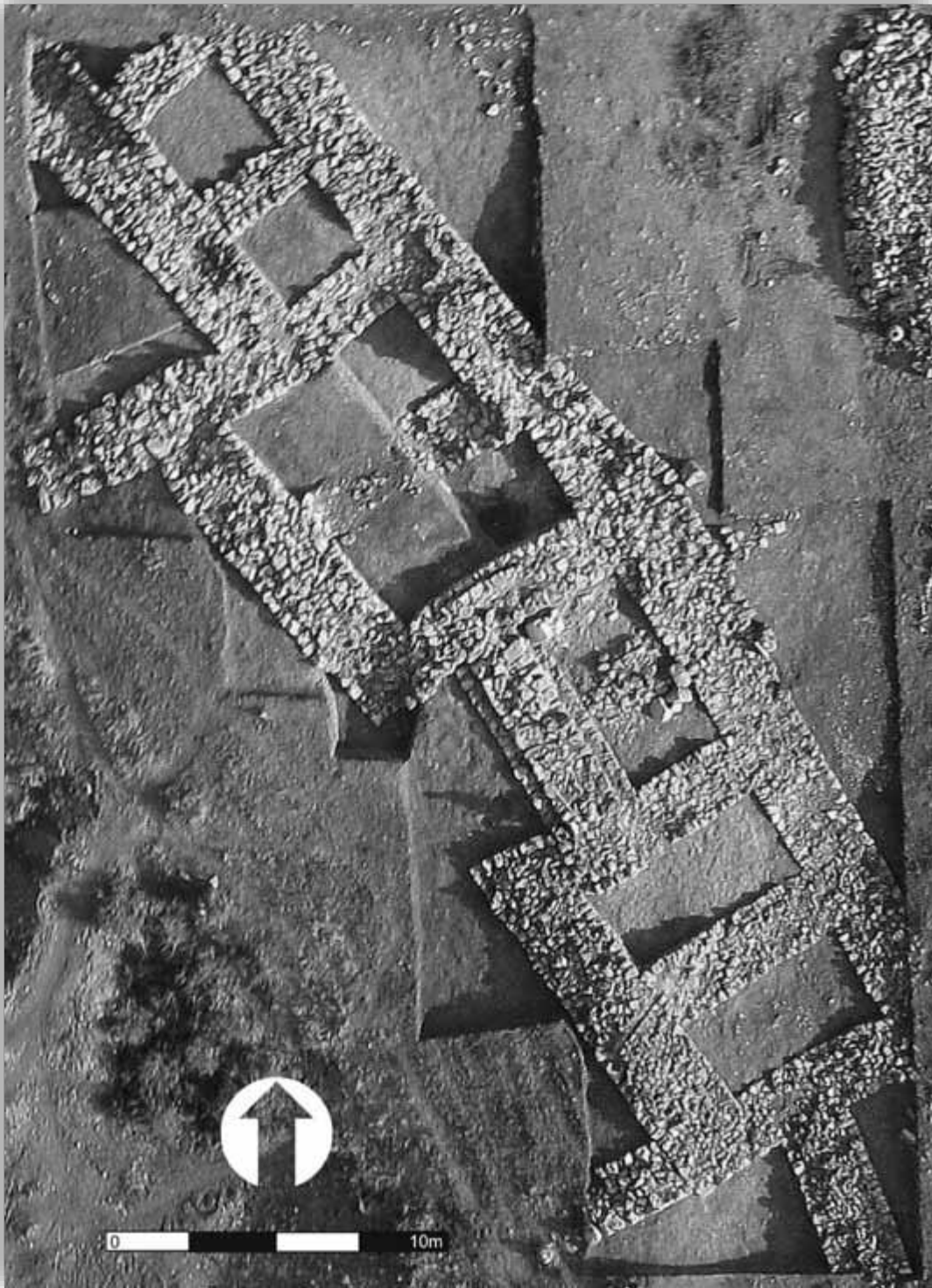
Resim 22: Yerkapı girişi – Tünel ve çıkışı (Ekim 2016)

Resim 23 : Sfenksli Kapı (Ağustos 2018)

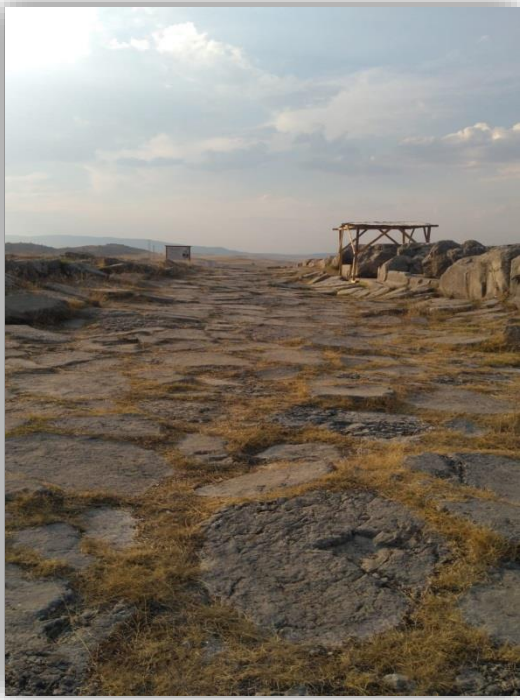
Resim 24 : Kral Kapı (Mayıs 2015)

Resim 25: Kesikkaya'nın Batısında Poternli Sur Üzerinde Tespit Edilen Kent Kapısı (Schachner 2009)

Resim 26: Yukarı Şehrin Yol güzergahı (THK 2007)

Resim 27: I nolu Tapınakta Bulunan Taş Döşeli Sokak(Eylül 2018)

Resim 28: Alacahöyük Tapınak-Saray Binası (Çınaroğlu 2013)

Resim 29: Alacahöyük'te Bulunan I ve II nolu Silo (Ağustos 2018)

Resim 30 : Alacahöyük'te Bulunan III nolu Silo (Ağustos 2018)

Resim 31 : Alacahöyük'te bulunan Gölpınar (Çınaroğlu 2013)

Resim 32: Sfenksli Kapı

Resim 33 : Şapinuva'da Tepelerarası Bölgesinin Hava Fotoğrafi (Süel 2015)

Resim 34 : Šapinuva'nın A Binası (Sütel 2015)

Resim 35: Šapinuva'nın A Binasının Arşiv Odalarının Gösterimi

Resim 36: Šapinuva Ağılönü Bölgesinin Hava Fotoğrafi (Süel 2015)

Resim 37: Šapinuva'da Ağılönü Bölgesinin Hava Fotoğrafi (Süel 2015)

Resim 38 : Ağılönü Bölgesinde Bulunan Kurban ukurları (Suel 2015)

Resim 39: şapınuva'da Ağılönü Bölgesinde Bir Kurban ukuru (Ağustos 2017)

Resim 40: Šapinuva'da B binasının içerisinde bulunan Erzak Küpleri (Ağustos 2017)

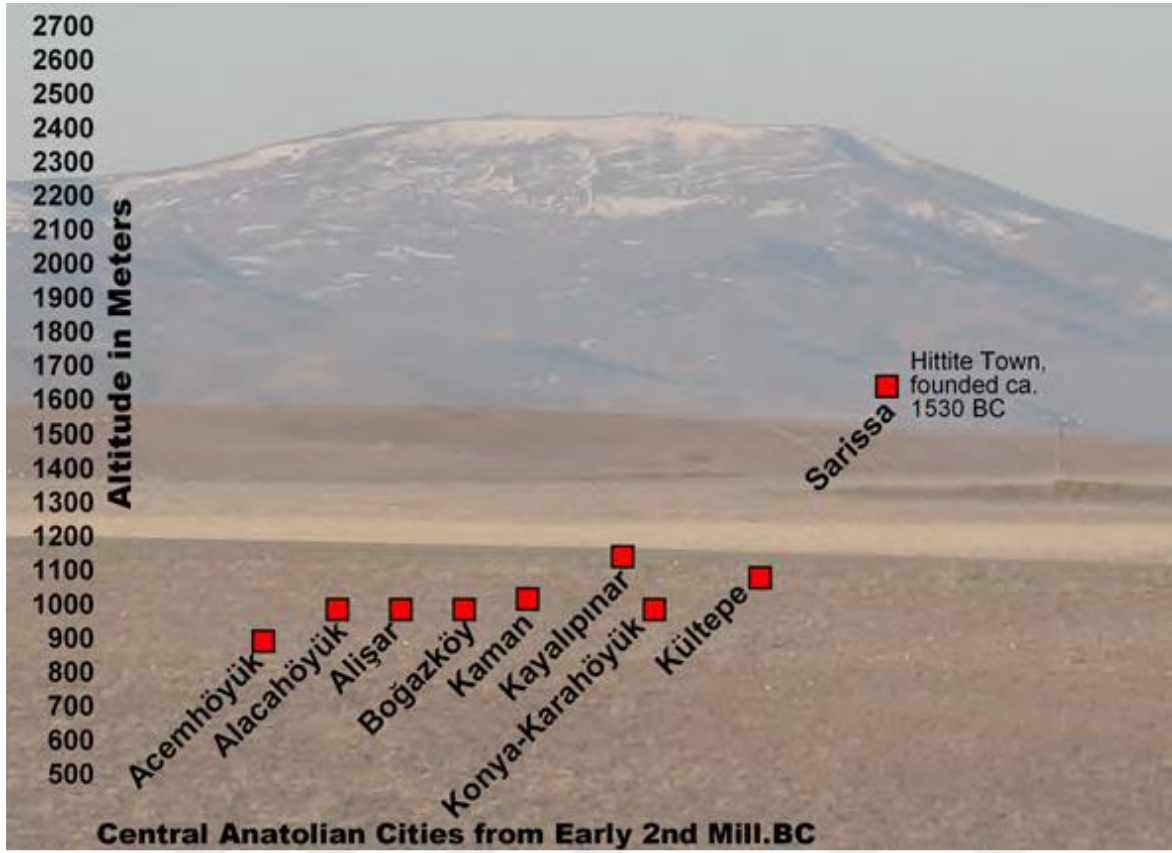
Resim 41: Šapinuva'da bulunan yeraltı siloları (Eylül 2018)

Resim 42: Šapinuva’da Tepelerarası Bölgesinde bulunan Koruma Duvarları (Suel 2015)

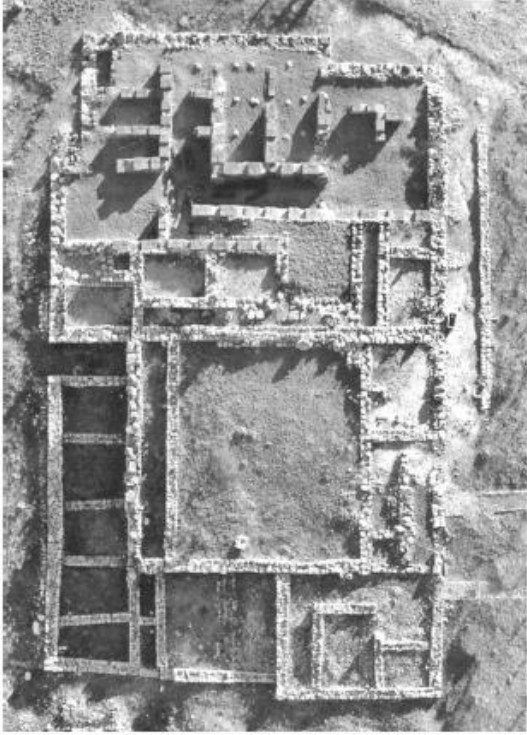
Resim 43: Šapinuva’da D yapısının kapı girişinde bulunan ortastat (Eylül 2018)

Resim 44 : Kuşaklı-Şarišša ve Diğer Hitit Kentleri Yükseklikler (Müller-Karpe 2009)

Resim 45: Kuşaklı-Şarišša'nın Kapı Girişinin Hava Fotoğrafi (Müller Karpe 2009)

Resim 46: Kuşaklı Şarišša 'nın C Binası (Müller Karpe 2015)

Resim 47 : Sulupašši Gölü (Müller- Karpe 2009)

Resim 48: Kuşaklı Šarišša'nın Güneydoğu Kapısı ve Huwasi Taşlarının Bulunduğu Alan (Müller-Karpe- Müller-Karpe 2014)

Resim 49: Tapikka'nın Sitadel Üzerindeki Sarayın Kuzeydoğuya Doğru Görünüş (Özgüç 1982)

Resim: 50: Maşathöyük'te Bulunan Erzak Küpleri (Mielke 2013b)

EK-8. Hitit Krallarının Listesi ¹⁰²⁶

Eski Krallık	
Labarna	-1650
I. Hattušili	1650-1620 (torun,?)
I. Muršili	1620-1590 (torun, evlatlık oğul)
I. Hantili	1590-1560
I. Zidanta	
Ammuna	1560-1525
I. Huzziya	
Telipinu	1525-1500
Alluwanna	
Tahurwaili	
Hantili	
II. Zidanta	1500-1400
II. Huzziya	
I. Muwatalli	
Yeni Krallık	
I. Tuthaliya	
II. Arnuwanda	1425-1355
II. Tuthaliya	
I. Šuppiluliuma	1355-1330
II. Arnuwanda	1330-1329
II. Muršili	1329-1295
II. Muwatalli	1295-1272
Urhi-Tešhub	1272-1266
III. Hattušili	1266-1237
IV. Tuthaliya	1237-1211
III. Arnuwanda	1211-1210
II. Šuppiluliuma	1210-1190
Kurunta (Ulmi-Tešhub?)	1266-1210
Hartapu	1210-119

¹⁰²⁶ Bryce 2002, 13-14

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Atila Nermin
 Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti
 Doğum tarihi ve yeri : 10.01.1989, Boğazkale
 Medeni hali : Bekar
 e-mail : nerminatila1941@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Bölümü	Mezuniyet Tarihi
Yüksek lisans	Selçuk Üniversitesi	Eskiçağ Tarihi	2015
Lisans	Erciyes Üniversitesi	Tarih	2012
Lisans	Ankara Üniversitesi	Hititoloji	Devam ediyor
Önlisans	Anadolu Üniversitesi	Adalet	2013

Yabancı Dil

İngilizce

Akademik Çalışmalar

Tez

Atila Nermin, M.Ö. II. Bin Yılında Boğazköy ve Çevresinin Jeopolitiği, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Konya 2015.

Yayınlar

Atila Nermin 2018, Hitit Devleti'nde Güvenlik Algısı, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi, C.38, S. 64, Ankara, s. 161-190.

Atila Nermin 2018, Hitit Devleti'nin Jeopolitik Açısından Sınır Güvenliği, International Geography Symposium on the 30 th Anniversary of Ankara University Research Center of Turkish Geography TUCAUM (3-6 October 2018), Ankara. (Sözlü Bildiri)

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

